

2016

КУЛТУРА

Култура

ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И СОЦИОЛОГИЈУ
КУЛТУРЕ И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ

КАФАНА: ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО

Приредио
др Драгољуб Б. Ђорђевић

ДУШАН МАРИНКОВИЋ
 ДУШАН РИСТИЋ
 ЛАДА МАРИНКОВИЋ
 НЕБОЈША МИЛИЋЕВИЋ
 СРЂАН МАРКОВИЋ
 ДИМИТРИЈЕ БУКВИЋ
 ДЕЈАН КРСТИЋ
 ЂОРЂЕ ЂЕКИЋ
 МИЛОШ ПАВЛОВИЋ
 НЕДЕЉКО Р. БОГДАНОВИЋ
 ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ
 ДРАГАН КОКОВИЋ
 СРЂАН ШЉУКИЋ
 НИКОЛА ВОЛИЋ
 ДУШАН МОЈИЋ
 МИЉА СТИЈОВИЋ
 МАША ВУКАНОВИЋ
ЉУБИНКО ПУШИЋ
 ВЕРА МЕВОРАХ
 БОРИС КОЗЈАК
 ИВАН МАРКЕШИЋ
 ИВАНА АНЧИЋ
 ИВАН МИЛОЈЕВИЋ
 БРАНИСЛАВ Г. МИХАЈЛОВ
 МИЛОШ ЈОВАНОВИЋ
 ЈЕЛЕНА ПЕТКОВИЋ

151

2016

КУЛТУРА

КАФАНА: ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО

151

ISSN 0023-5164
УДК 316.7

На корици:
Миле В. Пајић, *Скадарлија*, Београд

1997

ЧУРА

**ЧАСОПИС ЗА ТЕОРИЈУ И
СОЦИОЛОГИЈУ КУЛТУРЕ
И КУЛТУРНУ ПОЛИТИКУ**

КУЛТУРА

Редакција: др Милош Немањић,
др Веселин Кљајић, др Владислава Гордић Петковић,
др Ангелина Милосављевић Аулт, др Мариела Цветић,
мр Драгана Мартиновић, мр Слободан Мрђа
Секретар и извршни уредник: Пеђа Пивљанин

Главни уредник: др Александар Прњат

Лепотом часописа бавио се: Божидар Боле Милорадовић

Лектура и коректура: Завод за културу

Превод на енглески и лектура превода: Татјана Медич

Припрема за штампу и коректура: Пеђа Пивљанин

Илустрације: акварели уметника Милета В. Пајића са
изложбе *Београд – утопијски град*, приређене 2016. године

Издавач: Завод за проучавање културног развоја

Одговорни уредник: Марина Лукић Цветић

Редакција часописа Култура, Београд, Риге од Фере 4,
тел. 011 2187 637, Е-mail: kultura@zaprokul.org.rs
Web site: www.zaprokul.org.rs

Часопис излази тромесечно

Сви текстови у часопису се рецензирају

Претплате слати на адресу: Завод за проучавање културног
развоја, Риге од Фере 4, Београд, рачун 840-713668-11
с назнаком *За часопис Култура*

КУЛТУРА – Review for the Theory and Sociology of Culture
and for the Cultural Policy (Editor in Chief dr Aleksandar Prnjat);
Published quarterly by Center for Study in Cultural
Development, Belgrade, Rige od Fere 4,
tel. (+ 381 11) 2637 565

Штампа: *Retro Print* d.o.o.,
Душана Вукасовића 74/2, Београд

Тираж: 500

Штампање завршено: у лето 2016. године

ISSN 0023-5164

УДК 316.7

Објављивање овог броја *Културе* омогућило је
Министарство културе и информисања
Републике Србије

САДРЖАЈ

КАФАНА: ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО
Приредио др Драгољуб Б. Ђорђевић

Драгољуб Б. Ђорђевић
УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА
9

Душан Маринковић, Душан Ристић и Лада Маринковић
ТРЕЋА МЕСТА: ГЕНЕАЛОГИЈА ЈЕДНЕ
ХЕТЕРОТОПИЈЕ ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА
13

Небојша Милићевић и Срђан Марковић
УЛОГА КАФАНА У ЖИВОТУ И СТВАРАЛАШТВУ
УМЕТНИКА XIX ВЕКА У ФРАНЦУСКОЈ
48

Димитрије Буквић
КАФАНСКА И ИНТЕРНЕТСКА ДРУШТВЕНОСТ:
УПОРЕЂИВАЊЕ
70

Дејан Крстић
КУЛТУРНИ КОРЕНИ СРПСКЕ КАФАНЕ
88

Ђорђе Ђекић и Милош Павловић
ГОСТИОНИЦЕ – ПРЕТЕЧЕ КАФАНА
119

Недељко Р. Богдановић и Драгољуб Б. Ђорђевић
КАФАНСКИ ИМЕНОСЛОВ
136

Драган Коковић
КАФАНА КАО НАША СВАКОДНЕВИЦА И
ОБРАЗАЦ ПОНАШАЊА
158

Срђан Шљукић и Никола Волић
КАФАНА У РАВНИЧАРСКОМ СЕЛУ:
ОД БИРЦУЗА ДО КАФИЋА
167

Душан Мојић
ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО ЗА НАЈЛЕПШЕ
ТРЕЋЕ ПОЛУВРЕМЕ
184

Миља Стијовић
ЗНАК ПИТАЊА ЗА БЕОГРАДСКЕ КАФАНЕ
204

Маша Вукановић
ОД УМЕТНИЧКЕ АКЦИЈЕ ДО ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ –
(РЕ)КОНСТРУИСАЊЕ СТАРОГРАДСКЕ КУЛТУРЕ У
СКАДАРЛИЈИ И ЊЕНИМ КАФАНАМА
227

САДРЖАЈ

Љубинко Пушић

ЗАШТО КАФЕ НИКАД НЕЋЕ ПОСТАТИ CAFFÈ
244

Вера Меворах

ТУРБО-ФOLK – БАЛКАНИЗАМ,
ОРИЈЕНТАЛИЗАМ И ДРУГОСТ
261

Борис Козјак и Иван Маркешић

ПРАВНА РЕГУЛАЦИЈА КОЦКАЊА КАО ЗАБАВЕ
(У КАВАНАМА И КРЧМАМА НА ТЛУ ХРВАТСКЕ) –
ПОВИЈЕСНИ ХОД
279

ИСТРАЖИВАЊА

Ивана Анчић

УЛОГА УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈЕ У
РЕПРЕЗЕНТАЦИЈИ ХОЛОКАУСТА
303

Иван Милојевић

РАЧУНОВОДСТВЕНА АНАЛИЗА ИЗДАТАКА ЗА БУЏЕТСКО
ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ
318

ОСВРТИ

Бранислав Г. Михајлов

ВРЕДНОСТИ КУЛТУРЕ ИЗМЕЂУ САДРЖАЈА И
ПРОМОЦИЈЕ – ЈЕДНА ИЗЛОЖБА, ЈЕДНО ГЛЕДАЊЕ
329

ПРИКАЗИ

Милош Јовановић

МИ СМО РОЂЕНИ ЗА ТИЈА ЧОЧЕЦИ:
О САБОРУ ТРУБАЧА У ГУЧИ
345

Јелена Петковић

КУЛТУРА КАФАНЕ
350

УПУТСТВО

355

CONTENTS

359

КАФАНА: ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО

Приредио
др Драгољуб Б. Ђорђевић

Миле В. Пајић, Хотел Балкан на Терезијама, Београд

УВОДНА РЕЧ ПРИРЕЂИВАЧА

КАФАНА: ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО¹

Социологија није „пропало предузеће”, послужимо се славним исказом Питера Бергера (Peter Berger), и неће дотле да стигне само ако успостави баланс, тј. дође до складног сусрета општетеоријских концепција о друштвеним појавама и конкретних социоемпиријских истраживања. С једне стране, апстрактно теоретисање понекад доводи до изласка из окриља строге науке – не ради се више о социологији, као егзактној дисциплини, већ о социјалној филозофији или шта другом. Премда јој, запажа Иван Миленковић, и претерано удаљавање од филозофије наноси штету и који пут води у ћорсокак: „Велики је напор био потребан социологији и антропологији да се еманципују од филозофије, да пронађу сопствене методе и изградe сопствени језик, да понуде специфичне појмовне склопове и на тај начин себе легитимишу као посебне дисциплине. С временом је, међутим, еманципација изгубила замаха, а бег од филозофије показивао се све узалуднијим, као да, зазирући од филозофије и њене тешке појмовне артиљерије, све дубље залазите у пустињу у нади да ћете, уместо фатаморгане, открити плодне пределе. Пјер Бурдије и Пјер Кластр одлично су то схватили и у социологију, односно антропологију, снажно су почели да убризгавају филозофски концентрат. Бруно Латур један је од оних који мисле на њиховом трагу.” С друге стране, у супротном кретању к искуственом поједностављењу, често се болује од квантификоманије, те стоји примедба „да модерни човек бива полако ухваћен у мрежу статистике, предрачуна, варијабла, константи... његово понашање бива предвидљиво и прорачунљиво, барем у просјеку, тако да он

¹ При крају припреме темата изненада је преминуо мој пријатељ др Љубинко Пушић, редовни професор Социологије града на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Изгледа да ми је пред саму смрт послао свој последњи текст – *Зашто кафе никад неће постати кафе* – који је саставни део теме *Кафана: то сјајно треће место*. Зато ову тему посвећујем професору Пушићу: дао је, међу другим, незаобилазан допринос и кафанологији.

све више губи своју особност. Чини се да је заборављено да сваки човјек има своје властито име, да је сваки човјек чудо” (Иван Цвитановић).

У сваком случају она не би требало да буде некаква досадна наука изведена на „чиновнички” начин (Срђан Шљукић и Никола М. Волић), него „разиграна” дисциплина у којој ће одговарајућа друштвена појава бити обрађена помоћу рада социолошког „њуха”, „нерва” или социолошке имагинације (Рајт Милс [Wright Mills]). Да ли претерујемо када држимо до тога да тој сврси може да припомогне и социолошко проучавање кафана – социологија кафана као одељак интердисциплинарне кафанологије?

Цветко Костић, бард српске социологије, творац је синтагме *кафана је социолошка лабораторија*. Професор је у формулацији имитирао знане социологе Чикашке социолошке школе који су за Чикаго, тј. за град уопште, тврдили да је друштвена лабораторија. Они су били у праву за град, Цветко за крчму.

Кафана „... је турска реч састављена од две речи кафа и хан, што значи: кућа кафе, или кућа где се пије кафа. Тачан превод ове речи имају Немци који употребљавају реч *Kafehaus*” (Бранислав Нушић).

Кафана не постоји од почетка људског рода. Спада у млађе друштвено-историјске појаве, смешта се на Оријент и везује за Османско царство. Не зна се ко је кафану измислио, али се зна да се појавила у Меки, у 15. веку, а онда су Османлије освајајући Европу градиле караван-сараје, ханове и „куће у којима се пије кафа”. Београд 1522. године добија први од европских градова кафану – налазила се негде на старом Дорћолу – па тек онда Беч, Лондон и Париз.

Ако је по Јиргену Хабермасу (Jürgen Habermas), онда су први европски облици јавног мњења – институције јавности – били салони и кафане: „Надмоћност ’града’ учвршћује се оним новим институцијама које и поред свих разлика преузимају у Енглеској и Француској једнаке друштвене функције: кафане у време свог цветања између 1680. и 1730. године, салони у време регенства и револуције.” Они су ту функцију вршили као средишта најпре књижевних расправа, а затим и политичке критике.

Она, као ретко која демократска институција, свима равноправно даје шансу да буду „председници”, „премијери” или „градоначелници”, у њој се губи већина разлика међу сталним гостима: по пореклу, боји коже, националној

припадности, месту сталног боравка, занимању, школи, полу... Кафана брише све социјалне границе.

Према изричају Катрин Лутар Тавар (Catherine Lutard-Tavard) *кафана је дијагноза стања у којем се налази локално друштво*. Она је, као гњездало демократије, мрестилиште јавности, јединствен социјални простор – заједница у малом – у којем се као преко танког окна скрозирају бројни друштвени односи. У њој се најпријатније живи, лако сазнају људи, учи живот (Добрица Ћосић) – нису ли то три важне кафанске функције. Анализом онога шта се догађа на, испод, поред и околу кафанског стола – у кафани и поводом ње – шта се прича и шапуће, и чује, и које све то последице производи на уже и шире, ближе и удаљеније окружење, уствари сазнајемо ко смо и шта смо, и какво нам је друштво и докле нам је стигла држава. Јер, казао би Радомир Константиновић, *искуство нам је кафанско*. Али и, вели Станислав Винавер, „кафана је литература, која не лаже”.

Кафанолошки алат, који стоји на располагању, омогућава да тврдимо: постоји, да мора постојати самородна *култура кафе*. Синтагма „култура кафе”, не једино из аналитичких разлога, рашчлањује се на два пододељка, на анализу *културе у кафани* и *кафанске културе*. И заиста, премда испреплетене, који пут се могу јасно разграничити: примерице, у кафанску културу несумњиво спада одређена врста понашања која обухвата, међу иним, и начин испијања пића, док се одржавање поетског матинеа сврстава у културу у кафани. Обе културе се истовремено испољавају преко својих културних функција – названих *културним функцијама кафе* – и творе културу кафе. Тако испада да је култура кафе шири појам од културе у кафани и кафанске културе.

Још дуго ће кафана бити наша друга кућа, тј. „сјајно треће место” (Реј Олденбург [Ray Oldenburg]) под условом да се мења. Она се неминовно мора преобличавати и прилагођавати савременом стању ствари и отворено ући у утакмицу са такмацима који су је „напали” са свих страна и свакојаким „оружјем”. Њени су најопаснији противници: телевизија, ресторан брзе хране, кладионица, кафић и интернет.

Кафана је више од онога што о њој сриче социолог. Скоро да је већ заснована и академски призната нова дисциплина – *кафанологија*, посвећена изучавању кафе као друштвене институције.

На иницијативу часописа „Култура”, и мој позив, да се спреми засебна тема о кафани, под насловом „Кафана: то сјајно треће место”, одазвало се десетак врских социолога: Љубинко Пушић (Н. Сад), Драган Коковић (Н. Сад), Иван

Маркешаи (Загреб), Душан Маринковић (Н. Сад), Срђан Шљукић (Н. Сад), Душан Мојић (Београд), Душан Ристић (Н. Сад), Борис Козјак (Загреб), Лада Маринковић (Н. Сад), Димитрије Буквић (Београд) и Никола М. Волић (Н. Сад). Етнологију заступају Београђанка Маша Вукановић и Дејан Крстић из Зајечара. Ту су и Вера Меворах, флаутискиња и теоретичарка медија и нових уметности, и Миља Стијовић, историчарка уметности. А боје Универзитета у Нишу, уз мене, лингвисте Недељка Р. Богдановића и историчаре Ђорђа Ђекића и Милоша Павловића, бране психолог Небојша Милићевић и историчар уметности Срђан Марковић. Нечелисходно је заузимати часописни простор и препричавати прилоге учесника – нека се читаоци сами увере у њихов квалитет – па приређивачу остаје да примети како су аутори истраживали врло занимљиве стране кафане и појаве с њом повезане: од њене генеалогичке као хетеротопије грађанског друштва, преко веза с уметношћу, коцком, алкохолизмом, обрасцима понашања, ветеранским фудбалом и испијањем капучина у италијанским *caffè*-има, до надевања назива и (ре)конструисања староградске културе Скадарлије и знаних београдских локала; упоређивали њену с интернетском друштвеношћу и проучавали прошлост и културне корене у Срба, положај и функције у сеоској средини. *Писци су дали голем допринос социологији кафане* (шире – кафанологији) и демонстрирали социолошку разиграност, налик оној кафанској.²

Миле В. Пајић, *Код Лондона*, Београд

2 Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет,
Нови Сад; Висока школа струковних студија за образовање
васпитача, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1651013M

УДК 640.43:316.7

640.43:316.728

оригиналан научни рад

ТРЕЋА МЕСТА: ГЕНЕАЛОГИЈА ЈЕДНЕ ХЕТЕРОТОПИЈЕ ГРАЂАНСКОГ ДРУШТВА

Сажетак: Предмет истраживања у овом раду су кафане као трећа места, која су дефинисана из угла социолошко-генеалошког приступа. Генеалогичка је предложена као теоријско-методолошко оквир истраживања, односно као специјална историја места. Задатак такве генеалогичке је да истражи специјализацију једног типа друштвености и социјалног капитала грађанског друштва. У раду је назначен и шири друштвено-историјски амбијент, у којем се друштвена улога и значај трећих места огледао кроз њихов допринос у процесима формирања нових облика друштвености и јавног резонувања уопште. Историјски успон кафана је у раду контекстуализован: у оквире појаве новог типа критичке јавности у односу на стару репрезентативну; у оквире процеса одвајања приватне и јавне сфере; и као једна врста до краја неиздиференцираног простора, прекида и хетеротопије, која у социјалној географији грађанских друштава стоји насупрот постојећој сталешкој диференцијацији и будућој просторно-класној сегрегацији. У закључку рада је истакнуто да, упркос томе што су трећа места била повлашћени друштвени простори, она нису једина и фундаментална места генезе рационалног дискурса. Па ипак, трећа места имају кључни значај у процесима формирања урбаних института, образовања јавног простора, јавног говора, грађанских слобода и легитимације рационалности у друштвима Западне Европе.

Кључне речи: *трећа места, кафана, дискурс, генеалогичка, хетеротопија*

Увод

Данас су кафане безупитни део сценографије свакодневног живота. Њихово присуство у јавном простору не промиче погледима пролазника, странаца, породица, обичних људи у њиховој свакодневици. На њих смо навикли као на постојану институционалну позадину наше свакодневице, те се свако научно питање, полемика или проблематизација која покушава да види или открије нешто још непримећено и несазнато, чини сувишном, непотребном свакодневном здравом разуму. Јер, у кафане се једноставно навраћа, долази, поред њих се пролази, оне се избегавају или препоручују, оне су уточишта и прибежишта исто колико и сумњива места. Оне су постале део обичајности и безупитне ритуалности већине људи. Кафане су неизбежни део динамике свакодневног живота глобализованог друштва. Већ одавно не постоји ограничена регионална географија кафана омеђена само једним типом друштва, политике, културе, начином живота: „коначно, чак и након опадања енглеских кафетерија¹, оне су се проширили свугде – Рим, Париз, Беч, Бостон”². Навикнути смо на динамику њиховог брзог ницања исто колико и брзог гашења; све су ређе оне које су део традиције дугог трајања и дугог памћења; оне које су микро-географски, просторно-урбани, културно-историјски и друштвени оквири вишегенерацијског колективног памћења и сећања – но, таквих још увек има и нека будућа историјска и социолошка истраживања треба да им посвете пажњу.³

Мало ко данас у кафанама открива дужу и дубљу културну историју једне епохе и једне друштвене географије – Модерне и Европе. Мали је број оних који ће своја истраживања великих места политичког, друштвеног, културног и економског живота: тржишта, универзитета, породицу,

1 *Coffeehouse* у традиционалном смислу речи (кафетерија), за разлику од *alehouse*, *inn* или *tavern*. У овом раду се неће правити разлике између различитих варијетета кафана као трећих места (таверне, пивнице, кафетерије), изузев у оним случајевима када се буде говорило о традиционалним енглеским кафетеријама (*coffeehouse*). Оно што је важније од различитих варијетета кафана јесте да је „*talking/drinking* синергизам заједнички пабовима, тавернама, бистроима, салонима, остеријама – како год их називали и где год их затекли” (Oldenburg, 1989, p. 167).

2 Zappiah, N. (2007) *Coffeehouses and Culture*, *Huntington Library Quarterly*, 70 (4), p. 671-677.

3 Важан допринос оваквом концепту истраживања кафана дао је код нас Драгољуб Брка Ђорђевић својим истраживањима (Ђорђевић, 2011; Ђорђевић, 2012).

знање, моћ, власт, вредности, норме, регулације, замени-ти „малим”, „обичним”, понекад „сумњивим” местима као што су то кафане. Али нешто смо научили од анализата: од Бродела⁴ да једна географија (Медитеран) има своју истори-чност; да свакидашњица нема само своју структуру, већ и своју истори-чност⁵. Нешто смо научили од интеракцио-ниста, социјалних драматурга и етнометодолога: не постоје безупитне ствари, места, простори, догађаји, сусрети. Дуго времена је требало социологији да као значајни и легитимни предмет својих анализа дефинише „обичан” људски сусрет, наше свакодневне маске, изгледе и манире⁶; да отпочне анализу свакодневице и интеракцијског поретка у издвојеним и забрањеним просторима – тамо где је социологија дуго вре-мена мислила да је једини поредак онај наметнут строгим кућним редом⁷. За социологију нема свршених или малих тема; нема коначности у друштвеној, културној, политич-кој и историјској динамици. Нешто смо научили од Фукоа: увести у легитимну анализу „забрањене” просторе и теме: луднице, затворе, јавна погубљења, сексуалност, породични живот. Управо су Гофманова социјална драматургија и етно-методологија, као и Фукоова истраживања *малих светова* и различитих микрофизика (моћи, знања, простора), понуди-ла увиде у теоријске значајности друштвених разлика *малих интензитета*. Јер бити културно маргинализован, политич-ки искључен или статистички занемарљив још увек не значи бити истраживачки безначајан. Напротив, како пише Тим Кресвел (Tim Cresswell), „маргинални, гротескни, необични елементи и догађаји у друштву интересантни су сами по се-би, али они постају још више интересантнији када истра-жимо њихову улогу у дефинисању ’нормалног’, класичног, доминантног. Центар не може да постоји без маргине”⁸. Пи-тер Стелибрас (Peter Stallybrass) и Елон Вајт (Allon White) такође су тврдили да оно што је друштвено периферно често је симболички централно⁹. Можда и најважније: научили

4 Brodel, F. (2001) *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* (tom I), Beograd/ Podgorica: Geopoetika.

5 Braudel, F. (1992) *Struktura svakidašnjice: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb: August Cesarec.

6 Gofman, E. (2000) *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Beograd: Geopoetika.

7 Gofman, E. (2011) *Azili*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

8 Cresswell, T. (1996) *In Place/Out of Place: Geography, Ideology and Transgression*, Minneapolis: University of Minnesota Press, p. 149.

9 Stallybrass, P. and White, A. (1986) *The Politics and Poetics of Transgression*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press.

смо „да је све сингуларно у универзалној историји”¹⁰ – да је (једино) могуће пратити генеалогije сингуларности, а не велике тотализујуће историје. Од Аријеса и Дибија¹¹ научили смо да у историјско-социолошку анализу треба увести детињство, приватни живот, вртове, библиотеке, скривита места, приватна писма, исповести, писменост, интиму, усамљену доколицу, путовања. Још једном, научио је то Фуко од Ничеа: много тога још заслужује да уђе у токове генеалогских анализа, много тога што данас још не можемо да урадимо. Дуго је времена требало да се охрабримо за историју старости¹², још више је храбрости требало за историју самоубистава¹³, историју тела – још ненаписану; још више ће храбрости требати за историју храбрости, љубави: „До сада све оно што је постојању давало неку боју није још имало историју: или где би било историје љубави, грамзивости, зависти, савести, пијетета, окрутности?”¹⁴. Та „мала” сива историја – генеалогija¹⁵ – историја „малих” простора и места, каква је кафана, треба да се послужи генеалогijом као методологијом, као што је то урађено са рођењем затвора¹⁶ или историјом сексуалности¹⁷. „Претпоставимо да смо се подухватили писања историје љубави или сексуалности кроз векове. Могли бисмо да будемо задовољни својим радом када бисмо стигли до тачке у којој би читалац могао да сазна какве су биле варијације мисли и пракса пагана, или пак хришћана, на тако познату тему као што је секс... Наједном нам пукне пред очима; чим се варијација појасни до краја, вечна тема се брише, а на њеном месту сада се налазе само међусобно различите варијације, које су се низале једна за другом”¹⁸.

10 Ven, P. (2014) *Fuko: kao mislilac i kao čovek*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 15.

11 Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002) *Историја приватног живота* (3), Београд: *Clio*; Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003) *Историја приватног живота* (4), Београд: *Clio*.

12 Minoa, Ž. (1994) *Istorija starosti: od antike do renesanse*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

13 Minoa, Ž. (2008) *Istorija samoubistava*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

14 Ниће, Ф. (1984) *Vesela nauka*, Београд: Grafos, str. 45-46.

15 Фуко, М. (2010а) Ниће, генеалогija, историја, у: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori Kozomara, M.* (ur.), Београд: Fedon, стр. 59-88.

16 Фуко, М. (1997) *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.

17 Фуко, М. (2006) *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Loznica: Karpos.

18 Ven, P. (2014) *Fuko: kao mislilac i kao čovek*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 18.

*Генеалогичка као методологија:
ревизија устаљених представа*

Увести у социолошко-генеалогичку анализу кафану као *треће место* неминовно намеће проблем меандрирања генеалогичких токова сингуларности, јер уместо једне, појављује се мноштво повезаних тачака. Другим речима, полазећи од кафане, стижемо до капитализма, либерализма, просветитељства, рестаурације, урбанизације, демографских промена, технолошких скокова, промена просторног уређења, естетике, структуре свакидашњице, јавности, медија, дискурса, идеологије, буржоазије, породице, агрономије житарица, грожђа, кафе, чаја, пива и вина – до конјунктуре и динамике, осцилација, нестабилности, флукуација. Но ипак, сабирање расутих сингуларности и различитих културних и друштвених варијација око генеалогичке кафане у неколико пресудних тачака, поново затвара круг истим питањем: Ко смо *ми* у нашем времену? Али и ко смо *ми* у нашем простору? Ко смо *ми* у *нашем* говору – заробљени у сопствену *гео-епистемологију*¹⁹. У простору и географији модерне, рационалне, дискурзивно опосредоване јавности која је неодвојива од *трећих места* која, не мање од других, „фундаменталнијих” социјализаторских институција, посредују између појединца и глобалног друштва. Јер, генеалогичка *трећих места* није само мала, сива временска линија развоја једне сингуларности. То је истовремено и генеалогичка простора и местâ. Управо једна таква опросторена, спацијализована историја местâ могућа је као генеалогичка. Али просторност ничеанском сивилу генеалогичке почиње да даје боје, мирисе, укусе, покрете, динамику и драматургију. Фукуоу су, чини се, управо простор и географија омогућиле генеалогичке анализе оних великих тема: дисциплине, надзора, кажњавања, моћи, сексуалности, лудила. Када је приморан да констатује: „географија мора да буде у срцу онога чиме се бавим”²⁰, он није више само генеалог ничеанац, већ ничеанац географ. Јер „испитујући географију, срили смо се са извесним бројем појмова: знање, моћ, наука, дискурзивна формација, поглед, епистема...”²¹. Зар не отвара питање дисциплине и надзора врата казнионица, касарни, интерната? Зар нас јауци и жамор не воде до трга где се обавља

19 Маринковић, Д., Шљукић, С. и Ристић, Д. (2014) Од генеалогичке као гео-епистемологије: заокрет ка локалности простора, времена и знања, *Социолошки преглед*, 48(3), стр. 333-352.

20 Fuko, M. (2010a) Niče, genealogija, istorija, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori* Kozomara, M. (ur.), Beograd: Fedon, str. 59-88.

21 Исто, стр. 69.

церемонијал јавног сакаћења тела и погубљење²²? Зар нас питање моћи не уводи у археолошке слојеве знања?²³ Куга нас уводи у дисциплинарни модел зараженог града; губа у просторе трајне изолације, изопштености, у азил²⁴. Зар нас *Историја сексуалности* не уводи у куће и станове? У просторни распоред, до граница постављених између родитељске и дејче собе. Не, фукоовска историја сексуалности није воајерско вирење кроз кључаоницу родитељске собе где се одвија легитимна, продуктивна, прокреативна сексуалност. Пре је то утврђивање просторних диспозиција, односа, микрогеографија. Таква генеалогичка простора и места треба да буде методолошки нацрт и за истраживање *трећих места*. Када отворимо врата кафана, закорачили смо у генеалогичку једне просторности – у генеалогичку просторности једног типа друштвености који је постао социјални капитал грађанског друштва и њене критичке јавности. То је истовремено оно што је социологија научила од Зимела: да постоје типови чисте друштвености, оне која је прочишћена од других намера или циљева, ослобођена строгости улога и друштвених положаја²⁵, односно да су места *симболички идентификатори простора*, захваљујући којима стварамо сопствене идентитете и представе о друштвеним односима: „Простор није само услов, него је и симбол односа према људима”²⁶.

Када се отворе врата кафана мора се, методолошки, баш као што је то радио велики *Архивар*, осликати просторност тог типа друштвености и таквог социјалног капитала. То је методолошка *осликавања на подлози генеалогичких анализа*²⁷. Али већ смо раније кренули од *осликанога*²⁸, пратећи историјске прелазе од Веласкезових *Младих племкиња* до Монеовог *Бара у Фолибержеру* и Дегаове *Чаше апсинта*. Већ тада је била назначена једна имплицитна – географија. „Мадрид и Шпанија на једној, Париз и Француска на другој страни.

22 Фуко, М. (1997) *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

23 Фуко, М. (1998) *Археологија знања*, Београд: Plato.

24 Фуко, М. (2014а) *Безбедност, територија, становништво*, Нови Сад: Mediterran Publishing.

25 Simmel, G. (1971) Sociability, in: *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms*, Levine Donald, N. (ed.) (Selected Writings), p. 127-140. Chicago and London: University of Chicago Press, pp. 129, 132, 137.

26 Zimel, G. (2008) *Georg Zimel 1858-2008*, (prir.) Marinković, D., Novi Sad: Mediterran Publishing i VSA, str. 154.

27 Delez, Ž. (1989) *Fuko*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, str. 29.

28 Marinković, D. Ideologija, javnost i rođenje „trećih mesta”, u: *Nacrt za sociologiju ideologije*, Marinković, D. i Ristić, D. (2013), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 147-167.

Раздваја их политички и друштвени поредак: краљевство Филипа IV на једној, Трећа република на другој страни. Свакако, дели их и стил: шпански је барок код Дијега Веласкеза у потрази за светлом. Импресионизам се још увек бори за сопствену изражајну аутентичност. Едвард Мане се диви Веласкезу, али он неће само светлост. Он хоће да боји мрље. Шта је код Манеа радња? Огромна блистава позадина кафане која се рефлектује или конобарица? Одсутност њеног погледа и доминација позадине угрожавају поредак тродимензионалности. Као да доминација кафане која се назире у огледалу *лишава конобарицу да учествује у животу слике*, у животу кафане²⁹. *Чашу апсинта* узећемо за наставак претходне слике, за наставак кафане. То је оно што је сада десно од конобарице, али негде у самом дну, близу врата која само лабаво деле улицу и кафану. Вероватно је то пар, љубавници, познаници, супружници? Али иста је одсутност погледа присутна³⁰. Међутим, све три слике и Веласкезову, и Манеову и Дегаову повезује иста позадина. То је огледало: у којем се рефлектује распад старог режима у *Младим племкињама*; то је кафана пуна људи и жамор, разговори који се *виде* у огледалу иза ћутљиве конобарице. Коначно, то је прозор, стакло иза пара који пије апсинт. Прозор који дели улицу и кафану само танким завесама. Дакле, Мане и Дега су нас натерали да видимо оно невидљиво, ненасликано, неизречено до краја. Натерали су нас изван слике – изван насликаног, у много шири простор – у простор јавног и дискурзивно-идеолошког. То је простор без којег епоха модерне не би могла да живи³¹.

Овове треба додати не само појединачну већ, може се рећи, колективну заинтересованост једног покрета за питање кафанских простора. И пре него што је омеђен теоријски и тематски социолошки простор бављења кафанама, од Хабермаса до Олденбурга, од јавног резоновања приватних људи до социјалног капитала трећих места, све смо то могли да затекнемо већ забележено, насликано. То нису само Мане и Дега, то су: Анри Евенпоел (Henri Evenepoel) и његова *Le Café d'Harcourt a Paris* (1897), Гистав Кајебот (Gustave Caillebotte) и *At the Café* (1880), Ернст Лудвиг Кирхнер (Ernst Ludwig Kirchner) и *The Garden Café* (1914), Данијел Васкез

29 Janson, H. W. (1970) *Istorija umetnosti*, Beograd: Jugoslavija, str. 493.

30 Haine, S.W. (1992) Café Friend: Friendship and Fraternity in Parisian Working-Class Cafes, 1850-1914, *Journal of Contemporary History*, 27(4) p. 609.

31 Marinković, D. Ideologija, javnost i rođenje „trećih mesta”, u: *Nacrt za sociologiju ideologije*, Marinković, D. i Ristić, D. (2013), Novi Sad: *Mediterran Publishing*, str. 147-167.

Дијаз (Daniel Vázquez Díaz) и *Café de Paris* (1909), Дијего Ривера (Diego Rivera) и *Table on a Café Terrace* (1915), Исак Израел (Isaac Lazarus Israëls) и *At The Coffee Shop* (1934), Алфред Анри Маурер (Alfred Henry Maurer) и *In a Cafe* (1905) и други. Неки будући рад легитимно би могао да се бави само социолошком анализом импресионистичке заинтересованости за тему кафана, али у оквиру овог рада насликани живот кафана служи као илустрација за оно што бисмо могли да назовемо великим историјским сударом два поретка, умирућег старог и рађајућег новог. У том судару пуном дисконтинуитетâ настајало је и развијало се *треће место*. Јер деветнаестовековни импресионизам насликао је кафане као већ довршену друштвену и историјску сценографију, као оно што је саморазумљива и безупитна свакодневица урбаног живота, а заправо, генеалогичка се смешта у веома колебљиву историју ранијег поретка.

Као и импресионисти деветнаестог века, навикнути смо да видимо кафане смештене у средиштима градова, у удобној сценографији урбане доколице, динамике трговине, мноштва људских сусрета, мешавине култура, стилова, израза, слободе јавног говора. Но та сценографија удобности и доколице се слама оног тренутка када се закорачи у системске и структурне нестабилности седамнаестог и осамнаестог века. Јер „с 18. веком...у Европи слама се биолошки Стари поредак, скуп присила, запрека, структура, односа, нумеричких игри, које су до тада биле нормом”³². Генеалогичка трећих места није – колико год желели импресионистичким колоритом да их осликамо – смештена једино у друштвено-историјски и политички амбијент слободе, једнакости, чисте зимеловске друштвености, комуникативности, хабермасовског јавног резонувања у *coffee-houses* и *Tischgesellschaften*³³. Шири историјски амбијент њихове генеалогичке био је другачији. С једне стране, друштвено-политички амбијент настанка кафана као значајних трећих места³⁴ још увек припада *Старом режиму* исто колико и старом биолошком поретку о коме говори Бродел. У том смислу Кован је спреман да коригује Хабермасову хипотезу и да констатује како „успон кафе није инаугурирао ’стварање модерног света’; кафа и кафане су прихваћене и популаризоване од стране

32 Braudel, F. (1992) *Struktura svakidašnjice: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb: August Cesarec, str. 64.

33 Habermas, J. (2012) *Javno mnjenje – istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 84.

34 Уместо Мидових значајних других, кафана може да се означи као значајни трећи.

Старог режима и преиндустријског друштва³⁵. Ово за собом повлачи кориговање још једне важне претпоставке: „Да ли семе модернитета лежи у још-не-модерној кафетерији (*coffeehouse*)?“³⁶. Доминантна хипотеза о улози трећих места као простора у којима се сусрећу нови тип друштвености и рационалности, јавне критике и слободног говора, литерарне јавности и јавног резонавања више је била *нормативна* него емпиријска и *практична*³⁷ чињеница: „Оно што смо пронашли као Хабермасову трезвеност, рационалност, сферу приватних људи окупљених заједно да испробају свој разум у јавности. Али било је тешко то пронаћи у стварним кафанама [Лондона]“³⁸. Наравно, овим се не оспорава нити умањује једна од централних хипотеза о улози кафана као трећих места у изградњи модерне рационалности, критичке јавности и јавног резонавања. Ови налази више служе као корективни фактори који штите од идеализације историјских ситуација. С друге стране, настанак кафана још увек је смештен у стари биолошки поредак репродукције и производње хране. Када кафане на европском тлу, пре свега на Западу, доживљавају свој успон још не може да се наслути слом старог (биолошког) поретка у којем „све води ка равнотежи“³⁹. Залазак тог поретка старог типа равнотеже је близу, али он још не може да се наслути, те као што средњи век *не зна* да је средњи, не зна у односу на чега би био у *средини*, тако и стари биолошки поредак још увек не може да наслути долазак дугорочних структурних неравнотежа и великих осцилација – мада су оне близу управо када кафане доживљавају свој успон.

35 Cowan, B. (2005) *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse*, New Haven & London: Yale University Press, p. 3; Zappiah, N. (2007) Coffeehouses and Culture, *Huntington Library Quarterly*, 70 (4), p. 672.

36 Zappiah, N. (2007) Coffeehouses and Culture, *Huntington Library Quarterly*, 70 (4), p. 672.

37 Кован је у праву да у истраживању односа кафана и јавне сфере треба разликовати нормативну и практичну димензију: „Биће корисно у овој дискусији направити разлику између онога што ћу назвати нормативном и практичном јавном свефом. Разлике између ове две су разлике између мишљења и делања, или боље између прескриптивног друштвеног 'требања' и дескриптивног 'јесте'... Нормативна јавна сфера се састоји од идеала акције и понашања која су задобијена у јавној сфери, док практична јавна сфера треба да се разуме као збрка свакодневне реалности јавног живота“ (Cowan, B. (2001) What Was Masculine about the Public Sphere? Gender and the Coffeehouse Milieu in Post-Restoration England, *History Workshop Journal* 51, p. 133).

38 Исто, стр. 142.

39 Braudel, F. (1992) *Struktura svakidašnjice: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb: August Cesarec, str. 64.

Стари биолошки поредак није био само питање демографске равнотеже наталитета и морталитета. Стварну игру бројки, како демографских, тако и економских, свих оних који чине материјалну основу старог биолошког поретка, никада нећемо поуздано знати. То су „бројке које ваља измислити“⁴⁰. Док се не стигне до колорита импресионистичке слике кафана, њихова генеалогичка смештена је заиста у сивило које је много пута ближе тамној него светлој нијанси. Јер равнотежа о којој говори Бродел, само је део игре периодичности. Дакле, успон кафана и свега онога што видимо као њихову непосредну везу са модерном, са израстањем новог типа критичке литерарне јавности у односу на стару репрезентативну; њихову непосредну везу са специјализацијом једног новог типа „поравнате“, „изнивелисане“ друштвености; њихову везу са концептом демократије, слободе и политике, све је то у почетку смештено усред многих осцилација и периодичности, усред структурних несигурности и неизвесности, сталних колебаљивости. Градски живот који данас не можемо да замислимо без кафана тада је још увек полу-руралан. Градска економија још увек више зависи од локалних атара, а мање од међународне трговине. Урбаност седамнаестог и осамнаестог века још је веома фрагилни друштвени, културни, економски и демографски сценарио. Сваки демографски раст је само тренутак у општој нестабилности, јер је равнотежа старог биолошког поретка обезбеђена високом стопом морталитета, а не само наталитета. Умирања периодично нивелишу нараслу популацију која не може да се прехрани: „између два покрета рађања и умирања започиње бескрајна игра“⁴¹. Ако равнотежа и постоји, онда се она односи на сталност успона и падова јер једино се „они правилно измењују и допуњују“⁴².

*Европски призори*⁴³ у које је смештен успон кафана неупоредиво су ближи фукоовској драматургији куге, губе, окрутности казних поступака, глади, лутања лудака, епидемија и болести, него хабермасовској рационалности и трезвености. Посебно је још далеко импресионистичка представа урбане кафанске раскалашности и доколице. Често заборављамо да су и раскошна ренесанса, али и каснији барок, рођење усред велике болести – куге; усред глади, *оскудности* и *скромности* која је начин живота целокупног Медитерана⁴⁴,

40 Исто, стр. 20.

41 Исто, стр. 64.

42 Исто, стр. 67.

43 Исто, стр. 70.

44 Brodel, F. (2001) *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II* (I), Beograd/ Podgorica: Geopoetika, str. 57, 135.

па и оног удаљенијег Медитерана који се прелива преко планинских ланаца који су наборани над његовим обалама. Тело у ренесанси дубоко је засечено великом смртношћу и нехигијеном појединача, читавих породица и градова; засечено болестима и још неразвијеном медицином; засечено најездама са истока и југа, политичким нестабилностима и локалним обрачунима и ратовима. Европа је, чини се, више од разних врста несрећа, него од благостања, правила своја знања и идентитет: од болести, куге, губе, јереси, ратова, прогона, најезда, упада. Од ратова – технологију, тактике, стратегије, територије, *географију*, картографију и мапе као инструменте знања/моћи⁴⁵; од болести – медицину, хигијену, надзор, дисциплину, тело; од упада и најезди – антропологију, знања о другоме и страном; од јереси – инквизицију, исповести и признања, поступке мере, истраге, испитивања; од покајања – *аналитику вербалног признања*⁴⁶; од прогона – затвор и гето; од губе – бинарну поделу, одвајање, геоепистемологију азила; од куге – геоепистемологију контроле, надзора, пракси класификовања; од нехигијене – популацију, *полицију*: „Није могуће видети европску историју као прогресивно отелотворење велике уједињујуће идеје, јер су идеје саме производ историје... Европска идеја била је више производ конфликта, него консензуса”⁴⁷. Европски идентитет и знање више су рођени кроз *репресивну хипотезу*⁴⁸. И пре него што ће се током класицистичког раздобља генерализовати у дискурсе, знања и праксе *истине* – преко инквизиторског епистемолошког триједра мере-истраге-испитивања (*mesure-enquête-examen*)⁴⁹ – које производе идентитет *субјективитета*, раносредњовековним менталитетом влада *страх* и *грех*⁵⁰. Ако је нешто заједничко тој расутој популацији (мада то није популација у правом смислу речи), размештеној (мада не плански) или пре расутој по још нејасној географији – то је *страх*. Без обзира на неповезану локалност и расуту парохијалност, заједнички идентитет је идентитет

45 Fuko, M. (2012a) Pitanja Mišelu Fukou o geografiji, u: *Mišel Fuko, Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 69-82.

46 Foucault, M. Du gouvernement des vivants, in: *Dits et écrits (1980-1988, IV)*, (eds.) Defert, D. and Ewald, F. (1994a), Paris: Gallimard, p. 125-129.

47 Delanty, G. (1995) *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, London: Macmillan Press, p. 2.

48 Fuko, M. (2006) *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Loznica: Karpos.

49 Foucault, M. Théories et institutions pénales, in: *Dits et écrits (1980-1988, IV)*, (eds.) Defert, D. and Ewald, F. (1994b), p. 389-393, Paris: Gallimard, p. 390; Fuko, M. (1990) *Predavanja*, Novi Sad: Svetovi, str. 18.

50 Delimo, Ž. (1987) *Strah na Zapadu*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

страха. То је „Европа” страха⁵¹, то је опседнути менталитет/идентитет. У веома честим циклусима влада страх од најезди, које недозвољавају да се устали предвидљива драматургија свакодневице. Тај менталитет је опседнут страхом од јереси; страхом од инквизиције; страхом од куге; страхом од сопствених пожуа; страхом од сопствених тела као места жеља; страхом од мрака; од греха, чистишишта, пакла, од ломача на којима горе или људи или књиге – на којима се спаљују, управо по узору на пакао, недопуштена знања (*Index Librorum Prohibitorum*). Страхом од упада *других, варвара*⁵² – од оних чију етничку, културну, језичку, религијску разноликост често назива једним именом: Сарацени, Персијанци, Азијати, Турци. Ту европски номинализам прелази у „реализам” *других*. Страх и каснија политика страха, режими страха, учествоваће у обликовању субјекта/идентитета који до себе долази преко рефлексije признања и исповести⁵³. То је субјекат који признаје – у исповедаоници; на тргу, у истражним поступцима инквизиције, у *Исповестима*, у *Писмима*, у *Разговорима*; то је идентитет „полиције исказа”⁵⁴. Наш је идентитет израњао заједно са дискурсима и знањима; заједно са репресивним праксама и дискурсима који су легитимисали контролу и надзор. У том смислу, идентитет јесте питање борбе и отпора, али не оне врсте борбе у ослобођеном простору у којима се избор намеће као борба (борба око избора), већ питање борби са ућуткивањима, надзорима, репресалијама, страхом. Идентитет је тако постао питање и исповести и интернализоване принудности која од нас не тражи само да кажемо *какви смо*, већ и *ко смо* – на основу онога што чинимо: „Најзад, све актуелне борбе врте се око истог питања: ко смо ми?”⁵⁵.

Ми – трезвени критичари; *ми* рационални субјекти јавног простора; *ми* – спремни да слободно изговоримо своје мишљење; *ми* – мигранти из првих и других у трећа места, одбегли у кафане од својих породица, од погледа жена, од надзора својих послодаваца, још више од строгих моралистичких погледа и придика локалних пароха и цркве; *ми* – „поравнати” у прочишћеној друштвености на трећим местима са својим претпостављенима, са онима богатијим или сиромашнијим од нас – рођени смо на размеђи, на

51 Le Gof, Ž. (2010) *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*, Beograd: Clio.

52 Todorov, C. (2010) *Strah od varvara*, Loznica: Karpos.

53 Fuko, M. (2014b) *Tehnologije sopstva*, Loznica: Karpos.

54 Fuko, M. (2006) *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Loznica: Karpos, str. 23.

55 Fuko, M. Dva ogleda o subjektu i moći, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, Kozomara, M. (ur.) (2010b), Beograd: Fedon, str. 384-411.

границама: између слободе и надзора, између јавног погуљенења и самоће затвора, између критичког и репрезентативног, између села и града, између системских оскудица и структурних продуктивности капитализма, између старе хобсовске немани и новог бентамовског принципа свеприсутног погледа, између географије локалности и географије нових груписања и централизације, између старе *сторе* и нове *брзе* географије⁵⁶. То нас непосредно уводи у тему граница (просторних и временских), међа, хетеротопија, микро-географије, микро-картографије родних, политичких и друштвено произведених простора⁵⁷, те коначно генеалогичке преображаја простора у којој су трећа места рођена. Таква генеалогичка је битно питање (нове) спацијализације говора, један облик историје који може да објасни конституисање знања и говора, без потребе упућивања ка субјекту који је трансценденталан у односу на поље догађаја у својој „испразној једнакости током историје“⁵⁸.

Колебљивост граница

Филип Аријес је запазио да се „на крају средњег века [још] живи у свету који није ни приватан ни јаван“⁵⁹. Још нису издиференциране границе тих великих области будућег грађанског живота. Границе будућих раздвајања још су колебљиве, савитљиве, пропустљиве. Неприкосновеност буржоаске приватности којом ће се штитити породица, пре свега жене и деца, а потом и интимност дома и имовина, задобијена је новим поделама и разноликим облицима нових искључивања, да би се остварио идеал: „[Ж]ивот грађанина треба озидати зидом“. Наравно, зидом приватности“⁶⁰.

Постоји извесна парадоксалност у великом одвајању приватног и јавног када се упореде кафане и шири просторни контекст. Наиме, с једне стране, кафана се појављује на

56 Paasi, A. (2001) Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity, *European Urban and Regional Studies*, 8(1), p. 7-28.

57 Lefebvre, H. (1997) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell; Philo, C. (2003) Foucault's geography, in: *Thinking Space*, Crang, M. and Thrift, N. (eds), London: Routledge, p. 205-238; Philo, C. (2005) *Sex, life, death, geography: fragmentary remarks* inspired by 'Foucault's populations Geographies', *Population, Space and Place*, 11 (4), p. 325-333; Simonsen, K. (2005) *Bodies, sensations, space and time: the contribution from Henri Lefebvre*, *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 87 (1), p. 1-14.

58 Fuko, M. (2006) *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Loznica: Karpos.

59 Фоазил, М. Записи из приватности, у: *Историја приватног живота* (3), ур. Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002) Београд: *Clio*, стр. 297.

60 Кастан, Н. Јавно и појединачно, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 364-390.

измаку средњег века као простор друштвене хомогенизације хетерогених друштвених, економских и културних елемената; као до краја *неиздиференциран простор* који стоји на супрот постојећој сталешкој диференцијацији и будућој просторно-класној сегрегацији. С друге стране, шири урбани план раста и развоја европских градова све ће више следити османовску матрицу *диференцијалне географије*⁶¹ утискујући у простор растућу класну неједнакост и хетерогенизацију, јер „после Османа станови су се стеснили”⁶². У том смислу, кафана израста у геналогичку опште борбе за простор који се стварао у судару јавног и приватног, јер кафана није ни приватни простор породичног живота, нити је простор јавности у политичком смислу речи; она није ни улица ни трг, али се она без њих не може замислити.

Она је *треће место* у широј географији кључних урбаних института – улице и трга; стамбеног кварта и пословних четврти: „мало-помало, улица је постала област јавног”⁶³. Она није ни парламент ни медиј, нити део јавног политичког живота у ужем смислу речи, али политички живот у ширем смислу не може се замислити без тог позадинског, стално присутног жамора о политици, друштву и јавности који се образовао у кафанама. Стога, иако се не може спорити (већ само мање или више кориговати) генерална хипотеза о значајној улози кафана у образовању јавног простора, јавног говора, грађанских слобода, дискурзивности и изоштравања политичке критике, интензивирање диференцијалне географије заправо је све више сужавало простор за легитимацију рационалности која се образовала у трећим местима. Она заиста јесу су била повлашћени друштвени простори у којима се генерисао рационални дискурс, али свакако ни једини, а ускоро ће се показати, нити фундаментални. У дискурзивној производњи различитих значења друштвеног света у којој су суспендоване класне разлике и прерогативи и моћ, у којој је једино било битно *шта* неко говори, а не *ко* говори,⁶⁴ некада (релативно) монолитна значења света почела су да се фрагментирају у мноштва различитих и супротстављених

61 Бродел користи синтагму *диференцијална географија* да би описао разлике, *билансе успеха и падова*, које имају своје просторне димензије. Више видети: Braudel (1992), стр. 19.

62 Мартен-Фижије, А. Ритуални обичаји у грађанској приватности, у: *Историја приватног живота* (4) Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003), Београд: *Clio*, стр. 152-210.

63 Фабр, Д. Породице. Приватно у борби против обичаја, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 475-508.

64 За разлику од затворених клубова и рококо салона, где је ситуација била обрнута. Више видети у: Sennett (1989), р. 109.

интерпретативних позиција: распадало се „објективно онтолошко јединство слике света”⁶⁵. Односно, више него било коме другом, литерарној јавности која критички резонује у просторима трећих места била је јасна израстајућа *алармантна чињеница* „да се исти свет може различитим посматрачима појављивати на различите начине”⁶⁶. Колико год да су класни положаји неједнаких утицаја и моћи били привремено суспендовани, учесницима у овом јавном критичком дискурсу било је јасно да је кафана само позорница, да је то била нова врста друштвене драматургије у којој „да би дошли до сазнања и информације, људи тог времена створили су нешто што за њих бејаше фикција – фикција да друштвене разлике не постоје”⁶⁷. Док простори каснобарокних салона још увек имају умањену, псеудо-иконографију двора, мада у друштвеном смислу стоје насупрот њему, тек ће кафане „елиминисати аристократски монопол над културом”⁶⁸, као и дотадашње монополе над производњом информација и знања, јер за разлику од кафана, салони су више били места „само-репрезентације и социјалног искључивања”⁶⁹.

Но биће то кратка генеалогска епизода која повезује трећа места и знање, рационалност и информације. Наиме, диференцијална географија супстантивно је питање специјализације рационалности и знања. Чин *великог раздвајања* којем ће присуствовати револуционари након пада Бастиље неће бити појединачни случај, већ парадигма. Управо ту класицистичка рационалност засеца дубоко у простор диференцирајући и специјализујући, раздвајајући и ограђујући до тада хомогену збрканост мноштва: „јер, знање није створено да разуме, него да пресече”⁷⁰. Класицистичко знање пресеца, исцртавајући до тада непостојеће границе: између лудака и криминалаца, скитница и лопова, бескућника и болесника. Њих затиче Револуција у тамницама Бастиље као збркано мноштво, неиздиференцирано и хомогено. Читава друга половина осамнаестог века, у основи, била је период одабира, стандардизација, хијерархизације и централизације знања. Тај век је такође био доба дисциплиновања знања, односно, „унутрашње организације сваког знања као

65 Manhajm, K. (1978) *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit, str. 67.

66 Исто, стр. 8.

67 Sennett, R. (1989) *Nestanak javnog čovjeka*, Zagreb: Naprijed, str. 106.

68 Coser, L. (1997) *Man of Ideas: A Sociologist's View*, New York: Free Press, p. 19.

69 Carr, G. J. (2008) Austrian Literature and the Coffee-House before 1890, *Austrian Studies*, 16, p. 154.

70 Fuko, M. Niče, genealogija, istorija, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori* (ur.) Kozomara, M. (2010a), Beograd: Fedon, str. 59-88.

дисциплине која у свом пољу истовремено има критеријуме селекције који омогућавају да се уклоне лажна знања, незнање, облике стандардизације и хомогенизације садржаја, облике хијерархизације и коначно унутрашњу организацију централизације тих знања око неке врсте аксиоматизације чињенице⁷¹. Оне су (дисциплине знања) на тај начин груписане и организоване, увучене у неку врсту *глобалног поља* или глобалне дисциплине коју зовемо наука. Ишчезавање *научника-љубитеља* такође је позната чињеница из осамнаестог и деветнаестог века. Са наведеним променама које „су довеле до коначног артикулисања науке и социологије као модерних дискурзивних пракси, десиле су се, по Фукоу, незаобилазне, конститутивне транзиције у дисциплинујућем поретку /.../, било је потребно дисциплину, дакле интернализовану моћ контроле и надзора, имплементирати у поље *социјалног*. Као последица ових нових форми дисциплиновања настају институције у којима се могло образовати *позитивно знање*: психијатријске клинике, болнице, школе, модерни универзитети, модерни затвори, лабораторије...⁷². Захваљујући овако схваћеном дисциплиновању знања, посебно током осамнаестог и деветнаестог века, кроз (научну) праксу истраживања, конституисане су различите групе *објеката*, као предмета истраживања – нови објекти који испуњавају нове, дискурзивне просторе знања. Тамо где је Кант пронашао „услове могућег искуства у структури људског ума, Фуко то чини са историјским, дакле, пролазним, условима за могућност говора⁷³“.

Иста матрица прогресивне спацијалне рационалности неће заобићи *трећа места*. У почетку помешани у трећим местима: говори о политици, о јавности, о друштву, о култури, песнички говори, научни говор, локални трачеви, заверенички шапати, бучне свађе, нејасни жамори или усамљено ћутање – доживеће диференцијације и поделе – просторне сегрегације. И као што су безумни из тамница одведени у луднице, криминалци у затворе, болесни у клинике, ле-

71 Fuko, M. (1998) *Arheologija znanja*, Beograd: Plato, str. 221-222.

72 Marinković, D. (2006) *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Novi Sad: Prometej, str. 72.

73 Heking, J. Fukoova arheologija, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (ur.) Milenković, i Marinković, D. (2005), Novi Sad: VSA, str. 129-141. Зашто је баш XVIII век – доба класицизма – био век нових класификација, разврставања, типологија, итд? Зашто је баш крај XIX и почетак XX века раздобље „великих социјално-теоријских система – период заокупљен прогресом? Зашто су управо педесете и шездесете године време микро-теорија, микроструктура, интеракција, игара и свакодневног човека? Зашто прелаз XVIII у XIX век производи френологију, а XX психоанализу и психологију личних конструката?; (Marinković, (2006), str. 69).

прозни измештени у азиле, скитнице и бескућници смештени у *workhouses*, *Zuchthäuser*, тако ће нови простори који израстају са диференцијалном географијом одвајати сегменте кафанске хомогености у засебне просторе. Знање, рационалност и информације произведене у кафанама губиће постепено своје легитимитете. Једини легитимитет који ће постојано преостати овим трећим местима биће *мњење*. Понижиће се она античка матрица подвојености између *logosa* и *doxe*; између *знања* и *мњења*; универзалности и локалности, општости и појединачности. Заиста, када се ово узме у обзир, Хабермас је био у праву: „грађанска јавност се може најпре схватити као сфера приватних људи који окупљени чине публику”⁷⁴; кафана је учествовала у процесу „самопросвећивања приватних људи на аутентичним искуствима своје нове приватности”⁷⁵. Али „самосвест тог јавног резонавања”⁷⁶, то самообразовано, аутономнознање јавности остаће „само” – *мњење, докса*. Образовање јавног мњења остаће, по Козеру, „најзначајнији задатак кафана”⁷⁷. Иако је кафана првобитно играла улогу „универзитета сиромашних људи”⁷⁸, логос ће се трајно преселити у упоришне просторе западноевропског концепта рационалности: на универзитете, институте, истраживачке центре, клинике, лабораторије, краљевска друштва.

Ипак треба приметити да је и сама кафана имала своју улогу у специјализованој рационалности. Наиме, како је могуће да Европа прихвати и тако брзо распространи један оријентални концепт доколице, друштвености и интеракција какав затичемо у кафанама, кафетеријама? „Да ли култура кафетерија (*coffeehouses*) служи као рано-модерни западни изум (посебно енглески), или је то била, заправо, адаптација рано-модерне исламске (посебно отоманске) културне праксе?”⁷⁹. Као и многе друге културне феномене или друштвене институције које је прихватала са Оријента – од тог њеног великог *Другог*⁸⁰ – Запад је кафане синтетисао и интегрисао

74 Habermas, J. (2012) *Javno mnjenje – istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 81.

75 Исто, стр. 83.

76 Исто, стр. 82.

77 Coser, L. (1997) *Man of Ideas: A Sociologist's View*, New York: Free Press, p. 25.

78 Klein, L. E. (1996) *Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England*, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 36.

79 Zappiah, N. (2007) *Coffeehouses and Culture*, *Huntington Library Quarterly*, 70 (4), p. 672.

80 Said, E. (2008) *Orijentalizam*, Beograd: XX vek.

у контекст свог идентитета, а тај идентитет се супстантивно темељио на рационалности, као што то тврди Вебер⁸¹.

Оријентални концепт кафана представљао је једну врсту супститута за традиционалну гостинску собу⁸² која је у домену приватне сфере представљала простор доминације мушког ауторитета: „жене нису присутне у овим собама и воде свој друштвени живот искључиво унутар породице, сродства и суседства”⁸³. Међутим, многе карактеристике доминације *аге* задржане су у кафанама као јавном простору, а пре свега она доминација која искључује жене из кафанског простора. Но ипак, један аспект је био либералнији у односу на традиционални концепт гостинске собе, а то је укидање старосне и класне доминације (за мушкарце): „кафана као јавно место доступна је млађим, образованијим групама (мушкараца) који се осећају нелагодно у традиционалној хијерархији која се већином темељила на узрасту и богатству. У кафанама млади средњошколци могу да говоре; у гостинској соби мораће да се задовоље посматрањем у тишини”⁸⁴.

Па ипак, кафана као место друштвених интеракција није примарно место изворишта социјалног капитала за жене. На неки начин, чини се да је у историји настанка и развоја кафанских простора (било да су то места за испијање кафе, чаја, пива, у комбинацији са мањим оброцима, за разлику од барова или ресторана и таверна) место за жене било опредељено другим друштвеним и културолошким факторима, који су их или потпуно искључивали из јавног простора кафане (на истоку и понегде на Балкану), или им одобравали свега неколико улога. Те улоге и места за жену и кафански простор биле су улоге газдарице/жена власника кафане (мушкараца) или самосталне, али ретко и само под одређеним условима-удовица⁸⁵: улоге оне која производи основне производне понуде једне кафане (пиће/храна), улога слушкиње (било да се ради о служењу наведених производа (конобарица), било да се ради о пружању других услуга које су потражња мушке клијентеле (сексуалне услуге или

81 Veber, M. (2011) *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

82 Beeley, B.W. (1970) The Turkish Village Coffeehouse as a Social Institution, *Geographical Review*, 60(4), p. 481.

83 Исто, стр. 479.

84 Исто, стр. 481.

85 Capp, B. Gender and the Culture of the English Alehouse in Late Stuart England, in: *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*, eds. Korhonen, A. and Lowe, K. (2007) Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, p. 103-27.

услуге сличних ужитака). Но, како пише Мартин, присуство жене у кафани не имплицира сексуални неморал, већ има и бројне друге легитимне разлоге⁸⁶. Као што се да приметити, све ове улоге служе заправо предузетничким активностима развијања кафане као места зараде, а не улоге конзумента кафане као места социјалних интеракција, места провођења слободног времена, места одмора, забаве и релаксације од свакодневице радног места, породице и сл. Простор кафане за жене је такође био и простор друштвене контроле исправности жене у њеним другим друштвено одобреним улогама (мајке, супруге, домаћице). Правила дозвољеног понашања жене у јавном простору (кафане) подразумевало је поштовање кодекса облачења, али и путање погледа⁸⁷, који је морао да одаје захтевану чедност, за разлику од јасно уочљивих боја, одевних предмета, погледа, гласноће говора, и других сигнала у понашању жена у друштвено прихваћеним улогама, у јавном простору, у простору кафане посебно. Примарно правило за удату жену било је да при уласку у кафану мора да има за пратиоца или законитог супруга или другог одобреног мушког пратиоца⁸⁸. У урбаним срединама попут Лондона, за жену је било дозвољено да посети оваква места и самостално, али само током дана, „уколико се понаша пристојно, тиха је и не задржава се предуго“⁸⁹. Дакле, не може се рећи да је кафански простор био затворен за жене, али је био ограничен јасним правилима понашања, која су ипак жену држале подаље од овог простора. На крају крајева, женино место је у традиционалном смислу увек блиско везано за дом и децу, а деца тек место није у кафани.

Но, које жене су саставни део кафане западног друштва? Без каквих жена су кафане можда и мање атрактивна места за њихове уобичајене посетиоце? Стереотипи виђени у уметности⁹⁰, незаобилазне су женске фигуре које су саставни део кафанских простора и свакодневице кафане. Међутим, сагледавајући промене улоге жена током историје, оне су

86 Lynn, A. M. (2001) *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, Basingstoke: Palgrave; Kümin, B. and Tlusty, A. B. (2002) *The World of the Tavern. The Public House in Early Modern Europe*, Aldershot: Ashgate.

87 Hanawalt, B. A. (1998) *Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space*, *Dunbarton Oaks Papers*, 52, p. 24.

88 Capp, B. *Gender and the Culture of the English Alehouse in Late Stuart England*, in: *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*, eds. Korhonen, A. and Lowe, K. (2007), Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, p. 103-27.

89 Исто, стр. 120.

90 Ликовна уметност – импресионистичке представе *Бара у Фоли-Бержеру*, телевизија – Едит из серије *Ало, ало*.

се видљиво одразиле и на „женску конзумацију” кафана.⁹¹ Дакле, облик дозвољености гласи „можете бити гошће, али ипак само на ограничено време”. Шта је са традиционално дозвољеним улогама за жену у кафани? Газдарица, конобарица, забављачица. Ове улоге и даље остају незаобилазне у перцепцији кафане као трећег места формирања социјалног капитала у контексту ширег друштвеног и културолошког оквира живота заједнице и интеракције полова и полних улога.

Осим што је прихватила укидање оваквих доминација, а задржала границе према женама, окцидентални концепт кафане је понудио и радикално другачији однос према *говору*. Кафане су, наиме, следиле исту ону матрицу као и друге институције упрегнуте у процес рационализације: „Монополизму и тајном знању оријенталне тираније, Европа супротставља универзално саопштавање сазнања, бесконачну и слободну размену говора”⁹². Окцидентална трећа места равноправно су учествовала, барем у почетку, са другим снагама рационализације, у процесима демонополизације, деритуализације и размађивања тајних знања, не дозвољавајући скривања у јавном простору. Кафана је била место размађивања старих представа, далеко од цркве, породице и старих ауторитета. Она гради своју алтернативну културу од контакта, од сусрета, интеракција, од говора привремено „деструктурираних” људи. Но ипак, не у свакој прилици. Енглеске и француске кафане осамнаестог века била су и прва упоришта масонских ложа као тајних друштава која су носиоци „тајних” знања. Многе ложе и данас носе имена кафана, а традиција окупљања слободних зидара у кафанама још је део постригуалног окупљања. Јер грађанско друштво „није празнина коју је пожелео сумњичави законодавац, него мравињак с алвеолама дружења у којој врви од тајни”⁹³.

Но вратимо се за тренутак једном примеру микро-географије у периоду када још доминира збрка неиздиференциране хетерогености. Фарж на следећи начин описује архитектуру

91 До пре само четрдесетак година, тешко је у неким срединама било замишљати да жена самостално буде посетилац кафанског простора (простор јужне Србије, Црне Горе). Данас, је та слика умногоме измењена, у урбаним срединама посебно. Жене се у кафанама равноправно окупљају, забављају, проводе слободно време. Да ли су и колико стигматизоване, зависи од урбанизованости простора за живот. Но и даље жене у кафанама не склапају послове, и проводе много мање времена у односу на мушкарце.

92 Fuko, M. Poredak govora, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (priř.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, str. 37-58.

93 Перо, М. Начини становања, у: *Историја приватног живота* (4), Аријес, Ф. и Дибби, Ж. (2003), Београд: Слио, стр. 245-260.

урбане свекодневице: „[О]д полуспрата до дашчане таванске преграде све је пренасељено, а газде покушавају да извуку корист из сваке мрвице простора”⁹⁴. То је приказ још класно неиздиференциране просторне структуре једне просечне зграде 18. века; иако је простор *исцепкан*⁹⁵, зграде насељавају они који су још увек класно блиски; још нема оног режима разврставања – капиталистичког урбанизма – који ће век касније расподелити простор по класама; просторно сегрегирати и одвојити, прво раднике од капиталиста, а потом ће се матрица сегрегације применити много дубље и суптилније, одвајајући мајсторе и квалификоване раднике од калфи и шегрта, тек приучене и још неквалификоване радне снаге; из те помешане збрке издвојиће се чиновници, трговци, адвокати, лекари, све оно што ће чинити будућу средњу класу. „Стамбена зграда је пре свега јавна сцена на којој се једни потврђују а други бивају прогоњени, а ништа се не може доживети тајно или кришом. Брачне свађе, тајне љубави, бучни станови, немирна деца, све се чује и сазна без по муке”⁹⁶. Но, „на послу живот није ништа заштићенији”⁹⁷ од погледа и звукова који као флуиди теку улицама где су смештене, заједно са претходно описаним становима, радионице и продавнице. Оне су смештене између породичног живота незаштићеног и измешаног са туђим гласовима, са странцима у пролазу који су ту само једну ноћ. Простори рада су „посредни простори између споља и унутра”⁹⁸.

У просторној расподели рационалности која је захватила европу класицистичког раздобља, кафанама је све више измицала улога рационалности и трезвености. На изванредан начин, она је све више личила на хетеротопију – један плутајући простор никада до краја усидрен у јавно, никада до краја усидрен у приватно; никада до краја истински простор рационалности и трезвености. Ако је у почетку и била простор *логоса*, онда је то био *грађански логос* образован говором слободних људи, све више аутономних субјеката, приватних појединаца који јавно резонују без обзира на друштвени положај. Тај грађански логос био је и рефлексиван по својој природи, али то је био логос ограничене рефлексивности, коју мњење дели са идеологијом⁹⁹. Обележја новог дискурса

94 Фарж, А. Породице. Част и тајна, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: Clio, стр. 509-540.

95 Исто, стр. 512.

96 Исто.

97 Исто.

98 Исто.

99 Gouldner, A.W. (1976) *The Dialectic of Ideology and Technology*, London: The Macmillan Press.

који се, према Хабермасовом мишљењу, такође јавља упоредо са развојем либералне грађанске јавности су следећа: прво, то су нове врсте дискусија које се јављају у кафанама, салонима и на другим јавним местима и оне траже једну нову врсту друштвеног опхођења и говора који више не претпоставља једнакост статуса, већ се од њега потпуно апстрахује: „церемонијалу чиновна и положаја супротставља се такт равноправности“; затим, није реч о томе да се са кафанама остварила идеја јавности, али се она захваљујући њима институционализује као идеја, као објективни захтев који се материјализује; даље, дискусија која се јавља међу новом публиком претпоставља отварање проблема у подручјима која пре тога нису довођена у питање – теме којима јавност почиње критички да се бави биле су монопол интерпретације црквених и државних ауторитета (од предикације до филозофије, књижевности и уметности); такође, исти ток којим се култура преводи у облик робе и тако постаје култура о којој се може дискутовати води ка „научној отворености“ публике – дискутабилна питања постају „општа не само у смислу своје значајности, већ и у погледу своје приступачности“¹⁰⁰.

Анализирајући записе и његове примене, Шартје ће приметити да паралелно са генеалогичком грађанске јавности можемо пратити и генеалогичку нових видова „односа са другима и нову врсту власти“¹⁰¹. При томе, не само да се власт и државни апарат све више ослањају на *текст*, „на записано, при изрицању правде и уређивању друштва“¹⁰², већ је умеће читања и записивања постао „обавезан услов за појаву нових навика из којих се састоји приватност појединаца“¹⁰³. Пре појаве либералног модела грађанске јавности у којој почиње да се комуницира *безименим гласовима*¹⁰⁴, јавни говор био је искључива властита друштвених ауторитета – носилаца власти. Нови режим дискурса није био могућ у друштвима старог режима¹⁰⁵. Али књига и књижица више су припадале просторима интима и приватности. Књижица

100 Habermas, J. (2012) *Javno mnjenje – istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 91-92.

101 Шартје, Р. Запис и његове примене, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 100-142.

102 Исто, стр. 107.

103 Исто, стр. 106.

104 Fuko, M. Poredak govora, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (prired.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, str. 37-58.

105 Koselleck, R. (1988) *Critique and Crisis: Enlightenment and the pathogenesis of modern society*, Cambridge, MA: The MIT Press; Saunders, D. (1997) *Anti-lawyers: Religion and the critics of law and state*, London: Routledge.

је, као и музеј, била такође хетеротопија¹⁰⁶ у коју се склања од јавности. Зато Аријес и примећује *нечувену појаву* између 16. и 18. века: „читање одвојено од заједнице, у приватности која допушта размишљање насамом”¹⁰⁷; *библиотека је повлачење од света*¹⁰⁸. У микро-географији диференцијације простора класицистичког раздобља не само да се појављују простори јавности са салонима, кафанама, позориштима, већ паралелно израстају простори интима и осаме: баште, кабинети, библиотеке, вртови као супститути пасторалне усамљености – једна *археологија интимног*¹⁰⁹. Ако је на почетку ширења читаности, књига била питање интима, онда је јасно зашто је кафана била место покретања сопствених медија: дневних новина, памфлета, магазина, петиција. Подсетимо да су *Татлер* (1709-11), *Спектатор* (1711-14) и *Гардијан* (1713) – као парадигме јавне информисаности – настали у енглеским кафанама¹¹⁰. Тако се оснивач *Татлера*, на почетку увек обраћа *цењеним грађанима који више живе у кафанама него у својим радњама*, јер „мушко време јесте време посвећено јавном животу”¹¹¹. Прве јавне дебате између мушкараца и жена остварују се преко памфлета и петиција. На *Женску петицију против кафе* (*The Women’s Petition Against Coffee*)¹¹² (а заправо кафана) из 1674, мушкарци узвраћају *Мушким одговором на женску петицију* (*The Men’s Answer to the Womens Petition against Coffee*)¹¹³. Исто тако,

106 Fuko, M. Друга места, у: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (прир.) Milenković, P. и Marinković, D. (2005b), Novi Sad: VSA, str. 29-36.

107 Шартје, Р. Запис и његове примене, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 100-142.

108 Исто, стр. 123.

109 Renam, O. Уточишта интимности, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 189-236.

110 Cowan, V. (2004) Mr. Spectator and the Coffeehouse Public Sphere, *Eighteenth-Century Studies*, 37(3), p. 345-366.

111 Мартен-Фижије, А. Ритуални обичаји у грађанској приватности, у: *Историја приватног живота* (4), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003), Београд: *Clio*, стр. 152-210.

112 The Humble Petitions and Address of Several Thousands of Buxome Good-Women, Languishing in Extremity of Want, and contained the phrase –The Age of Man, Now Cramp’t into an Inch, that was a Span. (*Смерни протест и молба коју упућује неколико хиљада благогодних жена, које вену од крајње потребности, а што се најпре може изразити фразом - мушки род што се на палац стесаше, а некад к’о педаљ беше*).

113 Could it be Imagined, that ungrateful Women, after so much laborious Drudgery, both by Day and Night, and the best of our Blood and Spirits spent in your Service, you should thus publickly Complain? Certain we are, that there never was Age or Nation more Indulgent to your Sex; have we not condescended to all the Methods of Debauchery...? (*Зар се уопште да замислити да ће незахвалне жене, после толиких дана и ноћи напорног изгарања и трошења и срца и душе на услузи њима, пожелети да се овако јавно пожале? Сигурни смо да никад не беше другог народа који би према*

као што се приватни, интимни запис артикулише кроз дневнике, исповести и писма (као они Семјуела Пеписа), јавни се запис артикулише као догађај доступан у локалном листу и намењен је свима: „Као специфично дискурзивна институција, кафана треба да се посматра у контексту историје дискурса и комуникативних пракси у друштву”¹¹⁴. Дакле, ако је књижица била склониште од света, онда је кафана била једна нова врста дискурзивне јавности. У њеном средишту није књига, која је тада још увек доминантно религијско штиво – а кафана је познато место „атеистичког мишљења”¹¹⁵ – већ локални магацин, информација, трач, сплетка, политички догађај, вест издалека која још дуго неће бити садржај књиге: *What are news from Tripoli?*¹¹⁶, пита се у кафани. То је права комуникативна револуција, а не ритуално читање стално истих текстова, пре свега Библије. Али ево једне препоруке ерла од Њукастла Чарлсу II из 1660. године која ће наслутити губитак крхког легитимитета кафанске рационалности: „Не би требало да буде расправа (*disputations*) осим на универзитетима; не би требало да буде књига о религији или политичким контроверзама осим на латинском; са друге стране, све побожне књиге треба да су на енглеском; не би требало да буде написаних књига изузев оних које напишу академски сертифицивани ’филозофи’; на сваку књигу која може да донесе чак и најмањи профит цркви или држави, треба бацити клетву и спалити је, а аутора треба жестоко казнити, чак и на смрт”¹¹⁷.

Овим се улази у дубљу анализу не само простора једне дискурзивне праксе, већ и у питање борбе око *истине*, као и у питање јавно и дискурзивно конструисане саморефлексије – представе о себи у свакодневици јавног. Јер оно што може да се ишчита у запису јавног, то је само огледало догађаја у којем учествују исти они који читају: то је својеврсна рефлексивна петља где се аутономни субјект јавног догађаја враћа сам себи посредством онога што је записано као јавно. Сада обични и разноврсни људи почињу да производе „истину” о сопственом свету, о свету који је створен њиховим праксима

вашем роду био попустљивији; та зар не пристајасмо на сваку врсту разуданости ...?

114 Klein, L. E. (1996) Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 32.

115 Cowan, B. (2001) What Was Masculine about the Public Sphere? Gender and the Coffeehouse Milieu in Post-Restoration England, *History Workshop Journal*, 51, p. 140.

116 Pincus, S. (1995) Coffee Politicians Does Create: Coffeehouses and Restoration Political Culture, *The Journal of Modern History*, 67 (4), p. 819.

117 Klein, L. E. (1996) Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 30-51.

и њиховим говором. Тек ту се открива једна велика „истина”: свет који може да се промени је људски свет, састављен од пракси, дискурса и идеја који су производи истих тих људи. Можда по први пут, то је свет који може да се промени – говором. Јер од говора је и створен. Када Фуко узвикне: „истина је од овог света; у њему је произведена”¹¹⁸, управо то може да се примени на тај *грађански логос* произведен у друштвености кафана. То видимо на примеру језика, јер он више није ни инструмент ни производ, већ непрестана активност. Он се више не везује за ствари, већ за људе: „Језик је људски: своје поријекло и свој раст дугује нашој пуној слободи; он је наша историја и наше наслеђе”¹¹⁹. Зато људи могу да почну да *говоре* о ономе што *раде*. То је највећи социјални капитал рађајућег грађанског друштва и његових трећих места.

Кафана није место говора о трансцендентном, већ о иманентном – о овом свету. Тако је и кафана увучена у ту велику класицистичку игру произвођења истине. Ако дискурс о природи свој легитимитет задобија у просторима колица и научним друштвима, краљевским друштвима, онда је рани дискурс о друштву задобио свој легитимитет на улици, у кафани, у салону. Енфантен и Базар, као и Сен-Симон и Конт, као и Кондорсе и Дидро, имају још увек у себи нешто луталачко, то је „истина” о нашем заједничком свету која се мора објавити на улици, у кафани, међу људима који су и субјекти и објекти те „истине”. Уосталом и чланови *Royal Society*, велики природњаци Роберт Бојл, Роберт Хух или Хенри Олденбург о својим су великим идејама дискутовали у кафани Геравејс (*Garraway's*), пре него што су их саопштили и легитимисали у просторима Краљевског друштва¹²⁰. Производња „истине” о сопственом свету није ни најмање безазлена. Тај говор плаши, породицу колико и цркву, исто колико и власт: „Но, шта је толико опасно у чињеници да људи говоре, и да се њихов говор бескрајно множи? Где је, дакле, опасност?”¹²¹. Пре свега, дискурси о једној новој врсти света, не више божанског и не више краљевског, већ заједничког света који се може мењати: то је опасно и за краља и за цркву. Али то је опасно и за нове дисциплинарне

118 Fuko, M. Razgovor sa Mišelom Fukoom, u: *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Fuko, M. (2012b), Novi Sad: *Mediterran Publishing*, стр. 113-134.

119 Fuko, M. (1971) *Riječi i stvari*, Beograd: Nolit, стр. 335.

120 Pincus, S. (1995) Coffee Politicians Does Create: Coffeehouses and Restoration Political Culture, *The Journal of Modern History*, 67 (4), p. 820.

121 Fuko, M. Poredak govora, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (prired.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, стр. 37-58.

обрасце чију генеологију можемо да пратимо упоредо са генеологијом јавности, приватности и кафана. Породица је већ увучена у нове технологије надзора и дисциплинарних технологија. Она постаје надзирућа машина забринута за дечију сексуалност, за моралност и за репродукцију. Већ јој је у општој ерозији и расутости надлежности и ауторитета поверено оно што је некада радила црква. Исповедаоница је сада дечији или брачни кревет. Производња је такође већ надзорна машина: продуктивност рада зависи од покрета који су надзирани. Рана фабрика и мануфактура своју продуктивност дугују подједнако технологији погледа колико и техничким иновацијама. Наравно, и јавност се стално надгледа. Све више постаје сумњива за власт. Са настанком полиције контролисаће се јавни живот, њен успостављени ред и мир¹²². Кафане су политичка опасност: оне „у позадини примају у заклон тајне састанке или синдикалне коморе“¹²³. *Паноптикон* се расуо по друштвеном простору – јавном и приватном.

Међутим, кафана као и свака хетеротопија, остаје изван доминантних дисциплинарних образаца. Изван контроле породице и изван контроле производње, изван контроле суверене власти – у њима још није инсталиран паноптички објектив. Кафане се плаше управо они који чувају дисциплинарни и надзирући поредак: кафане се боје жене: оне су задужене за репродукцију и дисциплински режим породичног живота. Кафане се плаше капиталисти: они који су задужени за режим продуктивности. Кафане се плаши власт и суверен (јер тамо се кују завере): онај који је задужен за правни поредак, за режим формалних дисциплинских пракси. Коначно, кафане се плаши и црква, јер то је питање монопола над моралом; кафана је постала место у којем се саопштава оно што се некада саопштавало у тишини исповедаонице, али сада без моралних или неких других санкција. Говор почиње да кружи, да циркулише, да тече у кафани, неоптерећен принудама формалности, неоптерећен истином или логиком изговореног, неоптерећен претећим казнама. Ето шта је опасно у чињеници да људи говоре: „Опасно је кад реч провали, њоме се укида сигурност именованог“¹²⁴. Речи почињу да теку као набујале реке: „Необузданост језика толико је уобичајена међу Парижанима, да сваки кафански сто има

122 Fuko, M. (2014a) *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

123 Перо, М. Начини становања. у: *Историја приватног живота* (4), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003), Београд: *Clio*, str. 245-260.

124 Фарж, А. Породице. Част и тајна, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, str. 509-540.

свог говорника... сазнати, чути од другогa, рећи другоме, то је најбољи начин да се измери сопствено место, да се оно опет и опет размотри доводећи другогa у однос према себи¹²⁵ – то је амбијент кафанског простора; те географије у којој тече говор; те хидрографије многих говорних токова, од поетских до политичких; од простачких до полутајних; од оговарања до завереничких шапутања. „Ако реч царује, велика је опасност да једног дана постанемо њена жртва“¹²⁶. Солидарност упостављена на трећим местима, управо преко говора, истим тим говором и речима може бити срушена: „[Р]азбијају се односи једнакости и изграђује се нова, још видљивија хијерархија: неко је изненада стављен на одстојање“¹²⁷. Но тај прекид солидарности, примећује Фарж, више је налик модификацији; он је пре једна *модулација*¹²⁸ друштвености и њене просторно ситуиране солидарности.

Проблем генезе трећих места као хетеротопија грађанског друштва и као једног новог начина спацијализације дискурса, треба посматрати и у оквиру процеса одвајања *говора* од *представе*. То је несумњиво један од битних момената трансформације јавности, али и шире трансформације која се у западној култури одиграла крајем XVIII века и она се може означити као „повлачење знања и мисли изван домена представе“¹²⁹. Док је стари, *ритуални режим дискурса* значио да се експресивна вредност говора исцрпљује у *репрезентовању* ствари, објеката и односа, јавни говор као ритуализовани говор, одређивао је истовремено *квалификације говорника, говора и изговореног*. Ауторизација говора је подразумевала јасну друштвену позицију говорника, а у његове исказе су били учитани његов положај у друштвеној структури, позиција моћи или друштвено-политичка улога. Једна нова „снага модерног искуства“ конституише се захваљујући краху владавине репрезентативног говора и „династије представе која саму себе означава и у свом прождирању у домену речи исказује успавани поредак ствари“¹³⁰.

125 Исто, стр. 518.

126 Исто.

127 Исто, стр. 519.

128 Delez, Ž. (1989) *Fuko*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

129 Fuko, M. (1971) *Riječi i stvari*, Beograd: Nolit. У питању је елемент ширих процеса друштвене и историјске деритуализације и *детрадиционализације* које је Макс Вебер идентификовао као процес рационализације западног друштва – *Entzauberung der Welt* (Veber 2011).

130 Исто, стр. 260. Класицистички поредак је „оперисао у сталном простору са идентичностима и разликама које су раздвајале и спајале ствари: такав поредак суверено је владао, али увек у нешто друкчијем облику и под различитим законима, над људским говором, сликом природних бића и размјеном богатства“ (Fuko (1971), str. 266-267).

Заправо, у дугом процесу *деритуализације говора* и одвајања језика од представе, сам говор морао је да задобије и нови облик легитимитета, истинитости, важења које ће омогућити и развој научног мишљења, права и државне администрације. На том путу, говор је прошао специјализацију кроз различите институте јавности и у првом реду кроз *трећа места*. Захваљујући трансформацији *представе у дискурс*, отворена је могућност за разумевање једне нове комбинаторике *дискурса* и *пракси*, односно једне нове економике њихових веза у јавном домену друштва.¹³¹

Закључак

Кафана је морала да се бори за простор. Да се смести између породице и производње, између продуктивне сексуалности и продуктивности рада. Између два простора који се труде да подигну зидове око појединца. Ту је њена улога била ослободилачка. Али, да ли је избегла односе моћи? Свакако није. Она је учествовала у ерозији суверених облика власти и у образовању једног новог типа моћи: „Овај нови тип моћи, који се више не може дефинисати речником суверености, је, верујем, један од великих изума буржоаског друштва; био је једно од фундаменталних оруђа успостављања индустријског капитализма и типа друштва који је с њим сагласан. Та несувверена моћ, страна, дакле, форми суверености, јесте дисциплинарна моћ, која се не може описати и оправдати речником теорије суверености, и која би природно морала довести до самог нестанка те велике правне грађевине теорије суверености”¹³². Генеалогичка кафана као генеалогичка борба за простор је питање слободе усред израстања надзирућег друштва контроле. Кафана је прекид, хетеротопија у друштвеној географији која је, од доба класицизма, под присмотром снага израстајућег капитализма.

131 То је, хабермасовски речено, нова *экономика дискурса модерне*, која ће омогућити да различити облици *циљно-рационалног делања* (науке, уметности, морала) постану аутономне, специјализоване и регионализоване делатности – кроз развој друштвених институција. О томе пише Хабермас у тексту под називом *Модерна – недовршен пројекат*: „Док се слике свијета распадају, те се наслијеђени проблеми могу обрађивати одвојено, са специфичних стајалишта истине, нормативне исправности, аутентичности или љепоте, као питања спознаје, као питања правде, као питања укуса, у нововјековљу се диференцирају вриједносне сфере знаности, морала и умјетности. У одговарајућим културним суставима дјеловања институционализирају се знанствени дискурси, моралнотеоријска и правнотеоријска истраживања, умјетничка производња и умјетничка критика као посао стручњака” (Habermas (2009), str. 102).

132 Fuko, M. Predavanje od 14. januara 1976, u: *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Fuko, M. (2012c), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 97-112.

Треба укратко напоменути да је постојао још један „пут за легитимацију кафана”¹³³ који није водио ка критичкој дискурзивности и мњењу, већ ка цивилизованости. Упркос бројним морализаторским придикама које се вековима упућују кафанама, управо је рана европска кафана од друге половине седамнаестог века била место нове врсте друштвене углађености и цивилизованости. Стога је оправдана критика упућена Норберту Елијасу, јер у његовом *Процесу цивилизације*¹³⁴ – као процесу углађивања понашања и цивилизовања – централно има двор. Чуди да је Елијасу кафана измакла из поља анализе процеса цивилизовања, јер кафана је била „алат за конструкцију пристојне публике”¹³⁵. Неоспорна је вредност и оригиналност Елијасовог дела, али оно захвата цивилизованост у суженој перспективи која има путању од горе према доле, од аристократије и двора према будућем углађеном грађанству и пристојној урбаној свакодневици. Но, цивилизованост није толико монолитна категорија да може да се сведе једино на „демократизацију” дворске и аристократске културе. Њени су извори многоструки. У сенци доминантне дворске цивилизованости, на измаку средњег века, културни садржаји већ имају свој аутономни живот створен изван образаца дворске културе. Иако још увек постоји естетика имитације двора, пре свега у салонима и позориштима, она је више успутни декор. Главни јунак који израста у просторима кафана је говор који слободно тече; говор који подразумева „чисту” друштвеност, а она се гради и одржава учтивошћу: „учтивост је централна не само у мапирању културне идеологије у осамнаестом веку, већ такође и за разумевање карактеристичних форми културних организација и пракси”¹³⁶. Углађена друштвеност, свакако, није само питање града, иако се стално истиче да је кафана била „есенцијална институција урбаног живота [Енглеске]”¹³⁷. Када часни Ајзак Волтон пише свог *Савршеног риболовца* 1653. године¹³⁸, дело које енглеска публика ставља на треће место по читаности, одмах након Библије и Шекспирових дела, он је окружен пасторалним пределом Авона и Винчестера, бистрим потоцима а не градским улицама, традиционалним енглеским пивницама (*ale-house*), а не местима где

133 Klein, L. E. (1996) *Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England*, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 34.

134 Elijas, N. (2001) *Proces civilizacije*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

135 Klein, L. E. (1996) *Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England*, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 32.

136 Исто, стр. 51.

137 Исто, стр. 31.

138 Volton, A. (2016) *Savršeni ribolovac*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

се пије само кафа. Своје јутарње точено пиво Волтон испија у *Cock ale-house*¹³⁹ спремајући се да кроз лик Пискатора поучи Вијатора не само риболову, већ пристојном понашању, слушању и учењу, једном новом врстом углађене дискурзивности. Те 1653. године када настаје прво издање *Савршеног риболовца*, протекло је тек три године од оснивања прве кафецинице (*coffeehouse*) у Оксфорду (1650) и само годину дана од прве лондонске (1652), али *процес цивилизације* и углађивања већ је живео на просторима удаљеним од двора и града.

Кафане „заслужују наше историјско памћење”¹⁴⁰ не само због тога што постоји њихово историјско трајање, већ због тога што је историја кафана упоредна историја мноштва великих друштвених, политичких, културних и економских питања. Преко генеалогских анализа о њиховом настанку, трајању и променама, може да се отвори питање генезе европске грађанске јавности, грађанског друштва и модерне, као што је то урадио Хабермас; питање комуникационе револуције, идеологије и културе критичког дискурса, као што је то урадио Гулднер; или питање друштвеног капитала и индивидуалних слобода, као што је то урадио Олденбург. Коначно, ако су се преко кафана као „малих” места отвара велика питања, зашто се управо преко њих не би могло отворити једно од кључних генеалогских питања – за нас Европљане – ко смо ми? Ко смо ми у нашем времену? То је оно кључно генеалогско питање које је пре нас поставио Кант (1783) а обновио Фуко проблематизујући велике историјске наративе (*histoire totalisante*) и враћајући се ничеанској генеалогiji.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002) *Историја приватног живота* (3), Београд: *Clio*.
- Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2003) *Историја приватног живота* (4), Београд: *Clio*.
- Beeley, B.W. (1970) The Turkish Village Coffeehouse as a Social Institution, *Geographical Review*, 60(4), p. 475-493.
- Braudel, F. (1992) *Структура svakidašnjice: materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. stoljeća*, Zagreb: August Cesarec.
- Brodel, F. (2001) *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II* (I), Београд/ Подгорика: Геопетика.

139 J. Y. A. (1846/1847) Examples Of London Coffee-House And Tavern Tokens, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society* 9, p. 64.

140 Johnson, S. (2009) A Meeting of Minds, *RSA Journal*, 155(5538), p. 19.

- Capp, B. Gender and the Culture of the English Alehouse in Late Stuart England, in: *The Trouble with Ribs: Women, Men and Gender in Early Modern Europe*, (eds.) Korhonen, A. and Lowe, K. (2007), Helsinki: Helsinki Collegium for Advanced Studies, p. 103-27.
- Carr, G. J. (2008) Austrian Literature and the Coffee-House before 1890, *Austrian Studies*, 16, p. 154-171.
- Coser, L. (1997) *Man of Ideas: A Sociologist's View*, New York: Free Press.
- Cowan, B. (2001) What Was Masculine about the Public Sphere? Gender and the Coffeehouse Milieu in Post-Restoration England, *History Workshop Journal*, 51, p. 127-157.
- Cowan, B. (2004) Mr. Spectator and the Coffeehouse Public Sphere, *Eighteenth-Century Studies*, 37(3), p. 345-366.
- Cowan, B. (2005) *The Social Life of Coffee: The Emergence of the British Coffeehouse*, New Haven & London: Yale University Press.
- Cresswell, T. (1996) *In Place/Out of Place: Geography, Ideology, and Transgression*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Delanty, G. (1995) *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, London: Macmillan Press.
- Delez, Ž. (1989) *Fuko*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Delimo, Ž. (1987) *Strah na Zapadu*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и околo ње*, Београд: Службени гласник.
- Ђорђевић, Д. Б. (прир.) (2012) *Кафанологија*, Београд: Службени гласник.
- Елијас, Н. (2001) *Proces civilizacije*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Фабр, Д. Породице. Приватно у борби против обичаја, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 475-508.
- Фарж, А. (2002) Породице. Част и тајна, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 509-540.
- Фоазил, М. (2002) Записи из приватности, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 288-322.
- Foucault, M. Du gouvernement des vivants, in: *Dits et écrits (1980-1988, IV)*, (eds.) Defert, D. and Ewald, F. (1994a), Paris: Gallimard, p. 125-129.
- Foucault, M. (1994b) Théories et institutions pénales, in: *Dits et écrits (1980-1988, IV)*, (eds.) Defert, D. and Ewald, F. (1994a), Paris: Gallimard, p. 389-393.
- Fuko, M. (1971) *Riječi i stvari*, Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (1990) *Predavanja*, Novi Sad: Svetovi.

- Фуко, М. (1997) *Надзирати и кажњавати: настанак затвора*, Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Fuko, M. (1998) *Arheologija znanja*, Beograd: Plato.
- Fuko, M. Poredak govora, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (prir.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, p. 37-58.
- Fuko, M. Druga mesta, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (prir.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, p. 29-36.
- Fuko, M. (2006) *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Loznica: Karpos.
- Fuko, M. Niče, genealogija, istorija, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, (ur.) Kozomara, M. (2010a), Beograd: Fedon, str. 59-88.
- Fuko, M. Dva ogleda o subjektu i moći, u: *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*, (ur.) Kozomara, M. (2010a), Beograd: Fedon, str. 384-411.
- Fuko, M. Pitanja Mišelu Fukou o geografiji, u: *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Fuko, M. (2012a), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 69-82.
- Fuko, M. Razgovor sa Mišelom Fukoom, u: *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Fuko, M. (2012a), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 113-134.
- Fuko, M. (2012c) Predavanje od 14. januara 1976, u: *Moć/znanje: odabrani spisi i razgovori 1972-1977*, Fuko, M. (2012a), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 97-112.
- Fuko, M. (2014a) *Bezbednost, teritorija, stanovništvo*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, M. (2014b) *Tehnologije sopstva*, Loznica: Karpos.
- Gofman, E. (2000) *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*, Beograd: Geopoetika.
- Gofman, E. (2011) *Azili*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Gouldner, A.W. (1976) *The Dialectic of Ideology and Technology*, London: The Macmillan Press.
- Habermas, J. (2012) *Javno mnjenje – istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Habermas, J. (2009) Moderna – nedovršen projekat, *Politička misao*, 46/2, str. 96-111.
- Haine, S.W. (1992) Café Friend: Friendship and Fraternity in Parisian Working-Class Cafes, 1850-1914, *Journal of Contemporary History*, 27(4), p. 607-626.
- Hanawalt, B. A. (1998) Medieval English Women in Rural and Urban Domestic Space, *Dunbarton Oaks Papers*, 52, p. 19-29.
- Heking, J. Fukoova arheologija, u: *Mišel Fuko 1926-1984-2004*, (prir.) Milenković, P. i Marinković, D. (2005a), Novi Sad: VSA, p. 129-141.

J. Y. A. (1846/1847) Examples Of London Coffee-House And Tavern Tokens, *The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society* 9, p. 49-66.

Janson, H. W. (1970) *Istorija umetnosti*, Beograd: Jugoslavija.

Johnson, S. (2009) A Meeting of Minds, *RSA Journal*, 155(5538), p.18-21.

Kant, I. (1783/2004) Odgovor na pitanje: šta je prosvetćenost? *Arhe*, 1(1), p. 260-264.

Кастан, Н. (2002) Јавно и појединачно, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 364-390.

Klein, L. E. (1996) Coffeehouse Civility, 1660-1714: An Aspect of Post-Courtly Culture in England, *Huntington Library Quarterly*, 59(1), p. 30-51.

Koselleck, R. (1988) *Critique and Crisis: Enlightenment and the pathogenesis of modern society*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Kümin, B. & Tlustý, A. B. (2002) *The World of the Tavern. The Public House in Early Modern Europe*, Aldershot: Ashgate.

Le Gof, Ž. (2010) *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*, Beograd: *Clio*.

Lefebvre, H. (1997) *The Production of Space*, Oxford: Blackwell.

Lynn, A. M. (2001) *Alcohol, Sex, and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe*, Basingstoke: Palgrave.

Manhajm, K. (1978) *Ideologija i utopija*, Beograd: Nolit.

Marinković, D. (2006) *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Novi Sad: Prometej.

Marinković, D. Ideologija, javnost i rođenje „trećih mesta”, u: *Nacrt za sociologiju ideologije*, Marinković, D. i Ristić, D. (2013), Novi Sad: Mediterran Publishing, str. 147-167.

Маринковић, Д., Шљукић, С. и Ристић, Д. (2014) Од генеалогije ка гео-епистемологији: заокрет ка локалности простора, времена и знања, *Социолошки преглед*, 48(3), стр. 333-352.

Мартен-Фижије, А. (2003) Ритуални обичаји у грађанској приватности, у: *Историја приватног живота* (4), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: *Clio*, стр. 152-210.

Minoa, Ž. (1994) *Istorija starosti: od antike do renesanse*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Minoa, Ž. (2008) *Istorija samoubistava*, Novi Sad: Mediterran Publishing.

Niče, F. (1984) *Vesela nauka*, Beograd: Grafos.

- Oldenburg, R. (1989) *The Great Good Place: café, coffee shops, community centers, beauty parlors, general stores, bars, hangouts and how they get you through the day*, New York: Marlowe&Company.
- Paasi, A. (2001) Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity, *European Urban and Regional Studies*, 8(1), p. 7-28.
- Перо, М. (2003) Начини становања, у: *Историја приватног живота* (4), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: Клио, стр. 245-260.
- Philo, C. Foucault's geography, in: *Thinking Space*, (eds.) Crang, M. and Thrift, N. (2003), London: Routledge, p. 205-238.
- Philo, C. (2005) Sex, life, death, geography: fragmentary remarks inspired by 'Foucault's populations Geographies', *Population, Space and Place*, 11 (4), p. 325-333.
- Pincus, S. (1995) Coffee Politicians Does Create: Coffeeshouses and Restoration Political Culture, *The Journal of Modern History*, 67 (4), p. 807-834.
- Renam, O. Utočišta intimnosti, u: *Istorija privatnog života* (3), Arijes, F. i Dibi, Ž. (2002), Beograd: Clio, str. 189-236.
- Said, E. (2008) *Orijentalizam*, Beograd: XX vek.
- Saunders, D. (1997) *Anti-lawyers: Religion and the critics of law and state*, London: Routledge.
- Sennett, R. (1989) *Nestanak javnog čovjeka*, Zagreb: Naprijed.
- Simmel, G. (1971) Sociability, in: *Georg Simmel: On Individuality and Social Forms (Selected Writings)*, Levine Donald, N. (ed.), Chicago and London: University of Chicago Press, p. 127-140.
- Simonsen, K. (2005) 'Bodies, sensations, space and time: the contribution from Henri Lefebvre', *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 87 (1), p. 1-14.
- Stallybrass, P. and White, A. (1986) *The Politics and Poetics of Transgression*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Шартије, Р. Запис и његове примене, у: *Историја приватног живота* (3), Аријес, Ф. и Диби, Ж. (2002), Београд: Клио, стр. 100-142.
- Todorov, C. (2010) *Strah od varvara*, Loznica: Karpos.
- Veber, M. (2011) *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Ven, P. (2014) *Fuko: kao mislilac i kao čovek*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Volton, A. (2016) *Savršeni ribolovac*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Zappiah, N. (2007) Coffeeshouses and Culture, *Huntington Library Quarterly*, 70 (4), p. 671-677.

Zimel, G. *Georg Zimel 1858-2008*, (prij.) Marinković, D. (2008), Novi Sad: Mediterran Publishing i VSA.

Dušan Marinković, Dušan Ristić and Lada Marinković
University in Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad

THIRD PLACES:
GENEALOGY OF A HETEROTOPIA IN CIVIL SOCIETY

Abstract

The subject of research in this paper is coffee houses as third places. They are approached and defined from the sociological and the genealogical perspective. When observed as a spatialized history of places, genealogy provides an adequate theoretical and methodological framework for this research. The main task of such genealogy is to research the spatialization of a certain type of sociability and social capital in civil society. We have indicated broader social and historical circumstances in the genesis and development of third places as well as their contribution in the processes of developing a new type of sociability and public reasoning. The rise of coffee houses through history is contextualized: within the framework of a new type of critical public as opposed to the representative public; within the process of division between the private and public domain; as a kind of undifferentiated space/discontinuity/heterotopia that, in the social geography of the civil society, stands vis-à-vis the existing social strata and the future spatial and class division. In conclusion we claim that, although the third places were privileged social spaces, they were not the only or fundamental places important for the genesis of rational discourse. However, third places were of key importance in the processes of forming urban institutes, development of public spaces, public speech, civil liberties and legitimacy of rationality in the societies of Western Europe.

Key words: *third places, coffee house, discourse, genealogy, heterotopia*

Миле В. Пајић, *Рано јутро на Зеленом венцу*, Београд

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет –
Департман за психологију, Ниш;
Универзитет у Нишу, Факултет ликовних уметности, Ниш

DOI 10.5937/kultura1651048M

УДК 75.071.1:316.723(44)"18"

394:75.071.1(44)"18"

прегледни рад

УЛОГА КАФАНА У ЖИВОТУ И СТВАРАЛАШТВУ УМЕТНИКА XIX ВЕКА У ФРАНЦУСКОЈ

Сажетак: *На основу доступних података и сликарских дела, разматрани су историјски и психолошки аспекти кафана као и њихов утицај на културу и стваралаштво XIX века у Француској. Кафане су имале катартичку функцију и биле нека врста заштићених места која су пружала подршку уметницима у испољавању нових и оригиналних идеја које званична Академија није прихватала. Кафана је приказана у светлу карактера појединих уметника, њихових сликарских дела и каријера. Поред позитивне социјалне улоге кафане, рад се бави и негативним утицајима као што су појава алкохолизма и абсентизма. Посебно је разматрана повезаност промена у Ван Гоговом стилу и динамике његових психичких криза. Дати су и укратко резултати емпиријског истраживања промена у техници Ван Гогових слика из пет периода на основу Мартиндејлових скала ароусал потенцијала и примордијалног садржаја. На крају се тема кафане разматра у светлу психоаналитичких теорија о уметности као сублимацији, катарзи и регресији у служби ега.*

Кључне речи: *кафана, уметност, абсентизам, Ван Гог, сублимација, катарза, регресија у служби ега*

*Светла улога кафане у
француском уметничком свету XIX века*

Кафана¹ у Француској у другој половини XIX века све више је постајала нека врста социјалне установе али и симбол модерног живота.² Она је место окупљања интелектуалаца и уметника, место жестоких дискусија и борби мишљења. Романтични део Париза, *Латински Кварт* је још почетком XIX века био стециште боема и припадника уметничких кругова.

Промена изгледа Париза са почетком озбиљне реконструкције у оквиру пројекта Барона Хаусмана (Baron Haussmann) утицала је на промену градске атмосфере која се задржала до данашњих дана.³ Проширење старих уличица и градња широких булевара омогућили су да Париз постане *град Светлости и Простора*. У таквом окружењу ничу кафане са прелепим, пространим баштама, пуне позитивне атмосфере и постају место где Парижани радо проводе своје слободно време.

Током XVIII века *Школа лепих уметности (Ecole des Beaux-Arts)* је доминирала и диктирала укус и критеријуме лепог. Академија се и даље држала класичних идеала у погледу симетрије, перспективе и уопште, начина сликања. Пошто је годишња изложба у париском Салону била једино место јавног излагања слика, Академија је на тај начин држала под контролом уметничке стилове и владала тржиштем уметничких дела. У таквој рестриктивној атмосфери није било места за експериментисање и отворену дискусију у уметности. Ситуација је сваким даном бивала све гора, па је промена у уметничком свету била неопходна. Почетком XIX века најжешћа дебата се водила између припадника *неокласицизма*, које је предводио Енгр (Jean Auguste Dominique Ingres) и припадника *романтизма*, које је предводио Делакроа (Ferdinand Victor Eugène Delacroix). Сликари у својим атељеима почињу да окупљају студенте и посетиоце и воде дискусије о савременим темама у уметности.

1 Кафана је „... турска реч састављена од две речи *кафа* и *хан*, што значи *кућа кафе*, или *кућа где се пије кафе*.”; Нушић, Б. (1966), стр. 113, (према Ђорђевић, Д. Б., 2011). Према томе, реч кафана је сасвим погодан превод за француску реч *café*.

2 Бранислав Нушић је такође слично тврдио за кафану у Србији у XIX веку да је „једини израз нашег јавног живота” (према: Ђорђевић Ђорђевић, Д. Б. (2011), стр.114).

3 Dees, K. (2002) *The role of the Parisian café in the emergence of modern art: An analysis of the nineteenth century café as social institution and symbol of modern life*, M. thesis, Louisiana State University, p. 6.

Појавом Курбеа (Jean Désiré Gustave Courbet) и идеја реализма⁴, промене у уметности незадрживо крећу у одређеном правцу и припремају терен за појаву *импресионизма*. Све више уметника прогнаних од стране Академије тражи алтернативна места где би могли да несметано износе своје идеје и отворено дискутују, тј. да чине оно што није било допуштено у студијима Школе лепих уметности. И такво идеално издвојено место, они откривају у *кафани*!

У том чаробном простору, уметници налазе спас од уштогљеног и неприхватљивог живота париских Салона. Једна од првих кафана у којој су се масовно окупљали писци и сликари али и други интелектуалци, била је *Le Divan Lepelletier*. Ежен Делакроа, вођа романтичарског покрета је имао обичај да у овој кафани сатима води интелектуалне разговоре. Занимљиве дебате су се водиле и између Томаса Кутира (Thomas Couture) академског сликара и наставника, и Гистава Курбеа, предводника реалистичког покрета. Кафана постаје савремена интелектуална арена где се воде занимљиве и жестоке борбе мишљења. Ова кафана, иако врло популарна, морала је да буде затворена 1859. под претњом демолирања! Међутим, ништа више није могло да заустави промене у уметности и потребу за слободом изражавања. Нова алтернативна, скривена и сигурна места се откривају а у њима незадрживо избија позитиван дух који нико више није могао да угуши.

Француске таверне (fr. *brasserie*)⁵, иако другачијег изгледа од класичних кафана (fr. *café*), такође привлаче уметнике. Разлике су у атмосфери, као и у врсти пића које се служи и које се претежно пије. Док су се у *Le Divan Lepelletier*, стецишту Романтичара углавном служили јаки ликери, у тавернама је популарно пиво. Порасту популарности пива допринели су Французи из провинција и странци из Немачке

4 Ваља имати на уму да реализам (*модерни реализам*) који Курбе проповеда и демонстрира у свом сликарству битно одступа, у тематском смислу, од ранијих реалистичких смерова, пре свега социјалним усмерењем, што произлази из начела да треба сликати модерни живот и неизвештачену истину у њему. Стога су реалисти XIX века (Курбе, Оноре Домије, Жан Франсоа Миле) своју пажњу усмерили ка сељацима и радницима; класи која је била носилац обеју револуција у Француској. Оне из 1848. и Париске комуне 1871. године (прим. аут.).

5 У Француској и Франкофонском свету, *brasserie* је врста француског ресторана са опуштеном атмосфером, професионалном услугом, штампаним менијем, и традиционално, белим ланеним столњацима. Биле су отворене сваког дана у недељи и служиле и имале исти мени преко целог дана. Класично јело које се служило је пржени одрезак.

и Енглеске.⁶ За реалистичке сликаре, атмосфера ових таверни је била идеална. Пиво их је асоцирало на руралну атмосферу и карактер сељака⁷ што је честа тема реалиста. Популарна таверна из тог времена била је *Андлер* чији је изглед и атмосферу Курбе приказао на једном дрворезу из 1862. године.

На једној другој Курбеовој скици (слика 1), може се још дубље осетити атмосфера овог места. Приказана су три мушкарца за малим столом од којих је један сам Курбе (у средини). Док двојица мушкараца дискутују, Курбе са лулом у устима, погурен, делује потпуно одсутно и издвојено и сасвим је посвећен свом раду, вероватно цртању. Ова издвојеност и осећање усамљености касније ће све чешће бити присутни на сликама париских кафана. Као да оваква места пружају уточиште и прилику за друштво али и за издвојеност и потпуну посвећеност себи.

Слика 1. Гистав Курбе, детаљ скице⁸

У једној таквој таверни (*La Brasserie des Martyrs*), млади Клод Моне, жељан знања из правог живота а не из уштогљених академија, почетком шездесетих година XIX

6 Richardson, J. (1971) *La Vie Parisienne*, London: Hamish Hamilton Ltd., p.101, 113.

7 У кафанским круговима на нашим просторима, понекад љубитељи вина или ракије у шали за пиво иронично кажу да је *безидејно пиће*. Пиво се често пије испред сеоских задруга и продавница па такође асоцира на руралну атмосферу, али је популарно у свим срединама. Актуелне рекламе домаћих пива су углавном везане за боравак у природи, село и претежно за мушке конзументе.

8 Преузето 14. 05. 2016. са: <http://www.livreshebdo.fr/article/ah-la-vie-de-boheme>

века први пут присуствује инспиративној дискусији Густава Курбеа.

Као супротност рустичним тавернама из тог доба позната је и кафана *Тортонти* (*Café Tortontti*) као место окупљања модерног (монденског) париског друштва. Иако ова градска кафана на отвореном не одише уметничком и интелектуалном атмосфером као *Le Divan Lepelletier* и француске таверне, она одсликава тадашњи савремени дух Париза. Она је закупила пажњу једног другог важног модерног француског уметника – Едуард Манеа (Édouard Manet). Као да је овај уметник показивао више наклоности буржоаским круговима него боемском и радничком делу Париза као реалисти. Својим буржоаским изгледом и интересовањима и сам је деловао као присталица класичне Академије и тешко је било препознати револуционарни дух у овом сликару.⁹ У психаналитичком смислу као да му је било тешко одвојити се од родитељске, строге и рестриктивне фигуре Академије. И заиста, у њему је постојала амбивалентност према Академији, која ће се у неколико махова испољити. Ипак, овај сликар ће касније изазвати велику револуцију и преокрет у сликарском свету. Његове две слике: *Доручак на трави*, из 1863. године, која је изложена у Салону одбијених и *Олимпија* из, 1865. године, у званичном Салону, изазваће оштре, бурне реакције, револт и скандал код критичара и публике као супротност укусу грађанског друштва.¹⁰ Али оне су означиле и коначни раскид са вишевековним стандардима сликања по античким узорима које је наметала Академија.

Едуард Мане следи апел Шарла Бодлера (Charles Baudelaire) који позива уметнике да за собом оставе историју, религију и митологију и да инспирацију траже у непосредној околини, у градском животу.¹¹ Шеседесетих и седамдесетих година XIX века, поред Манеа, многи уметници следе овај позив и налазе ново рајско место окупљања где слободно износе своје идеје. *Монмартр* је био такво идеално место из више разлога. Овај крај града пркосио је модернизацији Париза. Одисао је руралном атмосфером а природа је била драга тема ових уметника. Многи од њих, а међу њима и сам Мане, су имали своје студије у поткровљу кућа у овом

9 Bernier, G. (1985) *Paris Cafes; Their Role in the Birth of Modern Art*, Wildenstein & Co.Inc., p. 28.

10 Трифуновић, Ј. (1994) *Сликарска пракса XX века*, Београд: Просвета, стр. 26.

11 Dees, K. nav. delo str. 27.

делу града.¹² Ова група сликара којој се придружује и група писаца почиње од 1866. године да се окупља у кафани *Гербоа* (*Guerbois*). Ту су позната имена будућих импресиониста поред Манеа (који је, у начелу, претеча импресионизма у смислу заговарања идеје да се направи креативни отклон од излагачке политике званичног Салона): Клод Моне (Claude Monet), Писаро (Camille Pissarro), Фредерик Базил (Frédéric Bazille), Огист Реноар (Pierre-Auguste Renoir), Едгар Дега (Edgar De Gas), Пол Сезан (Paul Cézanne), Алфред Сисли (Sisley), Гис (Guys), вајар Захари Астрик (Zacharie Astruc), гравер Бракмон (Braquetmond) и фотограф Надар (Gaspard-Félix Tournachon Nadar) и др. Од књижевника, редовни гост је Емил Зола (Émile Zola). Иначе, Зола ће међу првима дати подршку покрету импресиониста који је свој живот почео у Кафани Гербоа да би га касније оспоравао. Ово место, али под другим именом, сликовито описује у својој прози под називом *Ремекдело* (*Masterpiece*). Манеова литографија (слика 2) из 1869. године нам пружа слику дела боемске и интелектуалне атмосфере ове кафане.

Овде су вођене, не само дискусије, већ и склапани историјски договори, доношене важне одлуке.¹³ Француско пруски рат привремено прекида окупљање у овој кафани. После завршетка рата млади сликари се одвајају од Манеа и договарају око организовања прве самосталне изложбе у студију фотографа Надара 15. априла 1874. године. Изложба није протекла баш успешно јер је доживела окрутне критике публике и критичара. На изложби је Клод Моне изложио своју слику *Импресија рађање сунца*, која је такође добила негативне коментаре.

Термин импресионизам, употребио је први пут критичар и сликар, Луис Лерој (Louis Leroy) у сатиричном листу *Шаривари* (*Le Charivari*) 25. априла 1874. године у подругљивом смислу да би описао ово сликарство. Израз се одомаћио и код самих сликара, па на следећој изложби они излажу као удружење под новим именом.¹⁴

¹² Исто, стр. 31.

¹³ У српској уметности пред сам крај XIX века (1895-1900), кафана *Код црног орла* у Београду има, за развој модерне уметности, значај кафане Гербоа. Наиме, у то време, група младих сликара из Кутликове сликарске школе зауставила се у атељеу Ђорђа Крстића учећи основе сликарства од старог мајстора и слушајући размишљања о уметности која је стари мајстор излагао за кафанским столом. Његови разговори о уметности деловали су крепко на младу генерацију сликара који су своје погледе усмеравали према Минхену и Паризу храбро се упуштајући у сликарско истраживање проблема светлости. (прим. аут.)

¹⁴ Трифуновић, Л. нав. дело, стр. 26.

Слика 2. Едуард Мане, *У кафани*, 1874. година,

Sterling and Francine Clark Institute, Williamstown, Massachusetts¹⁵.

Године 1875. још једна кафана постаје омиљено место окупљања импресионистичке групе. Ради се о кафани Нова Атина (*La Nouvelle Athenes*) на Пигалу где су веома често виђани као гости Мане, Реноар, Писаро, Дега и други.¹⁶

У Новој Атини је атмосфера била још живља а дискусије ватреније и бучније. Уметнике различитог карактера и идеја окупљала је јединствена жеља за променом и јако другарство. Писац Џорџ Мур (George Moore) описује Манеа као „гласног и свечаног“, док је Дега „оштроуман, темељнији и презриво саркастичан“. Писаро је био мирнији „седео је слушајући и одобравајући њихове идеје и у разговор се укључивао тихо“.¹⁷

Мур о значају ових кафанских дискусија каже следеће:

„Ја нисам похађао ни Оксфорд ни Кембриџ, али сам ишао у *Нову Атину* ... Иако непризната, иако непозната, *Нова Атина* се својим утицајем укоренила у уметничкој мисли XIX века“.¹⁸

Кафана, седамдесетих година XIX века, такође постаје не само место дискусија и изношења нових идеја, већ и важна тема за сликање. Импресионисти сликају свакодневни живот а француске кафане као место окупљања широких маса су ту биле незаобилазне.

¹⁵ Преузето 01. 05. 2016 са <http://www.frick.org/exhibitions/clark/cafe>.

¹⁶ Dees, K. nav. delo, str. 39.

¹⁷ Moore, G. (1901) *Confessions of a Young Man*, New York: Brentano's, p. 75.

¹⁸ Исто, стр. 75.

Тамнија страна француских кафана

Поред ове ведрије стране, француске кафане су имале и другу, мање лепшу страну, видљиву на сликама које су познати уметници оставили за собом. Док је на Манеовим и Реноаровим сликама приказиван сладуњав, безбрижан живот француске буржоазије у часовима доколице, Едгар Дега на својим сликама сличне тематике приказује кафану у другачијем светлу и додаје јој психолошку ноту. Тако на слици *Жене у баити кафане (Femmes a la Terrasse d'un cafe, 1877)* жене које је насликао су највероватније проститутке.¹⁹ Дега на својим сликама погледом посматрача, захвата фотографским оком делиће кафанског живота, његову динамику, атмосферу и интеракцију.

У Француској у то доба био је уочљив пораст алкохолизма, посебно међу радничком класом. Према неким подацима број алкохоличара се у Паризу утростручио из неколико разлога.²⁰ Прво, пад цене вина и пива допринео је да пића, раније резервисана за више слојеве, постану доступна педесетих година XIX века и широким масама. Друго, винограде је напала биљна болест филоксера, што је утицало на пораст конзумације других алтернативних врста пића као што су пива и ликери. Чак и после стабилизације производње вина, навика коришћења ових пића је остала

Ипак највећи утицај, често погубан, имао је абсент, такозвана *Зелена Вила*, пиће које је обележило живот у Француској крајем XIX и почетком XX века. Ово пиће је посебно оставило траг у култури и уметности и утицало на трагичне судбине познатих уметника. Абсент је алкохолно пиће, карактеристичне зелене боје, произведено од аниса, пелина и шећера и садржи до 72% алкохола. У његовом саставу је штетан неуротоксин *тујоне*, који је одговоран за могуће звучне и визуелне халуцинације, често веома живе и застрашујућих садржаја. По неким ауторима овај састојак може да доведе до конвулзија или чак до ирверзибилних можданих оштећења.²¹ Абсент се у почетку користио као лек против дизентерије и маларије, али убрзо постаје омиљено пиће француских војника у Северној Африци, да би затим стекао велику популарност међу Французима и проширио се у свету.

19 Dees K. nav. delo, str. 49.

20 Barrows, S. (1991) *Nineteenth-Century Cafes: Arenas of Everyday Life*, p. 17.

21 Arnold, W. & Loftus, L. (1991) Xanthopsia and van Gogh's Yellow Palette, *Eye* (1991) 5, p. 503-510.

Зеленој Вили посебно су били склони припадници уметничких кругова. Сликар Тулуз Лотрек (Henri de Toulouse-Lautrec) је чак смислио посебан коктел од абсента и коњака који је назвао *земљотрес* (*un tremblement de terre*)!

Абсент је био омиљен код радничке класе јер је пад његове цене и пораст количине слободног времена омогућио доступност овог луксузног и опасног напитка. Није било ретко видети поред радника и жене које своје проблеме утапају у чаши абсента (слика 3). Посебно су га конзумирали уметници а међу познатима Шарл Бодлер, Пол Верлен (Paul Verlaine), Артур Римбо (Arthur Rimbaud) и други. Многи од њих су постали озбиљни зависници. Неки, као Римбо, су у овој опакој *Зеленој Вили* тражили инспирацију и сматрали да без њене помоћи нема вредног стваралаштва.

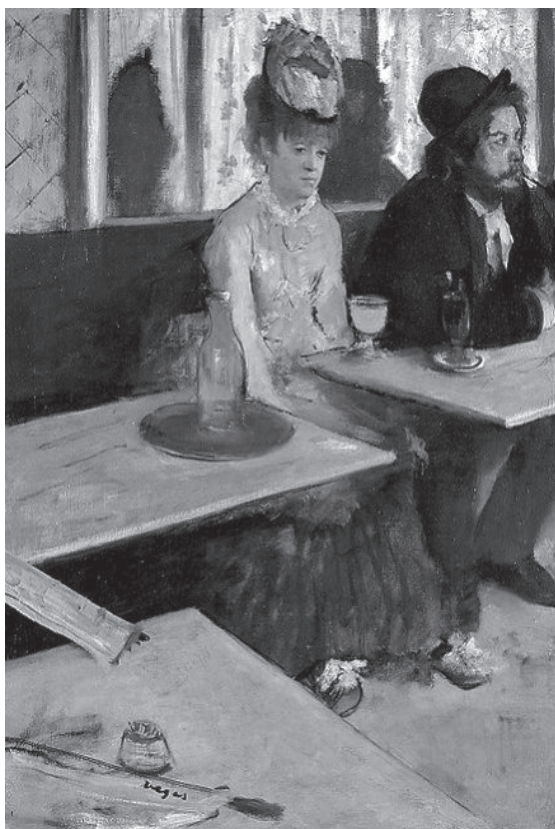
Поред обожавања овог пића, постојала је и свест о његовој штетности и вези са лудилом. У шали, у сленгу, су га називали *картом за Шарентон*²² (*une correspondance pour Charenton*). Реч је о лудници основаној још 1645. године у којој су боравиле славне личности као писац Маркиз де Сад (*Marquis de Sade*), белгијски композитор Жером Жозеф де Момињи (*Jérôme-Joseph de Momigny*), математичари Андре Блох (*André Bloch*) и Жозеф Емил Барбие (*Joseph-Émile Barbier*) и други.

Једна од најранијих слика уживаоца абсента је Манеова слика *Човек који није абсент* из 1959. године. Када је показао ову слику свом бившем професору Академије, Томасу Кутиру овај му се наругао и упутио погрдне речи због сликања таквих *абнормалности*. Париски Салон, те исте године, је одбио ову слику. Ригидни укус Академије није прихватао такве мрачне теме и ту другу страну Париза. И овај случај се може психолошки посматрати у духу психоанализе. Мане, иако је већ напустио спутавајући ауторитет Академије и свог ментора који симболизују очеву фигуру, ипак им се обраћа за савет и подршку. Са друге стране, одбацују га и Академија и ментор, који као *супер-его* показују изузетан отпор деструктивним садржајима и отпор према свему што

22 У околини Ниша, у Горњој Топоници, налази се Специјалистичка психијатријска болница, коју у сленгу, називају *Холивуд* (због бројних умишљених важних личности које су производ суманутих идеја а не стварне славе). Честе су сличне алузије међу Нишлијама и самим пацијентима о добијању карте за Холивуд. О добијању ове карте, наравно, одлучују доктори али до ње се често стиже и претераном употребом алкохола. На једном Одељењу сами пацијенти су изградили свој кафић и назвали га *Холивуд*. У овом пријатном и укусно уређеном кутку који представља праву оазу они проводе своје слободно време уз кафу и безалкохолна пића. Потреба за оваквом врстом сигурног места, као да је универзална и не заобилази ни овакве установе!

би нарушило идеализовану, лажну слику о себи и тадашњој уметности. Иако се ради о реалистичком приказивању свакодневног живота Париза, отпор је јак због страха од провале несвесних садржаја. Академија није још била спремна да прихвати уметност у смислу регресије у служби ега. Још увек није било те слободе која би омогућила враћање на ниже стадијуме кроз силазак у мрачне дубине несвесног уз безбедан повратак натраг у стање рационалног. И заиста, многи уметници се нису безбедно вратили, као на пример, Ван Гог (Vincent van Gogh). Без подршке и прихватања такав повратак и није био могућ. Подршку и безбедно место за своја путовања уметници зато све чешће налазе у кафани и злокобном абсенту.

Једна од најчувенијих слика кафанског ентеријера је *Абсент* (*Absinthe*) или *У кафани*, уље на платну које је насликао Едгар Дега 1876. године (слика 3).

Слика 3. Едгар Дега, *У кафани*, 1875-1876. година,
Musée d'Orsay²³

23 Преузето 05. 05. 2016 са: http://www.everypainterpaintshimself.com/article/degas_absinthe

Ова слика је прожета снажном психолошком димензијом. На слици су приказане две особе, мушкарац и жена који седе за кафанским столом, један поред другог. Упркос таквом положају ни једна од њих не обраћа пажњу на другу. Обе особе су изгубљене у свом сопственом свету. Јутарње светло које их сабласно обасјава, сведочи о протеклој пијаној ноћи. Мушкарац разбарушене косе и браде, највероватније радничког порекла, са лулом у устима, очито мамуран, гледа празно у даљину. Жена поред њега седи клонулог погледа, погнутих рамена, спуштених руку са чашом апсента пред собом. Њен поглед је депресиван, без наде, незаинтересован. Обе фигуре делују усамљено, отуђено и као личности опустошено.

Ако се узму у обзир невербални знаци изражавања емоција по Екману²⁴, код жене се ради о јаком осећању туге, док је мушко лице хладно, привидно безизражајно. Сви елементи језика тела (гестови, израз лица, телесни став, простор који заузима тело и додир) код женске фигуре упућују на осећање туге и незнања. Спуштени очни капци, спуштене усне, спуштени поглед, само су неки од знакова туге. Мушко лице које показује незаинтересованост и апатију, наизглед је безизражајно, али недостатак фокуса и усредсређености погледа одаје слична осећања као и код жене.

Маринковић²⁵ (2012) у овој слици, као и у Манеовом *Бару у Фоли Бержери* (1882) запажа и социолошку димензију која је представљена одразом у огледалу, тј. прозору који гледа на улицу:

„Дакле, Мане и Дега су нас натерали да видимо оно невидљиво, ненасликано, неизречено до краја. Натерали су нас изван слике – изван насликаног, у много шири простор – у простор јавног и дискурзивно-идеолошког. То је простор без којег епоха модерне не би могла да живи”.²⁶

Значајно је и како је Дега уоквирио сцену. На десној страни лула и рука мушкараца су нагло пресечени оствљајући утисак као да је слика начињена фото апаратом или тренутним погледом посматрача. Она је потпуно објективна,

24 Ekman, P. Methods for measuring facial action, in: *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research* (eds.) Scherer, K. R. and Ekman, P. (1982), New York: Cambridge University Press.

25 Маринковић, Д. (2012) Идеологија, јавност и рођење ‘трећих места’, у: *Кафанологија*, прир. Ђорђевић, Д. Б., Београд: Службени гласник, стр. 27-41.

26 Маринковић, Д. и Ристић, Д. (2013) *Нацрт за социологију идеологије*, Нови Сад: Mediterran Publishing, стр. 152.

реалистична и оставља утисак Дегаове дистанцираности од конзумирања абсента. Оваква атмосфера отуђености и усамљеност у кафани у друштву *Зелене Виле* видљива је и на сликама других сликара као што су: Жан Франсоа Рафаели (Jean-François Raffaëlli), Тулуз Лотрек, Жан Берао (Jean Béraud), Жан Луј Форен (Jean-Louis Forain), Пол Гоген (Eugène Henri Paul Gauguin), Ван Гог и други. Код овог последњег та отуђеност достићиће кулминацију.

Ван Гог и још мрачнија страна француских кафана

Слике импресиониста одсликавају уобичајене сцене из француских кафана и део су њихове независне опсервације. Импресионисти приказују свакодневне призоре али ни-су емотивно укључени у њих. Нема података да су Мане и Дега икада конзумирали абсент. Много емотивнији приступ овој теми има Ван Гог јер његове слике су пре свега део личног искуства са абсентом и кафаном. Његова емотивност и изражајност унутрашњих осећања је толико јака да деформише насликану стварност. То ће утрти пут експресионизму где се кроз слику остварује унутрашњи, субјективни израз спољашњег утиска.

Доласком у Париз 1886. године уз брата Теа, Ван Гог проводи две године које су биле пријатније од остатка живота. Ту се сусреће са импресионистима и њиховим идејама. Али и са абсентом! „Под утицајем импресиониста и неоимпресиониста, нарочито Сињака и Тулуз Лотрека, његово сликарство се мења, постаје светло, лако, прозрачно, ослобађа се социјалне горчине и тамне експресије”.²⁷

Прву слику везану за кафанску атмосферу, тј. абсент, насликао је још у Паризу 1886. године. Слика приказује чашу апсента и бокал воде на столу. У кафани нема људи али се на прозору виде обриси људских фигура са улице. Слика је насликана под утицајем импресиониста. Одсуство људи, већ тада, указује на сликареву усамљеност.

Иако у почетку одушевљен идејама импресиониста, убрзо их одбацује а бучна и свадљива атмосфера међу уметницима у кафанама доноси му разочарење. Дружи се са Лотреком и одаје се абсенту. Године 1887. тегобе од последица сифилиса се погоршавају прекомерном употребом абсента. При томе, уметничка околина га све више иритира па жели да напусти париску средину.

27 Трифуновић, Л. нав. дело, стр. 39.

„...А затим ћу се повући негде на југ да не гледам толике сликаре који су ми одвратни као људи...“
каже Ван Гог у писму свом брату 1877. године.²⁸

Ван Гог одлази у Арл 1888. године. У почетку је одушевљен због тренутног побољшања здравственог стања, јер је престао са пићем и смањено пушење али убрзо почињу поново његове озбиљне психичке тегобе.²⁹

Најчувенија Ван Гогова слика (слика 4) везана за кафану и погубно пиће – апсент, јесте *Ноћна кафана* из 1888. године. Најбољи опис ове слике даје сам аутор:

„Покушао сам да црвеним и зеленим изразим снажне људске страсти. Просторија је као крв црвена и тамножута са зеленим билијарским столом у средини; ту су затим четири лимунжуге светиљке које бацају наранџасту и зелену светлост. Свуда је борба и супростављање најразличитијих зелених и црвених, у малим ликовима уснулих бескућника, у празној и тужној просторији, љубичасте и плаве боје. Крваво црвена и жутозелена боја билијарског стола, чине, на пример, контраст са нежном *Луј XV* зеленом бојом шанка на коме се налази ружичасти букет. Бела одећа газде који бди у једном углу те ужарене пећи, постаје лимунжуга, бледозелена и сјајна...“³⁰

Ван Гог је, као што се види, био свестан паклене стране овог кафанског простора и даље каже:

„У својој слици *Ноћна кафана*, настојао сам да изразим да је кафана место где се човек може упропастити, постати луд, починити злочине. Напокон, настојао сам кроз контрасте нежноружичасте и црвене боје крви и винског талога, благе зелене *Луј XV*, и Веронезе, које чине контраст жутозеленим тврдим плавозеленим бојама, све то у бледосумпној атмосфери паклене ужарене пећи, да изразим нешто попут мрачне силе једне ракијашнице...“³¹

28 Van Gogh, V. (2000) *Pisma bratu*, prevela Vesna Cakeljčić, Beograd: Kalahari books, str. 87.

29 Исто, стр. 147.

30 Исто, стр. 119.

31 Исто, стр. 121.

Слика 4. Винсент Ван Гог, *Ноћна кафана*, 1888. година,
Yale University Art Gallery³²

Сићушне уснуле људске фигуре за столовима појачавају осећање изолованости и депресивности. Слика својим бојама одаје утисак да је сликару било блиско искуство са абсентом. Насликао је ову слику да би платио дуг власнику кафане. Ван Гог је у овој кафани провео три бесане ноћи сликајући је, како би је боље доживео. И доживео је њену мрачну страну толико дубоко да је постао нераскидиви део овог пакленог простора!

Било је доста покушаја разних аутора да се Ван Гог одреди дијагноза на основу бројних забележених симптома, пре свега на основу података из његових писама. Понуђено је више могућности његове болести³³ укуључујући епилепсију, последице сифилиса, инсомнију, сунчаницу, алкохолизам, зависност од абсента, тровање бојама, порфирију, ксантопсију³⁴, итд. Ма у ком степену ове претпоставке биле тачне, оне не објашњавају Ван Гогову генијалност. Карл Јасперс³⁵ даје анализу симптома овог уметника и констатује да се ради о схизофренији. Међутим, Јасперс посматра проблем много дубље. Он упућује на многа питања као што су: да ли схизофренија код генијалних личности, каква је био Ван Гог може бити један од узрока уметничког стварања? Колико ментална болест утиче на уметничко стварање? Да ли долази до промене уметничког дела под

32 Преузето 7. 05. 2016. са: http://www.vggallery.com/painting/p_0463.htm.

33 Arnold, W. (2004) The Illness of Vincent van Gogh, *Journal of the History of the Neurosciences*, Vol. 13, No. 1, p. 22–43.

34 Arnold, W. and Loftus, L. (1991) Xanthopsia and van Gogh's Yellow Palette, *Eye* (1991) 5, p. 503-510.

35 Jaspers, K. (2011) *Strindberg i Van Gog*, Beograd: Službeni Glasnik.

утицајем болести?³⁶. То су питања која су често предмет психологије уметности.

Јасперс сматра да сама болест не може бити узрок уметничког стварања, али да она може утицати на њега, пре свега кроз: а) промене у интензитету рада и б) промене у самом стилу. Он искључује могућност да је алкохолизам могао довести до промена у стилу Ван Гоговог сликања. Он закључује да „...психоза избија управо онде где почиње невероватно брзи развој „новог стила“.³⁷ На основу анализе Ван Гогових дела као и хронологије симптома и психичких криза, Јасперс успоставља везу између динамике развоја Ван Гогове психозе и промене стилова и даје хипотетички поделу његовог стваралаштва на шест периода. Иако се објективно оградају да не поседује „занатско образовање историчара уметности“³⁸ ова подела има логике и поклапа се са тврдњама историчара и теоретичара уметности.

Код Ван Гога приметне су промене у техници сликања. Тако од почетка 1888. године он почиње да разлаже сликарску површину потезима четкице на геометријске правилне, разнолике објекте.

„Ту нису битни само потези и полукругови већ заобљене фигуре, спирале, форме и углови, који подсећају на облик арапских бројки шест или три. Понављање истог облика преко широких површина и једва приметна промена облика нису само паралелно већ постају зракасто и закривљено поређани. Већ ове форме потеза кичице уносе у слике једно страховито узбуђење. Изгледа као да тло предела живи, свуда изгледа да се валови дижу и спуштају, дрвеће је попут пламенова, све се увија и мучи, небо трепери“.³⁹

Касније потези постају грубљи а боје дрчавије, али још увек у том екстатичком узбуђењу постоји дисциплинованост. Последње слике, пре самоубиства делују више хаотично, грубо нарушене перспективе а боје бруталније и попримају карактер опустошености.

Постојање промена у техници сликања емпиријски су испитивали и потврдили бројни аутори.⁴⁰ Тако, на пример,

36 Zurovac, M. (1986) *Umjetnost kao istina i laž bića*, Novi Sad: Matica srpska, str. 70.

37 Jaspers, K. nav. delo, str. 133-134.

38 Исто, стр. 135.

39 Исто, стр. 131.

40 Li, J., Yao, L. Hendriks, E. and Wang, J. Z. (2012) *Rhythmic Brushstrokes Distinguish van Gogh from His Contemporaries: Findings via Automated*

Милићевић и Ђорђевић Н.⁴¹ на узорку од 50 студената психологије на основу естетских процена Ван Гогових слика из пет периода на скалама ароусал потенцијала и примордијалног садржаја⁴² испитују промене у техници сликања. Процењивани су детаљи различитог увећања за сваки период: а) најситнији детаљ на којем је видљив само потез четкицом; б) крупнији детаљ са препознатљивим значењем и ц) цела репродукција. Резултати показују да постоји ефекат увећања и ефекат периода на процену ароусала, али не и њихова интеракција. Највише оцене ароусала имају целе репродукције, затим препознатљиви детаљи а најмање детаљи највећег увећања. Регресиона анализа показује различит тренд ароусала три групе стимулуса током пет периода. Код процена технике ароусал потенцијал расте током периода што је у складу са Мартиндејловом⁴³ теоријом естетске еволуције. Код процена детаља и целих слика забележен је супротан тренд. Промене примордијалног садржаја током периода прате промене стила сликања Ван Гога. Посебно се издвајају процене слике из периода за време уметничког добровољног боравка у душевној болници. Резултати, одговарају карактеристикама појединих периода и процењиваних слика, као и тврдњама ликовних критичара.

За разлику од Јасперса, неки аутори сматрају да је Ванг Гогова патологија ипак на неки начин везана за кафану, тј. прекомерну употребу психоактивних супстанци. Тако Арнолд⁴⁴ заступа тезу да је конзумација абсента код Ван Гога произвела халуцинације што је довело до измењеног опажања боја и њихових коришћења. Халскер⁴⁵ пак сматра да нема чврстих доказа да је Ван Гог уопште конзумирао апсент и био зависник. Он каже да није доказ ни Лотрекова слика Ван Гога из кафане са чашом абсента на столу, као ни бројне анегдоте. Арнолд ову тврдњу побија тврдећи иронично да Ван Гог није имао обичај да украшава сто абсентом као Халскер. Осим тога, Ван Гог у својим

Brushstroke Extraction, *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence* 34(6). p. 1159-1176.

41 Milićević, N., Đorđević, N. and Škorc, B. (2016) *Changes in Van Gogh's Painting in Light of the Evolutionary Theory*, IAEA Congress Vienna 2016 (рад прихваћен под бројем No. 39, доступно на: <https://www.conftool.com/iaea2016/>).

42 Martindale, C. (1990) *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*, New York, Basic Books.

43 Исто.

44 Arnold, W. nav. delo str. 79.

45 Hulsker, J. (1990) *Vincent and Theo van Gogh: A Dual Biography*, Ann Arbor, Fuller Publications.

писмима испољава забринутост да не постане алкохоличар. Социјалне ситуације у кафанама, посебно у друштву великих љубитеља и конзумента абсента као што су Лотрек и Гоген, тешко су могле да га оставе ван овог порока. Осим тога, постоји Гогеново сведочење о Ван Гоговом понашању три дана пре кобног догађаја са одсецањем ува:

„Те вечери смо отишли у кафану. Он је наручио лаки абсент. Изненада ми је сасуо пиће у лице. Силом сам га одвукао из кафане... Неколико минута касније, Ван Гог је био у свом кревету и за секунд заспао, не будећи се до јутра. Када се пробудио био је савршено смирен и рекао ми: „Мој драги Гогене, имам нејасно сећање да сам те синоћ повредио”.⁴⁶

Остаје чињеница да је Гоген прио отприлике исту количину пића са својим пријатељем а да није испољавао озбиљне психичке сметње као Ван Гог. Велика је могућност да је Ван Гог био превише сензитиван и на мале количине алкохола које се сматрају социјално допуштеним а највероватније је та хиперсензитивност последица основне болести и наследних диспозиција. „Једна једина чаша коњака ме опија” ..., „Неки дани су ужасни” каже Ван Гог у писмима брату Теу.⁴⁷

Између жестоких психичких напада код Ван Гога су постојала затишја, која су такође показивала његову хиперсензитивност. Он осећа да му је „... око веома сензибилно“, или „...Боље видим, и у најмању руку моје срце је превише узбуђено и много очекује...“⁴⁸

Јасперс, између осталог примећује да се душевној болести јавља стваралачка активност што објашњава ослобађањем раније спутаваних снага. Или што би психоаналитичари рекли, долази до ослобађања несвесних садржаја.

„Оно несвесно долази више до изражаја, цивилизацијска тескоба бива разбијена. Одатле настаје сличност са сном и митом и душевним животом детета”.⁴⁹

Али да ли је то довољно за уметност? Ван Гогова генијалност се никако не може објаснити његовом болешћу. Она је свакако, утицала на ток и промене његовог стваралаштва али не и на креативност и таленат. Јасперс даље запажа:

46 Conrad, III. B. (1988) *Absinthe: History in a Bottle*, San Francisco: Chronicle Books, p. 64-66. (videti: Dees, K. nav. delo, str. 77).

47 Jaspers, K. nav. delo, str. 119.

48 Исто, стр. 122.

49 Исто, стр. 145.

„На изложби 1912, у Келну, где се око чудеснога Ван Гога у уочљивој једноличности могла видети експресионистичка уметност из читаве Европе, јављао ми се понекад осећај да је Ван Гог једини и против своје воље узвишени 'лудак' међу толикима који желе да буду луди, али су ипак сувише здрави”.⁵⁰

Отуда код уметника, или оних који покушавају да то буду, стремљење ка овим мање познатим световима ка детету, сновима, уметности и лудилу. Слично стремљење постоји и у кафани, месту где се може наћи привидна замена за ове светове.

*Кафана као сублимација, катарза,
регресија у служби ега или лудило*

Фројд налази сличност у механизмима настанка сна, уметности и неурозе. Та сличност се огледа, пре свега у симболичкој функцији.

У сну нагони полако из котла несвесног, поред уснулог Супер ега, налазе пут до свести. Супер его не *спава* баш дубоким сном, већ само *дрема*. Чак и када спава, активан је, па почетне, латентне, забрањене мисли сна се мењају, маскирају, замењују у симболе и сл. и најзад се јављају у манифестном сну који само делом остаје запамћен.

Уметнику је дозвољено да оно што је једино у сну могло да прође некажњено испољи кроз своје уметничко дело. Несвесни садржаји доспевају у свест и кроз стваралаштво долазе до публике. Зато снови и несвесно све више постају драга тема уметника. Ипак, током историје уметности није свака новина у уметности пролазила некажњено. Постојао је велики отпор, па чак и непријатељство, према свему што је ново. Тако су многи уметници били у своје време неприхваћени и одбацивани, да би тек касније, најчешће после своје смрти, стекли заслужену славу.

И код неурозе, то јест психичке болести, несвесно успева да пронађе пут до свести али преко симптома који такође имају симболичку функцију.

Фројдова⁵¹ схватања уметности се могу грубо поделити на три теорије: а) уметност као *сублимација*; б) уметност као *катарза*; и в) уметност као *регресија у служби ја*.⁵²

50 Исто, стр. 142.

51 Фројд, С. (1969) *О уметности*, Нови Сад: Матица Српска.

52 Огњеновић, П. (1997) *Психолошка теорија личности*, Београд: Институт за психологију, стр. 43.

Покушаћемо да те три теорије применимо у објашњењу психолошке улоге кафана.

Сублимација је користан механизам одбране којим се несвесни нагони усмеравају са неприхватљиво на друштвено прихватљиве смерове деловања. Фројд пре свега има у виду либидинозне жеље али то укључује и све облике деструктивности. Кафана у том смислу је такође, нека врста замене за забрањене жеље. Видели смо да је она постала алтернатива рестриктивној, или што би психоналитичари рекли, кастрационој очевој фигури званичне Академије. Кафана није никада на добром гласу али је ипак прихватљива. Уметници XIX века су ту могли да слободно испоље своје смеле идеје на један дозвољен начин. Чак су те исте кафана истовремено посећивали и припадници Академије и учествовали у дискусијама са својим противницима.

Катарза (грчки – *катхарос* – прочишћење) се још у античкој филозофији односила на духовно прочишћење, ослобађање које доводи до духовне равнотеже. За Аристотела, гледање трагедија у позоришту доводи до духовног прочишћења публике. Механизам катарзе је сличан у уметности и неурози због заједничких изражавања кроз симболе. По Вилхелму Штекелу (Wilhelm Stekel) сваки уметник је неуротик, али обрнуто не важи. Кафана, у том смислу, као и грчко позориште служи као место духовног растерећења. Уметници су у XIX веку у кафани остваривали духовно растерећење износећи нове идеје. Ван Гог није успевао у томе, јер је његова личност била другачија. Толику огромну количину жестоких емоција није могао да испољи ни кроз своје стваралаштво којим је стално био незадовољан а сигурно не за кафанским столом. Он је осећао отпор према кафани и желео да напусти Париз јер су му уметници били превише бучни и „одвратни као људи”.⁵³

И на крају, *регресија у служби ја*. Сама регресија представља тежњу да се личност због неподношљиве актуелне ситуације врати у раније пријатније стање. У неурози, то је повратак са реалности на фантазију, на оне тачке фиксације које су некада пружале задовољство, али су давно превазиђене. Враћање на инфантилни ниво понашања и ниже стадијуме јавља се код психичких болести и представља негативну појаву јер омета нормално функционисање одрасле особе. Међутим у уметности, али и у свакодневном животу, таква путовања су повремено дозвољена. Ту спадају све врсте рекреационих спортова, игре одраслих, коцкање, забаве и сл.

53 Van Gogh, nav. delo, str. 87.

Уметник има ту привилегију, али и способност да се спусти на ове „ниже” инфантилне нивое, али и да се безбедно врати са тог путовања нормалном, *рационалном егу*. Зато и сви заиста *велики људи*, због своје флексибилности духа делују у контакту једноставно и блиско, *као да их познајемо одувек*. Они су истовремено и деца и мудраци.

Кафана је простор који такође, омогућује такву регресију и безбедно путовање без казне од строгог супер ега. То ствара додатно усхићење због избегавања казне. Уметници су се, углавном у свим познатим кафанама у Француској у XIX веку осећали безбедно. И не само уметници. *Ноћна кафана* коју је Ван Гог насликао била је нека врста прихватилице за бескућнике. Њена паклена атмосфера је само огледало мрачне стране стварног живота која се тешко прихвата. И не само *Ноћна кафана*. Све најгоре биртије на свету су ништа друго, него само одраз стварне друштвене беде.

Ван Гоговој сложеној и емотивној природи кафана није била довољна ни за један од ова три механизма одбране. Могло би се рећи да код Ван Гога који је био „склон изоловању, издвајању, а истовремено пун чежње за љубављу”⁵⁴ кафана није била довољна за остварење сублимације, већ напоран рад. Његова преданост исцрпљујућем раду, тј. стварању, била је, у ствари, најбољи начин да се избори са лудилом. О томе сведоче његова задивљујућа ремек дела из периода најжешћих психичких криза која су настала под савршеном контролом.

Постоји и четврта и најгора могућност а то је *лудило*. Са путовања у царства несвесног није тако лако вратити се. Додатно дејство психоактивних супстанци као што су алкохол и абсент могу само отежати повратак.

Честа су повезивања лудила, тј. патологије са генијалношћу Ван Гоговог стваралаштва, као и са стваралаштвом уопште. Та веза једним делом постоји али није најбитнија. Зуровац, тако на пример, анализирајући Јасперсов приступ каже:

„Код сваког душевног обољења квалитет и квантитет појава одговара степену психичког достигнућа болесника. Ван Гог је био луд, али није довољно бити луд да бисмо постали Ван Гог. Болест ништа не ствара; она само ослобађа ниже нагоне који су већ постојали у потиснутом облику”.⁵⁵

54 Jaspers, K. nav. delo, str. 177.

55 Zurovac, M. nav. delo, str. 71.

Слично је и са кафанама XIX века у Француској. Оне су биле место окупљања будућих великих уметника али и шареноликог света. Управо су ти људи својом енергијом и духом стварали атмосферу ових инспиративних места. Некима су таква места била инспирација и ослобођење од свих окова друштва а неким *пут у ужарени пакао*⁵⁶ и неповратна карта за *Шарентон* или *Холивуд*.⁵⁷

ЛИТЕРАТУРА:

- Arnold, W. and Loftus, L. (1991) Xanthopsia and van Gogh's Yellow Palette, *Eye* (1991) 5, p. 503-510.
- Arnold, W. (2004) The Illness of Vincent van Gogh, *Journal of the History of the Neurosciences*, 2004, Vol. 13, No. 1, pp. 22-43.
- Bernier, G. (1985) *Paris Cafes; Their Role in the Birth of Modern Art*, Wildenstein & Co.Inc.
- Dees, K. (2002) *The role of the Parisian café in the emergence of modern art: An analysis of the nineteenth century café as social institution and symbol of modern life*, M. thesis, Louisiana State University.
- Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо - периферијска кафана и окол ње*, Београд: Службени гласник.
- Ekman, P. (1982) Methods for measuring facial action, in: (eds.) Scherer, K. R. and Ekman, P. *Handbook of Methods in Nonverbal Behavior Research*, New York: Cambridge University Press.
- Фројд, С. (1969) *О уметности*, Нови Сад: Матица Српска.
- Hulsker, J. (1990) Vincent and Theo van Gogh: *A Dual Biography*, Ann Arbor, Fuller Publications.
- Japers, K. (2011) *Strindberg i Van Gog*, Beograd: Službeni Glasnik.
- Li, J., Yao, L. Hendriks, E. and Wang, J. Z. (2012) Rhythmic Brushstrokes Distinguish van Gogh from His Contemporaries: Findings via Automated Brushstroke Extraction, *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence* 34(6), p. 1159-1176.
- Martindale, C. (1990) *Clockwork Muse, Predictability of artistic change*, New York: Basic Books.
- Маринковић, Д. Идеологија, јавност и рођење 'трећих места', у: *Кафанологија*, прир. Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 27-41.
- Маринковић, Д. и Ристић, Д. (2013) *Нацрт за социологију идеологије*, Нови Сад: Mediterran Publishing.
- Milićević, N. Ђorđević, N. and Škorc, B. (2016) Changes in Van Gogh's Painting in Light of the Evolutionary Theory, *IAEA Congress Wiena* (rad prihvaćen No. 39, dostupno na: <https://www.conftool.com/iaea2016/>).

56 Van Gogh, V. nav. delo, str.119.

57 Видети текст и фусноту у првом делу рада.

Moore, G. (1901) *Confessions of a Young Man*, New York: Brentano's.

Огњеновић, П. (1997) *Психолошка теорија личности*. Београд: Институт за психологију.

Richardson, J. (1971) *La Vie Parisienne*, London: Hamish Hamilton Ltd.

Трифуновић, Ј. (1994) *Сликарски правци XX века*, Београд: Просвета.

Van Gogh, V. (2000) *Pisma bratu*, prevela Vesna Cakeljčić, Beograd: Kalahari books.

Zurovac, M. (1986) *Umjetnost kao istina i laž bića*, Novi Sad: Matica srpska.

Nebojša Milićević and Srđan Marković

University of Niš, Faculty of Philosophy – Department of Psychology, Niš;
University of Niš, Faculty of Art, Niš

ROLE OF CAFÉS IN THE LIFE AND CREATIVE WORK OF THE 19TH CENTURY ARTISTS IN FRANCE

Abstract

The paper studies the role of the café as a specific social institution in the French culture and arts of the 19th century. In discussing the psychological and historical aspects of the café atmosphere and its influence on the appearance of revolutionary movements and new styles, historical data and available paintings have been used. In the psychological sense, cafés had a cathartic function and represented a specific type of protected locations providing support to artists in their expressing new and original ideas. The café was an alternative location for the restrictive and rigid *École des Beaux-Arts*, which did not accept any deviation from the classical principles of painting. The café is presented in the light of various characters of individual artists and also in the light of their artworks. In addition to the positive social role of the café, the paper also deals with its negative influences such as alcoholism and absinthism, and bases this discussion on the analysis of paintings and several individual artist careers. Particular attention has been paid to the connection between the changes in Van Gogh's style of painting and the dynamics of his psychological crises. A short presentation is given of the results of an empirical study on the change in Van Gogh's painting techniques from five distinctive periods, based on the Martindale's scales of arousal potential and primordial content. Finally, the topic of the café is discussed in the light of psychoanalytic theories of art as sublimation, catharsis and regression in the service of the ego.

Key words: *café, art, absinthism, Van Gogh, sublimation, catharsis, regression in the service of the ego*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1651070B

УДК 316.774:316.454.52

316.774:640.43

316.774:004.738.5

оригиналан научни рад

КАФАНСКА И ИНТЕРНЕТСКА ДРУШТВЕНОСТ: УПОРЕЂИВАЊЕ

Сажетак: *Иако не представљају феномене исте врсте, поређење кафане као друштвене институције и интернета као технологије има социолошког значаја у контексту кафанологије. Таква компарација у овом раду обухватаће упоређивање кафанске и интернетске друштвености на темељу функција које теоретичари придају једном односно другом феномену. Основна хипотеза јесте да већина функција које се приписују кафани могу да се примене на интернет и обратно, што упућује на закључак да је у сржи друштвеног аспекта употребе интернета заправо пресликавање образаца друштвености из реалног у виртуелни простор. Следствено томе, кафанска и интернетска друштвеност нису супротстављени већ комплементарни концепти. Интернетска друштвеност заправо представља верзију 2.0 свог кафанског пандана, јер исходи из образаца друштвених односа својствених периоду модерности које глобална друштвена мрежа унапређује, сели у виртуелни простор и при том, како и свака нова појава, поставља и нове контроверзе и дилеме.*

Кључне речи: *кафанологија, кафана, интернет, друштвеност*

Увод

Од како средином последње деценије 20. века интернет постаје омасовљена глобална мрежа¹, појавила су се и схватања

¹ Иако се прапочети интернета везују за седамдесете године 20. века, неформалном годином његовог рођења сматра се 1995. година, када

по којима ова технологија за последицу има отуђење у реалном животу. Ако за тренутак напустимо академски дискурс и у духу свакодневног говора сажмемо такве страхове који се шире до размера моралне панике, онда се можемо послужити толико пута поновљеним тезама о „људима који само зуре у екране рачунара и мобилних телефона уместо да комуницирају лицем у лице”. Можемо и да одемо још један корак даље у овој елаборацији и, у духу теме нашег рада, цитирамо натпис с мајице која се својевремено продавала у Београду: „Гаси ,фејсбук’, ајмо на пиво”, као поруку која сугерише да је боље упражњавати непосредне интеракције (и) у кафани него „висити” на интернету.

Ипак, при оваквим површним проценама губи се из вида да је и кафана деценијама словила за „јазбину греха”, како сеоску крчму види Марбел А. Елиот, а због чега јој Стипе Шувар придаје тек епитет сурогата у односу на друге, мање порочне друштвене институције². Али, и упражњавање порока у кафани је вид својеврсног ескапизма од стварности. Угоститељски објекти би, из ове визууре, баш као интернет данас, такође представљали место где људи „само траће време уместо да оду негде и раде нешто корисно”.

Управо оваква једнострана визура осликава потребу да се у промишљању утицаја технологија попут интернета и друштвених институција, као што је кафана, заузме изнијансиран и, зашто да не, компаративан приступ. Јер, ако је друштвеност, аристотеловски речено, суштина човековог бића која опстаје кроз различите форме, од агора до „твитова”, очигледно је да ти разноврсни облици кроз које се испољавала у историји и садашњости њу, најједноставније речено, нису убили.

Стога, на страницама које следе покушаћемо да упоредимо кафанску и интернетску друштвеност на темељу функција које различити аутори придају једном односно другом феномену. За кафанолошке елаборације ослонићемо се на тезе социолога Драгољуба Б. Ђорђевића, Ивана Маркешиха и Милене Станојевић, а за интернет ће нам темељ бити

се приступ овој технологији омасовљује интегрисањем програма *Internet Explorer* у рачунарску оперативни систем *Windows 95* компаније „Мајкрософт” (Microsoft) (Ristić, D., Pavjančić Cizelj, A. i Marinković, D. Mapiranje društvene geografije interneta: značenja, materijalnost, moć, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д, Петровић Д. и Прља Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет, стр. 26).

2 Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и окол ње*, Београд: Службени гласник, Ниш: Машински факултет, стр. 41-42.

теоријски и емпиријски рад Далибора Петровића, који слoви за једног од пионира проучавања овог феномена у домаћој социолошкој заједници³.

Поређење интернетске и кафанске друштвености представљаће, надамо се, подстицај за сличне компаративне елаборације кафанологије у њеном актуелном, формативном периоду. Основна хипотеза јесте да већина функција које се приписују кафани могу да се примене на интернет и обратно, што упућује на закључак да је у сржи друштвеног аспекта употребе интернета заправо пресликавање образаца друштвености из реалног у виртуелни простор.

Мотивација, теоријски оквир и методологија

Све истакнутији захтеви за успостављањем кафанологије – својеврсног интердисциплинарног проучавања кафане као аналитичког поља достојног интересовања друштвених наука – у социологији би свакако обухватили кафану као друштвену институцију, њене функције и социјални значај. Иако је кафанологија још у зачетку, већ сад се може прогностирати да ће у поменутом идејном оквиру питање кафанске друштвености бити можда и кључна истраживачка тема. А за такво проучавање као најподеснији приступ чини се поређење кафанске и интернетске друштвености које због најмање четири начелне сличности изгледа сувисло:

Кафана и интернет су феномени модерног доба: Примери гостионица из старог века казују да су угоститељски објекти стари вероватно колико и људска цивилизација. С друге стране, до појаве кафана, механа, ханова и других сличних објеката на Балкану долази у доба турске владавине⁴. Ипак, тек с епохом модерности и просветитељства, кафана стиче предуслове да од пуког места за разбригу или ноћење намерника прерасте у значајну друштвену институцију. Неки од тих предуслова су успон градова услед индустријализације и урбанизације и разграничење слободног времена од радног и његово даље рашчлањивање на доколицу (функционално утрошено слободно време) и беспослицу (нефункционално)⁵. Шири значај кафане, због којег ће је Реј Олденбург

3 Stefanović, S. (2015) Internet i (ne)društvenost, *Sociologija*, Vol. LVII, br. 4, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, str. 695.

4 Белингар, Б. и Мијатовић, Б. (2015) *Илустрована историја београдских кафана: од Турског хана до Аеро клуба*, Београд: Архипелаг, стр. 7

5 Bubonjić, M. Slobodno vrijeme digital natives generacije, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д., Петровић, Д. и Прља, Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет, стр. 481-482.

(Ray Oldenburg) назвати „сјајним трећим местом” по важности за модерног човека, одмах иза породичне и јавне сфере⁶ огледа се у неколико аспеката о којима ће бити више речи у одељку о њеним функцијама.

Интернет је пак феномен својствен „другој фази модернизације” која и даље траје и у којој се овај процес ослобађа своје индустријске основе и под утицајем развоја информатичких технологија, друштвених ризика (екологија, тероризам итд.) и глобализације спроводи трансформацију ка индивидуализацији друштвеног живота. Тај период, у зависности од становишта, аутори као што је Бауман (Bauman) називају добом „флуидне модерности”, или као Бек (Beck) потребом да људи буду менаџери живота у друштву ризика, док Кастелс (Castells) говори о „умреженом друштву”⁷. Крајње песимистичко становиште изражава Кристофер Лаш (Christopher Lasch) – по њему, успон копметитивности у савременом друштву појачава страх индивидуе од пропадања услед чега се појединац окреће себи и бесконачном самоусавршавању што шири својеврсни нарцизам као начин живота⁸.

Мрежни облици друштвености: Битна социолошка одлика модерности је реформа људске друштвености од просторних ка мрежним облицима повезивања појединаца, која је започета транзицијом од датих (сродничких) ка изабраним (пријатељским) везама у модерном друштву⁹. То не значи да ове прве губе значај (јер и даље представљају јак извор психосоцијалне подршке и потврђивања друштвеног капитала) већ да појединци могу успешније сами да бирају и партиципирају у развијању пријатељстава, јер нису као у предмодерном периоду упућени искључиво на просторно блиске друштвене заједнице попут породице или суседства. Имајући то у виду, Далибор Петровић, позивајући се на емпиријска истраживања Грановетера (Marc Granovetter) и Велмана (Barry Wellman) износи потврду Кастелсове тезе о „умреженом индивидуализму” као обележју друштвености у позно доба модернизма¹⁰. У наставку ћемо показати да су и кафана и интернет деривати померања друштвености од сродничких ка мрежним односима и да заправо могу служити умрежавању људи на волонтаристичкој бази.

6 Oldenburg, R. (1997) *The Great Good Place*, New York: Marlowe & Company.

7 За детаљан преглед ових и сличних становишта видети: Petrović, D. (2013) *Društvenost u doba interneta*, Novi Sad: Akademska knjiga, str. 29-44.

8 Lasch, C. (1986) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.

9 Petrović, D. nav. delo, str. 68.

10 Исто, стр. 57-58.

Демократски карактер: Драган Коковић примећује да су кафане, као јавна места, отворена за све и „не постављају лимите нити услове за улазак”¹¹. Демократичност кафане као друштвене институције, у дијахроној перспективи потврђују радови многих других аутора, међу којима је и историчарка Дубравка Стојановић¹². Исто важи и за интернет: не треба бити стручњак па увидети да је једини предуслов за приступ глобалној рачунарској мрежи и ширење најразличитијих идеја само поседовање адекватног хардвера и софтвера, а не било каквих националних, верских, расних, родних или других специфичности.

Изложеност предрасудама и негативном дискурсу: О овом аспекту већ је понешто речено у уводу рада а још више ћемо пажње посветити у закључку. Ипак, на овом месту треба казати да је овај аспект утолико сувислији ако се зна да је његово упориште у друштвеној теорији. Тако би у случају кафана претеча негативног дискурса могла да буду схватања урбане социологије у духу Чикашке школе, док би корене „интернет песимизма” требало тражити како у класичном марксистичком схватању о отуђењу, тако и новијим промишљањима модерности.

Напоследку, реч-две о методологији. У делу Драгољуба Б. Ђорђевића, утемељивача кафанологије, Ђокица Јовановић запажа, уз утицаје социологије разумевања Макса Вебера (Max Weber) и метода „савремених социолошких усмерења” попут интерпретативне социологије као и социологије културе и свакодневног живота, одсудно присуство „социолошке имагинације”¹³. Тим концептом Рајта Милса (Wright Mills) и ми ћемо се доминантно руководити. Јер, као социолошко поље проучавања које – с неправедним закашњењем – тек сада постаје релевантан предмет истраживачке пажње, кафанологија тек треба да примени постојећи теоријски и методолошки апарат друштвених наука. С друге стране, природа овог рада допушта маневарски простор за доношење закључака на основу постојећих стручних увида у материју. На крају крајева, на управо таквој примени социолошке имагинације почива сва постојећа социолошка теорија.

11 Коковић, Д. Ходочашће у свеједност (предговор), у: *Казуј крчмо Цери-мо: периферијска кафана и окол ње*, Ђорђевић, Д. Б. (2011), Београд: Службени гласник, Ниш: Машински факултет, стр. 17.

12 Стојановић, Д. (2008) *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 265-277.

13 Јовановић, Ђ. Кафански пенџер застакљен социолошким оканцима (поговор), у: *Кафанолошки астал / Карирани столњак*, Ђорђевић, Д. Б. и Буквић, Д. (2014), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, стр. 118.

Функционално прожимање кафана и интернета

Основна претпоставка предстојеће анализе гласи: функционално гледано, кафана и интернет имају више сличности него разлика јер већина функција које се приписују кафани може да се примени на интернет и обратно. Иако је реч о појавама које нису исте врсте, будући да је интернет превасходно технологија која при том спаја виртуелни и реални простор, док кафана представља друштвену институцију чија је превасходна ниша реалан, опипљив и опажајући друштвени простор, поређењем њихових функција може се уочити да и једно и друго на приближно исте начине задовољавају људску потребу за друштвеношћу. Како бисмо конкретизовали овај хипотетички оквир, почнимо од основних теоријских концепата.

Друштвеност односно социјабилност, према Мирјани Тодоровић, јесте једна од суштинских особина генеричке природе човека и представља његово својство да се „удружује и сарађује с другим људима, да заједно с другим појединцима ступа у друштвене и културне процесе”¹⁴. Задовољење друштвености чини човека људским природним бићем а испољава се у „љубави, пријатељству, дружењу, потреби за самопотврђивањем, заједничком раду, стварању материјалних и духовних вредности”¹⁵.

Продубљујући овај концепт кроз кафанолошки приступ, хрватски социолог Иван Маркешић изводи три нивоа друштвености својствених кафани¹⁶:

1. Нормирана друштвеност – чији је актер јавна власт (општинска, градска, покрајинска, државна) која правним актима регулише рад посредством одредби о класификацији угоститељских објеката зарад одређења пореске стопе, дужине радног времена и правила за поштовање јавног реда и мира;
2. Формална (организована) друштвеност – овај ниво чини угоститељска струка окупљена у удружења која интерно регулишу еснафске прописе и правила;
3. Неформална друштвеност – коју чине гости, показујући свој урбани/рурални, културни, национални, религијски

14 Todorović, M. Društenost, u: *Sociološki rečnik*, priredili Mimica, A. i Bogdanović, M. (2007), Beograd: Zavod za udžbenike, str. 90

15 Исто, стр. 91

16 Маркешић, И. Што је кафана и зашто толико приче о њој? (предговор), у: *Кафанолошки астал / Карирани столњак*, Ђорђевић, Д. Б. и Буквић, Д. (2014), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет, стр. 21-24.

и лични идентитет кројећи уједно и идентитет кафане у којој седе

Већ летимичан поглед говори да се ова три нивоа могу применити и на интернет. Јер, и глобална рачунарска мрежа с аспекта нормиране друштвености јесте одређена државним и међународним прописима, конвенцијама и правним акцима попут закона о ауторским правима, сузбијању пиратерије, сајбер-криминала... Ту је и сегмент државног ограничења приступа сајтовима који се опажају као противни уставном поретку – уз, разуме се, могућности злоупотребе истовременим сузбијањем слободе изражавања и информисања. Али, и ова дилема, као што ћемо касније видети, наликује настојањима појединих земаља да у претходним вековима на сличан начин ограниче рад кафана. На нивоу формалне друштвености, интернет уређују армије администратора и веб-мастера различитих презентација, друштвених мрежа или форума одређујући шта је дозвољено при остављању коментара, порука или постављању аудиовизуелних и текстуалних садржаја. Најзад, битно својство интернета јесте то што он представља интерактивну технологију, коју умногоме детерминишу њени корисници. Они својим политичким становиштем, стручним, родно-старосним карактеристикама и многим другим социјалним обележјима уједно стварају и профил (идентитет) презентације којој приступају.

Но, сличности кафане и интернета су још очигледније кад се спази функционални аспект ова два феномена. Тако Драгољуб Б. Ђорђевић истиче полифункционалност кафане¹⁷, која иде у најразноврснијим правцима. На њену основну делатност пружања угоститељских услуга (точење алкохолног и безалкохолног пића, исхрана и смештај), он надовезује и функције места за забаву, дружење, уговарање послова, размену мишљења, али и седишта политичких странака. Ђорђевић даље наводи да је кафана такође била средиште културе, балова, позоришних представа, културно-уметничких дружина, спортских друштава, читања првих новина и промоција књига. Поврх свега, некада је, бележи он, имала и функције које су јој временом преузеле друге установе и институције, попут паркиралишта за запреге, склапања бракава кроз проводацисање, првобитних јавних читаоница и др.

Ово становиште обухвата кафану као друштвену институцију у својој свремености и полифункционалности и из њега се виде разноврсни аспекти с којих кафанологија

¹⁷ Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и окол ње*, Београд: Службени гласник, Ниш: Машински факултет, стр. 43-44.

може прићи свом главном феномену. На нужност да се то учини интердисциплинарним приступом указује и Љубинко Пушић, називајући кафану посебном врстом институције која има „онолико значења колико има оних који покушавају да објасне њено постојање”¹⁸. Овај аутор тако примећује да ће историчар видети бар три њене основне функције – економску, еманципаторску и политичку – док ће јој социолог придодати „друштвену, културну, доколичарску и информативну димензију (...) а наћи ће се места и за улогу ‚порочне’ институције”¹⁹.

На сличан начин, усмеравајући социолошки рефлектор на актуелну епоху – дакле, ону у којој се јавља и интернет – Милена Станојевић изводи типологију функција савремене кафане на примеру разматрања Дубравке Стојановић о историјском развоју ових објеката у Београду²⁰. Те функције су:

1. Еманципаторска – оличена у кафани као првој институцији релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резонувања, касније и организовања али и у бројним значајним догађајима који су се у Београду најпре дешавали управо на оваквим местима, међу којима су прва сијалица, опера, телефон, сајам књига, филмска пројекција, билијарски сто, читалишта, балови, опера...;

2. Културна – у смислу утицаја кафане на развој нематеријалних творевина културе, превасходно уметности, књижевности, музике и сликарства; у том смислу, као што су у београдским кафанама настајала многа уметничка дела, слично је било и у оваквим локалима у западној Европи, где су још од 17. века ницали први књижевни форуми и филозофски и научни часописи, а чак је и у Лајпцигу ансамбл који је предводио Јохан Себастијан Бах давао редовне концерте петком од 18 до 20 часова;

3. Друштвена – кафана као место друштвених односа; хронолошки најзначајнија функција. Односи се не само на склапање бракова, кумстава и пријатељстава, већ и на то што, како пише Милена Станојевић, „кафана задржава сегменте традиционалних образаца друштвених односа кроз читав 20. век, па и данас” при чему се подразумева присност, непосредност и спонтаност не само међу

18 Пушић, Љ. О једном посебном читању друштвене стварности, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 590.

19 Исто.

20 Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме*, Vol. XXXIV, бр. 3, Ниш: Универзитет у Нишу, стр. 822-837.

познаницима већ и између особља и гостију. У том смислу, савремени друштвени антипод кафани били би ресторани брзе хране у којима је успостављање присних односа практично немогуће. Њих Милена Станојевић описује као феномене својствене „касној модерности” и позива се на Ритцера (George Ritzer) који под утицајем Вебера опажа ланац „Мекдоналдсових” (McDonald’s) ресторана као пример све изразитије рационализације и бирократизације савременог друштва. Ритцер у том смислу као један од главних дехуманизијућих аспеката овог планетарно присутног ланца ресторана наводи свођење међуљудског контакта на најмању могућу меру. У таквим околностима, развијање присних односа између радника и муштерија готово да је немогуће, чему додатно доприносе обуке за запослене уз поступно, прописано, ограничено а донекле и роботизовано опхођење с клијентима²¹;

4. Доколичарска – кафана као место доколице. Ако се послужимо Веберовим одређењем да је процес рационализације – односно подвргавања свих људских активности у свим областима друштвеног живота категоријама циљева и средстава за постизање циљева – специфично обележје модерног друштва, онда „нерационално” трошење времена у кафани с тог гледишта не би спадало у такво поимање циљнорационалног делања. Стога, закључује ауторка, доколичарска и друштвена функција кафане рефлектују њене премодерне карактеристике;

5. Економска – кафана као место трговинских и пословних односа; ова функција односи се не само на некадашњи значај угоститељске делатности која је у сиромашном друштву доминантне преиндустријске привреде била најлакши начин зараде на прелазу из 19. у 20. век, како пише Дубравка Стојановић, већ и на то што су поједине кафане служиле као брзе производа, услуга и радне снаге;

6. Информативна – кафана као извориште информација; за нашу тему, овде је релевантно запажање Милене Станојевић да је кафана у модерном друштву обављала функцију коју је данас преузео интернет. И као што се у процесу модернизације друштва кафана дуго борила за

21 На сличан начин, Ђорђевић ресторане брзе хране види као један од четири противника кафане, при чему су остала три телевизија, кладонице и кафићи (Ђорђевић, Д. Б, нав. дело, стр. 49). За нашу тему, релевантно је запазити да он не супротставља интернет као једног од непријатеља али међу факторима који у случају кладонице чине супарништво кафани наводи и постојање интернета у таквим „храмовима среће” (Исто).

институционализацију слободе мисли, размене мишљења, јавне критике и политичког организовања, већина тих функција с развојем информационе технологије постале су својство глобалне рачунарске мреже;

7. Политичка – кафане као место политичког живота; на примеру Србије, ауторка наводи бројне значајне догађаје из политичке историје који су се одигравали у кафанама попут оснивања странака, одржавања скупштина, потписивања примирја, ковања завера и атентата...

Овим функцијама, Милена Станојевић придодaje и наличје кафанског живота. Оно је оличено у поимању кафане као нехигијенске институције пуне буке и галаме, свађа и размирица, али и у пороцима који се везују за ову институцију (прекомерна употреба алкохола, коцкање, проституција). Обухватањем и овог аспекта, ауторка успева у својој намери да прикаже кафану као важну социолошку чињеницу и друштвену институцију.

Међу побројаним функцијама, већ овлашно се могу уочити оне које су примењиве и на интернет. Тако глобална рачунарска мрежа може имати делимично еманципаторску улогу, онако како је дефинише Милена Станојевић, и то у области слободне размене мишљења па и политичког организовања (па самим тим и политичку функцију), чак до те мере да постоје схватања о прекомерној „онлајн” слободи. Даље, интернет свакако има економску функцију, ако се има у виду да великом броју појединаца служи као канал за налажење послова или зараду, а ни културна није занемарљива, имајући на уму многе ствараоце који посредством „јутјуба” и друштвених мрежа представљају своје стваралаштво. Дабоме, доколичарска и информативна функција уочљиве су при сваком погледу на појединца који на свом паметном мобилном телефону игра игрице или чита вести, а сајтови попут оних за „онлајн” коцкање али и презентације које пружају услуге подложне законском санкционисању или отворено афирмишу кривична дела (проституција, педофилија, заговарање противуставних идеја и делања) упућују на то да је наличје интернета вероватно много мрачније од тамне стране кафане.

Ипак, друштвена димензија – социологу најзанимљивија – захтева даљу елаборацију. Милена Станојевић имплицитно указује на један занимљив моменат у вези с кафаном: она јесте негде отприлике од 19. века стекла епитет својеврне ковнице модерности, али као да је у 21. столећу конзервирала оне исте облике друштвености које је афирмисала у минулој епохи. Разматрајући будућност кафане, Ђорђевић

примећује да ће она преживети под условом да се мења и саобрази своје постојање савременим друштвеним условима уз трку с такмацима попут ресторана брзе хране, кладоница, телевизије и кафића; у супротном, неће бити ни прва ни последња друштвена институција која ће се изродити, постојати а затим и нестати²². Ипак, он оцењује да је социолошки „неодржив страх да је кафани дошао судњи час – он још није на видуку – њему још није време” али и да се ова институција „не сме униформисати и загубити дух личног општења”²³.

Да бисмо осликали могући одговор на питање како то да кафана и даље некако опстаје у доба интернета, прибећи ћемо још једном цитату. Овај пут, речи које наводимо долазе из угоститељске сфере. „Кафана је интернет, размена информација, умрежавање”, рекао је својевремено чувени новосадски кафеџија Ђорђе Станисављевић (1937-2013), познат под надимком Бата Пежо²⁴. Да ли заиста треба ова два феномена супротстављати један другом, или су они сродни и у суштини једнаки? Одговор који овде заговарамо гласи: друштвеност интернета заправо је комплементарна с кафанском друштвеношћу јер исходи из образаца друштвених односа својствених периоду модерности које глобална друштвена мрежа унапређује, сели у виртуелни простор и при том, како и свака нова појава, поставља и нове контроверзе и дилеме.

Ту комплементарност, у којој интернетска друштвеност заправо представља „верзију 2.0” свог кафанског претходника, приказали смо примењивошћу функција наречене друштвене институције на технологију која је други предмет овог рада. Сада ћемо учинити супротну ствар и покушати да запазимо могу ли функције које се у друштвеном смислу придају интернету да важе и за кафану. Далибор Петровић наводи две основне функције интернета:

1. Трансмисиона – интернет као технолошки канал за интерперсоналну комуникацију зарад одржавања постојећих „офлајн” персоналних мрежа друштвених односа
2. Прокреативна – интернет као виртуелни простор за друштвену интеракцију зарад обогаћивања постојећих персоналних мрежа новим друштвеним контактима

Ове две функције исходе из трансформације друштвености која најпре од доба просветитељства и „ране модерности”,

22 Ђорђевић, Д. Б. нав. дело, стр. 48.

23 Исто, стр. 48-49.

24 Цитат према: Ђорђевић, Д. Б. нав. дело, стр. 39.

засноване на индустријској основи, доводи до јачања индивидуализације. Потом, у епохи „касне модерности” утемељене на развоју средстава комуникација, добија карактер мрежног организовања које надвладава просторно детерминисане друштвене односе. Тиме се употпуњује процес померања од просторних заједница, својствених предмодерном и раном модерном периоду, ка мрежама које, сматра аутор, постају „централна форма организовања друштвених интеракција у савременом друштву”²⁵. Конкретно, на делу је трансформација од датих друштвених веза, условљених заједничким животним простором и физичком блискошћу чланова заједница, ка изабраним, које су засноване на индивидуалном избору и добровољном међусобном умрежавању. Та транзиција, према Петровићу, не резултира нужно атомизацијом друштва и стварањем отуђеног, изолованог, усамљеног или аномичног појединца јер се он, истина, искорењује из традиционалних друштвених веза, али се поново укоренењује у нове односе, базиране на трансформисаним старим или новим обрасцима друштвености²⁶. У том смислу, интернет са обе своје функције има, према Петровићу, улогу афирмисања изборности као једне од „кључних конституената персоналних мрежа”²⁷. Дакле, интернет омогућава друштвено реукоренењавање посредством умреженог индивидуализма јер његова трансмисиона функција доприноси одржавању персоналних веза а прокреативна их допуњује новим друштвеним везама и односима који не остају у виртуелној равни већ се неретко преносе у стварни свет. Све ове аргументе, аутор поткрепљује и истраживањем понашања корисника интернета у Србији²⁸.

Иако везана за физички а не виртуелни простор, чини се да и кафана може доприносити реукоренењању индивидуа. У тој равни, важно је запазити да ова институција, пре свега, својом друштвеном функцијом предупредује стварање усамљеног, отуђеног појединца. Штавише, ако имамо на уму њену улогу у очувању непосредних друштвених односа заснованих на контактима лицем у лице, коју имплицира Милена Станојевић, јасно је да кафана још како може послужити поновној интеграцији појединца у друштво. Такође, сходно њеној еманципаторској и културној функцији, пре свега у смислу бројних струковних, уметничких, новинарских и културних удружења, па и политичких странака које је изродила, кафани се може придодати и улога агенса умреженог

25 Petrović, D. нав. дело, стр. 14.

26 Исто, стр. 74.

27 Исто, стр. 68.

28 Исто, стр. 183-206.

индивидуализма, оличена у повезивању појединаца исте струке, светоназора или интереса. Најзад, кад је реч о кафани у урбаном поднебљу – којом се овде превасходно бавимо – треба запазити да она такође афирмише изборност не само у одржавању већ постојећих друштвених веза (по узору на трансмисиону функцију интернета) већ и у грађењу нових (као код прокреативности глобалне рачунарске мреже). Другим речима, појединац-грађанин може изабрати кафану у суседству кад жели да прозбори с познаницима из непосредног окружења, или на неком „виђеном” месту ако му је намера да евентуално упозна нове људе. Наравно, ово су врло пластични примери који се у пракси могу прожимати па и заменити места (кад појединци склапају нова, спонтана познанства у угоститељским објектима који су им физички близу или ако се, на пример, група пријатеља или сродника договори да организује заједнички свечани ручак у некој кафани „на гласу”). Чини се стога да је Петровићева констатација како се „...интернет, својом архитектуром децентрализоване мреже, идеално надовезује на већ постојећи образац мрежне друштвености (својствене модерном добу – прим. Д. Б.)”²⁹ може применити и на кафану. Иако овај аутор децентрализовану архитектуру приписује, пре свега, једној технологији и лоцира је у виртуелном свету, њена упоредивост са угоститељским објектима утолико је видљивија кад у фокус ставимо телевизију – једног од, присетимо се, четири противника кафане по Драгољубу Б. Ђорђевићу. Тако ће Петровић рећи да „(Н)асупрот телевизијском псеудопростору, који се производи у центрима и одашиље према многим, виртуелни простор интернета нема центар већ се, као и сваки други друштвени простор, производи кроз интеракцију његових посетилаца”³⁰. Будући да је и кафана друштвени простор, ово важи и за њу; често, наравно, од газде и особља умногоме зависи каква ће у одређеном локалу бити атмосфера, али њу ипак пресудно обликују гости-корисници својим понашањем, како то постављајући свој модел неформалне кафанске друштвености напомиње и Иван Маркешкић.

Ширење модерних идеја и субверзивност

Ако се вратимо на предочено одређење друштвености које, између осталог, обухвата и удруживање појединаца у циљу стварања вредности, може се наћи обиље доказа да су и кафана и интернет били агенси формирања и ширења вредносног система својственог модерном добу. У случају кафана, њихов значај као већ помињаних „трећих места” у освит

29 Исто, стр. 104.

30 Исто, стр. 87.

модернизма, тик иза породице и сфере рада односно производње, наглашавају аутори попут Гулднера (Gouldner), Сенета (Sennett), Хабермаса (Habermas) и Козера (Coser) тврдећи како се управо на тим местима дискурс модерног типа јавности „убличио у критичко мишљење слободних, једнаких и приватних појединаца о артифицијелном и променљивом карактеру друштвене реалности”³¹. Душан Маринковић запажа да је управо све интензивније просторно одвајање сфере рада и слободног времена имало еманципаторски значај и својерсно привремено али добровољно суспендовање устаљених друштвених положаја па је тако, како примећује Гулднер, чак и богати предузетник који упошљава друге могао да буде искључен из кафанске дискусије ако они које он упошљава то желе³². На истом трагу, Сенет апострофира значај кафана као информационих центара у којима је свако, без обзира на друштвени положај, могао да буде „подвргнут слободном разговору” док Козер, имајући у виду кључну улогу писане речи у првобитном ширењу модернистичких идеја, наводи да су управо кафане биле друштвени простори у којима су писци и новинари могли слободно да се удружују, не само једни с другима већ и с публиком³³.

Сви ти фактори утицали су на то да кафане широм Европе, од британских пабова до француских салона, поприме својерсни субверзивни карактер, оличен у намерама власти ове две монархије да их подвргну различитим видовима репресије – од слања доушника до покушаја да их ставе под контролу или пак забране и ограниче њихов рад, при чему најранији покушаји датирају још од енглеске круне у 17. веку³⁴. Позивајући се на Александра Фотића, Милена Станојевић преноси да су саветници краља Чарлса II тврдили да су кафане „легла доколице и бандоглавости”, поткрепљујући тим тврдњама аргументе за затварање лондонских кафана после пожара 1666. године у чијој је позадини лежао страх

31 Маринковић, Д. Идеологија, јавност и рођење „трећих места”, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 33. Сумирајући ове нивое анализе проучавања, Сретен Вујовић запажа да се на макронивоу може говорити о нераскидивој тријади „кафана – град – друштво / модернизација” чији је пандан на мезо и макронивоу тријада „породица / кућа / стан – место рада / рад – кафана / доколица” (Вујовић, С. Феномен кафане и модернизација: фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 55-56).

32 Маринковић, Д, нав. дело, стр. 33.

33 Исто, стр. 34-35.

34 Исто, стр. 36-39.

од „гласне политичке опозиције која се ту окупљала”³⁵. За Хабермаса, енглеске кафане, француски салони и немачка кафанска друштва били су први облици литерарне јавности из којих се, посредством фаза друштвене конверзације и друштвене критике, развија првобитни облик грађанске јавности³⁶.

То са данашње дистанце кафанским гостима даје својеврсни ореол бунтовништва – онај исти какав су, према Петровићу, имали и утемељивачи рачунарског умрежавања које ће касније прерасти у интернет.

Овај аутор, наиме, наводи да – колико год интернета не би било без државне политике улагања у развој технологије – његовом настанку су умногоме допринеле друштвене околности у САД на прелазу из шездесетих у седамдесете године 20. века³⁷. Под тим, Петровић подразумева, између осталог, маштовитост па и субверзивност аматерских програмера, студената и хакера у социјалним оквирима капиталистичке економије, хладноратовске политике и поткултуре стасале кроз отпор таквој економији и политици. Тако он наводи да је у својој рудиментарној верзији интернет (Арпанет) настајао упоредо с „бујањем великог незадовољства и отпора младих људи и интелектуалаца према друштвеним и економским противречностима западних друштава” с краја шездесетих и у току седамдесетих година³⁸. У тој атмосфери, наставља Петровић, расте атмосфера нове слободе и отворености у различитим сферама друштвеног живота (хипи покрет) па и комуницирања, која се подгрева на рапсламсалом друштвеном полету. Један од видова артикулације такве атмосфере представља и специфична хакерска култура, при чему значење речи „хакер” тада није имало негативан предзнак који јој се данас придаје, јер је означавала ентузијасте чији је рад усмерен на то да пронађу начине да рачунар уради различите, „до тад незамисливе ствари”³⁹. То су чинили захваљујући „архитектуре отворености раног интернета, где је свака програмска интервенција споља била не само дозвољена, него и добродошла”⁴⁰. У датом друштвеном контексту,

35 Станојевић, М. нав. дело, стр. 829.

36 Хабермас, Ј. (1968) *Јавно мњење*, Београд: Култура, стр. 41.

37 Петровић, Д. Друштвена конструкција интерперсоналних медија – од телеграфа до интернета, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д., Петровић, Д. и Прља, Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет, стр. 17.

38 Исто, стр. 17.

39 Исто, стр. 18.

40 Исто.

једноставно, употреба рачунара и њихово умрежавање на темељима отворене комуникације коју сами корисници могу да креативно мењају и стварају представљала је својеврсни вид залагања за афирмацију индивидуализма. Рани хакери и програмери који су створили интернет у том смислу могу се поистоветити са литерарним и другим кружоцима који су у првобитним кафанама изродили јавно мњење.

Закључак

У сржи друштвеног аспекта употребе интернета заправо лежи пресликавање образаца друштвености из реалног у виртуелни простор. Та сеоба, уз комплементарност кафанске и интернетске друштвености, преселила је и одређене контроверзе које су такође доживеле своју нову верзију.

Као што је кафана у великом граду – а поготово њена порочна страна – занимљива као показатељ опште отуђености урбаног човека, на какву су указивали још социолози Чикашке школе, она је истовремено представљала ковницу модерности и значајан стожер демократизације друштва. На исти начин и интернет, колико год његове функције биле сродне онима које се приписују кафани, подстиче дискусију о сопственом наличју и о томе да ли смо „сами заједно”, како сугерише назив књиге Шери Теркл, ауторке која је доајен „интернет песимизма”.

Ове околности само указују на то да ће у даљим истраживањима још како бити посла и за кафанологе и за проучаваоце информационо-комуникационих технологија. Први би требало да наставе разграничавање посматрања феномена кафанске модерности на микро, мезо и макро нивоу, а ови други да и даље прегалачки истражују феномен интернета у свим његовим позитивним и негативним аспектима.

Јер, ако имамо на уму речи великог српског социолога Цветка Костића о кафани као социолошкој лабораторији, ето још једне њене сличности с интернетом, чије утицаје на људску друштвеност многи доживљавају као до сада невиђен експеримент. Зато је важно да социолози свеукупност оба феномена посматрају перманентно и целовито, будући да свака лабораторија може да изроди и генијална достигнућа и несагледиве последице.

ЛИТЕРАТУРА:

- Белингар, Б. и Мијатовић, Б. (2015) *Илустрована историја београдских кафана: од Турског хана до Аеро клуба*, Београд: Архипелаг.
- Bubonjić, M. Slobodno vrijeme digital natives generacije, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д., Петровић, Д. и Прља, Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и окол ње*, Београд: Службени гласник, Ниш: Машински факултет.
- Хабермас, Ј. (1968) *Јавно мњење*, Београд: Култура.
- Јовановић, Ђ. Кафански пенцер застакљен социолошким оканцима (поговор), у: *Кафанолошки астал / Карирани столњак*, Ђорђевић, Д. Б. и Буквић, Д. (2014), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет
- Коковић, Д. Ходочашће у свеједност (предговор), у: Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и окол ње*, Београд: Службени гласник, Ниш: Машински факултет.
- Lasch, C. (1986) *Narcistička kultura*, Zagreb: Naprijed.
- Маринковић, Д. Идеологија, јавност и рођење „трећих места”, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник.
- Маркешић, И. Што је кафана и зашто толико приче о њој? (предговор), у: *Кафанолошки астал / Карирани столњак*, Ђорђевић, Д. Б. и Буквић, Д. (2014), Нови Сад: Прометеј, Ниш: Машински факултет.
- Oldenburg, R. (1997) *The Great Good Place*, New York: Marlowe & Company.
- Петровић, Д. Друштвена конструкција интерперсоналних медија – од телеграфа до интернета, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д., Петровић, Д. и Прља, Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет.
- Petrović, D. (2013) *Društvenost u doba interneta*, Novi Sad: Akademska knjiga.
- Пушић, Љ. О једном посебном читању друштвене стварности, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник.
- Ristić, D., Pavjančić Cizelj, A. i Marinković, D. Mapiranje društvene geografije interneta: značenja, materijalnost, moć, у: *Интернет и друштво*, приредили Тодоровић, Д., Петровић, Д. и Прља, Д. (2014), Београд: Српско социолошко друштво и Институт за упоредно право, Ниш: Филозофски факултет.

Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме*, Vol. XXXIV, бр. 3, Ниш: Универзитет у Нишу, стр. 822-837.

Stefanović, S. (2015) Internet i (ne)društvenost, *Sociologija*, Vol. LVII, br. 4, Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Стојановић, Д. (2008) *Калдрма и асфалт: урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд: Удружење за друштвену историју.

Todorović, M. Društvenost, u: *Sociološki rečnik*, priredili Mimica, A. i Bogdanović, M. (2007), Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Вујовић, С. Феномен кафане и модернизација: фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник.

Dimitrije Bukvić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

TAVERN AND THE INTERNET SOCIABILITY:
A COMPARISON

Abstract

Although the tavern as a social institution and the internet as technology do not constitute phenomena of the same kind, comparing them has sociological significance in the context of tavernology. In this paper, such comparison will include comparing the tavern and the internet sociability based on the functions that theorists attach to the one or the other phenomenon. The basic hypothesis is that most functions attributed to the tavern can be applied to the internet and vice versa, which points to the conclusion that what is at the core of the social aspect of the internet use is, in fact, the copying of patterns of sociability from a real into a virtual space. Consequently, the tavern and the internet sociability are not conflicting but complementary concepts. The internet sociability in fact represents “the version 2.0” of its tavern counterpart, because it is derived from the patterns of social relationships peculiar to the period of modernity which the global social network upgrades, shifts to a virtual space, and at the same time, as each new phenomenon does, creates new controversies and dilemmas.

Key words: *tavernology, tavern, the internet, sociability*

Народни музеј Зајечар

DOI 10.5937/kultura1651088K

УДК 640.43:316.722(497.11)

394:640.43(497.11)(091)

оригиналан научни рад

КУЛТУРНИ КОРЕНИ СРПСКЕ КАФАНЕ

Сажетак: У уводном делу овог рада дају се психолошке и културолошке основе угоститељских објеката, са циљем да се у општествено-вечанском контексту сагледа место оригиналног културног феномена означеног као српска кафана. Потом се, у главном делу рада даје анализа порекла појединих културних јединица од којих се састоји српска кафана као сложена и слојевита културна чињеница, са циљем да се покажу њени културни корени. Анализа показује да је она јединствени производ специфичног споја западноевропских, оријенталних, аутохтоних балканских, источноевропских и оригиналних српских културних елемената. Реч је о институцији од националног значаја, како због њене улоге у националној прошлости тако и због тога што представља туристички бренд. Зато треба плански радити на њеном неговању, унапређењу и туристичком валоризовању.

Кључне речи: слободно време, српска кафана, западна цивилизација, оријентална цивилизација, балканска цивилизација, српска култура

Кафана јесте светла чињеница српске, балканске и европске баштине.

Драгољуб Б. Ђорђевић

У сваком сегменту поимања културе кафане гранања су безгранична, увек нас враћају на почетак, како бисмо уопште појмили на ком смо нивоу сазнања.

Љубодраг Стојадиновић

У филозофији¹ слободe пресудну улогу има појам воље.² Иако рад умногоме испуњава човека и има везе и са вољом, он више припада сфери нужности, а много веће могућности за остварење воље даје слободно време. Слободно време појединаца, у складу са својим умним и материјалним способностима, у великој мери усмерава ка осећајима пријатности, задовољства и испуњености. Те осећаје, неоспорно, може дати и рад, који се, такође, примењује и у слободном времену, али се, ипак, трошење овог времена најчешће може сврстати у категорије *задовољавања животних (физиолошких) потреба, беспослености, забаве и доколице*, између којих постоји квалитативна разлика.

Теоретичар Себастијан де Грација (Sebastian De Grazia) у савременом свету препознаје две класе: 1. класу оних који раде (код којих је доминантно присуство нужног рада) и који у слободном времену у оквиру разних форми задовољавају *основне животне потребе* и потребу за *забавом*, 2. класу филозофа и песника (схваћено у најширем смислу), који су способни да се реализују у *доколици* и стваралачкој имагинацији. Доколица је животно време које је, за разлику од осталих поменутих категорија, потпуно изван животног времена нужности – она у правом смислу представља индивидуално време у *социјалној категорији*. Појам доколица није синоним појма беспосличење – беспосленост се, чак, може схватити и као неспособност за доколицу. Она није просто резултат слободног времена, већ је, стање духа и незамислива је без квалитета личности. Како каже теоретичар Јозеф Пајпер (Joseph Peiper), она је *став ума, услов душе*. Она је време личног унутрашњег мира и представља вид егзистенције која је добровољно одабрана као најбољи начин човекове самореализације.³

Ради осећаја пријатности, задовољства и испуњености, и при раду, али посебно у слободно време, људи свих светских меридијана конзумирају, ради психичког опуштања и улепшавања реалности, у најразличитијим формама, опојна средства (која се пију, пуше, жваћу), храну, музику, игру, забавне игре и друге, најразличитије, врсте забаве. Важност

1 Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

2 Tadić, Lj. Sloboda, u: *Enciklopedija političke kulture*, priredio Matić, M. (1993), Beograd: Savremena administracija, str. 1053.

3 Božović, R. Dokolica, u: *Enciklopedija političke kulture*, priredio Matić, M. (1993), Beograd: Savremena administracija, str. 251-255.

постизања осећаја пријатности, задовољства и испуњености на поменуте начине, показује и то што је оно, код свих народа на свету, део и светог, празничног, времена, па је, према томе, у дубокој вези и са религијама и идеологијама. Оно је одлика и многих других, нерелигијских, обичајних облика, а и неформалног друштвеног општења.

Код свих народа на свету, изворно код евроазијских, а са ширењем западноевропске цивилизације и код свих осталих, постоје и посебна, специјализована, јавна, места на којима се у замену за новац нуде различита средства за постизање осећаја пријатности, задовољства и испуњености, места на којима се у слободно време, било да је реч о задовољавању основних животних потреба, беспосличарењу, потреби за забавом или доколици, поменути *улепшивачи живота* конзумирају колективно. Ова места можемо објединити термином *угоститељски објекти*. Они од културе до културе имају различите форме и садржаје, а и различите, посебне, амбијенте и начине друштвене комуникације. Често се налазе на путевима и другим местима где је велики проток људи, где своје време могу да утроше они који имају паузу приликом путовања или неког другог посла, али има и оних која су, било у малим било у великим срединама, на услузи домаћем становништву. Због патријархалне основе традиционалних евроазијских култура, ова места су углавном намењена мушкарцима, мада је било социјалних решења и за присуство жена. Са еманципацијом жена у западној култури, током 20. века ови објекти и за њих постају све отворенији, до данас и потпуно отворени.

Угоститељски објекти најчешће имају акценат на једном садржају, али су, углавном, као пратећи, присутни и други садржаји. Тако, у европским друштвима знамо за места типа *крчме* и *пивнице*, где централно место има испијање алкохолног пића (реч *крчма*, која се јавља код већине словенских народа – значи: место где се *крчми*, за новац дели, пиће⁴, а реч *пивница* значи место где се за новац пије⁵). У северним крајевима Европе, у овим објектима централно место имају алкохолна пића од житарица – с једне стране пиво, а с друге жестока пића – вотка, виски, цин и слично. Тако имамо, на

4 Реч *крчма* је, примера ради, у пољском језику (*karczma*, *kaszma*) документована још у XIV веку (Адамовски, Ј. Језичко-културни лик *крчме* у пољским пословицама, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 359). У руском језику *крчма* се зове *корчма* (Толстой, И. (1982) *Српскохрватско-руски речник*, Издание пятое стереотипное, Москва: Издательство „Русский язык”, стр. 228).

5 Невезано за ово значење, у балканској традиционалној култури реч *пивница* означава објекат у винограду у којем се чува вино.

пример, чувене чешке⁶ и пољске⁷ крчме, немачке пивнице и енглески паб⁸. У северној Америци досељеници из северне Европе створили су посебне типове оваквих места – салун и бар. У јужном делу Европе, пак, у зони винове лозе, у објектима типа крчме пију се, с једне стране, вино, а с друге ракије од грождја и разних врста воћа. Поменућемо, на пример, као карактеристичне, шпанске таверне⁹, источноаустријске (бечке) хојриге¹⁰ и бугарске крчме¹¹. Интересантно је да је овај тип објеката, у којем се пило вино, постојао и у муслиманском свету западне и средње Азије и југоисточне Европе и звао се механа (од *меј* – вино и *хане* – кућа, што значи: *кућа вина*¹²). У свим овим објектима се, као додатак пићу, нуде и поједине врсте хране.

Осим алкохолних пића, још један напитака за уживање – кафа, снажно је утицао на стварање угоститељских објеката. У муслиманском свету од 15. века у урбаним срединама, чаршијама, имамо посебна места, *кафане*¹³ (од речи *кахве* – кафа и *хане* – кућа, што значи: *кућа кафе*¹⁴), на којима се, у особеној, источњачкој, атмосфери, испија овај напитака, чије је конзумирање у овим објектима током времена постало скоро неодвојиво од конзумирања дувана¹⁵. Важно је напоменути да источњачке кафане постају и места доколице

6 О чешкој крчми може се видети у: Броучек, С. Крчма као чешка појава, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 183-201.

7 О пољској крчми може се видети у: Адамовски, Ј. Језичко-културни лик крчме у пољским пословицама, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 359-370.

8 О енглеском пабу може се видети у: Фокс, К. Говор паба, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 233-252.

9 О шпанској таверни може се видети у: Диас, Л. Таверне, седељке и кафане, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 229-230.

10 О хојригама се може видети на: <https://sh.wikipedia.org/wiki/Heuriger> (читано 4. априла 2016)

11 О бугарској крчми може се видети у: Христов, П. Крчма у бугарском селу – „кућа ђавола” или друштвена институција, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 371-376.

12 Škaljić, A (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, šesto izdanje, Sarajevo: Svjetlost, str. 453, 454.

13 Стојановић, Д. Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 45.

14 Škaljić, A (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, šesto izdanje, Sarajevo: Svjetlost, str. 379.

15 Атмосфера источњачке, у овом случају босанске, кафане, веома пластично је описана у: Диздаревић, З. У босанској кафани, у: *Кафа-*

интелектуалних кругова, на којима се дискутује о друштву, тако да у почетку турска држава на кафане негативно реагује и покушава да их забрани.¹⁶ Уз то, на муслиманском истоку у чаршијама и данас постоје објекти у којима се преваходно конзумира чај.

Већ од 17. века кафу открива и западна Европа¹⁷ и конзумирање овог напитка, на сасвим другачији начин и у сасвим другом, западноевропском грађанском, амбијенту – у угоститељским објектима званим *кафеи*, постаје одлика грађанског западноевропског живота. Ови објекти, чији је китњаста ентеријер уређиван по угледу на приватне салоне, осим разних напитака од кафе нуде и друге врсте задовољства, на пример, разна пића, слаткише и, у мањој мери, храну, углавном ону која се брзо припрема. Они, као центри грађанске доколице, постају и центри друштвености – интелектуалног политичког, културног и уопште друштвеног живота. Њихова карактеристика постају читање штампе и часописа, политичко и уметничко деловање и дијалог, културна и друштвена дешавања. И западноевропски кафеи имају своје подтипове, а овде ћемо, као стеротипне, поменути париске кафеје, по чијем су узору грађени многи европски кафеи, и бечки тип кафеа, везан за бившу Аустро-Угарску монархију и земље које су биле под њеним културним утицајем.¹⁸

Поред објеката чија се понуда заснива на пићу и кафи (и дувану), и западна и оријентална цивилизација развиле су и угоститељске објекте у којима је, поред других садржаја, главна понуда храна. Из западноевропске културе су

нологија, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 533-534.

16 О употреби и пијењу кафе у источњачком свету може се видети у: Елезовић, Г. Кафа и кафана на Балканском полуострву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 319-332.

17 Стојановић, Д. Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 44; Година Голија, М. Мариборске кафане у периоду 1900-1940, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 338.

18 О *култури кафеа* у Западној Европи може се видети у: Дига, Ж. (2007) *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд: Клио, стр. 86-95; О кафенима као специфичним местима друштвености у Аустро-Угарској монархији може се видети у: Орел, К. (2012) *Средња Европа*, Београд: Клио, стр. 62-63; О шпанским кафанама може се видети у: Диас, Л. Таверне, седељке и кафане, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 225-228, 230-231. О кафанама бечког типа у Марибору у Словенији може се видети у: Година Голија, М. Мариборске кафане у периоду 1900-1940, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 337-348.

ресторани, с тим што постоје и њихове специјализоване врсте, као што су *рибљи ресторани*, *пиџерије*, *ресторани националних кухиња*, *ресторани брзе хране* итд, а ту су и посластичарнице западноевропског типа. У источњачкој култури као карактеристичне имамо *ћеваџинице* (*кебан* – јело од саситњеног меса), а као специфичне ћемо поменути и оријенталне посластичарнице, са особеном палетом производа.

Поред објеката у којима су окосница угоститељске понуде пиће и храна, постоје и објекти чија је окосница пружање услуге преноћишта, пре свега онима који пролазе кроз одређена места, путницима. На Оријенту су од најстаријих времена постојали *караван-сараји* и *ханови*, а западни изум су разне врсте *хотела*. Осим тога има и много разних врста угоститељских објеката чија понуда је карактеристична по некој врсти забаве. То су, на пример, *кабарети* (са артистичким представама)¹⁹, *јавне куће* (*бордели*), *ноћни барови*, *казина* (*коцкарнице*), *спортске кладионице*, разни објекти у којима се играју карте, томбола, доминe, билијар итд.

На територији данашње Србије у време османске владавине било је, поготово у чаршијама, свих облика оријенталних угоститељских објеката. Оријентална кафана у Београду, једна од првих у Османском царству, помиње се још 1522. године²⁰. Имамо записе о многим хановима на територији Србије у време Османлија. Током целог 19. века на периферијама српских вароши (па и у њиховим околним селима), пошто се развија робноновчана привреда и оне постају трговачки центри, постојале су *механе* – угоститељски објекти у којима су гости са стране (на пример, сељаци који су периодично долазили на пијацу), за новац добијали вино, а и јело, затим основне бакалске производе, ту су могли и на поду да ноће, а обавезно су имале и штале за прихват стоке. Ове *механе* или *крчме* отворане су сезонски – власник већег винограда је закупљивао објекат и држао га све док има вина, а следеће године закупљивао други.²¹ И данас имамо, у чаршијама балканских градова или квартова са претежно муслиманским живљем, укључујући и оне у Србији

19 О настанку кабарета и њиховој друштвеној улози може се видети у: Дига, Ж. (2007) *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд: Клио, стр. 91-97.

20 Трајковић, В. Оријентални плес и кафана, у: *Кафанологија*, приредио Борђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 442.

21 О механама, односно крчмама, током 19. века у Зајечару може се видети у: Љубиновић, Ј. П. (1979) Преглед развоја занатства, трговине, угоститељства и туризма (капиталистички период 1833-1944), *Зајечарски зборник*, I, Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић”, стр. 88, 104, 105, 122.

(на пример у градовима у Санџаку), класичне оријенталне ћевабџинице.²² И у осталим, немуслиманским, градовима Србије такође постоје ћевабџинице, у којима се нуди исти производ, с том разликом што се користи и свињско месо. У градовима Србије још ту и тамо постоје и посластичарнице оријенталног типа, које држе посластичари-печалбари Македонци, Горанци и Албанци.

С друге стране, пошто је, од ослобођења од османске владавине 1830. године и прихватања европског грађанског државног модела до данас, Србија под сталним и све већим утицајем западне цивилизације, на њеној територији имамо и мноштво угоститељских објеката који су направљени по западним моделима. Када је реч о онима у којима је доминантно алкохолно пиће, поменућемо, на пример, пивнице (у којима се служи пиво), бифее (мале објекте у којима се пију жестока пића индустријске производње), пабове, барове, клубове уметника. Када је реч о објектима у којима је у понуди доминантна кафа, и данас у Србији има класичних западноевропских кафеа бечког типа (на пример, у Београду у хотелу *Москва*), али је Србија преплављена и кафеима савременог ентеријера, такозваним *кафићима* (реч преузета из загребачког сленга²³), који су у Југославију дошли 80-их година 20. века. Када је у питању храна у угоститељским објектима, по западном моделу су *ресторани* (од ентеријера и услуге до менија), као и специфичне *конобе*, *пиџерије*, *ресторани брзе хране* итд, а, без обзира што су им корени на истоку, по угледу на Запад у Србији има и кинеских и других ресторана са кухињама Средњег и Далеког истока. Треба поменути и посластичарнице западноевропског типа (ентеријера и производа). Од угоститељских објеката у којима је доминантна услуга пружање преноћишта, ту су, по западном културном моделу, најразличитије врсте *хотела*, *хостела*, *мотела*, *вила* и других *коначишта*. Такође су по западном моделу у Србији и многи објекти за забаву: *кабарети* (елегантне гостионице у којима се дају артистичке представе), *клубови*, *казина* (*коцкарнице*), а до краја Другог светског рата и *јавне куће*.

Током времена у Србији се за скоро све угоститељске објекте, уз коришћење и других, оригиналних појмова, усталио појам *кафана*²⁴. Међутим, у Србији постоје и угоститељски

22 Осим у Новом Пазару, био сам конзумент оваквих угоститељских објеката и у Охриду (власници су Турци) и у албанском делу Скопља.

23 <http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=904644&print=yes> (читано 10. априла 2016.).

24 Урош Шуваковић такође каже: *Кафана* [у Србији] *представља општи појам за све врсте угоститељских објеката* (Шуваковић, У. Политичка

објекти за које можемо да кажемо да су специфично српски и које с пуним правом можемо означити појмом *српска кафана*. Реч је о сложеном и слојевитом културном феномену, који је састављен од мноштва мањих културних јединица. Ове јединице су у појединачним случајевима спојене у различитим комбинацијама, па због тога није реч о уједначеној, већ веома варијантној културној чињеници. Под појмом *српска кафана* овде ћемо подразумевати и разматрати: *класичну српску кафану*, *етно-ресторан*, *печењару* и *ваиарску кафану*. Српска кафана је културно-историјски производ, па сагледавањем порекла њених појединачних културних елемената у контексту ширих културних, цивилизацијских, утицаја и друштвених услова, можемо одредити њене културне корене као специфичног културног феномена.

Елементи западне цивилизације у српској кафани

На територији Србије пракса постојања угоститељских објеката оријенталног типа који служе пиће, кафу, храну и преноћиште укоревана је још у османском друштву, а задржала се и после ослобођења од Турака. Чак су се, после ослобођења од Турака, у српским чаршијама механе (крчме) множиле, јер сеоско становништво са развојем робноновчаних односа и занатства почиње чаршије масовније да посећује. Са нестанком муслиманских чаршија, међутим, изгубио се оријентални тип кафана, које су биле намењене скоро искључиво муслиманима, прилагођене муслиманском начину живљења и понашања (мада је кафа у извесној мери остала у употреби). Али, у последњој четвртини 19. века, пошто се развио хришћански градски слој становништва, у Србији почињу у градовима да се појављују стално отворени угоститељски објекти који су намењени провођењу слободног времена и уживању домаћег, локалног, становништва, и које можемо означити појмом *српска кафана* (припадници балканског сељачког друштва, то јест балканске цивилизације, у којој је била доминантна натурална привреда, слободно време су до тада традиционално проводили по кућама и на другим местима у сеоском атару, али не у угоститељским објектима). Сама идеја настанка оваквих објеката последица је развоја робноновчане привреде, јачања и развоја урбаних центара (вароши) и грађанске класе под утицајем западноевропске цивилизације. Уствари је то директна последица постојања кафеа у градским срединама западне и средње Европе, пре свега у Аустро-Угарској.

функција кафане у српском друштву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 130).

Осим саме идеје о постојању оваквих места, из западних кафеа су преузети још многи елементи. Архитектура самих кафанских објеката, од којих су многи наменски грађени, а такође и ентеријер са инвентаром најчешће су у западно-европском маниру – до половине 20. века у класичном, а потом, са општим тенденцијама у грађевинарству и уређењу простора, и у модернистичком. Многи називи кафана од пре Другог светског рата показују европски утицај, на пример, дају се по европским градовима (*Атина, Париз...*) или по неким одликама грађанске западноевропске културе (*Три шешира, Стари фијакер...*). Чак се, иако није доминантан, ту и тамо као синоним за термин *кафана* користи и реч *биртија* или *бирцуз*, немачког порекла.

Начин служења гостију у српској кафани такође је преузет са запада. За особу која служи госте прихваћена је немачка реч *келнер*, а касније је преовладала, са живљењем у Југославији, под утицајем Хрвата, реч *конобар* (од објекта *коноба*). Келнери, односно конобари, у српским кафанама некада, а у многим и данас, били су обучени у класичном западном маниру: у белим кошуљама, са црним панталонама, црним ципелама и црном лептир-машном, често и са црним сакоом и прслуком. То је био стандард и у време социјализма. Данас, под утицајем модерног стила облачења са запада, има и извесних одступања, али је опет најчешће у западном духу. И манири конобара – прилаз гостима и записивање њихових жеља, доношење пића и хране, као и наплата – у старијим кафанама, а у многим и данас, по стандардима су западно-европских кафеа и ресторана. За служење се најчешће користе посуђе, чаше и прибор за јело индустријске производње, западног типа, као и у западним ресторанима. Раније је био стандард, а и данас није реткост, да се точено вино служи у стандардизованој стакленој кафанској флаши западног дизајна, званој *литрењак*, а ракија у флашици истог облика званој *чокањче*. Вино се данас служи у бутелјама пуњеним по западним стандардима.

У менију српске кафане (у њој се користи управо ова западна реч – *мени*) има доста западних тековина. Њена важна одлика је *шприцер*, мешавина вина и газиране воде (идеал је *ладан шприцер*), који је, како нам и име немачког порекла каже, дошао из немачке културе. У српској кафани се може попити пиво, које је дошло крајем 19. века са пиварама прављеним по угледу на западноевропске. Могу се попити и разне врсте коњака, вињака, вискија, вотке, ликера и других жестоких пића. Под утицајем савремене културе, у српској кафани се данас може попити и експрес кафа из аутомата. Од хране, понуду посебно обогаћују кобасице са роштиља,

а знамо да су производи од меса типа кобасица такође из немачке културе. Из средњеевропске, тачније мађарске, кухиње преузет је гулаш.

Од самог настанка српске кафане крајем 19. века у њој се користе западни музички инструменти. У почетку су, све до после Другог светског рата, доминирали гудачки оркестри са виолином као главним инструментом. Још између два светска рата, поред народне музике, кафански музичари почињу да свирају и српске староградске песме, настале под утицајем западноевропске грађанске културе. После Другог светског рата, под утицајем шлагер оркестара, осниваних под утицајем Запада, прихватају се и остали западни инструменти: хармоника, кларинет, гитара, бубњеви... Поред тога што у појединим кафанама повремено почињу да свирају и шлагер оркестри, кафански музичари, поред нових инструмената, прихватају и поједине шлагер мелодије. У кафани почињу да се свирају светски познате мелодије са свих мериђана. Последица тога је и заступљеност у српској кафани и западних игара у пару (једноставан плес, валцер, полка...). Прихватају се, са преведеним текстовима, и мађарске и руске романсе. Половином 60-их година 20. века кафанске певачице напуштају народну ношњу и почињу да се облаче по западим трендовима.²⁵ Крајем 60-их година, под таласом модернизације у кафану улази и озвучење, а од почетка 70-их година и елетрични инструменти: синтисајзер, ритам и бас гитара (ипак, класични оркестри српске кафане и данас свирају без озвучења). Седамдесетих година 20. века певач Тома Здравковић, који се данас са својим репертоаром сматра класиком српске кафанске музике, у *фолк* музику уноси и шпанске хармоније. Потом, од краја 70-их година развој ове музике подразумева убацивање различитих стилова, тако да у њој можемо наћи разне елементе пристигле са ширењем тековина западне цивилизације (нпр. рок ритмови). Данас се у кафани отпева и по која класична домаћа забавна песма. Посебан печат на музику српских кафана дао је од 80-их година 20. века певач Звонко Богдан, преко кога су у њу ушле и неке мађарске и многе његове ауторске песме у староградском маниру. Крајем другог миленијума, под утицајем фестивала у Гучи, у кафану улазе и дувачки оркестри, са доминантном трубом, који су од после Првог светског рата до половине века били одлика сеоских средина. Кафански музичари и данас приликом свирања користе неке изразе из западних језика (на пример, *фортипил* – музички

25 Хофман, А. Кафанске певачице: музика, род и субјективност у социјалистичкој Југославији, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 431-432.

део песме између две строфе, *инструментал* – уводно извођење мелодија без певања, *блок* – низ по осмишљеном реду изведених песама итд.)²⁶

По угледу на западне кафе, српска кафана је од самог почетка била отворена за додатне забавне садржаје. Као и у западним кафеима, до половине 20. века, па и касније, српска кафана је као део класичне понуде имала новине, које су гости могли да прочитају уз кафу и пиће. Имала је обавезно и држаче за новине од бамбуса, какви су били и у кафеима бечког типа. За многе припаднике грађанске културе то је био ритуал, тако да је у српској кафани пре Другог светског рата класична сцена: господин са шеширом, лепо обучен и углађен, који уз кафу и пиће чита новине на држачу. Још крајем 19. века, као понуда у неким српским кафанама, помиње се билијар, а многе кафане су у следећим деценијама садржале и картање, играње домина, шаха, томболе итд. И проституција, која је понекад део кафанских садржаја, западна је тековина. Српска кафана је била потпуно отворена за све техничке новине које су долазиле са запада. У њој су се пре Другог светског рата слушали програми са првих радио-апарата, који су остали њен садржај све до масовније појаве телевизије крајем 60-тих година 20. века. Половином 20. века у њој се појавио *дубокс* – средство за репродуковање звука са грамофонских плоча. Потом су се у њој на првим телевизорима, кад још није могао свако да их има, гледали и први домаћи телевизијски програми. Неке емиције народне музике у то време су пуниле кафане, а и данас су пуне када су на телевизијском програму важне фудбалске утакмице. Данас је садржај српске кафане и интернет.

По угледу на угарске, будимпештанске, кафе, који су били места за друштвене активности са вишеструком функцијом, кафане су дуго, до појаве разних институција, биле центри друштвеног живота. Ту су осниване и радиле читаонице које су нудиле часописе и књиге, ту су одржаване позоришне и биоскопске представе, све до отварања позоришних и биоскопских сала. Са својим позоришним представама наступале су путујуће професионалне и локалне аматерске дружине. Путујуће групе у њој су изводиле и мађионичарске и циркуске тачке. Ту су оснивана и деловала многа удружења, на пример спортска, културна, културно-уметничка, политичка, хуманитарна, патриотска итд. (све ове области живота су на Балкан дошле из западноевропске цивилизације).

²⁶ О развоју кафанске музике може се детаљније видети у: Крстић, Д. Музика зајечарских кафана: историјско-културолошки поглед, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 391-418.

У кафанама се, као и на Западу, одвијао партијски живот, новинарски живот, уметнички (књижевни и ликовни) живот. Посебно важно за српску кафану је то, што се из из француских кафеа, као и у многе друге европске кафеа, и у њу од самог почетка уселила *боемија* (западна тековина романтизма), као отпор интелектуалних кругова класичним друштвеним матрицама²⁷. Она је исписала многе славне странице историје српске кафане.

Многе српске кафане и данас имају садржаје који подсећају на некадашњу грађанску културу (западног порекла), са циљем да подсети на некадашње аутентичне садржаје у њој. На пример, многе кафане имају на зидовима фотографије зграда и људи појединих средина из времена пре Другог светског рата. У чувеној кафанској четврти *Скадарлија* у Београду један глумац обучен у грађанско одело, са жирадо шеширом и штапом, иде од кафане до кафане и рецитује поезију тога доба. Многи оркестри у српским кафанама носе шешире или прелуке који подсећају на некадашњу градску културу, а без обзира што свирају све врсте музике, за њих је устаљен назив *староградски оркестри*. Многе песме у новије време компоноване у староградском духу својим стиховима приказују слике некадашњег градског живота.

Данас још једна тековина западне цивилизације – туризам – снажно утиче на српску кафану. Она је постала туристички бренд Србије. Много је забележених позитивних реакција гостију из западне Европе, који је посећују као нешто карактеристично за Србију, пре свега због гастрономије и атмосфере које су у њој заступљене. Последњих неколико година је у источној и југоисточној Србији огроман пораст броја туриста из Бугарске, који ту долазе, пре свега због српских кафана.²⁸

Елементи оријенталне цивилизације у српској кафани

Оријенталне кафане, као што је већ речено, намењене скоро искључиво градском муслиманском становништву, нестале су са одласком тог становништва са територије Србије. Међутим, када је под утицајем западне цивилизације и њених

27 О феномену боемије може се детаљније видети у: Коковић, Д. Кафански образци боемије: између рационалног дискурса и епидемије ирационалног, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 267-274.

28 О приливу бугарских туриста у источној и југоисточној Србији говори се и у: Крстић, Д. (2015) Зајечар: поглед на један провинцијални и погранични град у Србији, *Гласник Етнографског института*, LXIII, свеска 1, Београд: Етнографски институт САНУ, стр. 111-112.

кафеа створена нова врста угоститељских објеката, она је названа старим оријенталним именом – *кафана*²⁹ (без обзира што од самог почетка у српској кафани кафа није била примарни део понуде, већ су то алкохолна пића и храна). Уз ово име, остао је у употреби и данас, такође оријентални, назив за човека који је власник кафане и води посао у њој – *кафеџија*. Под наглом експанзијом нових кафана, праве механе су се брзо изгубиле, јер су кафане као примарну прихватиле и њихову улогу – точење пића. Зато се до данас ту и тамо као синоним за српску кафану користи и оријентални термин *механа* или *меана*. Има га и у називима неких кафана (нпр. *Градска меана* у Врању или чувена *Нишлијска механа* у Нишу).

Иако су кафане углавном грађене и уређиване по западном узору, има понегде и оних које су отворане у објектима из доба Турака и на томе заснивају свој имиџ (такве су, на пример, кафана „?” у Београду и кафана *Харемлук* у Врању). У неким од њих, на пример у кафани *Харемлук* у Врању, задржана је и оријентална унутрашњост (дрвене изрезбарене таванице, зидни ормари, источњачка пећ, миндерлуци за седење...). У кафани „?” у Београду уместо класичних столова и столица заступљене су софре са треношцима. Неки називи кафана упућују на источњачку традицију: *Оријент* у неколико места у Србији, *Шехерезада* у Београду, већ поменути *Харемлук* у Врању...

Међутим, док се у српској кафани оријентална архитектура и ентеријер јављају само спорадично, у понуди хране итекако има стандардно заступљених елемената оријенталног порекла. Српска кафана је од самог свог почетка као део основне понуде у потпуности преузела производе оријенталних ћевабџиџица – пре свега ћевап са роштиља, који се служи са луком. Током времена асортиман са роштиља се веома проширио, али ћевап је остао симбол роштиљске хране у српској кафани. Осим традиције оријенталних ћевабџиџица, српска кафана је преузела и два важна производа оријенталних посластичарница – у њој се на крају обилних месних оброка као десерт, скоро искључиво, служе баклаве или ораснице.

Српска кафана је од Турака делимично преузела и начин пијења алкохолних пића. За разлику од крчми на северу Европе, где се пије брзо, у српској кафани се, под утицајем Оријента, ракија пије полако и уз лагану храну (салате, сир,

²⁹ Интересантно је да се то исто десило и у Хрватској, која се у то време налазила у Аустро-Угарској: за објекте типа бечких кафеа усталио се оријентални назив *кавана*.

суво месо...) звану *мезе* (оријентална реч), која се спорадично узима, што се означава глаголом *мези се*. Циљ пијења у српској кафани није, као у крчмама на северу, да се што пре дође у пијано стање, већ да се што дуже одржава стање између трезног и пијаног (због овог идеала, а и идеала разноврсности хране, једна кафана у Пироту носи назив *Девет мезета*). У вези са пићем, у обилатој употреби је оријентална реч *мамурлук*, која означава главобољу и буновност после претераног пијења алкохолних пића. У српској кафани оријентална традиција је сачувана и у пијењу кафе (која је била заступљена и у изворним оријенталним кафанама). Кафа се у српској кафани скоро искључиво кува у посебном лончету званом *мезва* (такође турска реч) и назива се *турска кафа*. До пре неколико деценија било је уобичајено, а данас се само још ту и тамо јавља, доношење сваке кафе у посебној чезви од бакра, посебног, у оријенталној традицији установљеног, облика, и сипање у шоље пред гостом, а такође и служење кафе са комадом ратлука или коцком шећера, што је у оријенталној традицији стандард.

Пресудну улогу у настанку и развоју *фолк* музике у Србији, па и кафанске, имали су и још имају такозвани *турски* Цигани муслимани или муслиманског порекла³⁰. Они су се професионално или полупрофесионално бавили музиком још у време Османског царства. После одласка муслиманског становништва и србизирања вароши на тлу Србије, они почињу за српске конзументе да свирају српску музику, али уз своје оригинално доношење те музике. Њихови гудачки оркестри доминирали су српском кафаном од њеног настанка скоро до половине 20. века, а постојали су и касније. Скоро свако урбаније место имало је своје Цигане познате гудаче, посебно виолинисте (примера ради, у легенду су ушли шабачки Цицварићи, а кафанска урбана легенда Зајечара је виолиниста Шанко). На изузетан развој кафанске музике утицала је њихова изузетна отвореност за различите врсте музике, а и различите инструменте, које су од половине 20. века масовније прихватили.³¹ Дакле, они нису одмах унели оријентално свирање и певање, али су унели оријентални приступ овој делатности. Из оријенталне традиције је пракса да свирачи и певачи, прилазе гостима и изводе музику са усмереном пажњом, у блиском контакту (*на увце*). Из ове традиције је и да женско у кафани пева и уз песму игра мушкарцима,

30 О турским Циганима може се видети у: Ђорђевић, Т. (1984), *Наши народни живот* 2, Београд: Просвета, стр. 297-303.

31 О музичком занату Цигана може се видети у: Ђорђевић, Т. (1984), *Наши народни живот* 2, Београд: Просвета, стр. 302-303; Ђорђевић, Т. (1984), *Наши народни живот* 3, Београд: Просвета, стр. 27-40.

из чега је и настала једна од важних одлика српске кафане – институција кафанске певачице (*невалке*).³² Прве кафанске певачице биле су управо *турске* Циганке. Из оријенталне традиције је и обичај да свирачи и певачи од задовољних гостију добијају напојницу, која се опет назива речју оријенталног порекла – *бакишиш*. Бакшиш се у задовољству, по оријенталном обичају, даје театрално (ставља на инструменте, ставља на извођаче, баца...). 70-тих година 20. века у *фолк* музику, која је у то време већ дубоко естрадизована, па и у српску кафану, под утицајем Оријента (многи извођачи били су *турски* Цигани) улазе мелодије оријенталне структуре и хармоније и оријенталних ритмова (9/8, *бегин*, *румба*, *са-са*). Током времена саставни, уобичајени, део *фолк* музике уопште, па и кафанске, постале су оријенталне нумере типа *чочек*, уз које се и игра на оријенталан начин. Ова врста игре је преузета од Циганки играчица из југоисточних крајева земље, које су још у 19. веку, у кафанама за новац, лагано, оријентално, обучене, играле на оријенталан, еротичан, начин.³³ За време постојања Југославије била је заступљена и албанска игра *шота*, која има оријентални призвук. Шунд који је од краја 80-их година агресивно ушао у српску *фолк* музику и који је делимично ушао и у српску кафану³⁴, у највећој мери је под утицајем Оријента. Турски Цигани су у југоисточној Србији на основу оријенталне традиције (раније су били зурлаши) створили и посебан, јужносрбијански тип дувачких оркестара са доминантним трубом и кларинетом, који крајем другог миленијума постаје општепопуларан, па постаје и повремено садржај српске кафане (краћи наступи, упади, приликом већих прослава).

Све што се ради у српској кафани, умногоме се одређује, опет турском, речју *мерак*, која означава да се нешто ради са посебним уживањем и веома угодним осећањем и расположењем, са насладом. Ова реч, као одраз осећаја који је једна од основних одлика српске кафане, узета је за назив више кафана у Србији (*Мерак*).

32 Хофман, А. Кафанске певачице: музика, род и субјективност у социјалистичкој Југославији, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 431-432.

33 О некадашњем циганском игрању чочека може се видети у: Ђорђевић, Т. (1984), *Наши народни живот* 3, Београд: Просвета, стр. 30-31.

34 Ова врста музике је створила и посебан тип кафана у Србији, међу којима се као карактеристична подгрупа истичу, београдски сплавови. Феномен сплавова као угоститељских објеката обрађен је у раду: Ђурковић, М. Поткултура сплавова у Београду, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 253-266.

*Елементи балканске цивилизације
у српској кафани*

Српска кафана, дакле, узела је понешто и из западних и из оријенталних угоститељских објеката. Балканска традиција, с обзиром на то да у основи има натуралну, а не новчану, привреду и да је рурална а не градска, изворно нема угоститељске објекте. Слободно време, у којем се такође тежило остваривању осећаја пријатности, задовољства и испуњености, провођено је по кућама и другим, али не угоститељским, местима у сеоским просторима (касније је, током времена, ипак, из града српска кафана продрла и на село). Међутим, у српској кафани има много елемената из аутохтоне балканске традиције, који су је суштински обогатили, учинили је оригиналном. Реч је о оним елементима који су вековима упражњавани у слободно време – тачније о гастрономским, етномузиколошким и етнокорееолошким, обичајним, а посебно етнопсихолошким елементима. Кафана је и на истоку и на западу градска институција, али у Србији ју је прихватило и многим садржајима обогатило сеоско становништво.

Када је реч о ентеријеру, има доста кафана које у свом простору, посебно по зидовима, имају предмете традиционалне културе, често и фотографије које асоцирају на балканску сеоску културу. Често у овим кафанама, означеним именом *етно-кафана*, посуђе које се користи за сервирање и конзумирање хране није од порцулана и стакла, већ од глине, производ традиционалног грнчарства. Неретко се, по балканској традицији, уместо прибора за јело користе и прсти³⁵.

Иако је основ кафана и на истоку и на западу пијење кафе, српска кафана је од њих преузимајући идеју уживања локалног становништва у угоститељским објектима, одмах у први план ставила традиционалне алкохолне напитке – вино и ракију (шљивову и лозову), који су вековима масовно упражњавани не само приликом обичаја животног и годишњег циклуса и неформалних дружења него и у свакодневном животу. На Балкану неоспорно постоји *култ пијења вина и ракије*, који је дубоко укореван у традицију и етнопсихологију. Скоро да нема обичаја у оквиру којег се не конзумирају, а у више религијских и других ритуала вино има важну, чак кључну, ритуалну улогу. Има доста трагова култа винове лозе и античког бога Диониса, посебно у централним и источним деловима Балкана, а и данас живи прослављање Светог Трифуна, Дионисовог хришћанског наследника. Култ вина и

35 Једна оваква сцена описана је у: Ђорђевић, Д. (2014), *Кафанолошки астал*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Универзитет у Нишу – Машински факултет, стр. 59-60.

ракије подразумева да се они пију у веома великим количинама, са не баш много мере, што је у потпуности примењено и у српској кафани. Дуго је, до 60-их година 20. века, српска кафана као део основне понуде имала скоро искључиво само домаће вино и ракију. Само ексклузивније кафане имале су и друге, индустријски произведене, алкохолне напитке. У социјализму, под налетом масовне производње индустријских алкохолних пића, једно време су трошени индустријски произведени вино и ракија, али се у последње време у великој мери вратило коришћење домаћих или у мањим локалним винаријама произведених вина и ракија. Социолог Драгољуб Б. Ђорђевић указује на везу између традиционалног и кафанског конзумирања ракије, и то на примеру манифестације *Ракијада* у златиборском селу Шљививица, а такође и навођењем фолклорних записа из пиротске локалне традиције, пре чијег набрајања каже: *Како да кафанолог не потегне за народним благом и тако покаже дубоко корење предмета којим се бави?*³⁶

Примена идеје уживања локалног становништва у угоститељским објектима, која је проишлаго из западног кафеа, одмах је у први план, осим пића – вина и ракије, ставила и храну. И то је потпуно у складу са балканским духом. На Балкану постоји *култ хране*. Скоро целокупна традиционална привреда на овом подручју била је усмерена на производњу хране, живот је био стална борба за њено обезбеђивање. Њено изобиље било је идеал балканског традиционалног човека. Због тога је идеал ове културе, који се спроводи на разним светковинама, а који је и важан део српске кафане, *претеривање у количини хране*, и оне која се сервира и оне која се поједе. Важно је да трпеза буде пуна и функција хране није само да задовољи чуло укуса и да доведе у стање ситости, већ и да у визуелном смислу изазива задовољство – *да су очи пуне*. Због тога се овде не чека одсервирање јела да би се донело следеће, већ се јела на трпези *преклапају* и тако је чине богатом. Главна храна се не служи сваком посебно, већ у великим заједничким посудама из којих свако узима. Српска кафана се, у односу и на западне ресторани и на источне ћевабџинице, разликује, када је реч о количини хране на трпези и њеном конзумирању, по *изузетној неумерености и неуздржаности*. Ова неумереност је везана и за неумереност у пићу, јер већа конзумација хране обезбеђује и могућност веће конзумације пића.

У вези са храном постоји још једна важна карактеристика коју је српска кафана преузела из балканске културе – *месо*

36 Исто, стр. 102-103, 109-110.

као гастрономски идеал. Оно је на трпези најцењеније, његово конзумирање се, са пићем, сматра врхунцем уживања, па се као најважније послужење јавља на свим балканским светковинама. Иако се у српској кафани могу наћи и друга јела (јер је она и за храну, као и за све друго, отворена институција), основа су две врсте јела – *јела са роштиља* и *печење на ражњу*. Идеја да се служе јела са роштиља потиче, као што смо видели, из оријенталне културе, по угледу на оријенталне ћевабџинице, међутим, српска кафана не само да је додатно развила палету *јела са роштиља од саситљеног меса* (ћевапи, пуњени ћевапи, плескавице, пуњене *гурманске* плескавице, уштипци, ражњићи, бризле...), већ и читаву палету *јела са роштиља од крупнијих комада меса* (бела и димљена вешалица, шницле, крменадле, пилећи стек, цигерица у скрами, *цревца*...). Један од идеала је и такозвано *мешано месо* – у једној већој посуди сервирано више јела са роштиља (мада постоји и *лесковачки воз* – сервирање различитих јела са роштиља у континуираним временским размацима). Из балканске културе је и укључивање изнутрица у сталну гастрономску понуду. Кад је реч о печењу – стандардно је заступљено *јагњеће* и *прасеће печење*, које је и основна карактеристика светковина западног Балкана. Ова гастрономска традиција је одредила и посебне типове српске кафане – *печењаре*, у којима нема роштиља, већ само печење, као и вашарске кафане, које имају и једно и друго, али су на вашарима, на отвореном, испод шатре. Карактеристика печењара и вашарских кафана је да се испред улаза јагње или прасе пече на жару, на отвореној ватри, што такође има за циљ да иритира чуло вида. Култ меса одређује и чињеницу да су у српској кафани од меса и све чорбе (*јагњећа, телећа, пилећа, шкембићи*...).

Још прве српске кафане имале су класична јела домаће балканске (сељачке) кухиње. У социјализму је постојао пројекат спорадичног отварања *ресторана националне кухиње*, који су имали углавном све што и остале кафане, али су, не само амбијентом, већ и нагласком на *националне*, то јест балканске, специјалитете оправдавали своје име. Из ових традиција су од почетка новог миленијума, ако не и коју годину раније, као печурке никле такозване *етно-кафане*, које, као што смо видели, имају и *етно* амбијент (реч је о најновијем позитивном таласу обогаћења српске кафане). Кад је реч о храни, оне имају и роштиљ и печење, али је у њима снажан акценат на јелима из балканске кухиње, опет углавном од меса (која ту и тамо имају и друге српске кафане). Ту су јела испод сача, као традиционалног балканског помагала у спремању: телетина испод сача, овчетина испод сача, хлеб испод сача. Ту су и кувана јела са месом: *свадбарски купус*

(са овчетином), свињска коленица, пасуљ. Из балканске кухиње су и *сармице* (печена јагњећа или прасећа изнутрица), пихтије, гибаница, проја, качамак, разне салате (на пример, *шопска салата*) итд. Као и на традиционалним светковинама, уз печење се и у кафани стандардно сервира купус салата. У неким кафанама се може гледати припремање испод сача на отвореном огњишту, а такође и кување свадбарског купуса у великим лонцима од глине, производима грнчарског заната. Ова појава је заступљена и код вашарских кафана.

И, на крају, када је реч о балканској традицији у понуди хране у српској кафани – *храна је веома јака*, то јест *масна и зачињена и са већом термичком обрадом*. Не ретко, према укусу конзумената, и *љута*. По томе се она разликује и од источњачке хране, која је поснија (нема свињског меса и масти) и има много више јела од поврћа, а и од западне, која је такође поснија и има много више поврћа и тестенине. Због коришћења свињског меса и масти, и нека источњачка јела, као на пример *ћевапи* и *бурек*, на овом подручју много су пикантнији (бурек се не сервира у кафани, али итекако има везе са кафанском културом, јер се често после бурне кафанске ноћи, у раним јутарњим часовима, ради трежњења иде у бургеријнице на бурек са месом или са сиром).

У српској кафани има и доста музичких и етнокоролошких елемената који потичу из балканске сељачке традиције. Начин веселја, односно реакција на музику је, ако изузмемо реакцију на оријенталне и западне мелодије, углавном балканског типа и иста је као и на многим балканским светковинама. У кафани се, као и на другим местима за веселје (обичаји животног и годишњег циклуса и друге пригоде), посебно приликом појединих прослава у њој, заиграју и разне врсте балканских кола (ора). Кафански комплекс *Скадарлија* у Београду, на пример, поред других креираних садржаја који одражавају дух српске кафане, има и *фрулаша*, односно *двојничара*, који, када уђе у кафану, засвира коло, кафанска музика прекине веселје и почне да га прати, а сви гости устану и заједно одиграју коло. Важна карактеристика српске кафане је изузетна разноврсност музичког репертоара, пре свега због заступљености песама разних балканских народа. Тако у њој можемо чути песме и инструменталне мелодије веома различитих музичких карактеристика: македонске, косовске, јужносрбијанске, шумадијске, босанске севдалинке, сремачке, банатске, бачке, славонске, мађарске, по коју далматинску, црногорску, муслиманску санџачку, западосрбијанску, српску источносрбијанску, влашку песму, а, као инструментал, и по које румунско и бугарско

коло или грчку мелодију (под балканским се овде, шире схваћено, подразумевају и нумере из рубних паноских делова, које, иако припадају панонској култури, имају и балканске карактеристике). Од половине 70-их година у српску новокомпоновану *фолк* музику, која је ушла и у кафану, уз оријенталне, улазе и грчки ритмови, који се у компоновању користе и данас. Разноврстан музички репертоар је умногоступно последица живљења у некадашњој Југославији, али је суштински он последица отворености српске кафане, захваљујући којој у њој има и западних, оријенталних и других музичких елемената. Поред тога, Балкан подразумева и велико културно шаренило на релативно малом простору, што омогућава да се међусобно разумеју, прихватају и укрштају веома несродне музичке и друге традиције.

Из аутохтоне балканске сељачке културе у српску кафану су ушле и неке обичајне, чак и обредне радње. С једне стране, поједине светковине, које су се славиле код куће и на другим местима, своје место су нашле и у кафани: свадбе, крштења, испраћаји у војску, рођендани, па и посмртни помени (парастоси). С друге стране, ту је низ мањих поступака, који су део кафанског фолклора, а који су дубоко укорениени у балканској култури. Кад се у чаршији две особе сретну и трећи пут, онда свраћају у кафану на заједничко пиће, а части онај кога при другом сусрету онај други прозове: *Трећи пут чистиш*. Овај обичај има везе се магијским, божанским, бројем три, који је уобичајен у балканској обичајној и обредној традицији. Такође, кад се склопи неки посао, продавац и купац сврате у кафану и часте се, јер се тако разбија малер и купопродаја усмерава на срећу и напредак. Многи послови се склапају у кафани, јер се постиже лагоднија атмосфера, која се и иначе у балканском друштву постиже за трпезом са јелом и пићем. Балкански је и начин комуникације за столом, опуштен, неформалан, као и на светковинама. Ту се, као и на другим местима где се заједнички проводи време (славе, мобе, прела...) упражњава усмени фолклор – вицеви, ласцивне шаљиве кратке приче, боемске и друге анегдоте (музичари одређених средина имају свој особени кафански фолклор, на пример, зајечарски кафански музичари у паузи препричају нове вицеви и старе боемске анегдоте одређених некадашњих локалних музичара³⁷).

Ипак, најритуалнији елементи из балканске традиције везују се за испијање пића, ту можемо говорити чак и о религијској основи кафанских ритуала. Куцање пуним чашама или

³⁷ Крстић, Д. Музика зајечарских кафана: историјско-културолошки поглед, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 414.

боцама у основи има стару и распрострањену идеју ширења звука у важном тренутку, на пример, црквеним звонима за празник, пуцањем пушком приликом Божића, рођења или свадбе, музиком приликом весеља, посебно гласном (на пример, дувачки оркестар). Подизање пуних чаша пре испијања, уз благослов: *На здравље!*, *Живели!*, и слично постоји и у другим балканским обичајима и има исто магијско значење – врши се у циљу напретка и у славу живота, као и подизање хлеба колач у славским и заветинским обичајима, малог детета, такозваног *накоњчета* приликом уласка невесте у кућу и слично. Подизањем чаше врши се улазак у зону небеског божанства, то јест обраћање небеском божанству, које обезбеђује живот и напредак.³⁸ Супротно од тога, у посмртним балканским обичајима за мртве се, па у одређеним приликама и у кафани, пре чина пијења, уместо подизања, из пуне чаше одсипа мало алкохолног пића, и то уз речи којима се то пиће намењује конкретним покојницима. Исто тако се, када се на кафанском столу пиће случајено проспе, у шали примети да је оном коме се то десило неко жедан, при чему се мисли на неког његовог блиског покојника.³⁹ Ако се пиће подиже у флаши, она мора да буде отворена, дакле пиће приступно божанству, као што морају сви судови да буду отворени, како при славском, тако и при посмртном кађењу. Укрштање руку са чашама приликом испијања пића представља неку врсту побратимства и има магијску моћ везивања две особе, као што се, на пример, побратимство установљава руковањем са засеченим длановима, да би се том приликом помешала крв (иначе, света замена за крв је вино) или што се младенцима приликом венчања вежу руке белим платном (и том приликом они се запајају вином).

Ипак, оно што из балканске културе посебно обележава српску кафану, јесте њен општи дух. На Балкану још у великој свежини постоји дионизијски приступ животу, да употребимо конструкцију балканолога Трајана Стојановића: *дионизијски идеал претеривања и заноса*⁴⁰, који вуче корене још из предантичког и античког Балкана и који представља вентил за стеге животне свакодневице, колико год оне биле тешке. Трајан Стојановић, објашњавајући да са Доситејем Обрадовићем у српско и балканско друштво почињу да улазе другачији принципи западне културе, каже: *Ту налазимо зачетке једног правца међу јужним Словенима који се залаже*

38 Ковачевић, И. Три кафанска ритуала, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 387.

39 Исто.

40 Stojanović, T. (1995) *Balkanska civilizacija*, Beograd: Centar za geopoetiku, str. 166.

за аполонијске (и хесиодовске) вредности мере и реда на супрот дионизијском идеалу махнитости и усхићења.⁴¹ Од тада су балканска друштва почела све више да прихватају западни модел, али како и сам Стојановић закључује, стара балканска култура и даље одређује мисли и осећања, па тиме и деловања, балканског човека. Захваљујући дионизијском духу често у српској култури, на светковинама, али и у кафани, наилазимо на колективно алкохолно и музичко лудило, на екстатичко и необуздано весеље, без обзира колико свакодневица била тешка. Кафанолог Драгољуб Б. Ђорђевић каже: *Јер шта су Гуча и Егзит, савски сплавови и ибарске крчме, рођендани и свадбе, мале и велике матуре... него изливи „колективног пијанства, трансa и неспутане музике.*⁴² Холанђанин Матијас ван дер Порт, присуствујући једној кафанској вечери у Новом Саду, имао је следећи утисак: *Када је цигански оркестар распалио атмосферу, беспрекорни вео културе је са нарочитим задовољством одбачен и укаљан. Уместо самоконтроле, видео сам усхићење; уместо скромности – претеривање, уместо штедљивости – расипање; уместо трезвености – еуфорију; уместо разума – емоцију; уместо поштовања правила забрана и табуа, намерно кршење истих; уместо константног одлагања задовољства у име магловите будућности, неодложно слављење оног што је овде и сада.*⁴³

Постоји још једна црта балканског начина живљења која докле одређује и живот кафане. У традиционалном балканском друштву рад није, као у западној цивилизацији, строго одвојен од тежње за постизањем осећаја пријатности, задовољства и испуњености. Уз рад се на мобама, прелима, приликом пољских послова и у другим приликама, певало, приповедало и шалило, послуживало храном и пићем. Последица управо овог приступа животу, који је толерисан и током социјализма, јесу и данас пуне кафане и током дана, током радног времена.

Уз све то, кафана и уопште задовољавање чула и повремено игнорисање стварности ма колико она била сурова, у појединим тренуцима даје и духовни осећај слободе и снаге, осећај владања ситуацијом. Матијас ван дер Порт, покушавајући да проникне у срж српске кафане, после учешћа у једној бурној кафанској вечери, закључује да је једна од

41 Исто, стр. 167.

42 Ђорђевић, Д. (2014), *Кафанолошки астал*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Универзитет у Нишу – Машински факултет, стр. 58.

43 Ван дер Порт, М. Само Србин може разумети Србе, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 452-453.

кључних ствари у њој *осећај моћи, осећај да си ти господар у том тренутку*.⁴⁴ Ово је балканска карактеристика, јер балканска култура пружа још таквих тренутака, на пример на разним светковинама: свадбама, крштењима, испраћајима у војску, славама, када већи број припадника друштвене заједнице подржава обележавање важног животног тренутка појединца или једне породице, када ти појединци или породице добијају посебну моћ. Честа је појава, на пример, да се функционерима свадбе, куму и старом свату, све удовољава и да они тада имају могућност извољевања и истеривања сопствених хирова.

И у случају српске кафане применљиве су и још актуелне речи Трајана Стојановића (објављене 1967. године): *У осамнаестом и деветнаестом веку, ако не и касније, у наше време, појавила се елитна [западна] култура, што је довело до коренитог преображаја старе неолитске [сељачке] културе и на изглед је збрисало. Данас, међутим, иако прикривена, стара народна култура и даље у огромној мери условљава најдубље мисли и осећања сељака, радника, писаца и мислалаца, као и људи од акције и политичара – [једном] речју, Балканаца уопште*.⁴⁵

Оригинално српски елементи у српској кафани

Српску кафану, дакле српском чини, пре свега, специфичан, само у Србији заступљен, склоп западних, оријенталних и балканских културних елемената, али има и оних који су искључиво из српског миљеа. Може се рећи да је реч само о српским варијантама културних чињеница балканске културе или, ређе, западне културе, којих нема или су у мањој мери заступљени код других народа.

Називи неких српских кафана садрже понекад елементе који упућују на нешто национално српско, на пример, више кафана у Србији се зове *Српска кафана* или *Српска круна*. Једна кафана у околини Чачка, примера ради, зове се *Шајкача*. Када је реч о ентеријеру етно-кафана, у многима се јављају детаљи српске шумадијске ношње, која је општеприхваћена као национални костим. Раније су у многим *ресторанима националне кухиње*, а данас у многим *етно-кафанама*, конобари обучени у овај костим или на себи имају само неке његове делове.

44 Исто, стр. 472.

45 Stojanović, T. (1995) *Balkanska civilizacija*, Beograd: Centar za geopoetiku, str. 47.

Када је реч о пићу, у новије време, са експанзијом етно-кафана, као посебан српски кафански бренд појавила се ракија *дуњовача*⁴⁶, мада су у понуди и друге воћне ракије, традиционална *шљивовица*, *крушковача* и *кајсијевача*. Можда као особено можемо издвојити пијење шприцера из чаше посебног облика, класичне за српску кафану. Исто тако и коришћење већ поменутих боца за вино – *литрењака* и малих бочица за ракију – *чокањчића*, чији је облик стандардизован за српску кафану. Особеност многих српских кафана је специфично мезе уз ракију – кисео купус, пихтије и слично. Везано за гастрономску кафанску понуду, треба нагласти да се српски роштиљ, без обзира на постојање оријенталног роштиља и, рецимо, специфичног бугарског роштиља, одликује посебним асортиманом, припремом, формом и укусом. Он се, као бренд, посебно шири у Бугарској у којој је омиљен, тако да ту и тамо на целој њеној територији могу да се нађу угоститељски објекти са одељком у менију, рекламом или чак називом *српска скара*. Исто тако и јагњеће и прасеће печење, без обзира што се спорадично јавља и код других народа западног Балкана, може се, због опште заступљености, сматрати и српским брендом. То важи и за неке друге гастрономске производе, као што су, на пример, *кајмак*, *свадбарски купус* (са овчетином) и слично, а ту су и нека оригинална јела, која нису произашла из традиције већ су смишљена управо у кафани, као, на пример, *карађорђева шницла* и *лесковачка мућкалица*. У вези са храном је и део кафанског фолклора да се после обилног obroка као израз задовољства ритуално чачкају зуби чачкалицом.

Када је реч о музици, специфично српским се може сматрати заједничко конзумирање веома различитих балаканских, оријенталних, западних и других музичких елемената, као и специфична новокомпонована *фолк* музика, која носи епитет српске, а садржи све ове елементе. Наравно, специфично српске су све песме етнографских целина на територији Србије: врањанске и друге јужносрбијанске, косовске, шумадијске, западносрбијанске, источносрбијанске, сремске, банатске. Тако појам *српска музика* означава широк, али ипак специфичан, спектар музичких елемената. Уз то, српска кафана је изнедрила и посебну институцију српске певачице (*неваљке*).⁴⁷ И за кафану је, наравно,

46 О томе нешто може да се види у: Ђорђевић, Д. (2014) *Кафанолошки астал*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Универзитет у Нишу – Машински факултет, стр. 61.

47 Хофман, А. Кафанске певачице: музика, род и субјективност у социјалистичкој Југославији, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 419-440. О томе и у: Ђорђевић, Д. Б.

карактеристично специфично српско коло. Са жељом да се нагласи српски дух кафане, у кафане у *Скадарлији* у Београду улази свирач обучен у српски национални костим и свира српско класично коло на српским националним инструментима – фрули и двојницама.

Без обзира што смо закључили да српску кафану умногоме одређује балкански, али и оријентални и западни дух, може се рећи да је у овом смислу одређује и нешто што је специфично српско. У њој је развијена посебна култура социјалног општења, култура дружења, опуштеност и галантност захваљујући којој се игноришу формалности. У њој нема ситничарења, тако да, на пример, нема појаве да свако сам плаћа свој рачун, већ једна особа плаћа за све, а касније или други пут, без посебног прерачунавања да то буде у истој вредности, плаћа друга. У српској кафани је развијен и посебан однос комуникације у којој су сви у неком смислу исти – од политичара, научника, уметника, новинара, спортиста, до протува – и сви комуницирају равноправно, на пример, ослављавајући се надимцима.⁴⁸

Поред тога што српска кафана има националне елементе, у њој се, као отвореној институцији, у тежњи за што оригиналнијом понудом, користе и регионални и локални елементи. На пример, у околини Књажеваца постоји угоститељски објекат *Етно-кућа Торлаци*, који своју понуду заснива на локалним гастрономским и другим особеностима, означеним називом локалног идентитета становништва овог краја – *Торлаци*.⁴⁹ Особеност западносрбијанских кафана, пре свега печењара, јесте понуда хлеба са *мочом* – машћу која се добија печењем јагњета или прасета на ражњу. У неким врањанским кафанама смишљена је посебна кафанска понуда – јутарња кисела чорба, као лек против мамурлука који је последица претходне кафанске ноћи. У неким срединама, као у Зајечару, већ смо напоменули, створен је из истих разлога посебан обичај јутарњег једења бурека после кафанске ноћи.

Осим везано за храну, има и локалних особености везаних за ентеријер. Примера ради, кафана *Хајдук-Вељков конак* у Зајечару имала је у ентеријеру елементе везане за Хајдук-

(2011), *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и околост ње*, Београд: Службени гласник, Машински факултет у Нишу, стр. 128-136.

48 Ово је наглашено и у тексту: Тирнанић, Б. Београд за почетнике, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 523.

49 Крстић, Д. (2016) Брендирање регионалних идентитета Торлаци у културном туризму северозападне Бугарске и источне Србије, *Известия*, III, Габрово: Регионален исторически музеј, у штампи.

Вељка Петровића, јунака Првог српског устанка, рођеног у околини Зајечара. Многе кафане у свом ентеријеру садрже фотографије из локалне прошлости. Одлика војовођанских кафана су посебни тамбурашки оркестри, често састављени од Цигана свирача, а у деловима Србије јужније од Саве и Дунава заступљени су посебни акустични оркестри такозваног *скадарлијског* типа. Уосталом, и ова локална и регионална разноврсност, уклапа се у једну општу карактеристику српске кафане: да је свака кафана оригинал, по нечему особена, толико да у кафанској топографији заузме своје место и буде препознатљива (за разлику, на пример, од многих врста угоститељских објеката и на западу и на истоку, који су у великој мери унифицирани). У Србији као посебна кафанска категорија постоје љубитељи кафана, који су њихови добри познаваоци на читавој националној територији и шире и у сталном су трагању за све оригиналнијим садржајима. Сваки власник своју кафану уређује по свом нахођењу и укусу, тежећи да оригиналношћу заинтригара одређену циљну групу потенцијалних клијената. Ваљда због ове могућности креирања српске кафане, у шали се каже да је жеља сваког Србина да има своју кафану, што и јесте шире заступљена појава.

*Источноевропски културни елементи
у српској кафани*

Истине ради, не можемо остати на констатацији да се српска кафана састоји само до елемената западне, оријенталне и балканске цивилизације, као и од оригинално српских културних елемената. Рецимо, традиција крчме, која је дубоко уткана у српску кафану, не може се везати само за западну и оријенталну културу. Она је много шира. Да српска кафана има везе са општим постојањем крчме код Словена, показује и то што је, без обзира на турски назив механа, сачуван и општесловенски назив крчма, који је, са нестанком правих крчми односно механа, током времена почео да се употребљава као синоним за кафану. У живој су употреби, посебно у *фолк* песмама, и термини *крчмар* и *крчмарица*. Српска кафана је у потпуности апсорбовала традицију крчме, од масовног испијања алкохолних пића до крчмарских туча, у српском миљеу познатих као *кафанске туче*.

Поред елемената са запада, оријента и самог Балкана, српска кафана има и неке елементе из источноевропског света: не као доминантну, али ипак присутну, ракију вотку, а у музици руске песме и песме источноевропских (руских) Цигана.

Закључак

Српска кафана је оригиналан, сложен и веома слојевит културни феномен. Реч је о посебном друштвеном дискурсу, оригиналној врсти угоститељских објеката, која је стицајем историјских, друштвених, економских и културних околности настала у последњој трећини 19. века, али су њени корени много дубљи. На Балкану, као подручју оригиналне балканске цивилизације (која подразумева и изузетну етнографску шароликост), а и као подручју вишевековног сусретања утицаја западне, оријенталне, па и источноевропске цивилизације, са запада прихваћена идеја о оснивању угоститељских објеката намењених уживању локалног становништва није могла да буде клишеирана. Богато мултикултурално искуство је, у тежњи за постизањем осећаја пријатности, задовољства и испуњености у угоститељским објектима, српску кафану учинило *изузетно отвореном институцијом*, која је према својој мери, с једне стране, прихватила културне елементе из потпуно различитих цивилизација – у првом реду из западне и оријенталне, а с друге, уткала много аутохтоног оригиналног балканског, националног, па и регионалног и локалног. Та њена отвореност, која представља једну од њених основних и суштинских карактеристика, чинила ју је и чини је *изузетно динамичном појавом*, која задржава континуитет, али се са временом и садржајно обогаћује. Управо та отвореност јој обезбеђује виталност и актуелност у свим временима и друштвеним системима. Она у пуној виталности живи и данас, и по свему судећи, уз даље обогаћивање ће живети и у будућности.

Отвореност и динамичност српске кафане довела је до тога да она не буде унифицирана, клишеирана (као што је то у великом мери случај са угоститељским објектима у западној и оријенталној култури), већ да до неслућених и неисцрпних размера буде подложна креацији и варијантности, а да у исто време задржи своју препознатљивост и оригиналност. Егзистирајући паралелно са многобројним (и по броју и по врстама) угоститељским објектима направљеним по западним и оријенталним моделима, она је, по својој префињеној мери, бирала и узимала од њих поједине елементе и уткивала их у свој оригинални миље. У њој можемо наћи, са аутохтоним балканским и српским, па и локалним, складно укомпоноване, елементе западноевропских кафеа, ресторана и точионица, средњеевропских и источноевропских крчми, оријенталних кафана, механа, ћевабџиница и посластичарница. Иако је она у основи градска институција, у тежњи за остваривањем осећаја пријатности, задовољства и испуњености, она је мноштво културних елемената, па умногоме

и општи дух, преузела и из балканског сељачког традиционалног друштва, углавном из балканских светковина. У овом динамичном једноиповековном процесу, она је изнедрила и низ својих оригиналних културних образаца. Тако је она, из различитих цивилизација преузимајући различите *технике* постизања поменутих позитивних осећаја, постала *један од најсадржајнијих и најмултифункционалнијих типова угоститељских објеката на свету.*

Српска кафана је *институција од националног значаја.* Она је *нераскидив и оригинални део српске националне културне, економске, политичке, уопште друштвене историје.* То ће бити и убудуће. Али, уз то, она, посебно у данашње време, има изузетну *туристичку, па тиме и привредну, економску, улогу.* Иако је настала из идеје о уживању локалног становништва, са експанзијом појаве туризма као тежње човека западног начина живота да изађе из клишеа и доживи нешто аутентично, *егзотично,* она је од туриста са стране препозната као *српски бренд.* Од многих странаца са Запада означена је као институција која пружа веома позитивне аутентичне доживљаје. С друге стране, у источној и југоисточној Србији, без посебне заслуге локалних туристичких организација, последњих неколико година сведоци смо велике експанзије туриста из Бугарске, чији је основни циљ посете српска кафана. Бугарима, као изразитим припадницима балканске цивилизације, конзумирање садржаја српске кафане представља врхунац уживања.⁵⁰ Бугарски песник симболиста Иван Грозев још 20-их година 20. века каже: *Наш народ није црквењак. Код њега је врло изразито дионизијско, динамичко начело...*⁵¹

Балканску цивилизацију уопште можемо и дефинисати као специфичан спој аутохтоног балканског, у различитим варијантама, са оријенталним и западним. Српска кафана је управо изразита културна чињеница балканске цивилизације, али се под утицајем процеса који су се десили у српским националним границама развила као национална институција, као аутентичан, српски, бренд. С обзиром на њену оригиналност, потенцијал и национални значај, потребно је на националном, али, у оквиру националне стратегије, и на локалним нивоима, почети са њеним свесним неговањем и

50 О приливу бугарских туриста у источној и југоисточној Србији говори се и у: Крстић, Д. (2015) Зајечар : поглед на један провинцијални и погранични град у Србији, *Гласник Етнографског института*, LXIII, свеска 1, Београд: Етнографски институт САНУ, стр. 111-112.

51 Димитрова, Н. Кафана/крчма – свратиште „асфалтне” интелигенције (визије међуратног бугарског ауторитаризма), у: *Кафанологија*, приредно Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 488.

унапређењем, креирањем њене будућности и планским коришћењем њених потенцијала. Она је, као што смо видели, за иновације увек отворена. За почетак предлагем два крупна корака на националном нивоу. Прво, треба је обрадити и предложити за УНЕСКО-ву листу нематеријалне баштине, а друго, Скупштина Србије треба да донесе закон о српској кафани, којим би се она заштитила и унапредила. Такав закон би требало да подразумева стварање позитивне климе и олакшавајућих околности за рад свима онима који доприносе њеном опстанку и унапређењу – кафеџијама, конобарима, куварима, музичарима, боемима, глумцима... Послове афирмисања српске кафане, сасвим сигурно, не треба да спроводе бирократе, они који су према њој равнодушни, већ истински кафанолози и у теоретском и у практичном смислу, они који разумеју њену суштину.

ЛИТЕРАТУРА:

Адамовски, Ј. Језичко-културни лик крчме у пољским пословицама, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 359-376.

Воžović, R. Dokolica, u: *Enciklopedija političke kulture*, priredio Matić M. (1993), Beograd: Savremena administracija, str. 251-255.

Броучек, С. Крчма као чешка појава, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 183-201.

Ван дер Порт, М. Само Србин може разумети Србе, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 452-453.

Година Голија, М. Мариборске кафане у периоду 1900-1940, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 337-348.

Диас, Л. Таверне, седељке и кафане, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 229-230.

Дига, Ж. (2007) *Културни живот у Европи на прелазу из 19. у 20. век*, Београд: Клио.

Диздаревић, З. У босанској кафани, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 533-534.

Димитрова, Н. Кафана/крчма – свратиште „асфалтне” интелигенције (визије међуратног бугарског ауторитаризма, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 488.

Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и околосте*, Београд, Ниш: Службени гласник, Универзитет у Нишу – Машински факултет.

Ђорђевић, Д. Б. (прир.) (2012) *Кафанологија*, Београд: Службени гласник.

Ђорђевић, Д. Б. (2014), *Кафанолошки астал*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Универзитет у Нишу – Машински факултет.

Ђорђевић, Т. (1984), *Наш народни живот 2*, Београд: Просвета.

Ђорђевић, Т. (1984), *Наш народни живот 3*, Београд: Просвета.

Ђурковић, М. Поткултура сплавова у Београду, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 253-266

Елезовић, Г. Кафа и кафана на Балканском полуострву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 319-332.

Ковачевић, И. Три кафанска ритуала, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник.

Коковић, Д. Кафански обрасци бојемије: између рационалног дискурса и епидемије ирационалног, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 267-274.

Крстић, Д. (2016) Брендирање регионалних идентитета Торлаци у културном туризму северозападне Бугарске и источне Србије, *Известия*, III, Габрово: Регионален исторически музеј, у штампи.

Крстић, Д. (2015) Зајечар : поглед на један провинцијални и погранични град у Србији, *Гласник Етнографског института LXIII*, свеска 1, Београд: Етнографски институт САНУ, стр. 111-112.

Крстић, Д. Музика зајечарских кафана: историјско-културолошки поглед, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 391-418.

Љубиновић, Љ. П. (1979) Преглед развоја занатства, трговине, угоститељства и туризма (капиталистички период 1833-1944), *Зајечарски зборник*, I, Зајечар: Матична библиотека „Светозар Марковић”.

Орел, К. (2012) *Средња Европа*, Београд: Клио.

Стојановић, Д. Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник.

Tadić, Lj. Sloboda, u: *Enciklopedija političke kulture*, priredio Matić, M. (1993), Beograd: Savremena administracija.

Тирнанић, Б. Београд за почетнике, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник.

Толстој, И. (1982) *Српскохрватско-руски речник*, Издание пјатое стереотипное, Москва: Издательство „Русский язык“.

Трајковић, В. Оријентални плес и кафана, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник.

Фокс, К. Говор паба, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 233-252.

Хофман, А. Кафанске певачице: музика, род и субјективност у социјалистичкој Југославији, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 431-432.

Христов, П. Крчма у бугарском селу – „кућа ђавола” или друштвена институција, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник, стр. 371-376.

Škaljić, A (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, šesto izdanje, Sarajevo: Svjetlost.

Stojanović, T. (1995), *Balkanska civilizacija*, Beograd: Centar za geo-poetiku.

Шуваковић, У. Политичка функција кафане у српском друштву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. (2012), Београд: Службени гласник.

Интернет:

<https://sh.wikipedia.org/wiki/Heuriger> (читано 4. априла 2016).

<http://www.vreme.co.rs/cms/view.php?id=904644&print=yes> (читано 10. априла 2016).

Dejan Krstić
National Museum of Zaječar

CULTURAL ROOTS OF THE SERBIAN TAVERN

Abstract

The introductory part of this paper examines the psychological and culturological background of catering facilities, aiming to place the original cultural phenomenon marked as the “Serbian tavern” in a global context. Then, the main body of the paper analyses the origin of certain culture units representing the Serbian tavern as a complex and layered cultural fact, in order to discover its cultural roots. The analysis shows that it is a unique product as a specific combination of West European, oriental and autochthonous cultural elements from the Balkans, East Europe and Serbia. It is an institute of national importance, because of both its role in the national history and the fact that it is a tourist brand. This is why its nurturing, upgrading and tourist valorization need to be well planned.

Key words: *spare time, Serbian tavern, Western civilization, oriental civilization, Balkan civilization, Serbian culture*

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет –
Департман историја, Ниш;
Самостални истраживач, Лесковац

DOI 10.5937/kultura1651119D
УДК 394.1:640.416(497.11)"04/14"
316.728(497.11)"04/14"
94:316.343(497.11)"04/14"

прегледни рад

ГОСТИОНИЦЕ – ПРЕТЕЧЕ КАФАНА

Сажетак: *Кафана, како само име каже, везана је за пијење кафе, уз коју је ишло и пушење дувана. Прва кафана на тлу данашње Србије отворена је у Београду 1522. године. Временом су под Турцима отворане и механе, аичинице, каравансараји и ханови. Нестанком турске власти, остале су само кафане које су имале широку улогу – друштвену, економску, политичку, културну. У претходном историјском периоду, средњовековна Србија је имала гостионице по градовима. Гостионичару се предавала роба, коју је морао да чува и на поласку да је преда госту. Црквено право је забрањивало клиру да посећује и поседује гостионице. Најзначајнији гости гостионица осим ходочасника су трговци, што је морало да позитивно делује на развој угоститељства. У статутима приморских српских градова различито су третиране. У Будванском статуту се не спомињу, у Скадарском су били забрањене, а у Которском им је било прописан правни положај. Није могуће упоредити, значај гостионица и кафана у временима у којима су постојале али се може са сигурношћу закључити да су гостионице, као и кафане, имале велики економски значај.*

Кључне речи: *гостионца, средњи век, Србија, кафана*

Појам кафана је сложеница од две речи кахва, односно кафа и хане. Да појам хане значи кућа и да је персијског порекла није спорно. Међутим, за први део кахва (кафа) постоје два тумачења. Прво, да потиче од персијске речи *кахва* и да значи кафа и друго, да је реч кафа пореклом етиопска, и да потиче од имена покрајине *Kaffa* у Етиопији, одакле кафа води порекло. У оба случаја значење је исто – кафа. Тако би појам кафана значео кућу кафе тј. где се пржи, меље и на крају пије.

Кафа је плод кавовца, зимзелене, вишегодишње жбунасте биљке, која може да нарасте од 2 до 5 метара. По предању, дејство кафе су случајно открили локални пастири, који су приметили да су козе, после пожара, брстиле плодове кавовца и да након тога нису могле да спавају него су блејале целу ноћ. Црна кувана кафа почела је да се пије прво у Етиопији око 850. године наше ере.

Сматра се да су прве кафане отворене у Меки, Каиру, Јемenu, а потом су се прошириле и по Османлијском царству. Са Турцима су кафа и кафана дошле на Балкан. Прва кафана на тлу Србије основана је у Београду 1522. године, на Дорћолу. Много година касније оснивају се по другим местима Балкана и Европе. Тако је нпр. у Сарајеву основана 1591-1592, Венецији 1640, у престоници Аустрије Бечу 1651, на британском острву, у Оксфорду 1650, а у Француској, кафана је по први пут отворена у Паризу 60-их година XVII века.

Са кафанама се могу поредити механе у којима се могло попити и алкохолно пиће. У турском периоду, постојали су и угоститељски објекти где се могла добити и храна – ашчинице. Најкомплетнију угоститељску услугу су пружали каравансараји у којима су боравили путници, стока и где је постојало спремиште за робу. Осим каравансараја, постојали су и ханови, објекти који су својим посетиоцима пружали скромнију услугу. Временом, кафане мењају свој карактер и од места где се пуши и пије кафа постају места где се точи и алкохол. При том, постојале су посебне кафане за хришћане, посебне за муслимане. Најчешћи гости били су лађари, рибари, јаничари. Током XVII кафане настављају да проширују своју понуду, тако да постају места где може и да се ноћи.¹

Сви наведени угоститељски објекти настали су након доласка Турака и током процеса исламизације Балкана. Нестанком Турака, нестају полако и они. Код Срба се задржавају кафане и местимично механе. Временом су се и механе потпуно изгубиле, да би остале и опстале само у једино – кафане.

Кафане су у српском друштву еволуирале у нешто много више него што је пуки угоститељски објекат. Кафана је проучавана са економског, социолошког, етнологског, антрополошког, културолошког становишта. Закључено је

1 Лутовац, С. (2006) *Порочне болести, попутнина за пакао*, Линц: Српска православна црквена општина Линц Аустрија, стр. 123 – 125; Живковић, У. (2013) Инститиција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века, *Синтезис* V/1, стр. 147 – 149.

да је она једна од најзначајнијих друштвених институција код Срба након Другог српског устанка. Оне су одређене као „једина места где су се Срби могли окупљати”,² „хронолошки, али и по значају, прве установе „новог друштва””,³ „једини израз нашег јавног живота”.⁴ За њих се каже да су донеле „нове идеје, нове начине понашања и нову традицију друштвеног ангажмана” која је трајно везана и за употребу кафе и дувана.⁵ Уредбом из 1864. године подвучена је разлика између кафана и механа. Док је кафана место где се једе и пије, дотле је механа и место где може да се преноћи.

Кафана је била и сигуран посао који је доносио високу зараду и омогућавао брзу акумулацију. У њима су се склапали трговачки уговори, отварање су прве: банке, мењачнице, продуктне берзе, берзе рада, осигуравајућа друштва, приватне лекарске ординације, фотографске радње, винска берза и, како је забележено у изворима, „глумачка берза”.

За њих је наведено да имају и своју политичку функцију. У кафани је одржана Светоандрејска скупштина 1858. године, склопљен мир између Србије и Турске после инцидента код Чукур – чесме 1862. године, у њима су се окупљали добровољци и четници, припадници политичких странака па је тако и свака странка имала своју кафану.

Кафане су имале и своју културолошку улогу. Још у XVII веку је забележено да се у њима скупљају људи од пера. Ту су се и у модерној историји Србије окупљали песници да потраже инспирацију, организоване су позоришне представе (прва 1841. године), балови, концерти, прве биоскопске представе.

У сагледавању значаја кафана, истиче се и њихова социјална функција, односно значај за настанак грађанског друштва, као резултат демократизације и модернизације Србије. Оне су место где је настајала и уобличавала се „политичка,

2 Турић Замоло, Д. (1998) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда, стр. 175.

3 Стојановић, Д. (2009) *Калдрма и асфалт – Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд: Чигоја, стр. 265.

4 Бранислав Нушић, Б. (1935) *Из полупрошлости*, Београд: Геца Кон, стр. 128-129.

5 Живковић, У. нав. дело, стр. 145-146. Не сматрамо себе довољно стручним да оценимо колика је тачна тврдња да су кафане једина места јавног живота србијанског друштва али дозволићемо себи да кажемо да су Срби у Аустро – Угарској имали црквено просветну аутономију па су се уместо у кафанама окупљали око цркава, што је имало великог утицаја на културни, економски, морални и сваки други профил Срба у Хабзбуршкој монархији.

социјална и културна енергија нарастајућег грађанског друштва”.⁶

Наведене чињенице указују колики се значај придаје кафани у историји Србије од Другог српског устанка до Првог светског рата. Може се поставити питање, а какво је стање било пре доласка Турака? Какво је стање било у средњем веку?

Разуме се тада није било кафана, није се пила кафа, није се пушио дуван али може се поставити питање да ли је постојало нешто слично? Да ли су постојала места где се могло пити, јести, преспавати, сместити роба? Ако су постојала како су се звала, где су се налазила и сл?

Средњовековни историјски извори познају таква места. Њихове власнике називају гостионичарима што наводи на претпоставку да су се та места звала гостионице. Етимологија је потпуно јасна. Име су добиле по ономе ко у њих свраћа тј. у њима борави – по гостима. Извори помињу обавезу гостионичара да чувају робу својих гостију. Помен робе коју чувају гостионичари наводи на претпоставку да су најзначајнији посетиоци гостионица били путници.

Ко су ти путници? Као прве можемо поменути вернике који су ишли на хаџилук и обилазили манастире за празнике, нарочито оне у којима су чуване мошти неког познатог светитеља, у којима су се налазили предмети који су имали свој култ као нпр. чудотворне иконе, књиге и сл. На хаџилук се могло ићи и у Свету земљу. У то време су и страни монаси по Србији скупљали милостињу. Управо један такав монах је и повео Растка Немањића у Свету Гору. Поред њих, и свештеници су путовали по налогу епископа унутар надлежних епархија. Путовали су и владареви поклицари, властела када је ишла у рат, на суд, дворску службу, саветовање, државни сабор. Гласници, писмоноше, било да су радили за владара или властелу, спадали су у честе средњовековне путнике. У Србију су стизали и мајстори из приморских градова, Апенинског полуострва, из Византије који су градили цркве, манастире, украшавали их. Међу лица која су долазила треба убројати и најамнике, дубровачке гласнике који су одржавали курирску службу између Дубровника и српских градова у унутрашњости.

6 Исто; Голубовић, В. (2010) О настанку и називима механа и кафана старог Београда, *Теме* 3, Ниш: Филозофски факултет, стр. 991-1010; Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме* 3, Ниш: Филозофски факултет, стр. 821-837.

Развој трговине довео је до тога да и трговци постану чести путници. Њиховој покретљивости допринео је долазак Саса и развој рударства с обзиром да су се они раштркали по држави тражећи руду. Развој рударства подстицао је трговину. Оснивање великог броја рударских градова доводило је стално велики број трговаца у њихове центре. Рударство је било тесно везано за занатство. Да би се људи бавили рударством био им је потребан алат, дрвена грађа за обезбеђење рудника, али и изградњу кућа, израду намештаја и ствари за свакодневни живот. Све је то значило кретање људи.

Путовала су и лица која су се бавила превозничком службом, бродари по рекама и језерима али и они који су то радили по копненим путевима. Они су били ти који су трговцима превозили робу, најчешће из Приморја у унутрашњост.

Путовало се и из породичних разлога, да би се посетила фамилија која је била удаљена. Сетимо се свакако једног од најпознатијих путовања, Симонидиног у Цариград када јој је умрла мајка.

Најбројнији слој средњовековног друштва себри били су најмање покретни. Њихови господари су се бојали да им дозволе да путују у страху да ће побећи са властелинства. Њихово путовање било је најчешће везано за потребе њихових господара које су морали да прате на путу. Напоменимо да су сокалници, уз влахе, имали обавезу транспорта робе. Не где су ову обавезу имали и меропси. Они су превозили храну или неку другу робу са удаљених манастирских поседа.⁷

Дакле, путника је у средњовековној Србији временом било све више. Њихова бројност помогла је да се развије угоститељство – места где су путници јели, пили, ноћили.

Међутим, постојали су фактори који су деловали неповољно за отварање угоститељских објеката, односно који су их директно спречавали и онемогућавали. То је пре свега била прописана обавеза оброка тј. обавеза зависних категорија становништва да дају храну, пиће и преноћиште владару, његовој пратњи, архиепископу и његовој пратњи, владаревим посланицима, писарима, соколарима, коњусима, а вероватно и представницима локалне управе. Ову обавезу је пратила и обавеза позоба тј. давања зоби и сена коњима оних лица којима се давао оброк. Ова обавеза постоји сигурно у

7 Порчић, Н. (2004) *Путовање – живот у покрету*, приредили Марјановић – Душанић, С. и Поповић, Д. Београд: *Clio*, стр. 184-195; Радојичић, Сп. Ђ. (1967) Име српског кнеза Прибислава (891 - 892) на чедачком јеванђељу, у: *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад: Матица српска, стр. 24-27.

српској држави од краја XII века. Манастири су такође морали да дају оброк. Ипак, поједина манастирска властелинства су била ослобођена од ове обавезе.⁸ У Бањској је право оброка и позоба имао само владар и архиепископ. Сам манастир је давао хлеб за људе, а оvas и сено за стоку, док су људи са властелинства давали месо.⁹ Манастир Св. Ђорђа Скопског није имао ову обавезу ни према посланицима, нити према малим или великим,¹⁰ при чему се израз *од малих или великих* односи на органе управе, властелу, трговце, псаре, соколаре, коњухе и сл. Село, које изричито није било ослобођено оброка, било је обавезно да да све за један оброк. За други тј. следећи оброк лице је морало да иде у друго село. Током XIV века приметно је настојање државе да сузи право на оброк и да одреди његову величину.¹¹

Институција оброка није било нешто специфично српско, већ је позната и у Европи (*descensus*) и Византији (*μίστατος*).¹² Треба рећи да је нпр. византијски цар Исак Анђео наредио да се у Цариграду подигне пандохијон, који је могао да прими и нахрани сто људи и сто коња.

Обавеза давања оброка није било једина која је негативно утицала на настанак гостионица.

Наиме, трговци су имали право да траже од управника села или властелина да их пусти да преспавају у селу у коме се на путу затекну. У супротном, по 159. члану Душановог законика, ако то не учине и трговац претрпи штету, село је морало да му плати одштету. Може се претпоставити да је у селу трговац добијао и храну и пиће. Да ли их је плаћао, а ако их је плаћао, колико је то било, не може се претпоставити.

8 Barjaktarović, M. (1970) *Šta znači reč stanjanin u Dušanovom zakonu*, Radovi XI savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica, str. 307; Благојевић, М. (1999) Оброк, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge, 458. Земљораднички закон. Београд: САНУ, стр. 299; Ђекић Ђ. (2013) *Однос између Старог српског закона и Закона Св. Симеона и Св. Саве у светлу правних норми, Културно наслеђе Косова и Метохије, Историјске тековине на Косову и Метохији и изазови будућности*, Београд 7 – 8. октобар 2013, књ. 2, Београд, Косовска Митровица: Канцеларија за Косово и Метохију, Универзитет у Приштини, Филозофски факултет у Приштини, стр. 628.

9 Аноним (2011) *Повеља краља Милутина манастиру Бањска, књига друга фототипија издања и пратећа студија*, приредио Трифуновић, Ђ. Београд: Службени гласник, стр. 83, 123.

10 Благојевић М. (1999) Оброк, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд: Knowledge, стр. 458.

11 Исто.

12 Соловјев, А. (1980) *Законик цара Душана 1349. и 1354. године*, Београд: САНУ, стр. 279.

Због Закона али вероватно и због других, пре свега религијских разлога, обичај да се угости путник дуго се одржао. До XX века постојале су у неким крајевима Србије гостинске куће која су села заједнички одржавала. У њима је увек морало да буде хлеба, воде, ватре и хране за стоку. По одласку госта, обавеза сеоског протагоре била је да очисти кућу и спреми је за новог госта. То сведочи да су гости, гости села, а не појединачног домаћина. Гост за ову услугу није плаћао. Наведени подаци упућују да није реч о угоститељском објекту чији власник пружа услугу давања преноћишта, хране и пића.

Ипак, у Србији су постојала и места тј. објекти у којима се могло преноћити, могао сместити пртљаг на сигурно место и вероватно добити храну и пиће иако се то изричито не наводи. И наравно, та се услуга плаћала оном ко је пружа као што се плаћала и у кафани. Она се спомињу у 125. члану Душановог законика. Власници таквих места, у зависности од рукописа, називају се *stananinix* или *gostin'nikx*.

Појам стањанин долази од глагола стати, односно има основу у речи стан, која долази од корена ста. Изведенице од овог корена јављају се осим у словенским и другим индовропским језицима у значењу место боравка.¹³ Соловјев наводи да појам „стање” означава имање, пртљаг.¹⁴ Тако би појам стањанин значио *онај који има стан, има пртљаг*. Појам стањанин се јавља у Струшком,¹⁵ Атонском,¹⁶ Ходошком,¹⁷ Бистричком,¹⁸ Призренском,¹⁹ Барањском,²⁰

13 Даничић Ђ. (1876) *Основе српског или хрватског језика*, Београд: Државна штампарија, стр. 135, 283; Вајктаровић, М. нав. дело, стр. 306-308.

14 Соловјев, А. (1980) *Законик цара Душана 1349. и 1354. године*, Београд: САНУ, стр. 279.

15 Аноним (1975) *Законик цара Стефана Душана књига I*, уредник Беговић, М., Београд: САНУ, стр. 112, 113.

16 Исто, стр. 190, 191.

17 Аноним (1981) *Законик цара Стефана Душана, студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис* књига II, уредник Беговић, М., Београд: САНУ, стр. 138 – 141.

18 Исто, стр. 200-201.

19 Аноним (1997) *Законик цара Стефана Душана, барањски, призренски, шишатовачки, раковачки, раванички и софијски рукопис* књига III, уредници Пешикан, М., Грицкат – Радуловић, И. и Јовичић, М., Београд: САНУ, стр. 134.

20 Исто, стр. 64.

Шишатовачком,²¹ Раковачком,²² Грбаљском²³ и Јагићевом²⁴ рукопису. Грбаљски доноси нешто измењен облицик – стањанин. Појам гостиник, односно гостионичар јавља се у Софијском,²⁵ Борђошком,²⁶ Текелијином,²⁷ Сандићевом,²⁸ Ковиљском,²⁹ Београдском,³⁰ Карловачком³¹ и Вршачком³² рукопису. Ако појам стањанин и може да изазове сумњу да ли се ради о власнику гостионице, појам гостионичар ту сумњу свакако отклања. Неки рукописи, као Режевићки, не спомињу ни стањанина, ни гостионичара, већ само долазак у град или село.³³

Треба рећи да постоје данас и села у Србији које своје име изводе од појма стањанин као нпр. Станевце, Станце, Стањево, Стањинац.³⁴

Друго питање које се поставља јесте како се називају особе које долазе у гостионицу. У Струшком, Атонском, Хо-дошком,³⁵ Бистричком,³⁶ Барањском,³⁷ Раковачком,³⁸ Грбаљском,³⁹ Богишићевом⁴⁰ рукопису он се назива само *мали и велики*. У Призренском се назива *жупљанин*.⁴¹ Појам *пришалац* – придошлица појављује су у Софијском,⁴²

21 Исто, стр. 202.

22 Исто, стр. 260.

23 Аноним (2015) *Законик цара Стефана Душана*, књ. 4 том 1, Патријаршијски, Борђошки, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Богишићев и Јагићев рукопис, уредници Чавошки, К. и Бубало, Ђ. Београд: САНУ, стр. 469.

24 Исто, стр. 517.

25 Исто, стр. 386-387.

26 Исто, стр. 185.

27 Исто, стр. 256.

28 Исто, стр. 292.

29 Исто, стр. 327.

30 Исто, стр. 361.

31 Исто, стр. 407.

32 Исто, стр. 440.

33 Исто, стр. 381.

34 Вајактаговић, М. нав. дело, стр. 307.

35 Аноним (1981), нав. дело, стр. 138-141.

36 Исто, стр. 200-201.

37 Аноним (1997), нав. дело, стр. 65-66.

38 Исто, стр. 260-261.

39 Аноним (2015), нав. дело, стр. 468, 469.

40 Исто, стр. 492, 493,

41 Аноним (1997), нав. дело, стр. 134, 135.

42 Исто, стр. 386, 387.

Борђошком,⁴³ Текелијином,⁴⁴ Сандићевом,⁴⁵ Ковиљском,⁴⁶ Београдском,⁴⁷ Карловачком⁴⁸ и Вршачком⁴⁹ рукопису. Постоје рукописи у којима се не именује лице које долази у гостионицу као нпр. у Шишатовачком,⁵⁰ Режевићком,⁵¹ Грбаљском⁵² и Јагићевом⁵³ рукопису.

Израз *мали и велики* подразумева припаднике од најнижих до највиших слојева становништва. *Жупљанин* означава становника жупе, дакле лице које долази из околине, а које је могло да буде и себар и властелин и свештеник. Јиречек и Соловјев сматрају да лице које долази у гостионицу може да буде и трговац. У прилог тој тврдњи наводе путовање забележено 1405. године када је пет дубровачких трговаца ишло из Приштине на панађур у Вучитрн.

Сам члан 125. Душановог законика прописује да градови нису дужни да надокнаде штету трговцима, што је морао, по члану 159, старешина села ако не обезбеди преноћиште трговцима. То значи да градови нису ни имали обавезу да обезбеде преноћиште трговцима. Да су ту обавезу имали, онда би морали да је плаћају. То је прва разлика између села и града. Ту накнаду штете плаћа гостионичар. То је још један податак који указује да је трговац гост села, а не појединачног домаћина, јер старешина села плаћа трговцу одштету, ако га не прими, док у граду одштету плаћа само гостионичар.

У свим рукописима, сем Хиландарског⁵⁴ и Попиначког,⁵⁵ члан има исти смисао. Када гост дође у гостионицу био је дужан да преда коња и сав свој пртљаг гостионичару. Гостионичар је морао то да прими и да чува. Када гост крене, гостионичар је био дужан да му врати све што је примио. Ако нешто буде оштећено, био је обавезан да плати одштету.

43 Аноним (2015), нав. дело, стр. 185.

44 Исто, стр. 256.

45 Исто, стр. 292.

46 Исто, стр. 327.

47 Исто, стр. 361.

48 Исто, стр. 407.

49 Исто, стр. 440.

50 Аноним (1997), нав. дело, стр. 202, 203.

51 Аноним (2015), нав. дело, стр. 381, 382.

52 Исто, стр. 469.

53 Исто, стр. 517.

54 Аноним (1981), нав. дело, стр. 100-101.

55 Аноним (2015), нав. дело, стр. 225.

Остале обавезе гостионичара и његове услуге у рукописима се не спомињу. Међутим, сам чин предаје робе упућује да су гостионице служиле и за преноћиште, а самим тим се може претпоставити да су се користиле и за храну и пиће. Чињеница да се у њима чувала и роба упућује да су морале бити простране, а њихову улогу касније су преузели ханови и каравансараји, а не кафане, механе и ашчине. Без гостионичара трговина онда није могла да се замисли, јер без њих трговци не би имали где да бораве када су на путу – где да спавају, једу и ко да им причува робу.

Споменути документ из 1405. године наводи да је гостионичар робу примљену од трговаца закључао у собу (*camera*). Поступак трговаца у овом случају у потпуности одговара ономе што је поменути члан Законика прописао. У даљем следу догађаја, у гостионицу стижу Турци, трговци беже, и долази до пропасти робе једнога од њих. Када је опасност прошла, након што се уверио да му је роба пропала, оштећени трговац је покренуо спор пред дубровачким судијом у Трепчи и добио га.⁵⁶ То значи да је гостионичар био крив и одговоран ако се роба оштети, чак и када је сам трговац остави гостионичару и побегне.

У обавези гостионичара да чува робу госта препозната је остава, институција која је код Срба забележена још у *Законоправилу Св. Саве* у 48. и 55. поглављу. У првом случају то је одредба преузета из Мојсијевог права, а у другом из Прохирона. Синтагма Матије Властара је постојећим одредбама из Прохирона додала још једну, које нема у *Законоправилу* али је има у оригиналу у Прохирону. Остава се иначе, често спомиње у документима која регулишу односе српских владара са Дубровником.⁵⁷

Пуна Синтагма Матије Властара садржи одредбе које се одnose на гостионице. Забрањује да гостионице буду у оквиру црквене оgrade или да се у њеном кругу продаје храна (Слово Е – гл. 15; Слово И – гл. 2; Слово Н – гл. 2).⁵⁸ Свештеницима је било забрањено да једу у крчми, осим из нужде. Улазак у гостионицу је био забрањен и ђаконима, подђаконима, чтецима и појцима. Монах затечен у крчми требао је да буде подучен од епарха да то не ради, а игуман је морао

56 Jireček, C. (1892) Stanjanin, *Archiv für slavische Philologie* XIV, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, p. 75-77; Ковачевић – Којић, Д. Стањанин, у: Лексикон српског средњег века (1999), Београд: Knowledge, стр. 699.

57 Шаркић, С. (2013) Депозит у римском, византијском и српском средњовековном праву, Зборник радова *Хармонизација грађанског права у региону*, стр. 60-66.

58 Аноним (2013) *Матија Властар Синтагма*, са српскословенског превела Татјана Суботин – Голубовић, Београд: САНУ, стр. 203, 236, 305.

да га избаци из манастира. Епископима, свештеницима и ђаконима је било забрањено да поседују гостионице осим ако их не дају у закуп (Слово К – гл. 7, 32; Слово П – гл. 2).⁵⁹

Посао гостионичара могле су да обављају поред мушкараца и жене. Забележене су две гостионичарке у Сребреници и једна у Дријеву.⁶⁰

Извори иначе, бележе гостионице у Сребреници, Дријеву и Вучитрну. Како докуменат из 1405. године спомиње да су Дубровачани трговци дошли из Приштине може се претпоставити да је онда и она морала да има гостионицу.

Ако град није плаћао трговцу одштету, за разлику од села, а предвиђа се да трговци бораве по гостионицама, онда се може претпоставити да су се гостионице налазиле по градовима али не и по селима. Шта више, може се претпоставити да их је било не само по градовима већ и по трговима.

Навод из 1405. године да су трговци ишли на панађур, упућује да тамо где је било панађура морало је да буде и трговаца, односно да је постојала гостионица.

Панађури су се у појавили на територији где су живели Срби након освајања Василија II 1018–1020. године. Њихова појава се везује за прославе празника појединих цркава – манастира. Поједини манастири су могли да имају више панађура. Тако је поменути манастир Св. Ђорђа код Скопља имао два панађура, један у новембру, а други у септембру. Право на два панађура је добио још у XI веку од византијских царева. На њих су имали право да дођу Срби, Грци, Бугари, Латини, Арбанаси и Власи. Услов је био да плате царину.

У доба Немањића панађури су били под краљевом заштитом и нико није смео да ремети мир на њима. За тучу се кажњавало са 500 перпера, а за потезање оружја плаћана је вражда. Био је изједначен са тргом, а негде се из панађура и развио трг. Панађури су трајали по више дана, чак до петнаест. Током њиховог трајања долазило је до великог прилива становништва што отвара питање њиховог смештаја, исхране и обезбеђења њихове робе. Сва наведена питања морала су бити решена на адекватан начин да би панађур уопште могао да се одржи. Може се претпоставити да су као и сам панађур ова решења била привремена. Они који су гостима обезбеђивали храну, пиће, преноћиште, храну за стоку нису

59 Аноним (2013) нав. дело, стр. 244, 263, 311.

60 Ковачевић – Којић, Д. Стањанин, у: *Лексикон српског средњег века* (1999), Београд: Knowledge, стр. 699.

тај посао на тој локацији радили целе године. Када прође панађур потреба за њиховим услугама је престајала. Остаје питање ко су били ти привремени гостионичари? Код манастира, може се претпоставити да су боравили или по конацима или по селима.⁶¹ У градовима су боравили по гостионицама. Да ли су градске гостионице били довољне, ако нису, где су боравили они који нису могли да се сместе, не може да се одговори. Међутим, како неки тргови као нпр. *Книнац*, нису успели ни за 160 година да устале место где се одржавају, свакако та места нису могла имати гостионице. Да ли су били смештани по селима, околним градовима или је постојао импровизовани смештај није могуће одговорити.

Гостионице у преводима статута приморских градова уобичајено је да се називају крчме. Њима је у Которском статуту посвећен један члан, а спомињу се још у неколико. Крчмар није морао да буде власник гостионице. Статут јасно раздваја ове две функције, што значи да је било уобичајено да власник није истовремено и лице које ради у њој. То би значило да су постојала лица која су их држала у закуп.

У члану CCCXLVII прописано је колика може да буде зарада крчмара: на 100 ведро вина један перпер и да има да поједе и попије. Такође, није смео да има бурад мање запремине него што је прописано. Ако би се то установило, морао би да надокнади штету и кажњавао би се кумулативном казном од 5 перпера, стављањем на стуб и никада више не би смео да продаје вино. Уколико би прекршио забрану да продаје вино, кажњавао би се са 10 перпера које би припале Општини. Крчмару је било забрањено да даје пиће на вересију – на цртицу, а није могао да вересију прикаже власнику гостионице. Узимање вина на вересију или бежање са врчем вина, како се не би платило, третирано се исто – плаћала се глоба од три перпера. Ако неко није имао да плати пиће тј. вино, могао је да да залог који је могао да откупи у року од осам дана. Након истека рока, није могао да тражи да ствар откупи ни од крчмара, нити од власника гостионице.⁶² Онај који би дао залог морао је да има доказ о вредности залогa. Ако га није имао, крчмару се веровало по питању њене вредности (члан CIV).⁶³

Јустициари су били задужени да надгледају рад крчми тј. да контролишу да ли се баве кријумчарењем, односно да ли плаћају царине, да ли поштују одредбе о забрани увоза.

61 Ђирковић С. Панађур, у: *Лексикон српског средњег века* (1999), Београд: Knowledge, стр. 488-489.

62 Аноним (1616) *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis*, p. 188.

63 Исто, стр. 64.

Контролисали су и крчмаре да ли прописаним мерицама и теговима које је прописала Општина, мере купцима. Ако би јустицијари ухватили неког да крши ову одредбу кажњавао би се једном перпером и морао би да надокнади штету купцу, односно купцима. Јустициари су имали шест слугу који су им помагали у служби. Од наплаћених глоба припадала им је трећина, а остатак је припадао Општини (члан чл. XII,⁶⁴ СССXXX).⁶⁵

Крчмама је било забрањено да продају вино после трећег звона увече. Казна за ово кривично дело био је један перпер а њу су наплаћивали ноћни чувари. Плаћао ју је сам власник крчме, ако је то рађено уз његову сагласност, а, ако није знао, одговорно лице. Половина овог износа ишла је Општини, а половина ноћним чуварима (члан XCV).⁶⁶

Из наведеног се може закључити да се у крчмама пило само вино и ниједно друго пиће.

Будвански статут не спомиње крчме али спомиње вино и проститутке. Како се не наводи где су проститутке радиле свој посао сматрамо да су га можда радиле по крчмама (члан 66).⁶⁷ У Статуту се спомиње да је странац који долази у град са намером да постане грађанин Будве у периоду од годину дана ослобођен сваког присилног рада. Не каже се где борави у том периоду. То би могло да упућује на постојање крчме (члан CLXXXV).⁶⁸

Било је стриктно одређено да лице које купи вино у Будви мора да обавести цариника колико је вина купило и то вино се није могло продавати у земљи, што вероватно значи на тлу Општине, већ се морало продати изван ње до Васкрса. Код кога је нађено вино после овог празника плаћао је казну од 20 перпера (члан ССXXX).⁶⁹ Сем наведених, постојале су одредбе о обради винограда (члан ССLXI,⁷⁰ члан ССLXII),⁷¹ максимирању цене вина (члан ССLXIX),⁷² забрани ношења

64 Јустициара је било тројица и бирани су на 6 месеци, а наплаћивали су глобе. Кажњавали су незаконит увоз или извоз, нелаћање царине. Имали су право да спроводе истрагу, а када се докаже кривица узимали су залог док се глоба не плати. Аноним (1616), нав. дело, стр. 8-9.

65 Исто, стр. 180-181.

66 Исто, стр. 58-59.

67 Аноним (1988), 29, 106.

68 Аноним (1988), 55, 131.

69 Аноним (1988), 61, 136-137

70 Аноним (1988), 65, 144.

71 Аноним (1988), 66, 145.

72 Аноним (1988), 70, 147.

вина изван града (члан CCLXXII).⁷³ Међутим, ниједан од помена вина не указује на постојање гостионице – крчме. Једини податак који сведочи да се вино могло пити услужно је спомињање продавања вина на пипак. Особа која је овако продавала вино плаћала је дукат на 20 чабара (члан CCXXXV).⁷⁴

Скадарски статут је забрањивао у члану XXX да се било ко у граду или на територији Општине бави обезбеђивањем преноћишта, односно држањем крчме, под претњом казне од 50 перпера.⁷⁵

На крају овог рада, може се поставити питање, да ли су и у којој мери гостионице имале ону улогу коју су кафане имале код Срба у XIX и почетком XX века.

Одмах се мора одговорити да су подаци о томе далеко скромнији за средњи него за нови век.

Свакако да су оне морале имати и ширу улогу, а не само угоститељску. Политичка улога гостионица није постојала из разлога што ни градови нису имали своју аутономију, па онда ни њихова улога у политичком животу није могла да постоји.⁷⁶

Имајући у виду да су трговци боравили по гостионицама, може се претпоставити да су се трговачки преговори, договори, уговори, кредитни послови склапали у њима. И то како у Србији, тако и у Босни. Сав онај економски развој који је омогућен развојем трговине, омогућен је и развојем гостионица, које су морале да прихвате људе који су долазили из других градова, држава, због трговине, било да су били купци, продавци, закупци, кредитори, занатлије, или се бавили транспортом, били водичи и сл. Све то посредно сведочи о значају и улози коју су имали. Сигурно да су финансијску писменост, трговачке навике, манире, обичаје, облачење, идеје, једном речју на све оно што чини живот морали утицати трговци. Ипак, прецизних података, које би конкретно сведочиле о томе колико је и како овај утицај освариван, нема. Сасвим сигурно је међутим, да онај део домаћег становништва, који је добио право дубровачког грађанства сведочи најјаче да је тај утицај постојао и да се огледао и у верском погледу, јер су добијајући дубровачко грађанство морали да приме и римокатоличку веру.

73 Аноним (1988), 71, 147-148.

74 Аноним (1988), стр. 64; 140.

75 Аноним (2002), стр. 98.

76 Ђирковић, С. (1997) Неостварена аутономија. Градско друштво у Србији и Босни, у: *Работници, војници, духовници*, Београд: *Equilibrium*, стр. 259-276.

Оне су омогућавале Србима да се сретну и упознају друге народе, друге обичаје. Тај елеменат је долазио због рударства, трговине, али то су били и најамници, хаџије. Међутим, тај домет није могуће емпиријски исказати.

Ипак, у средњем веку гостионице су биле места где су се скупљали људи који су у то време још увек били маргина политичког, културног, верског утицаја. Јачање њиховог утицаја је ишло преко економског снажења њихових гостију. Чињеница да они од трговаца постају и кредитори, закупци царина, ковница, сведочи о све већој економској моћи оних који су у њих долазили и у њима се скупљали. Утицај је растао са утицајем градова. Разуме се да је најјачи био у XV веку. Долазак Турака и слом српске државе довео је до нестанка гостионица. Настале су кафане, механе, ашчинеце у битно другачијим околностима и улогама. Када после неколико векова Турци буду почели да узмичу, историјске околности ће се драстично променити. Црква и двор, који су били центри политичког, културног, па и економског живота више неће имати свој значај. Кафана је преузела неке од њихових улога, како смо показали на почетку рада, а измене околности довеле су до тога да од свих угоститељских објеката опстану само кафане.

ИЗВОРИ:

Аноним (1616), *Statuta et leges civitatis Cathari, Venetiis*.

Аноним (1981) *Законик цара Стефана Душана, студенички, хиландарски, ходошки и бистрички рукопис књига II*, уредник Беговић, М., Београд: САНУ.

Аноним (1988) *Средњовековни статут Будве*, превео Никола Вучковић, приредили Лукетић, М. и Бујуклић, Ж., Будва: Историјски архив.

Аноним (1997) *Законик цара Стефана Душана, барањски, призренски, шишатовачки, раковачки, раванички и софијски рукопис књига III*, уредници Пешикан, М., Грицкат – Радуловић, И. и Јовичић, М., Београд: САНУ.

Аноним (2002) *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le adizioni fino al 1469*, L. Nadin Roma.

Аноним (2015) *Законик цара Стефана Душана*, књ. 4 том 1, Патријаршијски, Борђошки, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки, Грбаљски, Богишићев и Јагићев рукопис, уредници Чавошки, К. и Бубало, Ђ. Београд: САНУ.

Аноним (2015) *Законик цара Стефана Душана*, књ. 4 том 2, Патријаршијски, Борђошки, Попиначки, Текелијин, Сандићев, Ковиљски, Београдски, Режевићки, Карловачки, Вршачки,

Грбаљски, Богишићев и Јагићев рукопис, уредници Чавошки, К. и Бубало, Ђ. Београд: САНУ.

Аноним (2011) *Повеља краља Милутина манастиру Бањска*, књига друга фототипија издања и пратећа студија, приредио Трифуновић, Ђ., Београд: Службени гласник.

ЛИТЕРАТУРА:

Varjaktarović, M. (1970) *Šta znači reč stanjanin u Dušanovom zakonu*, Radovi XI savetovanja etnologa Jugoslavije, Zenica, str. 305-310.

Голубовић, В. (2010) О настанку и називима механа и кафана старог Београда, *Теме 3*, Ниш: Филозофски факултет, стр. 991-1010.

Даничић, Ђ. (1876) *Основе српског или хрватског језика*, Београд: Државна штампарија.

Ђурић Замоло, Д. (1998) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда.

Живковић, У. (2013) Институција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века, *Синтезис V/1*, Београд: Центар за хуманистичке науке *Синтезис*, стр. 145-166.

Ковачевић – Којић, Д. Стањанин, у: *Лексикон српског средњег века*, (1999) Београд: *Knowledge*.

Лутовац С. (2006) *Порочне болести, попутнина за пакао*, Линц: Српска православна црквена општина Линц – Аустрија.

Нушић, Б. (1935) *Из полупрошлости*, Београд: Геца Кон.

Solovjev, A. (1980) *Zakonik cara Dušana 1349. i 1354. godine*, Beograd: SANU.

Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме 3*, Ниш: Филозофски факултет, стр. 821-837.

Стојановић, Д. (2009) *Калдрма и асфалт – Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*, Београд: Чигоја штампа.

Ђирковић, С. (1997) Неостварена аутономија. Градско друштво у Србији и Босни, у: *Работници, војници, духовници*, Београд: *Equilibrium*, стр. 259-276.

Ђирковић, С. (1999) Панађур, у: *Лексикон српског средњег века*, Београд: *Knowledge*, стр. 488- 489.

Шаркић, С. (2013) Депозит у римском, византијском и српском средњовековном праву, Зборник радова *Хармонизација грађанског права у региону*, стр. 59-69.

Ђорђе Ђекић and Милош Павловић
University in Niš, Faculty of Philosophy – History Department Niš;
Researcher, Leskovac

INNS AS FORERUNNERS OF COFFEEHOUSES

Abstract

A coffeehouse, as its very name indicates, is a place for having coffee and smoking tobacco. The first coffeehouse in Serbia opened in Belgrade in 1522. Later, under the Turkish rule, various places were opened: taverns, pubs, caravansaries and hans (inns). When the Turks left, the coffeehouses that survived were those of social, economic, political and cultural significance. The medieval Serbia opened its inns in towns. The villages were expected to provide free meals, food and accommodation for people as well as oats for the horses. The goods that travelers were carrying were entrusted to the innkeeper who had to take care of them and return them to the traveler at departure. The Canon law forbade the clerics to either patron or possess inns. The most important guests were pilgrims and then merchants: they undoubtedly helped develop the hospitality industry. Statutes of the Serbian coastline towns differ: in Budva no inns are mentioned, in Skadar they were banned and in Kotor they had a specially prescribed legal status. The importance of inns and coffeehouses cannot be compared but it is certain that both had a great economic significance and that they were instrumental in the arrival of Roman Catholics in Serbia.

Key words: *inn, Middle Ages, Serbia, coffeehouse*

Миле В. Пајић, *Дом ратних инвалида*, Београд

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш;
Универзитет у Нишу, Машински факултет, Ниш

DOI 10.5937/kultura1651136B

УДК 811.163.41'373.4

оригиналан научни рад

КАФАНСКИ ИМЕНОСЛОВ

Сажетак: У раду се излаже значењска и структурна систематизација назива угоститеских објеката на српском језичком подручју. Указује се и на могуће мотиве за настајање ових имена.

Кључне речи: српски језик, имена кафана, култура кафане, кафанологија, Србија

Именослов кафана¹ (лексикон „кафана”, лексичка група „кафана”) део је ономастичке дисциплине хремотонимије. Под „кафаном” („кавана, тур. *kahvehane*, локал где се точи и продаје кава”) овде мислимо на угоститељски објекат (УО), односно на институцију јавне исхране, која подразумева производњу јела и пића и услугу конзумната јела и пића, односно јела, или пића. У нашим условима то је јединствена услуга. Међутим, када се погледа шароликост имена, домишљатост, шеретлук, загонетност, призивање имена и назива из прошлости, из света масовне културе (филм, народна песма, књижевност), лако ће се закључити да су ти наши „објекти” више места где се (по)пије него (по)једе; више су места за разоноду, забаву, провод, мераклук, него места где ће гладан да се заложи и окрепи пре но што настави пут, у живот или – на далеко.

Шири појам овакве установе био би *гостион(и)ца*, јер цела ова делатност рачуна са *гостом* као низбежним учесником коме је све намењено и подређено (и јело и пиће, и музика, и разонода, и одмор), или: „угоститељски објекат”, а припада „угоститељству” као привредној (услужној) грани, али то је на нивоу неке појмовне дескрипције, једнако недовољан као и кафана, која би се ипак могла схватити као само један вид

1 Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС.

угоститељског објекта, истина, на различитим подручјима српског тржишта више или мање прихваћен, чак прихваћенији од других појмова и термина, а на терену источне и јужне Србије скоро доминантан. А ти други појмови били би: *кафанче*, *механа*, *крчма*, *гостиона* (и *гостионица*), *чарда*, *биртија*, *пивница* (и *тимница*), *бифе*..., да останемо на нашим традиционалним просторима, јер из света имамо још доста појмова и термина (кафе, бистро, бар, паб, таверна...).

Проучавање овог ономастикона, тог фонда назива/имена треба као и у иним приликама да почива на неком систему (актуелно назив увек функционише у једном окружењу, у једно време, формира се од конкретних актера, подразумева историјски контекст, обликује по законитостима конкретног језика, служи предвидивој циљној групи, рачуна са ефектом на емоционалном плану, представља синтезу потреба корисника услуга, менаџмента, до друштва у целини). Сведен на поједине, изабране случајеве са различитих простора, из различитог времена, по *ad hoc* критеријуму – ма како био загонетан, провокативан и инспиративан, може дати ограничен резултат: показати само богато шаренило и атрактивну домишљатост уз неопходно питање: а шта је тек у ономе што није захваћено регистром и анализом.²

Преглед који следи сачињен је на материјалу са српског језичког подручја, који је, на својим ходољубљима, у тренуцима знатижеље, или мерака дуги низ година (а ипак са закахњењем) бележио кафанолог др Драгољуб Б. Ђорђевић, професор универзитета, социолог из Доњег Комрена (Ниш), у околини крчме Џериме, док је стајао пред кафанама на које се случајно и по позиву намерио био. Записивач жали што је многе записе оставио огољене, само на имену. Име му је у дотичном тренутку било довољно, али сећање се ретко одржало у непомућеном виду, што је отежало другу идентификацију и аналитичара оставило на површини (на прилику, ко да плива у пени тамо где је било пива на точење, односно на кригле). Тиме је, можда и несвесно, створио прилику да се могући проучаваоци задрже на имену кафана, тражећи, и налазећи у њима, најпре мотивацију (зашто је нешто баш тако именовано), потом маркетинг (у прорачуну да ће нешто баш тако именовано бити профитабилније од неке неутралне формулације), да одатле прочитају успомене, позивнице, похвалнице и захвалнице; да протумаче могућу историју

2 Свеобухватну анализу, са језичке стране, урадио је Слободан Марјановић у докторској дисертацији *Називи радних организација на подручју бивше СФРЈ*, Филозофски факултет у Нишу, Ниш 1995, где се, поред других случајева, наводе и имена угоститељских објеката, по типовима конструкције.

нашег јавног живота који измиче озбиљним наукама и заобилази уџбенике за одрживи живот. Можда би неки свеснији и свестранији социолог одавде могао сазнати и која је то „критична маса” којој се кафана преко свога имена обраћа. И то би било занимљиво, можда и занимљивије од онога што смо овде срочили.

Овде је хиљаду имена, а колико их стварно има на подручју докле се точе вино и ракија, уз мезе или без мезета, то нико не зна, можда неће ни знати. Широко је то поље, потребне су године да се све обради.

О добром броју кафана, и њихових имена, читалац има амбијентално-информативно-доживљајне текстове у паралелном издању Драгољуба Б. Ђорђевића, *Кафанолошки астал* и Димитрија Буквића, *Карирани столњак* (књига се чита с обе стране).³

Ипак, већ и овај, и овакав, свакако непотпун списак нуди неке закључке о типу именовања. Наводимо оно што се на први поглед види:

Било по основи, било по наставку, неке речи информишу о турском утицају: *кафана*, *механа*, *крчма*, *хан*, друге долазе са других страна, па и из других (европских) језика: „*бифе* (fr. *buffet*, [...]) 2. мала продаваоница пића и хладних јела”, *биртија*, *бирцуз* „нем. *Wirtshaus*, гостионица, *крчма*”, *чарда* (мађ. „*csarda*, *крчма* на путу”).

Ови апелативи већ данас делују као атрактивни архаизми, и понајбоље се смештају управо овде – у кафански ономастикон. Неки су добрано загубили значење, односно функцију (хан – објекат за смештај и окрепу путника у турско време).

У једном броју термина крије се назив неког пића, напитка: *кафа* (кафана/кавана), пиво (биртија – бирцуз, пивница, која има и мотивацију у пићу и пијењу а не само у пиву, случај Рајачке пимнице, искључиво снабдевене вином).

Организационо и архитектонски, неки појмови обухватају објекат у целини, али могу бити и као јединице у склопу већег (другог) објекта: кафана може бити и део хотела или мотела – заједно с рестораном или самостално, па и јединица у згради неког другог типа – у оквиру куће за становање, у приземљу солитера итд. Бифе скоро да је искључиво тако (просторија у већој целини), чарда је објекат на путу, на периферији града, или на обали реке.

³ Тамо се даје и богат списак литературе о различитим питањима кафанологије.

У измењеним условима постојања, и коришћења објеката те врсте, као да се губи пракса да су неке такве „институције” биле везане за село, друге за град, треће за путеве (саобраћајнице), као што је био хан, мада и данас гостионице и ресторане треба очекивати или на прометним местима или у оквиру градских агломерација.

Све ово и много шта друго, условљава потребу да УО (тако ћемо назвати оно што условно и непрецизно називамо кафанама *an blok*) добије посебно име, које треба да означи постојање нечега што посетилац (интересент, конзумент) треба да прочита, чује, види и у имену препозна. При томе ваља рачунати са традицијом, са менаџментом, са тежњом да се задовољи интерес заснован на доживљеном, или пробуди нова склоност заснована на могућности да се стекне „баш ту, под овим именом”.

Али пошто су: *кафана*, *механа*, *крчма*, *гостиона* (и гостионица), *чарда*, *биртија*, *пивница* (и пимница), *бифе...*, општи називи, апелативи, а објекат тражи службено име, има примера да се до тога имена долази употребом апелатива и неког атрибута, који диференцира објекат (дотичну кафану у односу на друге кафане), али и да пружи додатну информацију, па и да инструктира могући смисао имена (да означи, али и да озрачи; да осветли, али и да обасја...!). Тако настају посебна имена, хремадоними, која имају и своју језичку структуру, комуникациону природу, културолошки смисао. Сваки од ових видова постојања и функције хремадонима те групе даје могућност, али и тражи одговарајући истраживачки третман.

Овде нећемо процењивати успешност именовања, и коректност назива, али ћемо, узгред, споменути да и имена кафана треба да буду у духу језика народа на чијој су територији и који их даје и њима се користи. А бити „у духу српског језика” било би, најопштије: да може да се препозна значење и да се уклапају у граматичку норму (да могу да се мењају по падежима). Разуме се, и да подлежу правопису. О свему овоме треба водити рачуна при регистрацији фирми, у што нисмо баш сигурни да се сада чини.

1. *Имена од основних назива*. У корпусу забележених посебних имена УО имамо двочлана имена са апелативом у другом делу:

а) Хан: *Карахан*, *Шарени ан*; *Мезулана* (тур. *menzilhane*);⁴

⁴ Турцизми се тумаче према: Škaljić, A. (1966) *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo.

б) Гостиона: *Мала гостиона, Народна гостионица, Општинска* ~;

в) Кафана: *Батина кафана, Безимена* ~, *Братска* ~, *Владикина, Дежурна* ~, *Долче и* ~, *Дунијска* ~, *Крвава* ~, *Маџина* ~, *Наша* ~, *Небеска* ~, *Плехана* ~, *СК* ~, *Тобијска* ~, *Труманова* ~, *Чамџијска* ~, *Чукарева* ~, *Џамбас* ~, *Џодина* ~, *Џуџина* ~, *Шарена* ~, *Шаторска* ~, *Ђокино кафанче, Моје* ~, *Кафаница, Кафанче, Кафанче* +;

г) Крчма: *Ајдучка крчма, Велика* ~;

д) Механа: *Горела механа, Господарска* ~, *Гужвина* ~, *Екмеклук* ~, *Женска* ~, *Нишлијска* ~, *Чађава* ~;

ђ) Пивница: *Рајачке пивнице*;

е) Чарда: *Гуљаш чарда, Комарац* ~.

Без атрибута, дакле: апелатив = име, постоји само једна *Кафана*, и по једном: *Кафаница* и *Кафанче*, али већ њихов демунивативни облик показује (хипокористичан, пожељан) однос према њима.

УО се може јавити и на месту првог дела синтагме, мада је оваквих примера мање:

- *Бирц код Шанте*;

- *Бифе Промаја*;

- Кафана *Историја*, ~ „код Мира”, ~ *Миџотакис*, ~ *сумњивог морала*, ~ *СФРЈ*; *Кафанче Бањче*, ~ *код Миланче*;

- Крчма *1882*, ~ *стара*;

- Механа *Скаламерија*.

Са значењем „подрум”, односно точионица пића: *Прешернова клет*.

2. *Антропонимски вид именованја подразумева употребу антропонима за назив кафане*. Људско име, надимак, презиме – може се наћи као једино, односно антропоним преузима улогу хремотонима. Међутим, ни фонд антропонима није јединствен, јер се у сваком скупу (име, надимак, породично име, презиме) појављује више типова зависно од мотивације. Зато ће, као и другде, наша систематизација бити врло условна, још више отежана непознавањем стварне мотивације именованја кафана именима из сфере атропонима:

а) Име: *Аранђел, Јеврем, Јованча* (Миџић), *Југ Богдан, Коштана, Цавер, Софка, Софроније*,

један број имена је из страног ономастикона: *Марко Поло, Цавер, Рене, Сандокан, Синатра, Спартак, Пандора,*

б) Надимак: *Абисинац, Американац, Аца девтка, Баја, Балаца, Бандист, Барон, Бата Пежо, Баштованка, Боки, Брана⁵, Братко, Брзи Џо, Брка, Бурдуш, Витез, Гарибалди, Геџа, Гроф, Гурман, Даги плус, Дачо, Делија, Дилбер, Домаћин, Дон Геџа, Драган Гадурија, Дуде, Дунђерче, Дурак, Живко Певац, Зак, Закасотина, Занатлија, Звоне и Шоне, Зоне Замфирово, Јенифер, Јован Ваћарош, Казанџија, Калдрмџија, Калимеро, Калча, Капетанче (Капетанчетово), Кнез, Ковач, Колар, Корчагин, Косовка, Криви Стојко, Крста Мераклија, Крчмирац, Крчмарица, Кубура, Кум, Курта, Лаки, Лепа Нада, Лепи Боро, Ловац Раџи, Лола, Луњевица, Маџа, Мери Попине, Меџа, Млади Арапин, Моравче, Муса, Миџа – стрес, Нежења, Нишчија, Олио, Партизанка, Пашон, Пера Бабушка, Пера Ждера, Пинокио, Премијаши, Раде Варијанта, Рапаја, Рапоња, Сека, Сури, Твиги, Тито, Ђумурко, Фараон, Фигаро, Франи, Цезар, Црни Груја, Црни Милош, Црнка, Чика Дуџа, Џиџи, Џо јуниор, Швалер, Шериф, Шопићанка, Штика;*

в) Презиме: (Јованча) *Миџић, Трандафиловић, Сучевић.*

Није искључено да се и други неки апелативи појављују као надимци који прелазе у име УО: *Авионче, Бањче, Бејкос, Беков, Борац, Веселак, Војажер, Врањанка, Гусар, Гуслар, Жабар, Жичанка, Зајац, Зврк, Змај, Змајко, Камењар, Наница, Орач, Ортак, Отац, Патролџија, Пилот, Предак, Рабаџија, Раденик, Радикал, Ратар, Стриџ, Текијанка, Текстилац, Теча, Ђеремџија, Четник, Ујче, Цар, Чича, Шнајдер, Шофер.*

Како се види, најбројнији су надимци, али то је и иначе најслободнији скуп именована људи, који има своју мотивацију и богату конотацију.

Један број имена налазимо и у другим типовима именована УО, а највише код дескриптивног имена типа: код+име:

Код Аранђелове сабље, ~ Бивка, ~ Боре Арапа, ~ Буљаши, ~ Буре⁶, ~ Велинке, ~ Воје Шустера, ~ Гузе, ~ Дајџа, ~ деда Ристе, ~ Жмурка, ~ Марганца, ~ Милојка, ~ Министра⁷, ~ Мићка Сокаче, ~ Мице, ~ Пана, ~ Радета Мајмуна, ~

5 Уколико се не ради о неком другом значењу – устава и сл.

6 Уколико је, како мислимо, Буре надимак.

7 Ако је Министар надимак.

Ранка Усташе, ~ Курте; Мали певац код Цврце. И овде највише има надимака.

Антропонимом се детерминишу и други објекти (и појмови) који улазе у састав имена:

Броћића авлија, Буцино ћоше, Бурђеви вајати, Милошев конак, Темкина кућа, Тонкино корзо, Шекијева колиба, Шопићево купатило.

3. Извесни УО име дугују групи грађевинских објеката којима припадају:

а) С обзиром на изглед објекта из градитељске традиције: *Брвнара, Веранда, Дашчара, Двор, Двори, Замак, Конак, Кућана, Кућерак, Оџаклија, Солитер, Српска брвнара, Талпара, Трскара, Хамам, Чакмара, Чардак, Чичина колиба, Шадрван;*

б) С обзиром на постојање баште, односно простора за госте непосредно испред улазних врата: *Авлија, Двориште, Капија, Капија код Њеме, Нишка порта, Проклета авлија;*

в) С обзиром на околину: *Амбијент, Висећи мост, Испод моста, Казанцијско сокаче, Коловрат, Комшилук, Коњопој, Круг, Кућа до куће, Лавиринт, Ладовина, Лепа изглед, Липов лад, Мала астрономија, Мали рибник, Међај, Месарске ливаде, Месечина, Оаза, Ораница, Орлов криш, Пољаница, Промаја, Раскрсница, Семафор, Сибирија, Средорек, Сремски кутак, Тарапанха, Тиха долина, Ђошак, Ђошка, Ујчино ћоше, У сокаку, Хаос, Чаршија, Чивлак⁸, Шеталиште, Шећер мала;*

- неколико кафана у своје име укључује „рај“, ваљда као место пријатно и благодатно, попут раја: *Рај, Пензионерски ~, Школски ~; Еден;*

- уз рај иду мир: *Небески мир;*

- мерак: *Врањски мерак;*

- или дом (кућа): *Баш кућа, Друга ~, Зидарски ~;*

- двор: *Вински двор, Душанови двори;*

- бања: *Ваздушна бања.*

г) С обзиром на унутрашњост: *Бункер, Бурдељ, Јазбина, Кавез, Катакомба, Конзерва, Кутак, Пећина, Подрумче, Рупа, Хајдучка пећина;*

8 Чифлик?

д) С обзиром на друге објекте неугоститељске наме-
не: *Мајкин салаш, Мајур, Периферија, Перон 3, Плевна,
Поточара;*

ђ) Преузимањем земљописних термина: *Амбис, Бавка, Бе-
дем, Бунар, Видиковац, Врело, Врх, Гај, Градина, Ђерам,
Заветрина, Клисура, Мајдан, Поток, Пржар, Рукавац.*

4. *Кафанско и друго покућство прерастају у имена неколи-
ко УО:*

*Буренце, Вериге, Ведрик, Камин, Кафански столњак, Кон-
дир, Котлић, Крвава секира, Кристално светло, Лев-
ко, Лончић, Огњиште, Оканик, Софра, Столови, Трпе-
за, Холестерол (масна храна, вер. печења!), Штикла и
буренце.*

5. *Јело и пиће: (алкохол) Алкохолничарница, „Вињак 5“, Ман-
ца, Мрвица, Со и бибер, Чварац, Шљивовица, Крахерница.*

6. *Преузимањем назива и имена реалија у свету за имена
УО:*

а) *Континентата: Африка;*

б) *Држава: Кафана СФРЈ, Манџурија, Мисир, Палестина,
Швајцарија;*

в) *Градова: Вашингтон, Градић Пејтон, Казабланка, Кур-
вин град, Мадера, Палермо, Ремизијана, Херцег Нови, Цари-
град, Текија (Текијанка), Цакарта;⁹*

г) *Градске четврти: Сењак, Ушће, Царева ћуприја, Нишка
Шећер мала;*

д) *Села: Баранда, Кикевац, Шпај.*

Урбаноними (урбалије, појмови насељеног места) у називи-
ма УО: *Авенија, Боров парк, Варош капија, Варошки сокак,
Вашириште, (венац) Жировни венац, Гарави сокак, Голем
мост, Дијагонала, Корзо, Окно, Савамала, Скршена ћупри-
ја, Сокаче, Соколски сокак, Соскина чесма; Сува чесма,
Суви ћерам. Тунел.*

7. *Називи преузети из културе (књижевност, филм, ТВ се-
рије и сл.): Вечити младожења, Видовдан, Врућ ветар, Гори*

⁹ Занимљиву слику пружа нам именован варошице Сврљиг између два светска рата, тј. у време успона. Тада су се хотели звали – *Њујорк, Лондон и Палас*; механе: *Сврљиг, Српски краљ, Железничка касина, Горњи Матејевац, Слога, Еснаф, Код бата Миле, Пролеће*. Видети: Петровић, С. (2006) *Успон Сврљига (између два светска рата 1919–1941)*; Културна историја Сврљига, књ. VI, Етно-културолошка радионица Сврљиг, Сврљиг 206, стр. 121-126.

ватра, Жал за младост, Лађа француска, Мостарске кише, Свирај брате, Слатки грех, Тга за југ.

8. Називи јавних установа и функција у именима УО: *Амбасада, Архив, Астрономска кула, Барутана, Берза, Библиотека, ~ код Мирка, Болница, Градска кухиња, Дегустациони центар, Еснаф, Жандарска касина, Задруга, Задужбина, Комитет, Комуналац, Парламент, Парно купатило, Пилићарска станица, Ракијска пијаца, Табор, Удружење пензионера, Хитна помоћ, Читаоница;*

- јавне функције: *Градоначелник.*

9. Реалије у простору у именима УО:

а) Планине: *Авалица, Каменички вис, Папук, Равна гора, Торник;*

б) Реке, језера, мора, мореузи, острва: *Босфор, Дарданели, Дунавац, Елба, Корзика, Поток;*

в) Крајеви: *Жупа, Калабрија, Херцеговина;*

г) Гранични прелази: *Кади-богаз* (Гранични прелаз на Старој планини);

д) Фитоними, називи биљака: *Борјак, Борова глава, Брест Гај, Граб, Грм, Дрен Кисело дрво,* (Јапанска трешња) *Клуб љубитеља јапанске трешње,* (јоргован) *Долина јоргована, Лешњак, Лимун жути, Мирођија,* (орас) *Орахов лад, Орашче, Плави цвет, Платани, Чокот,* (циван – врабац) *Циванова;*

ђ) Зооними, називи животиња, птица, риба, инсеката: *Барска мушица, Бубица, Вепров дах, Весело прасе, Гладна врана, Градски мачор, Гргеч,* (грм) *Таковски грм, Гусан, Долина овна, Јелен, Јеленац, Кошутница, Крива врба, Криво врпче, Кукавица, Лазино теле, Лане моје, Ластавче, Ловачки рог, Лудара, Љута гуја, Малина, Матица,* (Мачак) *Мачков подрум, Орао, Орлић, Оро, Пастув, Погођена патка, Певац, Петао, Пиленце, Попова шума, Пуж, Рањени певац, Ровац, Рог, Рузмарин, Сврака, Скачак, Славуј, Слепи миш, Тигар,* (трешња) *Трешњев топ, Фазан, Фламинго* (врста птице), *Чапа, Шкољка, Штука.*

10. У апелативе са значењем природних појава спада и: *Вихор, Дуга, Пахуљица, Роса* (уколико се не ради о надиму неке Роске, Розалије, Роксанде и сл.), *Сунце, Талас.*

11. *Доба дана, и ноћи, односно кафанске активности везане за њих и мотивисане њима, такође имају места у именима УО:*

- *Давна времена, Дан и ноћ;*
- *Ђурђевдански уранак, Зора, Излазак сунца, Јутарњијска (?), Рујна зора, Уранак;*
- *Излетник;*
- *Зона сумрака, Мрак, Ситни сати;*
- *Топчидерка ноћ, Фењер, Циганска ноћ, Чудна ~, Шоферска ~.*

12. *Метал* у називу УО: *Гвоздени пук; Златан плуг, Златан праг, Златан топ, Златна лига, Златни бик (Агапу бик), Златни крст, Златни ован (Агапу барану), Златно брдо, Златно буренце, Златно звонце, Златни плуг.* Разуме се, нигде овде није реч о металу: *Гвоздени пук* је име чувене војне јединице из Првог светског рата, а све остало (изузев, можда, *Златног крста*) су метафоре којима се истиче висока вредност именованог објекта.

13. *Накит*: *Бисер, Дукат, Ђердан.*

14. У *кафанском ономастикону* нашло се и неколико имена компонованих од назива за оружје: *Ана 4 пиштоља, Кумбара, Магнум, Сабље димскије, Топ,* припадника војске: *Регрут,* (стрелац) *Слободни стрелац,* или војне јединице: *Батаљон,* војну опрему: *Сумарен, Фишеклија,* па и војна дејства: *Бомбардовање Београда, Устанак,* а нашло се места и за највише државничке позиције: *Престо,* и њихове носиоце: *Престолонаследник, (цар) Царска охота* (охота – жеља; лов, ловиште), *Руски цар.*

15. *Апстрактни појмови из сфере расположења, душевног стања, друштвеног стања, карактерних особина, поступака и активности у забави, у именима УО:* *Авантура, Беса, Блеф, Брука, Ватрени пољубац, Дангуба, Енигма, Жеља, Замор, Заплет, Карактер, Контакт, Коцка, Лудост, Натенане, Несаница, Носталгија, Опуштено, Оригинал, Отров, Правда, Прича, Проблем, Разбибрига, Риболовачка прича, Романса, Романтика, Севдах, Слободни ум, Тајна, Узбуна, Укус, Церима.*

16. Појмови за ознаку стања корисника услуга УО, атмосфере и објектима УО, програма и општег утиска, такође су искоришћени у попуњавању ономастикона:

- *Гурман, Туђа брига;*
- *Анестезија, Апокалипса, Јефтиноћа, Рефрен, Ротација;*
- *Бродолом, Земљотрес, Растура, Суша, Шок соба;*

- *Гала, Квиско, Кеџ, Нешто лепо, Полет, Помак, Флеш, Центлмен и дама;*

- *Епос, Нојева Барка.*

17. *Појмови сусрета, сусретања, дружења, односа према другоме у именима УО: Безец (у значењу „дај и мени”), Бис (у значењу „понови”), Бре (узвик за обраћање), Гушит („укус”, мерак), Дубл („двоје”), Журка, Рандеву, Ревани, Сусрет.*

18. *Од назива за вршиоце послова, носиоце занимања, средстава за рад, припадности некој врсти делатности, продавница, такође има неколико примера:*

- *Бос (газда, послодавац), Гусар, Кобра, Пинтер, Пират, Текстилац, (чобан) Чобанов одмор, (шофер) Шоферска ноћ, Мокра браћа, (глумац) Путујући глумац, Пријатељи, Сељак;*

- *Вагон, Волан, Галија, Греда, Калауз, Кочије, кош, Плуг, Точак;*

- *(кулинарство) Кулинарски ринг, Печарник;*

Детерминативи у именима УО

Ради се о конструкцијама, односно о вишечланим именима УО, где се уз основну реч синтагме, јавља и детерминативна реч (придев, број, прилог и сл.). Таква имена обично имају паралелне облике (једно: друго).

1. Мој: наш:

- *Моја бивша, Моја Рада, Шешир мој;*

- *Наш крај, Наше место, ~ село.*

2. Младо, ново и старо у именима кафана:

- *младо: Млади Арапин, Младић;*

- *Нова, ~ Влада;*

- *старо: Стара занатлија, ~ лоза, ~ мачка, ~ планина, ~ трешња, чаршија, Стари амбијент, ~ амбар, ~ запис, ~ мајдан, ~ млин, ~ фијакер; Старо дрвце, ~ здање.*

3. Весело: Ø (* тужно, невесело):

- *Весели двори, ~ Роми, ~ рудар, ~ шкембићи;*

4. Добро : Ø (* лоше):

- *Добра глава, ~ срећа, Добре воде, Добро јутро.*

5. Криво : Ø (*право):

- *Крива врба, Криво врпче.*

6. Велико и мало у именима кафана:

- велико: *Велика крчма, ~ наприка, Велики басамаци, ~ бук, ~ Грабовски;*

- мало: *Мала астрономија, ~ гостиона, ~ двојка, ~ искра; Мали врабац, ~ корзо, ~ певац код Цврце, ~ рибник; Мало би те тако, ~ маче, ~ сунце.*

7. Ладно: Ø (* топло):

Ладна вода, Ладно купатило.

8. Ø (* прво): последње:

Последњи боем, ~ грош, ~ динар, Последња шанса, Последње збогом;

9. Боје у именима кафана:

- бела: *Бела лађа, ~ мачка, ~ Рада, Бели багрем, ~ зец, ~ миш, ~ нарцис, ~ цвет, Бело јагње;*

- жута: *Жута оса, ~ ружа;*

- зелена: *Зелена долина; Зелени венац, ~ змај, Зелено дрвце;*

- плава: *Плава фрајла, Плаве очи;*

- сива: *Сиви дом;*

- црвена: *Црвена лампа, Црвени певац;*

- црна: *Црна мачка, ~ Груја, ~ Милош, ~ орао; Црнка; алт. Чађава механа.*

10. Број у називу кафана:

- два: *Два амбара, ~ бела голуба, ~ вола, ~ најдаша, ~ пања, ~ побратима, ~ путића, ~ тежака, ~ тесача, ~ фаза-на; Две мегданџије, ~ чаше код Паше;*

- три: *Три багрема, ~ бика, ~ вашке, ~ лађара, ~ листа дувана, ~ лепе, ~ мускетара, ~ промила, ~ сељака, ~ сестре, ~ сисе, ~ сома, ~ тачке, ~ питања, ~ ћевапа, ~ увијена дирека, ~ шахта, ~ шешира, 3+1; Трећа срећа; Тројка;*

- четири: *Четврти километар; Четири ветра, ~ годишња доба, ~ лава;*

- пет: *Пет шева, 5+5;*

- шест: *Шест каплара, ~ топола, 6 и 400;*

- седам: *Седам плавих, ~ чунова, ~ Шваба; Седми километар;*

- осам: *Осам тамбураша*;
- девет: *Девет Југовића*; ~ *мезета*;
- једанаест: *11*;
- хиљада: *Хиљаду ружа*.

За посебну је анализу скуп појмова детерминисан бројем.

Дескриптивне конструкције у именима УО

1. Предлошко-падешке синтагме, са предлозима:

- испод: *Испод моста*;
- код: *Код Аранђелове сабље*, ~ *баке на ручак*, ~ *Бивка*, ~ *Боре Арапа*, ~ *Буљаша*, ~ *буре*, ~ *Велинке*, ~ *Воје шустера*, ~ *вола*, ~ *гаврана*, ~ *Гузе*, ~ *добра*, ~ *Дајца*, ~ *деда Ристе*, ~ *дивљег човека*, ~ *жабу*, ~ *жирафу ваневропску зверку*, ~ *Жмурка*, ~ *Записа*, ~ *лажног сведока*, ~ *Марганца*, ~ *мене*, ~ *Милојка*, ~ *министра*, ~ *Мићка сокаче*, ~ *Мице*, ~ *морнара*, ~ *навике*, ~ *палидрвца*, ~ *Папе*, ~ *пастира*, ~ *последњег залозаја*, ~ *поцепаних гаћа*, ~ *проје*, ~ *Радема Мајмуна*, ~ *Ранка Усташе*, ~ *рђавог времена*, ~ *Светог Димитрија*, ~ *стрикана*, ~ *ташите*, ~ *твоје кеве*, ~ *три сома*, ~ *три унука*, ~ *три храста лужњака*, ~ *Курте*, ~ *Цара и Краља*, ~ *црне тачке*, ~ *чавке*;
- под: *Под гроздом*, ~ *липом*, ~ *торњем*;
- поред: *Поред пута*;
- преко: *Преко везе*.

2. Посебну занимљивост чине дескриптивни називи, фразеолошке природе: *Ајд да пробамо*, *Ако имаш доћи, ако немаш проћи*; *Библиотека код Мирка*; *Биће скоро пропаст света*; *Боље овде него преко пута*; *Викај туру*, *Вино и тако то*, *Више од игре*, *Да зна зора*, *Да ти, кажем*, *Добро јело, добро дело*; *До мога*, *Има дана*, *Имати па немаи*; *Једина у крају*, *Једно место*, *Још једну*, *Још ову ноћ*, *Кад јагањци утихну*; *Кажу Виолета*, *кућо стара*; *Као код куће*, *Кафана сумњивог морала*; *Клуб љубитеља јапанске трешње*; *Код баке на ручак*, *Код жирафу ваневропску зверку*; *Код последњег залозаја*; *Који глође кости*; *Ко то тамо пева*, *Крај света*, *Крцај бре*, *Лажеш душо*, *Љуби те чика Раде*; *Мало би те тако*, *Миш бели срећу дели*; *На једно место*, *На крај света*, *Нема даље*, *Обрни окрени*, *Она, а не нека друга*; *Она моја*, *Патка се вратила*, *Прикочи мајсторе*, *Прича која траје*; *Пецто које лаје*; *Пукни зоро*; *Сад и никад више*; *Сићи до реке*, *Сипај, не питај*, *Стоп ћале магистрале*; *Тако је суђено*; *Уђи бато*, *Шта је ту је*.

3. Један број речи за ознаку предмета различитог порекла и значења остаје јасан на нивоу апелатива, а преузимање за име УО свакако носи своју историју: *Гнездо, Жирадо* (врста шешира), *Кликер, Олук, Потковица, Сено, Сидро, Славина, Сребрњак, Стакленац, Шајкача, Цеп*, док је то мање јасно код имена УО типа: *Атомски цвет, Бирибић, Ведрик, Вилењак, Гаучоси* (становници неких делова Јужне Америке), *Гнездо иштијун, Грал, Графит, Грација, Грокси, Дај-дам, Да Саро, Домино, Ђезба, Егета, ЕКГ, Елипса, Жмара, „И“, Кабак, Казбек, Каљавац, Карахан, Кљештаница, Кљунац, Лаф, ЛМ, Мадачова Маредо, Мецовалија, МЗ, Момбаса, Мрњак, Обница, Октагон, Препрека, Престоница, Ранапоз, Рем, Саванова, Сене водила, Слануша, Слаћко, Спин, Срч, Стенка, Страторија, Тип-топ, Транзит, Trach, Треф, Тулба, Уједињење, Франш, Харчаш, Ходач на води, Цапко, Цап-цап, Цесла, Ципи-рипи, Црвца, Чимнија, Чудић, Шљам, Шишка, Руски ојак, Циганско срце.*

Разуме се, ни један од наведених појмова који су употребљени у конструкцији и функцији имена УО, најчешће кафана, није без значења, најпре ономе ко је именовао, а онда, вероватно и посетиоцима. И сви они имају бар једну од димензија угоститељске делатности (позвати, привући, угостити, забавити, испратити...).

4. Асоцијативност је битна димензија посебних имена објеката који рачунају са посетом свакодневних „потрошача“, намерника, случајних пролазника, али и оних који имају друге животне и обичајне обавезе везане за простор где се објекат налази. Скрећемо пажњу само на нека имена која се могу и овако читати (немамо потврду да је баш тако у конкретним случајевима): *Бикопој* (место где се добро пије, тако да се и бик може напојити), *Гол* (објекат близу спортског игралишта), *Дим, Димчић, Димчина* (објекат који се бави роштиљањем и печењарењем); *Домовина* (објекат неког повратника, гастарбајтера); *Жар* (сугерише постојање роштиља као најпознатије понуде објекта), *Немановци* (они који немају новца); *Падеж* (негде на југу!), *Парастос* (објекат близу гробља, погодан за одржавање помена умрлима); *Топлички опанак* (аналогно неким другим сазнањима где се продавала „сељачка вешалица“, величине опанка; али можда и објекат намењен сељацима из Топлице); *Траг* (место где се и најизгубљенији могу пронаћи), *Удовице* (брачни статус власница); *Харемлук* (место где се може стећи више од једне жене); *Хороскоп* (место где се остварују лепа предвиђања, пророковања); *Храм* (близина храма); *Чалабрчак* (према народној изреци „чалабрчак, док приспије ручак“). Па и изван оваквог, скоро насумичног одгонетања,

остаје нам нешто што наоко и није тешко одгонетнути, само кад бисмо за то имали доказа: Журнал, Запис, Знак питања, Петковача, Писмо, да неколико имена оставимо за слободно тумачење: *Мајчина, Развод брака, Сточна храна, У мајчину* (ваљда, овде – кад се више нема куд).

На другим местима већ смо разматрали зашто ћемо, насупрот мишљењу да не треба сачињавати никакве спискове – чији је најенергичнији заговорник био Умберто Еко (Umberto Eco) (2011) – наставити с њиховим прављењем, поготово с разноврсним пописима имена кафана.

Наша листа *хиљаду величанствених назива кафана* „не може бити чин рационалног естетског вредновања”. Јер, свака листа – механа, албума, песама, оркестара... – служим се формулацијом музичког критичара Жикице Симића, потпуно је субјективна: „Она је лажни пут на чијем се крају налази огледало. Одроз ће показати право стање ствари.”

Именовање кафана је израз рада народног духа – подавање крчмарском амбијенту, као израз индивидуалности, сведочи о томе.

Није да нису у суштинској вези име кафане, уживање и право стање ствари?!¹⁰ Социолог има ту шта да научи и открије о друштву које изучава.

Списак кафана:

Абисинац, Авалица, Авантура, Авенија, Авионче, Авлија, Ај да пробамо, Ајдучка крчма, Ако имаш дођи, ако немаш прођи, Алкохолничарница, Амбасада, Амбијент, Амбис, Американац, Ана 4 пиштоља, Анестезија, Апокалипса, Аранђел, Архив, Ас, Астрономска кула, Атомски цвет, Африка, Аца деветка, Бабуна, Бавка, Баја, Балаца, Балканик, Бандист, Бањче, Баранда, Барон, Барска мушица, Барутана, Батаљон, Бата Пежо, Батина кафана, Баш кућа, Баштованка, Бедем, Безец, Безимена кафана, Бејкос, Беков, Бела лађа, Бела мачка, Бела рада, Бели багрем, Бели зец, Бели миш, Бели нарцис, Бели цвет, Бело јагње, Берза, Бермудски троугао, Беса, Библиотека, Библиотека код Мирка, Бикопој, Бирибић, Бирџ код Шанте, Бис, Бисер, Бифе промаја, Биће скоро пропаст света, Благостање, Блеф, Божанствени, Боље овде него преко пута, Боки, Болница, Бомбардовање Београда, Борац, Борова глава, Боров парк, Бос, Босфор, Борјак,

¹⁰ „Имена су жива бића. Улазе у моду и излазе из ње. Расту, цветају, копне, нестају као реке без повратка. Појављују се изненада из мрака.“ (Блашковић, Ј. (2013) Приче партизанке, *Политика – Култура, уметност, наука* бр. 21, стр. 3)

Брана, Братко, Братска кафана, Брвнара, Бре, Брест, Брзи
Џо, Брка, Бродолом, Броћића авлија, Брука, Бубица, Бунар,
Бункер, Бурдељ, Бурдуш, Буренце, Буцино ћоше, Вагон, Ва-
здушна бања, Варош капија, Варошки сокак, Ватрени пољу-
бац, Вашариште, Вашингтон, Ведрик, Велика крчма, Вели-
ка паприка, Велики басамаци, Велики бук, Велики Грабовски,
Вепров дах, Веранда, Вериге, Весели двори, Весели Роми,
Весели рудар, Весели шкембићи, Весело прасе, Веселак, Ве-
чити младожења, Видиковац, Видовдан, Вињак 5, Викај ту-
ру, Вилењак, Вино и тако то, Вински двор, Висећи мост,
Витез, Вихор, Више од игре, Владикина кафана, Војажер,
Волан, Врањанка, Врањски мерак, Врело, Врућ ветар, Врх,
Гај, Гала, Галија, Гарави сокак, Гарибалди, Гаучоси, Гвозде-
ни пук, Геџа, Гладна врана, Гнездо, Гнездо шпијун, Гол, Гол-
ми мост, Горела механа, Гори ватра, Господарска механа,
Граб, Градина, Градић Пејтон, Градски мачор, Градоначел-
ник, Градска кухиња, Грал, Графит, Грација, Гргеч, Греда,
Грм, Грокси, Гроф, Гужвина кафана, Гуљаши чарда, Гурман,
Гусан, Гусар, Гуслар, Гушит, Даги плус, Да зна зора, Да ти
кажем, Давна времена, Дај-дам, Да Саро, Дангуба, Дан и
ноћ, Дарданели, Дачо, Дашчара, Два амбара, Два бела голу-
ба, Два вола, Два пајдаша, Два пања, Два побратима, Два
путића, Два тежака, Два тесача, Два фазана, Две мегдан-
џије, Две чаше код Паше, Двор, Двори, Двориште, Дебеле
мачке, Девет Југовића, Девет мезета, Дегустациони цен-
тар, Дежурна кафана, Делија, Дембелија, Дијагонала, Дил-
бер, Дим, Димчина, Димчић, До мога, Добра глава, Добра
срећа, Добре воде, Добро јело, добро дело, Добро јутро, До-
лина ована, Долина јоргована, Долче и кафана, Домаћин, До-
мино, Домовина, Дон Геџа, Драган Гадурија, Дрен, Друга
кућа, Дубл, Дуга, Дуде, Дукат, Дунавац, Дунђерче, Дунијска
кафана, Дурак, Душанови двори, Ђезба, Ђерам, Ђердан,
Ђокино кафанче, Ђурђевдански уранак, Ђурђеви вајати,
Егета, Еден, ЕКГ, Екмеклук механа, Елба, Елипса, Енигма,
Епос, Еснаф, Жабар, Жал за младост, Жандарска касина,
Жар, Жеља, Женска кафана, Живко певац, Жирадо, Жиров-
ни венац, Жичанка, Жмара, Жупа, Журка, Журнал, Жута
оса, Жута ружа (*Sarga rozsa*), Заветрина, Задруга, Заду-
жбина, Зајац, Зак, Закасотина, Замак, Замор, Занатлија,
Запис, Заплет, Звоне и Шоне, Зврк, Зелена долина, Зелени
венац, Зелени змај, Зелено дрвце, Земљотрес, Зидарски дом,
Златан плуг, Златан праг, Златан топ, Златибор, Златна
лига, Златни бик (*Арапу бика*), Златни крст, Златни ован
(*Арапу бапапу*), Златно брдо, Златно буренце, Златно звон-
це, Златни плуг, Змај, Змајко, Знак питања, Зоне Замфир-
ско, Зона сумрака, Зора, И, Излазак сунца, Излетник, Има
дана, Имати па немати, Испод моста, Јазбина, Јеврем, II,

Једина у крају, Једно место, Јелен, Јеленац, Јенифер, Јеремичак, Јефтиноћа, Јова Ваћарош, Јованча Мицић, Још једна, Још ову ноћ, Југарцијска, Југ Богдан, Кабак, Кавез, Кади – Богаз, Кад жагањци утихну, Кажји Виолета, кућо стара, Казабланка, Казанџија, Казанџијско сокаче, Казбек, Калабрија, Калауз, Калдрмџија, Калимеро, Калча, Каљавац, Каменички вис, Камењар, Камин, Као код куће, Капетанчетово, Капија, Капија код Њеме, Карактер, Карахан, Катакомба, Кафана II, Кафана Историја, Кафана Код Мира, Кафана Мицотакис, Кафана сумњивог морала, Кафана СФРЈ, Кафаница, Кафански столњак, Кафанче, Кафанче Бањче, Кафанче код Миланче, Кафанче +, Квиско, Кеџ, Кикевац, Кисело дрво, Кликер, Клисуре, Клуб љубитеља јапанске трешње, Кљештавица, Кљунац, Кнез, Кобра, Ковач, Код Аранђелове сабље, Код баке на ручак, Код Бивка, Код Боре Арана, Код Буљаша, Код буре, Код Велинке, Код Воје шустера, Код вола, Код гаврана, Код Гузе, Код дабра, Код Дајца, Код деда Ристе, Код дивљег човека, Код жабу, Код жирафу ваневропску зверку, Код Жмурка, Код Записа, Код лажног сведока, Код Марганца, Код мене, Код Милојка, Код министра, Код Мићка сокаче, Код Мице, Код морнара, Код навике, Код палидрвца, Код Папе, Код пастира, Код последњег залогаша, Код поцепаних гаћа, Код проје, Код Радета Мајмуна, Код Ранка Усташе, Код рђавог времена, Код Светог Димитрија, Код стрикана, Код таште, Код твоје кеџе, Код три сома, Код три унука, Код три храста лужњачка, Код Курте, Код Цара и Краља, Код црне тачке, Код чавке, Који глође кости (Csontrago), Колар, Коловрат, Комарац чарда (Szinjog csarda), Комитет, Комуналац, Комишлук, Конак, Кондир, Конзерва, Контакт, Коњопој, Корзика, Корзо, Корчагин, Косовка, Котлић, Ко то тамо пева, Коџка, Кочије, Коштана, Кош, Кошута, Кошутница, Крај света, Крахерница, Крвава кафана, Крвава секира, Крива врба, Криви Стојко, Криво врпче, Кристално светло, Кркај бре, Крста мераклија, Круг, Крчмирац, Крчмарица, Крчма 1882, Крчма стара, Кубура, Кукавица, Кулинарски ринг, Кум, Кумбара, Курвин град, Курта, Кутак, Кућана, Кућа до куће, Кућерак, Кухињица, Лавиринт, Ладна вода, Ладно купатило, Ладовина, Лађа француска, Лажеш душо, Лазино теле, Лаки, Лане моје, Ластавче, Лаф, Левко, Лепана,

11 Двоструки изузетак: као назив за кафану, јер се може разумети и као плеоназам (кафана „Кафана“), и као једино именовање пореклом ван Србије, с обзиром да га носи објекат с Менхетна, у Њујорку. Кафану „Кафана“ прославили су наши тенисери – Новак Ђоковић, Виктор Троицки, Јанко Типсаревих и Душан Вемић – пред отварање „Ју ес опена“ 2011. године. Кум је ипак намеравао да истакне чињеницу која говори о томе да такво име носе само угоститељски објекти с Балкана, најчешће у Србији.

Лепи Боро, Лепи изглед, Лешњак, Лимун жут, Липов лад, ЛМ, Ловачки рог, Ловац Раца, Лола, Лончић, Лудара, Луда кућа, Лудост, Луњевица, Љуби те чика Раде, Љута гуја, Магнум, Мадачова, Мадера, Мајдан, Мајкин салаш, Мајур, Мајчина, Мала астрономија, Мала гостиона, Мала двојка, Мала искра, Малина, Мали врабац, Мали корзо, Мали певац код Цврце, Мали рибник, Мало би 'те тако, Мало маче, Мало сунце, Манџа, Манџурија, Маредо, Маргер, Марко Поло, Матица, Маџа, Маџина кафана, Мачков подрум, Медаља, Међај, Мезулана, Мери Попинс, Месарске ливаде, Месечина, Механа скаламерија, Меџа, Меџовалија, МЗ, Милошев конак, Мирођија, Мисир, Миши бели срећу дели, Млади Арапин, Младић, Моја бивша, Моја рада, Моје кафанче, Мокра браћа, Момбаса, Моравче, Мостарске кише, Мрак, Мрвица, Мрњак, Муса, Миџа – стрес, На једно место, На крај света, Наница, Народна гостионица, Натенане, Наша кафана, Наше место, Наш крај, Наше село, Небеска кафана, Небески мир, Нежења, Немановци, Нема даље, Несаница, Ништо лепо, Нишка порта, Нишка шећер мала, Нишлија, Нишлијска механа, Нова, Нова влада, Нојева барка, Носталгија, Њупко, Оаза, Обница, Обрни окрени, Огњиште, Оканик, Окно, Октагон, Олио, Олук, Она, а не нека друга, Она моја, Опуштено, Општинска гостионица, Ораница, Орао, Орахов лад, Орач, Орашче, Оригинал, Орлић, Орлов крш, Оро, Ортак, Осам тамбураша, Отац, Отров, Оџаклија, Падеж, Палермо, Палестина, Пандора, Парастос, Парламент, Парно купатило, Партизанка, Пастув, Патка се вратила, Патролџија, Папук, Пахуљица, Пашон, Певац, Пензионерски рај, Пера Бабушка, Пера Ждера, Периферија, Перон 3, Петао (Какас), Петковача, 5 + 5, Пет шева, Пећина, Печарник, Пиленце, Пилићарска станица, Пилот, Пинокио, Пинтер, Пират, Писмо, Платани, Плави цвет, Плуг, Под гроздом, Под липом, Подрумче, Под торњем, Плава фрајла, Плаве очи, Плевна, Плехана кафана, Погођена патка, Полет, Пољаница, Помак, Попова шума, Поред пута, Последња шанса, Последњи боем, Последњи грош, Последњи динар, Последње збогом, Потковица, Поток, Поточара, Правда, Прва помоћ, Предах, Преко везе, Премијаши, Препрека (Акадáлу), Престо, Престолонаследник, Престоница, Прешернова клет, Прича која траје, Пржар, Пријатељи, Прикочи мајсторе, Прича, Проблем, Проклета авлија, Промаја, Пуж, Пукни зоро, Путуюћи глумац, П'цето које лаје, Рабаџија, Равна гора, Раде Варијанта, Раденик, Радикал, Радочело, Разбибрига, Развод брака, Рај, Рајачке тимнице, Ракијска тијаца, Ранапоз, Рандеву, Рањени певац, Рапаја, Рапоња, Раскрсница, Растура, Ратар, Ревани, Регрут, Рем, Ремизијана, Рене, Рефрен, Риболовачка прича, Ровац,

Рог, Романса, Романтика, Ротација, Роса, Рузмарин, Рујна зора, Рукавац, Руна, Руски ојак, Руски цар, Сабље димискије, Савамала, Саванова, Сандокан, Свирај брате, Сврака, Сад и никад више, Севдах, Седам плавих, Седам чунова, Седам Шваба, Седми километар, Сека, Сељак, Семафор, Сене водила, Сено, Сењак, Сибирија, Сиви дом, Сидро, Сиђи до реке, Синатра, Сипај, не питај, Ситни сати, СК кафана, Скачак, Скришена ћуприја, Славина, Славуј, Слануша, Слатки грех, Слаћко, Слепи миш, Слободни стрелац, Слободни ум, Со и бибер, Сокаче, Соколски сокак, Солитер, Соскина чесма, Софка, Софра, Софроније, Спартак, Спин, Сребрњак, Средорек, Сремски кутак, Срећни људи, Српска брвнара, Срч, Стакленац, Стамбол капија, Стара занатлија, Стари амбар, Стари запис, Стари мајдан, Стара лоза, Стара мачка, Стара планина, Стара трешња, Стара чаршија, Старе гајде, Стари амбијент, Стари млин, Стари фијакер, Старо дрвце, Старо здање, Стенка, Столови, Стоп ћале магистрале, Сточна храна, Страторија, Стриц, Сува чесма, Суви ћерам, Сумарен, Сунце, Сури, Сусрет, Сучевић, Суша, Тако је суђено, Талас, Талпара, Табор, Тајна, Тарапана, Твиги, Т'га за Југ, Таковски грм, Текијанка, Текстилац, Темкина кућа, Теча, Тигар, Тип-топ, Тито, Тиха долина, Тобијска кафана, Тонкино корзо, Топ, Топлички опанак, Топчидерска ноћ, Торник, Точак, Траг, Грандафиловић, Транзит, Trach, Трећа срећа, Треф, Трешњев топ, Три багрема, Три бика, Три вашке, Три лађара, Три листа дувана, Три лепе, Три мускетара, 3+, Три промила, Три сељака, Три сестре, Три сисе, Три сома, Три тачке, Три тигања, Три ћевапа, Три увијена дирека, Три шахта, Три шешира, Тројка, Трпеза, Трскара, Труманова кафана, Тулба, Туђа брига, Тунел, Ћеремиција, Ћошак, Ћошка, Ћумурко, Удовице, Удружење пензионера, Уђи бато, Узбуна, Уједињење, Ујче, Ујчино ћоше, Укус, У мајчину, Уранак, У сокаку, Устанак, Уиће, Фазан, Фараон, Фењер, Фигаро, Фишеклија, Фламинго, Флеш, Фолиранти, Франи, Хајдучка пећина, Хамам, Харчаш, Хаос, Харемлук, Херцег Нови, Херцеговина, Хиљаду ружа, Хитна помоћ, Ходач на води, Холестерол, Хороскоп, Храм, Цапко, Цап-цап, Цар, Царева ћуприја, Цариград, Царска охота, Цезар, Цесла, Циганска ноћ, Циганско срце, Ципи-рипи, Црвена лампа, Црвени певац, Црвца, Црна мачка, Црни Груја, Црни Милош, Црни орао, Црнка, Чађава механа, Чакмара, Чалабрчак, Чамцијска кафана, Чапа, Чардак, Чаришија, Чачанин, Чварак, Чесма, Четврти километар, Четири ветра, Четири годишња доба, Четири лава, Четник, Чивлак, Чика Дуца, Чимнија, Чисте руке, Читаоница, Чича, Чичина колиба, Чобанов одмор, Чокот, Чудић, Чудна ноћ, Чукарева кафана, Цавер, Цакарта, Цамбас

кафана, Центлмен и дама, Цеп, Церима, Цивианова, Цици, Цодина кафана, Цо јуниор, Цуџина кафана, Шадрван, Шај-кача, Шангај, Шарена кафана, Шарени ан, Шаторска кафана, Швајцарија, Швалер, Шекијева колиба, Шериф, 6 и 400, Шест каплара, Шест топола, Шеталиште, Шећер мала, Шешир мој, Школски рај, Шкољка, Шљам, Шљивовица, Шнајдер, Шок соба, Шопићанка, Шоповићево купатило, Шоте, Шофер, Шоферска ноћ, Шишка, Шпај, Шника, Шта је ту је, Штикла и буренце, Штука.

Продубљенија кафанолошка анализа културолошке мотива-ције кафанског именослава, коју смо принуђени да одложи-мо за другу прилику, морала би да осветли његове следеће стране.

Најпре, да установи и класификује разлоге за избор одговарајућег имена кафане, који углавном леже у потреби да назив пружи прву информацију: а) о формату кафане, б) њеним могућностима, в) њеним специфичностима, г) врсти и карактеру услуга, д) погодностима, њ) традицији...

А можда се надевано име ту нашло с обзиром: а) на локацију, б) на вредност објекта, или в) на циљну масу (могућу клијентелу).

Није занемарљив и поступак када се одлучује за именовање из културне баштине, из: а) филма, б) књижевности, в) сликарства, г) народне и друге музике, д) предања, њ) историје...

Све чешћи ће бити случај, разуме се помодарски, да се презимају имена од кафана, таверни, траторија, бистроа, пабова, кафеа или других установа сличнога типа из „белог света”.

Требало би посебно проучити и учешће менаџмента у избору назива кафана, премда намах искуствено закључујемо да се о томе може говорити тек у новије време, оно које траје од 2000. године и које социолози одређују као период *одблокиране постсоцијалистичке трансформације* (ПСТ) у Србији. Класична српска кафана не зна за менаџера. Старинском кафеџији није ни био потребан, а и шта ће му када су се у његовој персони сјединили и газда и главни работник, и менаџер и маркетиншки стручњак, и гласноговорник и рекламер... Па још да му други надева имена! Али у неолибералним околностима, при враћању на капиталистички начин привређивања, када на нетранспарентан начин нестаје балканска крчма широм Србије, поготово у већим градовима, отварају се нови локали колоквијално названи „фенси

кафанах”.¹² Оне не могу да функционишу без менаџмента и засигурно менаџери утичу на њихово именовање.

Рецимо на крају да постоје и законска ограничења у избору имена кафана, када овлашћено лице у одговарајућем државном органу за регистрацију нових ресторана, покретних угоститељских објеката и радњи за припремање и послуживање пића¹³ води рачуна да назив не угрожава културни ниво и јавни морал, да буде језички прикладан и да што верније изражава врсту делатности. У пракси се понекад одступа од прописа. Упркос чињеници да се по бројности међу новоснованим предузећима и радњама издвајају угоститељски објекти, то се не може правдати.

ЛИТЕРАТУРА:

Блашковић, Л. (2013) Приче партизанке, *Политика – Култура, уметност, наука* бр. 21.

Ђорђевић, Д. Б. (2010) Кафанологија – 99 величанствених назива, *Теме* бр. 3, Ниш: Универзитет у Нишу, стр. 1011-1015.

Ђорђевић, Д. Б. (2011) *Казуј крчмо Церимо: периферијска кафана и околост*, Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет.

Ђорђевић, Д. Б. Кафана: 582 величанствена назива, у *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет, стр. 309-316.

Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.

Ђорђевић, Д. Б. (2016а) *Целна социологија за почетнике*, Нови Сад, Ниш: Прометеј, Машински факултет.

Ђорђевић, Д. Б. (2016б) *Култура кафана у огледалу штампе*, Београд, Ниш: Службени гласник, Машински факултет.

12 „Реч је о објектима који по форми (ентеријеру, амбијенту) опонашају класичан кафански изглед (карирани столњаци, плехане пиксле, етноорнаменти по зидовима), али начин на који је организован посао у њима преузет је од ноћних клубова. У том смислу, може се говорити о комодификацији кафанолошког наслеђа односно његовом претварању у робу. Јер, овакве 'фенси кафанах' раде махом искључиво ноћу, од вечерњих до раних јутарњих сати, у њима је резервација обавезна, 'жива' музика своди се најчешће на једног човека (*one man band*) или дуете синтисајзеристе и певача / певачице, на улазу постоји обезбеђење, гардероба је обавезна и плаћа се, а понуда се заснива искључиво или претежно на пићу чија је цена знатно виша него у традиционалној кафани.” – Захваљујемо Димитрију Буквићу на пасажу из још необјављеног текста.

13 „Према подацима АПР које је објавио Тајуг, од почетка ове године највише је нових ресторана и покретних угоститељских објеката – 745. Следи 608 нових радњи за припремање и послуживање пића, а на трећем месту су фирме за рачунарско програмирање – 474.

Еко, У. (2011) *Бескрајни спискови*, Београд: Плато.

Lazić, М. (2011) *Џекајући капитализам*, Београд: Službeni glasnik.

Микавица, А. (17. јун 2016) Сваке године 6.000 више предузећа него претходне, *Политика*.

Nedeljko R. Bogdanović and Dragoljub B. Đorđević
University of Niš, Faculty of Philosophy, Niš;
University of Niš, Faculty of Mechanical Engineering, Niš

TAVERN NAMES

Abstract

The paper offers a semantic and structural systematization of the names of hospitality facilities in the Serbian speaking regions. Possible motives behind the listed names are also examined.

Key words: *Serbian language, names of taverns, tavern culture, tavernology, Serbia*

Миле В. Пајић, *Милошева чесма на Теразијама*, Београд

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1651158K

УДК 640.43:316.7

640.43:316.728

прегледни рад

КАФАНА КАО НАША СВАКОДНЕВИЦА И ОБРАЗАЦ ПОНАШАЊА

*Кафана је као обданиште: оставиш се ујутру, покупиш се увече.
Много дугујем кафанама. Зато у неке више не идем.*

Т. Х. Раич, *Ко је рекао живели*

Сажетак: Аутор у форми социолошког есеја анализира кафану као друштвену и културну институцију, начин и стил живота, део свакодневице и образац понашања. Све то поткрепљује изводима из дела знаних писаца који су се освртали и на кафану. На крају указује и на другу страну медаље, тј. на кафанску патологију која се врхуни у алкохолизму.

Кључне речи: кафана, култура кафане, свакодневица, образац понашања, алкохолизам

Кафана је врста угоститељског објекта у коме се, пре свега, пила кафа. Очигледно је да је она добила име по кафи, коју су гости највише пили.¹

Реч *кафана* је арапског порекла и означавала је место у коме се кува кафа, док су механе биле места у којима се точи пиће. Као угоститељски објекат у коме се пије само кафа, прва кафана забележена је у Меки у 15. веку. У 16. веку та институција је почела да се шири, најпре на Каиро, Сирију

1 Припремљено у оквиру пројекта *Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије* (179013), који се изводи на Универзитету у Нишу – Машински факултет, а финансира га Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и Цариград, да би у 17. веку стигла до Лондона, Марсеља, Беча, Лајпцига и многих других европских градова. Историја познаје многе народе који су се тукли због кафанских певачица, а нису знали шта да учине да би се изборили за своју слободу.

Пријатељи се позивају на кафу („наврати на кафу”). Додуше, често иза тог позива буде свега другог, па се на кафу може и заборавити. Позив на кафу увек представља одређено дружење (социјабилност).

За кафану се каже да је културна институција, начин и стил живота једног народа. Ако културу дефинишемо као својеврсни начин живота онда се сваки кафански образац понашања може тумачити као културни феномен.

Кафана је одувек била део наше свакодневице која портретира живот нашег човека, његов обичан, изузетан, али и баналан дан и стил живљења. Многи су спремни да истрају у убеђењу како је кафанско питање еминентно културни проблем. Тако, на пример, Богдан Тирнанић, сјајни новинар и хроничар београдских кафана, примећује да се реално стање одређене културе може сагледати кроз стање њених кафана. По њему, у принципу сваки културни развој је немогућ „у ситуацији кафанске стагнације”.²

Чини се да је то карактеристично за наш дух поднебља и стил живота. Чувена је изрека боема и песника Тина Ујевића да је историја у једном периоду „била домен кавецерија и гостионичара”, а Антон Густав Матош примећује „да без кафане и крчмара нема код нас друштвености”. Не чује се случајно слоган у нашим кафанама „за друштво у ћошку”.

Иво Андрић је најбоље показао како кафана обухвата читаву лепезу слика, образаца и стилова понашања.

„Та кафаница, која носи име трагично потонулог енглеског прекоокеанског брода, у ствари је мрачна просторија без прозора, шест корака дугачка и два широка, тако да у њој и нема столица, него оно пет-шест гостију увек стоји, за минијатурним шанком, а за старијег човека нађе се какав сандук или пивско буре као седиште. (Људи склони пићу и кафанском животу воле управо овакве тесне и оскудне просторије у којима се човек осећа као случајно забасео и увек као у пролазу, у којима ништа од намештаја не може

2 Тирнанић, Б. (2006) *Београд за почетнике*, Београд: Народна књига – Алфа, стр. 60.

привући пажњу госта, него су пиће и пијански разговор увек главно и једино).³

За кафану није потребно никакво предзнање. Она најбоље лечи тугу и распламсава радост. Кафана се сматра најдемократскијим простором, местом где се некада формирало јавно мњење кроз жамор, тиху музику, али и буку. „Посетиоци бифеа и коцкарнице представљали су разнолико и шарено друштво. У бифе су долазили и сиромашни, ситни грађани тога краја, мали службеници, радници, носачи са станице, ради одмора и разоноде, али и доколичари и пијанице из целе вароши, којима век пролази у обилажењу кафана и кафаница где стално траже нешто ново, а налазе увек исто⁴”.

У кафани, како примећује Момо Капор, могу да говоре и они „којима никад није било дозвољено на неком другом месту”. Има оправданих мишљења да бука није њена специфичност, јер она припада савременим кафићима. Нека истраживања указују на то да је високодецибелна музика измишљена да људи не би комуницирали. И заиста, кафић није добар простор за разговор и комуникацију.

Кафана је на нашим просторима део „шаторске културе”, која је нарочито цветала у време насртљивог турбо-фолка. Као таква, она представља огледало културе, културе исхране, културе пића – једноставно речено, показатељ је једног начина живота, а понекад и сведочанство „лудости” одређене културе.

Кафана је за многе најбољи агенс социјализације, која има неколико паралелних дејстава: културу дружења, коју кафана афирмише као „слободно тржиште познанстава и пријатељстава. С друге стране, она је култура доколице коју кафана развија као предуслов сваке културне појаве. Доколица је принцип сваке акције кафанског живота, предуслов културе разговора, дијалога, демократског сукоба аргумената, којој у кафани често прискачу у помоћ и други обични, тешки 'стаклени' аргументи⁵”.

Кафана афирмише заједништво, на коме почива све вредно, нарочито у патријархалној култури. Истраживања кафанске друштвености односе се на „веселу седељку уз пиће и јело” и одређене ритуале који се догађају за време тих дружења.

3 Андрић, И. (2012) Бифе Титаник, у: *Новеле о мутним временима*, Београд: Лагуна, стр. 294.

4 Исто.

5 Тирнанић, Б. (2006) *Београд за почетнике*, Београд: Народна књига – Алфа, стр. 61.

Кафана је место за неформализоване пијанке и чисте сусрете (на пример, отићи у кафану после посла). Она је место за интерперсонално успостављање или обнављање граница „сагласности” и „одбијања” (Е. Гофман).

Многи истраживачи феномен кафанског пијанчења обележавају као образац „чистог сусрета” друштвености, који је по својој структури најелементарнији, а по својој природи пре „органиски” него „културни” будући да наглашава територијалност, навику и ритуализацију понашања⁶.

Кафане као јавна места отворене су за све. Оне не постављају никакве лимите нити услове за улазак. И као такве, као демократске институције, карактеристичне су и за сеоски и за градски начин живота. Кафана не захтева никакву посебну друштвену или партијску припадност, мада се у тим својеврсним причаоницама или брбљаоницама врло често сусрећу упорни реформатори и партијски обојени говорници.

Одсуство најразноврснијих принуда које су биле својствене неким институцијама (нпр. обавезна одговарајућа гардероба) или посебна правила понашања (поштовање хијерархије), учинила су кафану местом где се сусрећу најразличитије групе, слојеви, појединци, ментални склопови, и она је место мешања подељених друштвених слојева.

Кафана је била прва демократска институција и простор. „За учешће у њему није била потребна ни писменост, ни учлањење ни дисциплина коју собом носи припадност било каквој другој организацији. Била је то прва институционализација слободе мисли; ту су се формулисали први објективни захтеви нарастајућег друштва”⁷.

Надмоћност града као да се учвршћивала овом институцијом. Кафана постаје средиште литерарне, а затим и политичке јавности и критике. Јирген Хабермас у књизи *Јавно мњење* наводи податак да је у првој половини 19. века у Лондону било више од 3.000 кафана, свака са својим уским кругом гостију.

Кафана је место за својеврсну размену критичких коментара. За многе, то је било и скривено место за писање, где су упорни бележници и поправљачи друштва знали да седе читав дан и ноћ посматрајући, слушајући, бележећи потпуно слободно, уз доброћудне погледе ужурбаних конобара, касирке или газде, који од њих нису тражили никакве посебне

6 Sulima, R. (2005) Semiotika pijančenja, u: *Antropologija svakodnevice*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 139.

7 Stojanović, D. *Kaldrma i asfalt*, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, str. 265.

поруџбине. Њихова скромна поруџбина омогућавала им је боравак у кафани без ограниченог трајања⁸.

Кафане су постале место за модерни спонтани облик дружења, обележје новог стила и начина живота, безграничне забаве и разоноде. Истовремено, носиле су наговештаје везане за преображаје у друштвеним односима и приватном животу. Кафана постаје замена за монденски или грађански салон.

Кафане нису дозволиле да нестане јавни човек. Оне су биле темељ јавног мишљења. Ма колико се разликовале по „саставу и ширини”, по клими расправљања и по тематској оријентацији, кафане су, заједно са салонима, показивале тенденцију да организују перманентну дискусију међу приватним лицима тражећи једну нову врсту друштвеног опхођења, која више не представља једнакост статуса већ „такт равноправности”, једнакост „просто људског”⁹.

Кафана није исто што и механа; она може постојати само у граду, као институција урбаног начина живота. У механи се могло добити и пиће са храном, али и соба за преноћиште. Оне су могле да ничу у варошицама, селу или као функционалне грађевине на друму.

Публика која свраћа у кафану је разноврсна. Некада су у њој седели млади људи који су студирали у иностранству, нежењени чиновници, професори, официри и странци, а нешто касније и стручњаци техничких профила који су стизали у земљу.

Улога кафане била је *еманципаторска*, што се могло видети и по именима кафана. Њихови називи подсећали су на нека позната европска и далека егзотична места („А Paris”, „Лондон”, „Женева”, „Атина”, „Европа”), али и на имена с периферијским идентитетом у које су најчешће свраћали „периферијски змајеви”.

„Када сам једанпут потпуно трезан сабрао сва пића која обично попијем у току дана и ноћи, следио сам се од страха! Па ипак, не сматрам себе пијанцем. Уосталом, каква је разлика између пијанца и алкохоличара? Не знам. Али пијанац ми, за разлику од алкохоличара, делује некако ведрије, народскије... Истина, нисам то никада озбиљно покушавао, али верујем да бих могао без пића. Без цигарета сигурно не бих!

8 Diga, Ž. (2009) *Kulturni život u Evropi na prelazu iz XIX u XX vek*, Beograd: Clio, str. 87.

9 Habermas, J. (1969) *Javno mnjenje*, Beograd: Kultura, str. 49.

Сада бих требало да се сетим како сам почео да пијем, али чему? Увек се некако почиње. Најчешће из младалачке позе. Улазећи у књижевност, улазио сам у кафане, препуне пијаних писаца. Као и остали почетници, стицао сам њихову наклоност плаћајући им по коју туру. Зашто су пили, и зашто на онај упорни самоубилачки начин? И сад кад размишљам о тим давним временима, чини ми се да њихове осетљиве духовне конституције једноставно нису могле да поднесу ондашње грубости и лаж, којима су били окружени. Мислим да им је претило класично шизофреничко цепање личности и да су, осећајући то, покушавали да алкохолом некако слепо расцепљене половине. Држава је, наиме, очекивала од њих здраву, конструктивну уметност, проглашавајући их 'инжењерима људских душа', док је огољени живот проваљивао у њихову поезију, раскринкавајући званични оптимизам¹⁰.

Озбиљно треба узети у разматрање тврдњу да су многи људи алкохоличари иако нису тога свесни. Сваког дана попијена једна или две чашице алкохола, „дупло љуто“, може нас одвести на стазу узнемирења и недоследности, у лавиринте упропашћених, разрушених и очајних породица, деце често бачене у чељусти беде, стида и подсмеха. Живот с алкохолом бива нам неспокојан, често и вулгаран.

Каже се да алкохол човека загрева и смањује умор. У ствари, заборавља се да он делује као лако наркотичко средство. Оно што он умањује није умор већ осећање умора. У почетку, алкохол је привлачан, али и варљив.

Ко није по нашим крчмама, кафанама, озбиљним локалима видео зајапурену, али и модру боју лица својствено пијанцима. То су они што најчешће галаме, „реформишу“ свет речима, и који своје седељке често завршавају тучама. У акцију тада ступа „запећак“ људске свести. А кад он проради настаје ситуација у којој се рационално оправдава ирационалним.

Да ли је алкохол бег од живота? Да ли је у њему или виђено кроз његову призму „живот негде другде“? Можда има елемената истине да је он бекство од осећања тешке стварности, да је узлет и излет од опорог свакодневља. Али се решења не могу наћи ни у стањима сањарија, илузија и лажне пријатности. То бекство од тешке стварности често је описивано у литератури. Уметници и књижевници знали су да напишу најбоље текстове о кафани и бекству у алкохол.

10 Kapor, M. (1986) *Knjiga žalbi*, Zagreb: Znanje, str. 35–37.

„Кренеш увече по кафанама, редом: од станице до *Скадарлије*. Не знаш куд би пре. Кафане пуне бивших сељака, бивших бораца: сви млади, и здрави, а већ из колосека живота испали. С њима покоја збуњена супруга, или непотврђена пријатељица, или рођака. Раскућени ратари, чобани који су у ратном метежу погубили стада, нередовни студенти, пропали ђаци. Све се то у главни град стуштило, поткровља и подруме заузело, у празне станове народних издајника упало; ноћ кад падне, удари у туговање и у лудовање. Очи им, свима, опасном нежношћу сјакте. Кроз дим цигарета и јецај виолина промаља се будућност, заносна, застрашујућа, у лудим одломцима...

Музика из кафанских башти ширила се као кликтање распусне ноћи. Склопим ли очи, све ми се, у часу, непромењено враћа.

Кафанске баште посуте шљунком и погашеним опущима. Из затупастих хрстових бурића точи се пиво. Певачица у хаљини са сребрним шљокицама маше микрофоном. Бивши ратници, окружени женама и свастикама, прате јој сваки покрет: донекле разгаљени, однекле смркнути и уцвиљени и спремни на свако зло... Свакоме се чини да цео свет пропада. Неповратно и непоправљиво и беспримерно. Грми око ушију, сева у памћењу. Распуштена садашњица се спори с нескладним успоменама, мучи се с предачким завештањима... Кивни и пусти брђани длановима крше чаше, цокулама их, као бубашвабе, на поду сатиру. Гледам их онако намргођене и растуљиве и осећам: јадни смо. Окренули смо леђа свом сељачком племену и то се мора окајавати. Збацили смо неке ланце, па се слобода пред нама отворила као ђаволска јама. Црвених, подливених очију траже да им на силу осмехнута певачица по шести пут заредом отпева песму, чије се последње речи губе у праску стакла, јауцима и болним псовкама.

*Земљо моја неорана,
тамо ми је мајка стара,
немам браће ни сестара:
место браће и сестара,
слобода ме разговара.*

И пета тешке ципеле се као жрвањ поново окрене на чаши.

Лудују новодошлице, јаучу, што од среће што од бола. Средина двадесетог века: сељачија прославља свој историјски слом”¹¹.

Ту стешњеност, страх од анатеме и распојасаност, коју је са много нијанси осликао Милован Данојлић, луцидно је описао Момо Капор, првенствено имајући у виду „уметничку братију”, за коју каже да „стешњени између догме и свог уметничког нагона, између страха од анатеме и жеље за слободом, најосетљивији од њих пронађоше случајно заборављену пукотину, једини излаз у савршено смишљеном систему – бекство у алкохол. Јер ниједан друштвени поредак, ма колико био строг, не третира пијанство као диверзију, већ га углавном сматра болешћу – дозвољеним пороком слабих” – и при томе даје целовиту слику њиховог стила живота: „Попут дворских луда, они су слободно могли да говоре моћницима у лице истине, због којих би други, они трезни, истог часа отишли на робију. Искључивши добровољно себе из општег такмичења, пијанци су већ толико ниско на друштвеној лествици (боље речено, ван ње!) да за оне који владају представљају неку врсту полубића, на које се гледа са благонаклоним сажалењем.”

Казивања о кафани често су изречена ведрим језиком. То су казивања о ходочашћу које нас доводи у тајанствене воде лажног мира кад лагодно изјављујемо да нам је све свеједно. Варка која има далекосежне последице, које најчешће и нису једноставно сагледиве.

Треба се само сетити оних многобројних људи, усамљених, избачених из свог колосека, који су постајали агресивни или тихи пијанци замишљени над пропалим идеалима. За те, прилично ћутљиве пијанце, који седе са боцом од пола литра или литра и које је алкохол послао на периферију живота, начинио од њих „крње егзистенције”, обично се каже да пију због неког разлога или потребе за надокнадом.

С алкохолом и у пијанству човек је увек на губитку. Сведочанстава о томе има много, а она су најчешће невесела.

11 Danojlić, M. (1980) Noćne kafane, u: *Senke oko kuće*, Zagreb: Znanje, str. 45-47.

ЛИТЕРАТУРА:

- Тирнанић, Б. (2006) *Београд за почетнике*, Београд: Народна књига – Алфа.
- Андрић, И. (2012) Бифе Титаник, у: *Новеле о мутним временима*, Београд: Лагуна.
- Sulima, R. (2005) Semiotika pijančenja, u: *Antropologija svakodnevice*, Београд: Biblioteka XX vek.
- Stojanović, D. *Kaldrma i asfalt*, Београд: Удружење за друштвену историју.
- Diga, Ž. (2009) *Kulturni život u Evropi na prelazu iz XIX u XX vek*, Београд: Clio.
- Habermas, J. (1969) *Javno mnjenje*, Београд: Kultura.
- Капор, М. (1986) *Knjiga žalbi*, Загреб: Знанје, str. 35-37.
- Danojlić, M. (1980) Ноћне кафане, у: *Senke oko kuće*, Загреб: Знанје, str. 45-47.

Dragan Koković
University in Novi Sad, Faculty of Philosophy –
Sociology Department, Novi Sad

TAVERN AS OUR EVERYDAY ROUTINE AND
A BEHAVIOURAL PATTERN

Abstract

In the form of a sociology essay, the author analyzes the tavern as a sociology and culture institution, lifestyle, part of our everyday routine and a pattern of behaviour. All is backed by excerpts from the works of famous authors who wrote about the tavern. In the end, the essay points to “the other face of the medal” i.e. to the pathology of the tavern peaking in alcoholism.

Key words: *tavern, tavern culture, everyday routine, behavioural pattern, alcoholism*

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1651167S

УДК 640.43:316.7(497.113)

оригиналан научни рад

КАФАНА У РАВНИЧАРСКОМ СЕЛУ: ОД БИРЦУЗА ДО КАФИЋА

Сажетак: У овом раду су приказани налази социолошког истраживања кафана у селу Стапар, које се налази на територији Града Сомбора, у северозападном делу Србије. У истраживању је кориштен метод студије случаја, а резултати су показали да је сеоска кафана/кафе важна установа сеоског друштва, јер обавља више функција од значаја за село. Такође је установљено да се у сеоским кафанама/кафеима, на особен начин, преплићу традиционално и модерно.

Кључне речи: модерно, кафана, кафе, село, традиционално, функције

Лаици обично социологију виде као некакву досадну науку, која се бави (пре)озбиљним стварима и која са свакодневним животом нема никакве везе. Она заиста може таква да буде, за оне социологе који свом предмету приступају на „чиновнички” начин, као и за оне којима бављење науком служи једино у сврху сопствене промоције. Међутим, они који истраживању друштва приступају са страхћу, јако добро знају колико социологија уме да буде занимљива, између осталог и због тога што њен предмет и те како јесу „обичне”, свакодневне ситуације, оно са чиме се људи, живећи свој друштвени живот, непрестано сусрећу. Од тих и таквих предмета социолошког истраживања могуће је чак и творити посебне социолошке дисциплине, које опет могу бити део неких интердисциплинарних настојања да се прецизно опише и разуме и/или објасни одређени део друштвене стварности. Управо је такав случај са уделом социологије у кафанологији, науци која своме предмету прилази

на интердисциплинаран начин, повезујући историју, етнологију/антропологију и социологију, уз придруживање економије, туризмологије, социјалне психологије, историје уметности, комуникологије и науке о књижевности.¹ Место социологије у овом сплету наука одређено је њеним главним предметом: она има за задатак да осветли друштвену страну кафане, да испита друштвене односе који су са кафаном (на различите начине) повезани.

У овом раду аутори имају за циљ да представе резултате једног мањег истраживања, (студије случаја), са којим су истражили у нешто слабије истражено подручје, подручје сеоских кафана. Наиме, управо као што су село и истраживања села на једном од „споредних колосека” социологије, сеоске кафане су такође недовољно истражен сегмент предмета кафанологије, нарочито када се ради о социолошкој перспективи. Задатак је социолога села да се са оваквим стањем и приступом не мире, већ да на делу, емпиријским истраживањима, укажу на научни и сваколики други значај друштва на селу – укључујући ту и сеоске кафане.

Кафана, село, сеоске кафане

До сада најозбиљнији допринос кафанологији код нас дали су аутори и приређивач зборника *Кафанологија*, објављеног 2012. године. У овоме се зборнику, из различитих углова и на мултидисциплинаран начин (како то кафанологији и доликује) разматрају бројне теме везане за друштвену страну кафана, укључујући и неколико покушаја дефинисања саме кафане. За ово последње, очекивано, највеће заслуге имају социолози.

Као социолошки најбитније одређење кафане чини нам се њено проглашавање за „треће место”. Наиме, у животу човека и друштва места играју веома значајно улогу. Ту је најпре породица, место из којег долазимо и у које се, у правилу, увек враћамо; затим, место рада, које можемо и мењати, али оно готово увек остаје одвојено од породице; коначно, кафана јесте „треће место”, простор битно различит и од породице и од места рада, са својим друштвеним специфичностима.² Међу те специфичности треба убројати, између осталог, њену улогу у конституисању јавности, затим њен демократски карактер, као и чињеницу да се у њој, барем

1 Ђорђевић, Д. Б. Еј, кафано, науко моја, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 15.

2 Маринковић, Д. Идеологија, јавност и рођење „трећих места”, у: *Кафанологија* приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 13-28. Творцем идеје о „трећим местима” сматра се Реј Олденбург (Ray Oldenburg).

за краће време, суспендује друштвена хијерархија. На свој начин, кафана је место јачања социјалног и културног капитала.³ Социолошки посматрано, кафана представља једну од друштвених установа (институција). Установе имају за циљ да задовоље одређене људске потребе, чинећи то на стабилан и вредносно и нормативно регулисан начин, а кафана свакако задовољава бројне људске потребе, нарочито ону за друштвеношћу, коју можемо сматрати генеричком.⁴ За нашу тему (сеоске кафане) посебно важним се чини одређење које је дала Катрин Литар Тавар (Lutard-Tavard, Cathérine): „Кафана је дијагноза стања у коме се налази локално друштво”.⁵

Кафана није западњачки, већ источњачки изум. Сама реч долази из персијског (а преко турског) језика: *qahvah-khanah*, који означава кућу у којој се кува кафа. Прва кафана забележена је у Меки, да би се кафане затим појавиле у Истанбулу, Каиру и Сирији. У енглески језик израз *coffe-shop* улази почетком седамнаестог века, након што је један путник ову установу запазио у Истанбулу.⁶ Од половине истог века, кафане се са Леванта шире на запад (Лондон, Марсеј, Беч, Лајпциг, итд). Одмах по свом настанку оне постају „легло” конституисања политичке јавности, па власти у Великој Британији већ седамдесетих година седамнаестог века траже од органа реда да поведу рачуна о ономе што се у кафанама прича. Будући да су српски простори били под турском влашћу, утицај Леванта се рано осетио у сфери угоститељства. Кафане и кафански живот наставили су да се развијају и након одласка Турака из Србије.⁷

У литератури често налазимо став да је кафана изразито везана за градски начин живота. Тако С. Вујовић констатује да је кафана „(...) јавна градска социопросторна микротворевина”, као и да је реч о „(...) јавном и/или полујавном урбаном простору”.⁸ Д. Стојановић тврди да је реч о „(...)

3 Маринковић, Д. нав. дело, стр. 33 и 35; Вујовић, С. Феномен кафане и модернизација, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 58.

4 Шуваковић, У. Политичка функција кафане у српском друштву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 117-118.

5 Lutard-Tavard, C. (2010) Les Cafes en France, Constat, Nouvelles Tendances ou Lieux en Voie de Disparition?, *Теме* бр. 3, стр. 973.

6 Вујовић, С. нав. дело, стр. 57.

7 Стојановић, Д. Кафане као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 43-54.

8 Вујовић, С. нав. дело, стр. 57.

једној од кључних институција урбаног живота”, позивајући се и на уредбу српских власти из 1863. године, према којој је отварање кафана дозвољено само у градовима.⁹ Није спорно, међутим, да су се кафане рашириле и по селима, али је проблем у томе што је њихово место у руралним друштвима недовољно истражено. Социолози села су се сеоском кафаном бавили само успут, не залазећи дубље у истраживање ове установе, уз приметно одсуство озбиљнијег и утемељенијег емпиријског приступа. На сеоску кафану се гледало као на градску установу која се проширила на руралне просторе доносећи нове обрасце провођења слободног времена, са посебним нагласком на појаву друштвено девијантног понашања, до тада селу мање познатог.¹⁰ Иако су ови увиди у основи тачни, они нису потпуни и недостаје им систематско искуствено поткрепљење. У зборнику *Кафанологија* налазимо веома корисна размишљања на тему сеоских кафана Љ. Пушића и Д. Б. Ђорђевића (кафана као „селячки фејсбук”),¹¹ као и прилоге етнографског карактера (П. Христов и Б. Ибрајтнер),¹² опет без емпиријског истраживања места кафане у савременом (српском или неком другом) селу.

Наша намера је била управо да „заронимо” у друштвени свет сеоске кафане, да покушамо да докучимо ко су власници/особље/гости сеоских кафана и какав је њихов међусобни однос. Такође смо настојали да истражимо функције сеоске кафане, тј. да одредимо њено место у селу као „друштву у малом”, управо онако како су то са градском кафаном учинили бројни аутори у до сада у овом тексту више пута наведеном зборнику *Кафанологија*. При томе смо пошли од претпоставке да је сеоска кафана, баш као и градска, полифункционална друштвена институција, чија се улога у сеоском друштву не може свести на причу о социјалним девијацијама.

9 Стојановић, Д. нав. дело, стр. 45.

10 Костић, Ц. (1975) *Социологија села*, Београд: ИЦС, стр. 182 и 265; Митровић, М. (1998) *Социологија села*, Београд: Социолошко друштво Србије, стр. 345-346.

11 Пушић, Љ. (2012) Градске кафане као кодови урбане географије, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 136-137; Ђорђевић, Д. Б. (2012) Прилози за социолошку кафанологију, у *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 207-208.

12 Христов, П. (2012) Крчма у бугарском селу – „кућа ђавола” или друштвена институција, у: *Кафанологија*, стр. 371-376; Ибрајтнер Б. (2012) Вино пили на сат, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник, стр. 573-576.

Метод

Будући да смо констатовали да се ради о слабије истраженом подручју, логично следи да је ту морало да буде речи о ономе што се зове *експлоративно истраживање*, а које се организује и спроводи у случајевима у којима је сам проблем мање-више слабо истражен. Отуд и избор метода – *студије случаја* – помоћу којег је могуће добити разноврсне податке о истраживаној појави и тако читаву ствар разумети „по дубини”, што је посебно битно за формирање хипотеза у неким каснијим, обимнијим истраживањима.¹³ Према мишљењу В. Милића, метод студије случаја је посебно користан „(...) када се ради о свестраном проучавању целини појединчевог искуства, појава, установа и организација”.¹⁴

Зашто баш село Стапар и стапарске кафане? У размишљањима о предмету истраживања закључили смо да би Стапар био добар избор из два разлога: прво, село је ауторима блиско и о њему имају бројна примарна искуства – у друштвеним наукама ово уопште није неважна чињеница, јер она може значајно допринети правилном разумевању истраживаног проблема; друго, с обзиром на време које нам је било на располагању, у овом се селу прикупљање података могло извршити на најједноставнији и најјефтинији начин (аутори су на терену користили искључиво сопствене ресурсе, без ичије финансијске подршке).

Као што то и предвиђа метод студије случаја, извора података било је неколико. Најпре, то је била литература о самом селу, чији је један од твораца био и познати писац, Стапарац по рођењу, М. Јосић Вишњић и уз помоћ које смо осветлили прошлост стапарских кафана. Када је реч о броју становника у селу, коришћени су најновији статистички подаци из публикације Републичког завода за статистику. Најзанимљивије и најкорисније податке о садашњем тренутку и стању у сеоским кафанама донело је, наравно, теренско истраживање у којем смо користили интервју и непосредно посматрање; у експлоративним истраживањима, квалитативни методи и технике имају нарочито место, јер се њима разумевање истраживане појаве продубљује. Интервјуи су били структурисаног типа, вођени уз помоћ основе за разговор. У формалном смислу обављено их је шест, искључиво са власницима кафана и кафеа (по три), али је вођених разговора у ствари било много више: неструктурисаних интервјуа са

13 Yin, K. R. (2009) *Case Study Research. Fourth Edition*, Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.

14 Милић, В. (2011) *Основи методологије искуственог истраживања у друштвеним наукама*, Београд: Завод за проучавање села, стр. 125.

учесницима/познаваоцима кафанског живота у селу некада и сад било је најмање још толико. Овоме треба додати и то да су се гости кафана/кафеа у којима смо водили разговоре укључивали у њих, очигледно желећи да и они дају некакав свој допринос нашем истраживању. Прикупљање података обављено је априла месеца 2016. године.

Искуство истаживача на терену могло би се, без претеривања, назвати пријатним и социолошки инспиративним. Сви становници села са којима смо били у контакту били су спремни на разговор, отворени и понекад чак нестрпљиви да нам пренесу, до у детаље, оно што нас је занимало. У једном броју случајева разговор није било лако ни завршити: на једну се причу надовезивала друга, на другу трећа, а све у простосрдачној и присној атмосфери. Тако се и на овом случају потврдило дугогодишње истраживачко искуство првопотписаног аутора о становницима села као изузетно (како социолошки, тако и људски) захвалним саговорницима.

Стапарске кафане некад и сад

Село Стапар налази се на северозападу Бачке, на територији Града Сомбора од којег је удаљено 14 километара у правцу југа. Стапар лежи на 94 метра надморске висине, а његов атар обухвата 8.450 хектара и граничи се са атарима девет места: Сомбора, Сивца, Малог Стапара, Крушчића, Бачког Брестовца, Дорослова, Сонтe, Свилојева и Пригревице.¹⁵ Село је настало половином осамнаестог века, када су аустријске власти, желећи да уз Дунав колонизују немачко становништво, Србе, насељене уз Дунав крајем седамнаестог и почетком осамнаестог века, војном силом, уз оружане сукобе и паљевине, протерали из места Бокченовић и Врањешево (Апатин), као и са пустара Неорић и Ђурић (Пригревица). Протерани Срби основали су ново насеље, названо Стапар. У току револуционарних збивања 1848-49, Стапар је више пута нападан од стране мађарске војске, а бранили су га мештани и добровољци из Књажевине Србије. Током Другог светског рата село се сачувало од разарања пре свега због тога што је имало добре односе са суседним мађарским селом Дорословом, тј. зато што су Дорословчани гарантовали за Стапарце; Стапарци су комшијском селу услугу вратили врло брзо, када је 1944. у овај крај дошла победничка Црвена армија и Југословенска народноослободилачка војска. Период комунистичке власти није за Стапарце био посебно пријатан, јер се нису уклапали у идеолошке и

15 Божин, М. и Ђурић, Б. (2002) *Стапар. Приче и јунаци*, Нови Сад: *Terra nova*, стр. 8.

друге „кључеве”. Жбири су комунистичким комитетима редовно преносили глас да су Стапарци јединствени: „Сви су за краља!”¹⁶

Број становника у Стапару је у другој половини деветнаестог века прешао пет хиљада, али се до данас тај број значајно смањило, за око једну трећину. Главни узрок јесу одсељавања у градове (пре свега у Сомбор и Нови Сад) и смањен наталитет. Становници Стапара су скоро стопроцентно припадници српског народа, рачунајући ту и неколико стотина досељеника из Босне и Херцеговине и Републике Српске Крајине (Баније, Лике и Кордуна), који су у село стизали током шездесетих и седамдесетих година прошлог века, а највише након етничког чишћења српских крајева у данашњој Хрватској 1995. године.

Година пописа	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Број становника	4.811	4.925	4.582	4.242	3.988	3.795	3.720	3.282

Табела 1. Број становника Стапара према пописима 1948-2011;

Извор: *Упоредни преглед броја становника 1948-2011* (2014),

Београд: Републички завод за статистику, стр. 34.

У Стапару данас живи нешто више од три хиљаде становника, од којих се добар део бави пољопривредом, нарочито ратарством; Стапарци су били рекордери у производњи кукуруза још у бившој Југославији. Стапар има сопствени, сеоски водовод; канализације нема, у употреби су септичке јаме. Школа постоји већ више два века, а данашња носи назив „Бранко Радичевић”. Раде месна канцеларија и пошта, а Стапарцима данас највише недостаје банка (донедавно их је било две) – имају само један банкомат. Сеоска црква саграђена је 1776. године; сеоска слава је Велика Госпојина (28. август), која се и у комунистичко време обележавала без прекида. Стапарци се, између осталог, диче и бројним истакнутим личностима рођеним у њиховом селу, као што су нпр. Мирослав Јосић Вишњић (писац, кандидат за Нобелову награду), Динко Давидов (секретар Сентаддрејског одбора САНУ) и Србослав Ивков (један од најпознатијих хармоникаша у бившој Југославији у другој половини двадесетог века), али и својим фудбалским („Хајдук”, основан 1923) и стонотениским клубом („Гусар”, основан 1961. године).¹⁷

¹⁶ Исто, стр. 9; Буквић, М. (2003) *Апатин кроз векове*, Апатин: Бирограф, стр. 41-47.

¹⁷ Божин, М. и Ђурчић, Б. нав. дело; Јосић Вишњић, М. (2000) *Мала енциклопедија Стапара*, Београд-Стапар: Књижевна фабрика „МЈВ и деца”.

Стапарске кафане и кафански живот могуће је пратити од времена између два светска рата.¹⁸ За кафану се овде, иначе, најчешће каже „бирцуз”, што је реч која долази од немачког *Wirtshaus* („газдина кућа”). Пре Другог светског рата напред села се налазио „Велики бирцуз”, који је пре свега био свратиште путника и имао „паркинг” за 50 коња и 20 кола. Владарик „Великог бирцуза” дуго је био Радишко Катанић. Године 1929. у селу је изграђен хотел „Меран” (власник је био Стеван Ковчин Тата), на чијој су мансарди спавали како гости, тако и певачице и свирачи који су наступали у хотелској кафани. Након рата, стапарско државно угоститељско предузеће такође се звало „Меран”, док је седамдесетих година прошлог века, на изласку из села према Сомбору, изграђен и мотел са истим именом. Мотел „Меран” имао је кафану са две сале и у њој су редовно свирали тамбураши; годинама је ово било једно од најпривлачнијих места за излазак на вечеру и музику у сомборској општини.

Кафану „Код Ђоке” изградио је, такође пре Другог светског рата, Ђока Ивков. После рата и она је национализована, али је остала једно од главних места за игранке и сличне забаве. Ту је била и кухиња и музика са певачицама, а неки од честих гостију били су познати глумци Миодраг Петровић Чкаља и Мија Алексић. У кафани „Код Ђоке” Томислав Петернек је 1961. године снимео чувену фотографију „Циганчица воду гази, овако, овако!”

Власница кафане „Код Павке” била је Павка Стајшић и у њој су се, после сточних вашара и пијачних дана, окупљали трговци коњима и другом стоком. Овај бирцуз је имао и билијар и куглану. Билијар и куглану имале су бројне стапарске кафане. Иван Лукић Кика био је познати бирташ чија је кафана имала летњу башту, нарочито популарну осамдесетих година двадесетог века. Тих истих година највећа кафана је била она у Задружном дому, коју је основала и водила Земљорадничка задруга „Прва војвођанска”. Руководиоци задруге схватили су да се не исплати да Дом „зврји” празан, па су отворили кафану са роштиљем и музиком.

У кафану „Код Маре и Дује” седамдесетих година је наврћао познати фудбалер Драган Џајић, у време када је служио војни рок на сомборском аеродрому. Позната је била и кафана „Код Прде”, коју је водио Мирко Којин Прда, најпознатији кувар овчијег паприкаша (омиљеног у овом крају) не само у Стапару, већ и шире. „Лакунова кафана” (Вујица Симин

¹⁸ Стапарске кафане у прошлом времену приказане су на основу монографија о овом селу (Божин, М. и Ђурчић, Б. нав. дело; Јосиф Вишњић, М. нав. дело), као и на основу неколико неструктурираних интервјуа.

Перић) била је чувена по стапарским тамбурашима и гајдашу Гојку Вукобратову Коци. У Вујициној кафани су гости често остајали и после фајронта, када им је певао сам газда, док се пиће точило бесплатно. Гајдаш Коца је, када мало више попије, ређао од чега се састоје гајде: глава, карабица, рог, мехови, мешина, бас, прдаљка, уводи и трака – српска тробојка.

Имао је Стапар и неколико чарди. У једној од њих, коју је водио Рада Милованов Чура, 1958. била су изграђена два базена, велики и мали (за децу). Мали базен је био у сенци великог дуда, а ово купалиште је имало и травњак за сунчање. Наравно, газда је купање наплаћивао гостима којих је било много, јер у то време још увек није био прокопан канал Дунав-Тиса-Дунав.

Осим наведених, бирцуза је у Стапару било још доста, док је бирташа (углавном Стапараца, али и људи са стране) било више десетина. У целини гледано, Стапар је у двадесетом веку имао богат, разноврстан и занимљив кафански живот.

Данас у овој сфери влада лако уочљива и наизглед прилично оштра подела на традиционалне кафане (бирцузе) и модерне кафе (кафиће), који се међу собом разликују по много чему, од ентеријера и екстеријера, преко онога што својим посетиоцима нуде, затим структуре гостију, све до приступа послу који имају њихови власници. Бирцузи и кафићи постоје напоредо, сваки са својом клијентелом и сваки са својом нарочитом улогом у сеоском друштву.

Активни кафеи (кафићи) у Стапару

Кафе ресторан (раније кафе клуб) Time

Тренутно најпопуларнији кафић (кафе) у Стапару. Налази се у самом центру села, непосредно поред основне школе. Отворен је 2010. године, а на журке које су се овде викендом организовале долазили су млади из целог Западнобачког округа, па чак и из Републике Хрватске (из српских села у близини границе: Трпиња, Бобота и др). Након што је уведена кухиња, пре отприлике годину дана, ове викенд-журке престају да се одржавају. Тренутно је у изградњи посебна хала у којој ће се организовати журке и која се налази иза самог локала, у дворишту.

Кафе бар и тицерија Пајцин

Почео са радом средином претходне деценије (2006). Налази се на раскрсници путева за Дорослово и Бачки Брестовац (оба пута воде у општинско место Оџаци), у близини сеоског

парка. Осим пића, овај локал има и врло разноврсну понуду хране: роштиљ, пице, бурито, палачинке, сладолед, кокице. У самом локалу је и билијар, пикадо, сто за стони фудбал; ту су и покер-апарати и електронски рулет, чак и спортска кладионица (за овај се локал по селу прича да му „још само рингишпил фали“). Овде се такође повремено организују журке, а у дворишту се налази „летња дискотека“ у којој се журке организују током лета.

Жис

Кафић отворен, као и претходни, пре десетак година. Првих година након отварања био је најпопуларније место за изласке у селу. У њему ради кладионица, а ту су и електронски рулет и покер-апарати.

„I drink beer kod Džonija“

Кафић отворен пре три године (2013), након затварања некад врло популарног кафића „Pink“, који је био место окупљања љубитеља рок/хардрок/метал музике. Комплетна клијентела, заједно са конобарицом, пресељена је у овај локал. Локал се налази у склопу власникове породичне куће, на углу на којем се две улице спајају. Овде се окупљају и љубитељи мотоцикала, ту се организује и мото-сусрет у склопу „Госпојинских вечери“ (културне манифестације која прати сеоску славу).

Активне кафане (бирџузи) у Стапару

Код Буше (Кафана Крмпотић)

Смештена на главној улици, преко пута парка, испред аутобуске станице; ради без прекида од 1981. године. У поседу је садашњег власника (некада конобара у истој кафани) од 1993. године.

Код Прде

Налази се у делу села који се зове „Бара“, на самом углу Улице Краља Петра I и Улице Партизанске. Некадашњи власник, Мирко Којин, имао је надимак „Прда“ и био је најпознатији кувар стапарског овчијег паприкаша. Након његове смрти, на место кафане отворена је продавница, а недавно (2013) је Мирков унук одлучио да поново отвори кафану, са старим називом.

Гуслар (Кајганина кафана)

Ова се кафана такође налази у Бари, али на другом крају, на самом излазу из села, према путу за Сивац, а у непосредној близини стадиона и вашаришта. У питању је најстарија кафана у селу, коју је основао прадеда садашњег власника још 1903. године, што значи да ради (са прекидима) већ више од стотину година.

Код Мише

Ради од 1990. године. Њен оснивач и власник је у Стапар дошао као конобар, оженио се и сазидео кућу у којој се налази и кафана. Данас у кафани ради и спортска кладоница.

Нашим смо истраживањем обухватили три кафеа („Пајцин”, „Time” и „I drink beer kod Džonija”), као и три кафане („Код Буше”, „Код Прде” и „Гуслар”). На свих шест места вођен је разговор са власником локала, који се често претварао у „групни интервју” са присутним особљем и нарочито гостима. На овом месту укратко, колико нам то простор дозвољава, преносимо основне налазе до којих смо дошли и који нам осветљавају улогу кафана/кафеа у друштву села Стапара.

Оснивачи и уједно власници кафеа су, без изузетка, млађи људи, што је свакако очекивано јер је у селу кафе „млађи” од кафане. Двојица су старости од по четрдесет, а један има двадесет и девет година. Код двојице власника („Time” и „Пајцин”) приметан је наглашен предузетнички приступ угоститељству, са основном намером да се заради новац и да се, само ако је то могуће, делатност и спектар услуга прошире. Оба власника долазе из породица у којима се неки од најближих сродника (отац, брат, па и сам власник) баве пољопривредном производњом и/или трговином пољопривредним производима и репроматеријалом. Власник кафеа „Time” каже да је „(...) одувек желео да се бави овим послом”; власник „Пајцина” (чији је отац директор задруге, брат музичар, а он сам има завршену средњу угоститељску школу и пет је година радио као конобар) истиче да су га многи одговарали од отварања локала, упозоравајући да „(...) није на главној улици”, али да је он веровао да ће успети и да је успео. Заиста, у ова два кафеа спектар услуга је најшири: овде можете добити и храну (од роштиља, преко пизца, све до палачинки) и пиће, а имају и услугу „кетеринга”, у градовима већ дуже време присутну.

Власници две од три испитиване кафане старији су људи (педесет три и шездесет три године живота), са изузетком власника кафане „Код Прде”, који има двадесет и шест година. За сва три власника традиција има много већу улогу

од жеље да се заради новац, чак би се могло рећи да је за њих вођење кафане начин живота, а не посао. Власник кафане „Код Буше” је за своју кафану везан већ више од три деценије, најпре као конобар, а затим као власник и конобар; власник „Гуслара” долази из „кафеџијске” породице – исту кафану водили су његов прадеда, деда и отац; коначно, млади власник кафане „Код Прде” заправо наставља оно чиме се бавио његов деда, оснивач кафане. У стапарским кафанама нуди се пиће (избор је негде ужи, негде мало шири), а хране у „редовној” понуди нема, већ само када су некакви договорени и организовани скупови; тада је то, по правилу, паприкаш.

Изузетак међу кафеима је „I drink beer kod Džonija”, који је заправо сличнији кафани, него кафеима „Пајцин” и „Time”. За његовог власника бити власник кафића јесте начин живота, нешто много више од делатности којом се зарађује.

Разлика између предузетничке (модернистичке) и традиционалистичке оријентације видљива је и када се ради о запосленом особљу. Кафеи „Time” и „Пајцин” имају по пет-шест запослених, разних профила (конобарице/конобари, куварице, чистачице) и млађег узраста. По правилу, запослени долазе из села, али има и оних из других места: „Нису проблем ни путни трошкови, ако је у питању одговоран радник”. Флукуација радне снаге постоји у ова два кафеа, али је готово неприметна у кафанама и у кафеу „I drink beer kod Džonija”; више од тога, у њима раде чланови породице. Код „Џонија” су две конобарице: власникова супруга и једна девојка; „Код Буше” власник је уједно и једини конобар, а додатна радна снага се ангажује само повремено, према потреби; у „Гуслару” раде две конобарице старије од педесет година, од којих је једна супруга власникова; „Код Прде” су један конобар и једна конобарица, обоје средњих година.

Посетиоци кафеа и кафана су различитог узраста и пола, али је приметно да је у кафеима више оних млађих. Најшароликије „друштво” окупља се у *Time*-у и „Пајцину”, у којима свако доба дана има своју клијентелу. У кафе „Time”, који се налази на главној улици, често навраћају и људи који су у пролазу, „(...) да нешто попију и поједу и провере и-мејл”; таквих је чак половина од укупног броја гостију. У кафеима је мушкараца више, али не недостаје ни жена, поготово оних млађих; у кафанама жена готово и да нема, осим конобарица. На наше питање у једној од кафана да ли долазе и жене, један од гостију је лупио шаком о сто, узвикнувши: „Таман посла!”. Премда и „Time” и „Пајцин” имају, уз „пролазне”, сталне госте, може се запазити да су стални гости једно од главних обележје кафана (као и кафића „Џони”). У

„Гуслар” долазе радници из млина и из задруге, а наилазе и сељаци који иду са њиве. Није ретка ситуација да су власник, особље и гости тако тесно повезани, да то више личи на примарну групу, која је заправо много више од „трећег места”. Примера ради, власник кафане „Код Буше” нам је показивао фотографије на којима су он и стални гости на начин на који се показују породичне фотографије. Други пример је из кафића „Дони”: „Сви смо овде на ’браћала’...Овде долази стално друштво које се иначе дружи и мимо кафане.”

Сасвим очекивано, у економски бољем положају су власници кафеа са предузетничком оријентацијом. Један од њих („Time”) каже да се „(...) од овог посла може живети, али не луксузно”, док је за другог („Пајцин”) кафе само део укупних економских активности. Супротно, власници кафана углавном подвлаче тешку (и све тежу) економску ситуацију, спомињући велике порезе и доприносе и слабу куповну моћ становника села: „Некад сам уз вечеру продавао и по гајбу вина, а сада једва две литре.”

Економска функција кафане и кафеа не исцрпљује се у приходима које остварују власници и особље. Као и у граду, у њима се срећу пословни људи и воде пословни разговори. Ово посебно посебно важи за кафеа које воде власници предузетничке оријентације: ту се организују пословни састанци и склапају различити договори. Ради се о пословним људима из Стапара, али не само из Стапара, него и из других места, рачунајући ту и градове. У кафанама, опет, у које залазе пољопривредници, као и други који имају пољопривредно газдинство, на делу је размена информација о ценама стокe, кукуруза и сл. Чак и они сељани који, иначе, у кафане на залазе, дођу како би чули како се крећу цене онога што они производе или морају да купе.

Према изјавама наших испитаника, политичка функција кафана/кафеа у Стапару није посебно развијена. Није да нема разговора о политичким темама и да у њих не залазе људи који се баве политиком, али се не може рећи да постоје кафане/кафеи у којима се окупљају искључиво (или претежно) заговорници једне политичке оријентације, нити се у овим локалима организују некаква страначка дешавања (састанци, митинзи и сл). Предузетнички оријентисани власници кафеа посебно истичу своју политичку неутралност, коју објашњавају својом намером да круг гостију нипошто не сужавају и да своје локале држе отвореним за све посетиоце. О политици се обично више прича пред изборе, а максимум политичког сукобљавања јесте када представници једне политичке оријентације седну за један сто, друге за други, па једни другима добацују и шале се. У кафанама које нису у

центру села политичких разговора је врло мало: „Овде нема ни ко да прича о политици.”

Културно-рекреативна функција кафана/кафеа у Стапару је свакако доминантна. У кафанама се недељом окупљају ловци („Код Прде”, „Гуслар”), који најчешће спремају за јело оно што тога дана улове. Кафана „Код Буше” је већ више од двадесет година место окупљања узгајивача и љубитеља коња; сваког четвртка они се овде срећу и воде бескрајне разговоре о коњима; све до своје смрти, на њиховим је сусретима овчији паприкаш кувао Мирко Којин „Прда“. Ову кафану зову и „Мала црква”, зато што се у њу свраћа после литургије и то у дане у којима има много „свечара” (оних који славе одређену крсну славу); попије се пиће-два, па се иде кући на ручак. Специфичност кафеа „I drink beer kod Džonija” јесу мото-сусрети у склопу „Госпојинских вечери”, на које долазе „бајкери” из Србије, али и из иностранства. У овом је кафеу рокенрол обавезан (2-3 пута месечно овде свирају рокенрол бендови из околине), док су у кафанама обично тамбураши ти који увесељавају госте. У кафеима „Time” и „Пајцин” организују се журке за младе, као и различита гостовања познатих певача и музичких група. Пршле (2015) године у *Time*-у је певао Мирослав Илић, а највише посетилаца има у дане сеоске славе (до 1200 људи). У ова два кафеа може се чути различита музика, од тамбураша до оне модерне; када су некаква важна спортска дешавања, она се прате у локалима, на ТВ пријемницима. Да ни кафеи не одустају од традиције говори и податак да се у кафеу „Time” за Божић редовно распростре слама, кува вино, све уз коњанике. Божић се слави и у локалу „I drink beer kod Džonija”: и овде се кува вино, пече се прасе и слуша, наравно, рокенрол музика. У кафани „Гуслар” снимана су и два филма, један наш и један мађарски: „Кажу да нису нашли старију кафану.”

Кафана/кафе је и место на којем се склапају пријатељства, али и бракови. Власник „Донија” је своју садашњу супругу запросио баш у свом кафеу на Бадње вече: „Добила је шелну уместо прстена.” У кафани „Код Буше” одржане су и две свадбе, а не заостају ни „Time” ни „Пајцин”, чији власници кажу да се у њиховим локалима упознало бар десет-двадесет парова који су касније склопили брак, као и да је „остварен” велики број момачко-девојачких веза. Као и у друштву уопште и у кафанама/кафеима има сукоба (свађа, туча), али о њима власници нерадо говоре, наглашавајући да се ради о спорадичним појавама. А када се и десе, сукобљене стране обично напусте локал (самоиницијативно или на захтев власника) и читавају ствар решавају негде другде.

Понегде кафанске свађе личе на породичне, као „Код Буше“: „Ми се овде понекад и замеримо, због без везе нечег. Ујутру поново све лепо, као да ништа није било.”

Медијска (информациона) функција кафана/кафеа заузима битно место у животу села. Овде се долази да се чују новости, или да се неке вести другима пренесу. Осим информација везаних за економску делатност (цене пољопривредних производа и сл), у локалима се могу чути новине из бројних области сеоског живота: „Има трачева колико хоћеш, седнеш и слушаш приче цео дан, што те интересује и што те не интересује”; „Иду приче од кафане до кафане, брже од људи, поготово накићене, увек је тога било и увек ће бити“; „То је за кафане стандардно, а код бербера је још горе“. То јесте правило, али оно има и изузетак, кафе „I drink beer kod Džonija“: „Овде дођу људи да се опусте и попију пиво, не оптерећују се туђим животима.”

Поглед у будућност различит је. Док власници кафана (са додатком кафеа „I drink beer kod Džonija“) више гледају како ће економски опстати, а мање размишљају о диверсификацији активности и инвестицајама, у „Пајцину” и *Time*-у на сам посао гледају прагматичније. Власник „Пајцина” се све више укључује у „кетинг” (осим у Стапар, храна се доставља и у суседна села Дорослово и Бачки Брестовац), видећи ту могућност за зараду („Цене у селу су ниже него у граду, иначе не би нико долазио”), док власник кафеа „Time” гради халу за организовање журки и гостовања естрадних звезда: „Ја сам те журке раније организовао напољу и онда гледаш у небо. Веома је стресно када доводите гостовање од 3-5 хиљада евра, а гледате у небо хоће ли киша која може све да вам упропасти. Зато сам се одлучио да направим халу.”

Између бирицуза и кафића

Мишљења смо да је наше истраживање јасно показало најмање две ствари, до сада у литератури о овом проблему само наслућиване.

Прво, баш као у граду, сеоска кафана/кафе је полифункционална установа. Истичу се културно-рекреативна, економска и информативна функција, као и функција грађења различитих друштвених веза, укључујући и примарне (бракови и пријатељства). Једина функција која је, чини се, у селу понешто „закржљала”, јесте политичка. Међутим, остаје питање да ли би подробније истраживање важности ове функције дало, можда, понешто другачије резултате: друштвени значај и пролазност моћи, које политика оличава, понекад зна да испитанике држи „затвореним”. Како год било,

полифункционалност сеоске кафане (а тиме и њено важно место у сеоском друштву) не може се доводити у питање.

Друго, на овом пољу влада особена „смеша” традиционалног и модерног. При томе, подела на традиционално и модерно не поклапа се у потпуности са поделом на кафане (бирцузе) и кафе (кафиће). Тачно је да међу власницима кафеа има оних предузетнички (модернистички) оријентисаних, као и да код власника кафана превладава традиционалистичка оријентација на кафану као начин живота (особену поткултуру), али је такође тачно да постоје и власници кафеа који свој позив схватају на исти начин као власници кафана. Више од тога, ниједан кафе није „оперисан” од традиције: Божић се може славити (и слави се) и уз рокенрол музику, са сламом на поду као традиционалним елементом. Очигледно је да оно модерно не потири у потпуности оно што је традиционално и да се, судећи барем према сеоским кафанама у Стапару, још како може бити и модеран и традиционалан у исто време.

Аутори овог рада не покушавају да тврде (нити то метод дозвољава) да њихови налази важе за свако село, али се надају да ће свако будуће истраживање сеоских кафана морати да води о тим налазима рачуна. Ако тако буде, онда је експлоративно истраживање сеоских кафана у Стапару испунило своју сврху.

ЛИТЕРАТУРА

- Божин, М. и Ђурчић, Б. (2002) *Стапар. Приче и јунаци*, Нови Сад: *Terra nova*.
- Буквић, М. (2003) *Апатин кроз векове*, Апатин: Бирограф.
- Вујовић, С. Феномен кафане и модернизација, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП *Службени гласник*.
- Ђорђевић, Д. Б. Еј, кафано, науко моја, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП *Службени гласник*.
- Ђорђевић, Д. Б. (2012) Прилози за социолошку кафанологију, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП *Службени гласник*.
- Ибрајтнер Б. (2012) Вино пили на сат, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП *Службени гласник*.
- Јосић Вишњић, М. (2000) *Мала енциклопедија Стапара*, Београд-Стапар: Књижевна фабрика „МЈВ и деца“.
- Костић, Ц. (1975) *Социологија села*, Београд: ИЦС.
- Lutard-Tavard, C. (2010) *Les Cafes en France, Constat, Nouvelles Tendances ou Lieux en Voie de Disparition?*, *Теме* вол. 34, бр. 3.

Маринковић, Д. Идеологија, јавност и рођење „трећих места”, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник.

Милић, В. (2011) *Основи методологије искуственог истраживања у друштвеним наукама*, Београд: Завод за проучавање села.

Митровић, М. (1998) *Социологија села*, Београд: Социолошко друштво Србије.

Стојановић, Д. Кафана као темељ цивилног друштва у Србији крајем 19. и почетком 20. века, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник.

Пушић, Љ. (2012) Градске кафана као кодови урбане географије, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник.

Упоредни преглед броја становника 1948-2011 (2014), Београд: Републички завод за статистику.

Христов, П. (2012) Крчма у бугарском селу – „кућа ђавола” или друштвена институција, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник.

Шуваковић, У. Политичка функција кафана у српском друштву, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: ЈП Службени гласник.

Yin, K. R. (2009) *Case Study Research. Fourth Edition*, Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc.

Srđan Šljukić and Nikola Volić

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad

COFFEE-SHOPS IN FLATLAND VILLAGES: FROM BIRCUZ TO CAFÉ

Abstract

This paper presents the findings of a sociological research of coffee shops in the village of Stapar (Northwestern Serbia, near the City of Sombor). The case study method was used, and the results showed that a rural coffee-shop/tavern has been an important rural institution, since it performs several functions for a rural society. The findings also show that in rural coffee-shops/taverns it is possible to find a special mix of modernity and tradition.

Key words: *café, coffee-shop, functions, modernity, rural, tradition*

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за социологију, Београд

DOI 10.5937/kultura1651184M

УДК 005.32:316.62

796.332-053.85/.9:379.84(497.11)

оригиналан научни рад

ТО СЈАЈНО ТРЕЋЕ МЕСТО ЗА НАЈЛЕПШЕ ТРЕЋЕ ПОЛУВРЕМЕ

КАФАНА И ВЕТЕРАНСКИ ФУДБАЛ

Сажетак: У раду се анализира значај кафана у организационој култури фудбалског клуба ветерана и ветеранског фудбала у Београду. Истражује се улога кафана као сјајног трећег места у којем се организује дружење након утакмице – треће полувреме и проверава теза да је управо то треће полувреме и најважнији циљ организације како појединачних клубова, тако и целокупног такмичења. Основни појмови и приступи социологије организације чине теоријски оквир у којем се настоји спровести поменуто истраживање – појам организације, организационе културе, садржај и типови организационе културе. У овом интердисциплинарном настојању посежемо и за доприносима социологије слободног времена и кафанологије.

Кључне речи: ветерански фудбал, кафана, Београд, слободно време, организациона култура

Увод¹

Идеја за овај рад већ дуго сазрева. Прецизније, у складу са савременим трендовима, овај рад би био део трилогије која у себи има једну заједничку (методолошку) нит – посматрање

¹ Текст је настао као резултат рада на пројекту *Изазови нове друштвене интеграције у Србији: концепти и актери* (св. број 179035), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

са учествовањем аутора. Наиме, реч је о мојем дугогодишњем игрању фудбала у лиги ветерана Београда (званични назив „Удружење ветерана фудбалских клубова Бгд” – УВФКБ) и социолошким увидима које сам стекао током тог дружења (мислим да је то најбољи опис), а који би могли бити занимљиви социолошкој и широкој јавности. Наслов овог дела јасно подсећа све оне који се баве ветеранским фудбалом на дружење након утакмице (тј. након два званична полувремена) током најлепшег – „трећег полувремена“ (наравно, у кафани). Истине ради, то дружење често и није у кафани него поред терена, јер нису сви београдски клубови „благословени” тим „сјајним трећим местом” – кафаном. Поменуто одредницу увео је Олденбург² (Oldenburg), а код нас учинио општепознатим наш најпознатији социолог кафане или кафанолог (свакако утемељивач дисциплине) – Драгољуб Б. Ђорђевић.³

Други рад био би посвећен настајању организационе културе (новоформираног) клуба ветерана у којем играм од 2010. године (тј. од самог почетка), у којем сам један од оснивача и играч-тренер (играч-менаџер у енглеском фудбалском речнику). Кључна идеја би била истражити тип организационе културе, те норме и вредности ове организације, тј. садржај њене организационе културе – усредсређеност на такмичарски успех, дружење или „треће полувреме” или обоје подједнако (колико је наведено могуће помирити). Најзад, трећи рад би био провера тезе о вези дружења током званичног такмичења у лиги ветерана Београда и постојања социјалног капитала који се заснива на том дружењу – конкретније, социјалних мрежа које би омогућавале лакше остваривање различитих циљева чланова тих мрежа.

Но, да се вратимо теми овог написа. И тема и напис су свакако интердисциплинарни по својем карактеру и подразумевају прожимање социологије организације, социологије слободног времена и, напослетку, кафанологије. Будући да је аутор по својој првенственој истраживачкој оријентацији социолог организације, врло је вероватно да ће и рад бити пристрасан и „искривљен” у правцу те посебне социологије и да ће посегнути за објашњењем истраживане друштвене појаве у „организационом” кључу. Но, пажљиво ишчитавајући све обимнију литературу из кафанологије,

2 Oldenburg, R. (1997) *The Great Good Place: Cafés, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and how They Get You Through the Day*, New York: Marlowe & Company.

3 Више о заснивању кафанологије у: Ђорђевић, Д. Б. Еј кафано, науко моја, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012), Београд: Службени гласник.

не примећујемо анализе везе фудбала и кафане, везе коју бројни љубитељи фудбала широм света не доводе у питање. Према нашем мишљењу ту везу на најбољи начин може да осветли управо социологија организације. Тим више овај рад може бити занимљив и подстицајан.

Но, кључни подстицај за писање оваквог рада у овом тренутку је чињеница да раније поменути утемељивач кафанологије у нас, професор Драгољуб Б. Ђорђевић, уређује тематски број часописа *Култура* под називом „Кафана: то сјајно треће место”. У нашем бољем познавању улогу је, наравно, одиграо фудбал (а кафана ће га, свакако, учврстити). Конкретније, социјална мрежа мојег бившег фудбалског клуба ветерана, тј. мој пријатељ (а професоров даљи шурак) звучног фудбалског имена Рајко Митић био је та друштвено-пријатељска-фудбалска веза која је довела до тога да проф. Б. Ђорђевић и ја сарађујемо на овом социолошком, кафанолошком и фудбалском задатку. У тој сарадњи крајње нескромно смо се почели међусобно ословљавати са социолошки Роналдо (аутор) и социолошки Мурињо (уредник). Добри познаваоци фудбала би обојицу поменутих фудбалских учесника окарактерисали као искључиво усмерене на учинак: индивидуални код првог, клупски (организациони) код другог. Надајући се да ће учинак ове наше сарадње (у складу са нашим надимцима) бити цењен и препознат, мислим да би волели да код читаоца изазовемо и дивљење лепоти игре, тј. социолошке имагинације, те да у том смислу превазиђемо наше фудбалске „парњаке”.⁴

Фудбал и кафана – има нека тајна веза

Појам и функције кафане подробно су објашњене у кафанолошкој литератури последњих година код нас.⁵ На овом месту ћемо дати само основне напомене ради лакшег разумевања везе фудбала и кафане за мање обавештеног читаоца којег заинтригира тема написа. У дефинисању појма кафане неизбежно је поћи од њеног одређења као „сјајног трећег места”.⁶ „Кафана је изистински 'сјајно треће место', одмах иза *породице*, која ће, као примарно средиште наше

4 У томе свакако имамо подршку колеге и пријатеља Ђокице Јовановића – видети Јовановић, Ђ. Поговор: Кафански пенџер застакљен социолошким оканцима, у: Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал: прилози социолошкој кафанологији*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет.

5 Видети: Ђорђевић, Д. Б., приређивач (2012) *Кафанологија*, Београд: Службени гласник; Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал: прилози социолошкој кафанологији*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет; Тематски број часописа *Теме*, бр. 3/2010.

6 Oldenburg, R. *nav. delo*.

приватности, увек заузимати водећу позицију, њене супротности – *јавности*, без чијег конституисања нема модерног друштва и демократског устројства, и *рада*, као извора егзистенције и самоостварења човека, који деле други положај.” Када је реч о улози кафане као институције, издвајају се еманципаторска, културна, друштвена, доколичарска, економска и политичка функција кафане.⁷

Социолошка важност кафане (као својеврсне друштвене лабораторије) може се првенствено приметити на микросоциолошком нивоу, као што добро увиђа Сретен Вујовић.⁸ Подсећајући на интеракционистичку традицију анализа појединачца или мањих група (у нашем примеру би то били фудбалски ветерани у кафани) он истиче комуникацију путем симбола – речи, гестова и других знакова који нешто значе актерима у тој комуникацији. Према овом схватању макроструктуре (држава, привреда и сличне) су сачињене од низа микроинтеракција и друштвена структура не може се разумети ако се на проуче чиниоци на микро нивоу (наравно, важи и обрнуто).⁹

На трагу поменутих увида у раду ће бити проверена теза о кафани као „сјајном трећем месту”, тј. предложена хијерархија важних места у језику, нормама и вредностима „трећег полувремена” ветеранског фудбала. Биће дат осврт и на функције кафане, али и испитана веза микроинтеракција и макроструктура у наведеном облику друштвености.

О фудбалу, крајње стереотипно али тачно речено „најважнијој споредној ствари на свету” писано је у оквиру разних научних дисциплина и из веома различитих и необичних перспектива.¹⁰ У нашој друштвеној науци то већ није случај, уз часни изузетак антрополога.¹¹ Најчешће су тема проучавања навијачи и навијачке групе. У организованом навијању за фудбалске клубове свакако важну улогу имају и кафане (у Енглеској пабови), али то је тема за неки други напис. Можда је аутор субјективан, али веза фудбала и кафане

7 Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме*, Год. 34, Бр. 3, стр. 822.

8 Вујовић, С. (2010) Феномен кафане и модернизација: фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу, *Теме*, год. 34, бр. 3, стр. 868.

9 Вујовић, С. нав. дело, стр. 868.

10 Frenklin, F. (2006) *Kako fudbal objašnjava svet: neobična teorija globalizacije*, Beograd: Моћ knjige.

11 *Antropologija fudbala* (2013) Ivan Kovačević, I. i Žikić, B. uredili, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta; *Časopis Etnoantropološki problemi*; Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta; *Časopis Antropologija*; Srpski genealoški centar.

свакако је највидљивија у ветеранском фудбалу (наравно, када је реч о самим актерима фудбалске игре).

Добри познаваоци фудбала свакако знају да у том погледу има и изузетака у светском, европском и нашем (југословенском, српском, београдском) фудбалу – мајстора игре чији је таленат остао (или можда није) у сенци боемског живота (проведеног где друго него у кафанама). Нашој јавности је (наравно, због књиге и филма „Монтевидео, Бог те видео“) најближи пример предратних фудбалера-боема Тиркета и Моше. Иако се чини да је редитељска слобода у приказивању њихових ликова веома приметна, и други извори потврђују да чувеним Александру Тирнанићу Тиркету и Благоју Марјановићу Моши уживање у кафанама није било страно. Реч је првенствено о кафани „Сабља димискија“, смештеној у срцу старог Београда, недалеко од Ботаничке баште.¹²

Каснији можда најпознатији примери фудбалера-боема су Џорџ Бест (George Best) у Енглеској и Зоран „Чава“ Димитријевић код нас. Но, савремени врхунски фудбал свакако искључује такву врсту „боемштине“, мада веза фудбала и кафане остаје нераскидива (бар у очима наших фудбалских занесењака). Ако се аутор добро сећа, својевремено је један лекар спортске медицине рекао да једно „добро“ пијанство „брише“ шест месеци тренинга врхунског спортисте. Данашњи врхунски спорт подразумева заиста огромне напоре и одрицања и „кафанска боемштина“ свакако представља веома ретке изузетке у њему. Остају нам фудбалски ветерани као чувари те „тајне везе фудбала и кафане“ и тема овог истраживања.

Дружење фудбалских ветерана израз је неформалне друштвености,¹³ друштвености гостију кафане, а која се разликује од нормиране, формалне и организоване друштвености. Гости у кафани исказују свој идентитет (у случају фудбалских ветерана јасно је да фудбал у великој мери одређује тај идентитет). Но, та неформална друштвеност има и своје јасно формално утемељење – организацију такмичења и појединачних фудбалских клубова. У томе се можда донекле ова неформална друштвеност разликује од „класичног“ кафанског друштва, али је слична са, на пример, новинарским кафанским дружењима (која имају утемељење у професионалним удружењима или редакцијским организационим припадностима). У том погледу се слажемо са проф.

12 Голубовић, В. (2013) *Старе кафане Београда*, Београд: *Diamond media*.

13 Маркешић, И. Предговор: Што је кафана и зашто толико приче о њој? у: Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал: прилози социолошкој кафанологији*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет, стр. 23.

Д. Б. Ђорђевићем да је кафана још незаменљива новинарска институција¹⁴ (по нама, то свакако важи и за ветерански фудбал).

Најзад, фудбал и кафану као теме истраживања повезује и још једна посебна социологија – социологија доколице или слободног времена. Поменута дисциплина све више добија на значају у савременој социологији због великих промена у сфери рада – првенствено скраћења радног времена и пораста учесталости и обима флексибилних облика радног ангажовања, али и ширих промена образаца свакодневног живота.¹⁵ Слободно време је време ослобођено од било какве обавезе, у којем особа, употребљавајући своје способности и ресурсе, жели и чини ствари које сматра личним задовољством.¹⁶ Емоционална интелигенција и емоционални рад су основни појмови за анализу облика и праксе доколице, зато што испољавање поузданости, важности и компетенције током нашег добровољно изабраног слободног времена говори другима о томе ко смо и шта сматрамо вредним.¹⁷ Но, често су слобода и избор представљени као примарне карактеристике доколице, али је неоспорно да се наш свакодневни живот одвија у условима емоционалног рада, економске неједнакости, културних разлика и друштвеног контекста који ограничавају поменуту слободу и могућности избора.¹⁸ Као социолог и посматрач-учесник појаве које истражујем свакако могу потврдити наведене ставове, но, о томе ће бити више речи касније у раду.

Организациона култура – теоријске напомене и могућа примена

У одређењу садржаја и типа организационе културе фудбалског клуба ветерана (а тиме и места и важности кафане у њој) потребно је кренути од самог одређења организације и отклонити могућу читаочеву дилему да ли се у овом случају уопште ради о организацији (аутор, наравно, таквих дилема нема). Јасно је да не морамо бити социолози да препознамо значај организација у савременом свету, будући да оне утичу готово на сваки аспект нашег друштвеног живота. Питер Дракер (Peter Drucker) сликовито истиче да „млади људи

14 Ђорђевић, Д. Б. (2014), нав. дело, стр. 40.

15 Stebbins, R. A. The Sociology of Leisure and Recreation, in: Bryant, C. D. and Peck, D. L. (2007) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*, Thousand Oaks: Sage, p. 199.

16 Stebbins, R. A. nav. дело, стр. 197.

17 Rodžek, K. (2014) *Rad dokolice: kultura slobodnog vremena*, Beograd: Ekonomski fakultet, стр. 3.

18 Rodžek, K. nav. дело, стр. 5.

данас морају да уче о организацијама на начин на који су њихови преци учили да обрађују земљу”.¹⁹

Иако су организације биле присутне и у древним друштвима и цивилизацијама (Кина, Грчка, Индија), тек у модерним друштвима појављује се велики број организација чија је сврха оснивања остваривање веома разноврсних циљева. Међу такве циљеве спадају и рекреација и бављење спортом (а остварују се организовањем аматерских и професионалних спортских удружења и клубова). Сама реч организација потиче од грчке речи *organon* која означава алат, инструмент, справу, направу.²⁰ Могу се разликовати два основна значења организације: организација као процес и организација као друштвена целина (стање). Према Веберу (Weber), „*организацијом* треба називати трајно делање одређене врсте *са неким циљем*, а *организованом групом* скупину са управним апаратом који трајно дела са неким циљем”.²¹ У Веберовом одређењу можемо препознати оба поменута схватања организације (као процеса и друштвене целине/стања).

У широј области организационих проучавања и ужој дисциплини социологије организације организациона култура је, уз вођство, највише проучавана тема.²² Разлог за то је све присутније уверење да је културна димензија централна у свим аспектима организационог живота. Културне вредности, према мишљењу већег броја аутора, налазе се у основи бројних процеса који се одвијају у савременим организацијама и играју кључну улогу у постизању организационих циљева. Сходно томе, организациона култура се сматра најмоћнијим средством за разумевање понашања људи у организацијама.²³

Бројна су одређења организационе културе. Овде ће бити поменута само нека која на извештан начин представљају шире правце у теорији и истраживањима. Едгар Шјин (Edgar Schein), социјални психолог и несумњиво један од највећих ауторитета у проучавању организационе културе, овај појам дефинише у односу на вођство. Култура је, с једне стране, динамична појава која се стално ствара нашим

19 Scott, R. W. (2003) *Organizations: Rational, Natural, and Open Systems*, 5th edition, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, p. 1.

20 Sikavica, P. (2011) *Organizacija*, Zagreb: Školska knjiga, str. 3.

21 Вебер, М. (1976) *Привреда и друштво*, Том први, Београд: Просвета, стр. 36.

22 Buchanan, D. A. and Huczynski, A. A. (2010) *Organizational Behaviour*, Seventh Edition, Harlow: Pearson Education.

23 Јанићијевић, Н. (2013) *Organizaciona kultura i menadžment*, Београд: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta, str. 1.

интеракцијама са другима и обликује понашањем вођа, али и скуп структура, рутина, правила и норми које воде и ограничавају понашање. Ближим посматрањем култура на нивоу организација и група унутар њих може се јасно видети како се култура ствара, „укорењује”, развија и како се њом управља и, у исто време, како култура ограничава, стабилизује и обезбеђује структуру и значење члановима групе. Ови динамички процеси стварања културе и управљања њом су суштина вођства и наводе нас да схватимо да су вођство и култура „две стране истог новчића”.²⁴

Култура „почиње” са вођама који намећу своје сопствене вредности и претпоставке групи. Ако је та група успешна и основне претпоставке се узимају као дате, онда имамо културу која ће за наредне генерације чланова дефинисати која врста вођства је прихватљива. У том периоду култура дефинише вођство. Али, како група улази у тешкоће прилагођавања због промена околине у мери у којој неке од претпоставки више не важе, вођство још једном „ступа на сцену”. Вођство је сада способност да се искорачи изван културе коју је створио вођа и да се започну еволутивни процеси промене који су више адаптивни. Ова способност да се схвате ограничења сопствене културе и да се култура адаптивно развије је суштински изазов вођства.²⁵

Насупрот овој групи схватања (представљеној кроз анализу становишта Едгара Шајна) и која истиче пресудни значај вође на стварање и промене културе организације, налазе се становишта која указују на више различитих чинилаца који уравнотеженије утичу на овај процес. „Ипак, не би било добро прецењивати улогу лидера у обликовању културе организације. Мада формални лидер може користити моћ да наметне културни садржај који коинцидира са његовим сопственим ставовима и вредностима, та могућност ипак има одређене лимите. Они су, пре свега, у успешности функционисања решења која лидер намеће. Ако та решења нису успешна у решавању проблема и ако не могу успоставити такве емоционалне, политичке или функционалне односе које ће прихватити већина чланова групе или организације тада она неће формирати садржај културе а лидер ће изгубити своју позицију, мада може остати формални руководиолац. Дакле, успешан је само онај лидер који намеће само оно што они које води хоће и могу прихватити”.²⁶ Сходно

24 Schein, E. H. (2004) *Organizational Culture and Leadership*, Third edition, San Francisco, CA: Jossey-Bass, p. 1.

25 Schein, E. H. nav. delo, str. 2.

26 Jančićević, N. (1994) *Korporativna transformacija: promene organizacione kulture, moći i strukture*, Beograd: TIMIT, str. 94.

поменутом, организациона култура се одређује као „систем претпоставки, вредности, норми и ставова манифестованих кроз симболе, које су чланови једне организације развили и усвојили кроз заједничко искуство и који им помаже да одреде значења света који их окружује и како да се у њему понашају”.²⁷

Најчешће се наводе три извора организационе културе: национална култура, карактеристике делатности организације и специфична историја организације (укључујући и личност оснивача, те најважнијих лидера у прошлости организације). Садржај организационе културе се најчешће дели на когнитивну и симболичку компоненту. У когнитивне елементе организационе културе сврставају се веровања, вредности, очекивања, претпоставке, морал, осећања, значења, неформална правила, начин мишљења, поглед на свет. Међу симболичке елементе спадају језик, жаргон, приче, митови, легенде, хероји, ритуали, логотип и друго. Основа поделе наведених двају категорија јесте однос према значењима као основи културе. Когнитивни елементи омогућавају да ситуације, ствари и појаве имају исто или слично значење за све (или бар већину) чланова организације. Они подразумевају све оне категорије које стварају заједничко мишљење и понашање људи у организацијама. Симболички елементи културе представљају категорије које „носе” или исказују та заједничка значења и настају као последица поменутог заједничког мишљења и понашања.

Међу основним когнитивним елементима најважније су норме и вредности. Оне имају прескриптивну улогу у садржају организационе културе пошто указују људима на то чему би требало да теже и какви су обрасци прихватљивог понашања. Могу се релативно јасно препознати и довести у везу са конкретним појавама и догађајима у организацијама.

Симболички садржај организационе културе представљају сви материјални и нематеријални појаве и објекти који су настали као производ заједничких претпоставки, вредности и веровања чланова организације. Језик представља најзначајнији симбол културе у којој се развија пошто није само њен производ, него и сам делује повратно на културу. Језик изражава знања и искуства припадника културе и садржи њена специфична значења. Као у националним културама, и у организацијама се развија језик којим чланови те организације изражавају знања и веровања до којих су дошли заједничким искуством и који исказује значења која стварају, догађајима и појавама припадају чланови организације.

27 Janićijević, N. (2013), nav. delo, str. 35.

Саставни део језика у свакој култури чине и метафоре, приче и митови.

Бихејвиористички симболи представљају различите образце, моделе и устаљене начине понашања чланова организације, а међу најважније се убрајају различити ритуали и церемоније. Материјални симболи чине највидљивији део организационе културе и обухватају све оне материјалне објекте који, осим употребне вредности и основне намене, имају за циљ да представе одређена уверења и вредности чланова организације или их бар прикажу на такав начин окружењу. У поређењу са семантичким и бихејвиористичким симболима, код материјалних симбола је много више наглашена управо та улога представљања културног садржаја спољном свету.

Најзад, важно средство разумевања начина функционисања неке организације је и тип њене организационе културе. Највећи утицај и примену у истраживањима и организационој пракси има класификација коју је први понудио Харисон (Harrison),²⁸ а детаљно разрадио и усавршио Хенди (Handy).²⁹ Хенди је додатно разрадио ову класификацију према којој постоје следећи типови организационе културе: култура моћи, култура улога, култура задатка и култура подршке. Сваком од наведених типова он је ради сликовитости и лакшег разумевања „доделио” одговарајући симбол и божанство из периода античке Грчке.

Култура моћи је представљена пауковом мрежом са центром из којег све почиње у овом типу културе. Симбол је Зевс – врховни и свемоћни бог грчке митологије. Две су могуће крајности код ових култура: с једне стране, организација попут породице на челу са свемогућим оцем који брине о члановима у замену за беспоговорну послушност и, са друге стране, диктатура вође заснована на страху. Извор моћи вође је контрола различитих ресурса, али често једини извор те моћи може бити харизма. Предности овог типа организационе културе јесу брзина реаговања и флексибилност, а недостаци искључива зависност од вође и проблем његовог наслеђивања.

Симболи културе улога су грчки храм и Аполон као бог разума (реда и правила, као што Хенди подсећа). „Графички симбол ове културе је грчки храм, јер снага и лепота грчких храмова потиче из њихових стубова. Стубови представљају

28 Harrison, R. (1972) Understanding Your Organizations' Character, *Harvard Business Review* Vol. 50, No. 3, pp. 119-128.

29 Хенди, Ч. (1996) *Богови менаџмента*, Београд: Желнид.

одређене делове пословања и секторе у организацији овог типа”.³⁰ Основе ове културе су логика и рационалност исказане у правилима и процедурама, а претежни извор моћи положај у хијерархији организације. Предност оваквих култура је поузданост и ефикасност, али само у условима стабилне околине. Као недостаци се често наводе нефлексибилност и одсуство иницијативе. Због тога култура улога касно препознаје потребу за променом, а ако ту потребу чак и уочи правовремено, споро је спроводи.

Култура задатка представљена је код Хендија мрежом. Атина, богиња рата из грчке митологије, заштитница Одисеја (који је успешно решавао различите проблеме) симболизује ову културу. Култура задатка је изузетно прилагодљива, пошто се различите групе и пројектни тимови основани за посебне намене лако мењају или распуштају. Кључни недостатак је отежана контрола чланова организације (тј. превелико ослањање на способности људи).

Последњи тип културе Хенди назива културом личности мада је увреженији Харисонов израз култура подршке. Графички симбол ове културе је скуп појединачних звезда које су необавезно повезане, а најсликовитији представник Дионис, бог уживања, вина и задовољства из грчке митологије. „Култура подршке почива на претпоставци да организација постоји само зато да би својим члановима омогућила да остваре своје индивидуалне циљеве и интересе. Фокус је на појединцу и на његовим интересима, док су циљеви организације као целине занемарени”.³¹

Наведена теоријска одређења применићемо у анализи улоге кафане у организационој култури фудбалског клуба ветерана и ветеранског фудбала у Београду у целини. Пре свега, анализираћемо њихову организацију (као процес и као целину/стање), изворе, те садржај и тип организационе културе. Код садржаја културе организације истражићемо норме и вредности (повезане са кафаном) као когнитивне елементе, а све на основу анализе језика и бихејвиористичких симбола. Као што је раније речено, језик изражава знања и искуства припадника културе и садржи њена специфична значења. Саставни део језика у свакој култури чине и метафоре, приче и митови. Бихејвиористички симболи представљају различите обрасце, моделе и устаљене начине понашања чланова организације, а међу најважније се убрајају различити

30 Хенди, Ч. нав. дело, стр. 24.

31 Janićijević, N. (2008) *Organizaciono ponašanje*, Beograd: Data status, str. 315.

ритуали и церемоније. Наравно, и овде ће у центру пажње бити симболи повезани са кафаном.

*Улога трећег полувремена у организационој
култури фудбалског клуба ветерана и
ветеранског фудбала у Београду*

Ако се вратимо на Веберово одређење, можемо видети да су и ветерански клубови и ветерански фудбал у Београду и организације (процеси) и организоване групе (друштвене целине/стања). Ове друштвене целине су и формализоване, имају своје статуте (прописане законским оквирима) и формалне структуре (укључујући и управне апарате). За разумевање међусобног односа удружења и појединачних клубова најсврхисходније је посегнути за разликовањем институција и организација Дагласа Норта (Douglas North), добитника Нобелове награде за економију. Према његовом мишљењу, „институције су правила понашања у одређеном друштву или, формалније речено, ограничења која је човјек изнашао како би обликовао људске интеракције”.³² Конкретније, институције смањују несигурност дајући структуру свакодневном животу, тј. дефинишући и ограничавајући могућност избора. Те институције су превасходно друштвене и културне, како формалне, тако и неформалне. Попут институција, и организације дају структуру људским интеракцијама. Основни став је да институционални оквир битно утиче на то које ће организације заживети и опстати, на који ће се начин развијати, те и саме повратно утицати на начин развоја институционалног оквира.³³ Поменути институционални оквир, сликовито речено, представља „правила игре” у којима су кључни актери управо организације (у нашем случају клубови ветерана). Аутор је (нескромно речено познавајући „правила игре”, а све у интересу садашњег клуба) искористио свој културни и социјални капитал универзитетског професора да у председништво УВФКБ предложи (боље рећи прогура) представника свог клуба – прво председника Маткета, а затим чувеног клупског оперативца Брку (београдског, не нишког)!

Као потврду поменутог цитирамо део Статута УВФКБ у којем се наводи да је то „спортска организација у области фудбалског спорта која ради у форми спортског удружења фудбалских клубова у категорији ветерана, са територије града Београда, као добровољна недобитна организација

32 North, D. C. (2003) *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspjehnost*, Zagreb: Masmedia, str. 13.

33 North, D. C. nav. delo, str. 15.

заснована на слободи удруживања више физичких и/или правних лица, организована на основу статута”.³⁴ Очекивано, ни „треће полувреме” ни дружење као такво не помиње се ни у статуту ни у пропозицијама такмичења. Но, кафана је део традиције и „обичајног права” ветеранског фудбала којем нији ни потребно формално утемељење.

УВФКБ је основано 11. новембра 1970. године у Београду у оквиру Фудбалског савеза Београда (ФСБ). Тренутно право наступа имају играчи који су напунили 34 године живота (та старосна граница се повремено мењала). Укупно се у првенству и купу званично такмичи шездесет клубова (мада два клуба у текућој сезони нису одиграла ни меч, тј. одустала су од такмичења). Од 2008. године се одржавају тзв. тријагонали – боље речено завршни турнири селекција свих лига (аутор се мора похвалити избором за најбољег играча 2015. године)! Постоји и репрезентација УВФКБ која је повремено домаћин и гост ветеранима Темишвара.

Фудбалски клуб ветерана „Матико” у којем је аутор учесник-посматрач основан је 2010. године и прошао је све нивое такмичења (тренутно постоје прва, друга, трећа и четврта лига ветерана Београда – ова последња подељена је у две групе). Са поносом наводимо податак да се тренутно клуб бори за прво место у првој лиги, а налази се и у завршници купа. Но, годинама пре тога аутор је био члан другог клуба ветерана, тако да се увиди који се износе у тексту заснивају на оба периода. Име претходног клуба је „Пола пола”, а грб на дресовима два бокала која су нагнута под углом који јасно асоцира на прављење шприцера! Има ли боље потврде везе ветеранског фудбала и кафане од поменутог грба?!

Пре свега, потребно је разликовати два периода „трећег полувремена” – дружење са противничком екипом (понекад уз пиво поред терена, понекад у кафани) и дружење са члановима свога клуба (обавезно у кафани). Као што рече пре неки дан мој пријатељ и бивши саиграч Сале Ивановић, дешавало се да гости „испрате” домаћина и наставе са дружењем у „домаћинској” кафани. Може се рећи да је „изабрана кафана“ важан део идентитета сваког клуба, а често су чланови појединих клубова уједно и власници неке кафане (наведени пример „Пола пола” и легендарног „чивијаша” Уркета). Тада је избор кафане лак задатак, а за власника кафана игра и раније поменуто важну економску улогу – повећање промета и сталну клијентелу. Проблем настаје када се „изабрана кафана” затвори (тренутно „наш случај”

34 Статут спортског удружења *Удружење ветерана фудбалских клубова Београда* (Пречишћена верзија) (2015), стр. 1.

након затварања „Бање” нашег другара Лепог Јовице), када се избор нове кафане наметне као нерешив проблем.

Сам одлазак у кафану након утакмице и „треће полувреме” може се сматрати најистакнутијим бихејвиористичким симболом или ритуалом у организационој култури клубова и удружења у целини. Иницијатор и „алфа и омега” (то му признајем) садашњег клуба Тане је пре неки дан, наравно у кафани након утакмице поново изнео тезу да је дружење у кафани већине чланова клуба основни предуслов спортског резултата. Иако нисам сигуран да је у потпуности у праву, популарни „Мамињо” није ни далеко од истине. А надимак? Ко познаје фудбалске прилике у региону може да закључи и о организацији и начину функционисања нашег клуба. Но, истину за вољу, након низа несугласица, мислим да сам као играч-тренер успео да сачувам тренерску аутономију. Да будем нескроман, резултати нам иду у прилог. Управо пре неки дан сам питао клупског оперативца Брку да ли је на оснивању клуба помислио да ћемо да дођемо у ситуацију да се боримо за „дуплу круну”. Одговор је био „ни у лудилу”.

Но, да се вратимо на основну тему рада – улогу кафане у дружењу фудбалских ветерана. Управо је у току „трећег полувремена” аутор чуо најбољу „животну” социолошку дефиницију социјалног капитала. Цитирам раније помињаног Рајка Митића, саиграча из бившег клуба: „Када имаш неки проблем, испричаш о томе пред другарима у кафани, неко ће ти сигурно помоћи да га решиш.” Ово је најбоља потврда друштвене улоге кафане и, као што је у уводу речено, занимљива тема једног могућег новог истраживања.

Важну улогу у ветеранском фудбалу имају и церемоније – славља због клупских успеха (да не буде нескромно али имали смо богами шта и да славимо) и поменути тријагонали – када се проглашавају најбољи играчи, стрелци и голмани ових завршних такмичења и додељују награде. У финалу купа такмичења уобичајена је додела медаља свим учесницима финала. Наравно, сви поменути ритуали и церемоније одвијају се у кафани.

Норме и вредности различитих клубова ветерана су сличне због истих извора – националне културе и гране делатности, али се разликују због трећег фактора – оснивача и важних лидера у историји организација (клубова). Чини се да се највеће разлике појављују у циљевима клубова (на шта највише утичу поменути оснивачи и лидери) – наглашавању такмичарског успеха или дружења („трећег полувремена”). Наведени циљеви нису нужно супротстављени, али се у пракси то често показује.

Неусклађеност норми и вредности често резултира у свађама унутар клуба (на утакмицама и у кафанама), па и напуштањем организације-клуба од стране неких чланова-играча. То се дешава због сукоба елемената културе моћи и културе подршке: на једној страни су доминантни оснивачи и лидери, а на другој често „звезде тима” или просто чланови који сматрају да су организације ту искључиво ради својих чланова, тј. њих. Питање „минутаже” ту је кључно – процена ко и колико треба да игра. Управо је једна од кључних норми постојећег клуба став да је интерес клуба изнад свега. Део управе због тога је инсистирао да се свако од играча изјасни да ли је спреман да „седи на клупи”, тј. прихвати то као норму и вредности које она подразумева. Вредност која се промовише је дружење у кафани, али уз разумевање за „ометајуће факторе” – породичне и пословне обавезе, недостатак новца и слично.

Још једна пракса разликује клубове – тзв. шверцовање играча или наступање играча који немају право регистрације – млађих или регистрованих активних играча (који наступају за сениорске клубове). Оријентација на успех по сваку цену обесмишљава цело такмичење и у кафанским разговорима током „трећег полувремена” једногласно се осуђује. Може се рећи да је то једна од основних норми, која све више добија и формалну потврду у све ригорознијој такмичарској контроли од стране новоуведених делегата. Но, остају легендарне анегдоте које најбоље препричава Рајко Митић – главни иницијатор дружења у „Пола пола”. Наиме, једном приликом смо били на домаку победе када је противник – ФК „Срем” из Јакова у игру увео очигледно млађег играча у пуном тренингу. Одмах смо најавили жалбу и тражили да поменути играч дође на „препознавање” код судије. Након оправдања саиграча да је морао да пожуре јер га је чекала девојка, у кафани смо (наравно под утицајем Рајка Митића) закључили да је то коначан доказ да он свакако није ветеран чим има – девојку!

Језик је, као што се види из досадашњег излагања, свакако најистакнутији симбол „трећег полувремена”. У њему се јасно исказују норме и вредности организационе културе као њени когнитивни елементи. Саставни део језика чине и метафоре, приче и митови. Често приче временом добијају митску димензију, поготово појединци своје играчке потезе током времена митологизују (а често и количине попијеног пива). То би била манифестна улога наведених прича и митова. Но, њихова латентна функција је свакако јачање кохезије и истицање важних догађаја у прошлости организације, а све ради задовољавања потребе за друштвеношћу.

Питање финансирања функционисања клуба једна је од важних тема током „трећег полувремена”. На овој теми се врло добро види хијерархија важних места у људским животима – породице, јавности, рада и кафане. У микро интеракцијам се препознају и макро структуре у друштву које одређују положај појединца. Утисак је да се прво место породице не доводи у питање, али да се то просто подразумева, без „велике приче”. Наравно, то је важна тема, поготово деца и родитељство. Децје богиње, прехладе, оцене, тренинзи и хобији коментаришу се у пола гласа, уз прећутну сагласност ветерана-родитеља да је данас веома тешко бити – родитељ, а још теже имати и слободно време за фудбал и кафану. Мора се признати да ветерани-родитељи имају склоност да током „трећег полувремена” оговарају ветеране који још немају такве обавезе. Да ли се просто дивимо себи не знам, али смо склони да се чудимо како неки другари у одсуству поменутих обавеза (наравно најлепших) немају времена за фудбал и кафану.

Мушко-женски односи су вечна тема (као и наше жалопојке о женама које немају разумевања за наша дружења, поготово за „треће полувреме”). Наравно, свесни смо да наше жене/партнерке у исто време причају другарицама и комшиницама о залудним мужевима који у озбиљним годинама „јуре за лоптом” и банче по кафанама. За превазилажење таквих нераздевања Рајко Митић је имао оригинално решење – бар једно дружење у кафани са женама/партнеркама, чисто да виде где ми то идемо и шта радимо у слободно време. Од почетка дочекан већинским неодобравањем, предлог је тихо отишао у заборав. Ја сам слично предложио у садашњем клубу, има ли потребе рећи, са истим крајњим исходом.

Супружничко/партнерски односи и родитељство теме су прича које често прате довођење деце на утакмицу коју играмо. Једном приликом је чувени играч и тренер београдског фудбала Драган Симоновић Симке прокоментарисао да сам повео са собом и „пропусницу” – сина, гаранцију да слободно време не проводим на неком другом месту и на други начин, на што би супруга гледала са још мање одобравања. Код смо већ код тога, наравно да је „швалерација” вечна мушка тема, али већина прича се може сврстати у класичне „ловачке приче”. Но, бајке о наводним „швалерским” подухватима део су обавезног кафанског „фолклора” нашег мушког света и ту се фудбалски ветерани не разликују превише.

Улога јавности као другог места своди се углавном на расправе о политици, али уз озбиљне историјске „излете”, поготово Танета и Лепог Јовице. Дотакли смо се наравно

сваких избора, али и рехабилитације Драже Михаиловића и Милана Недића. Наведене расправе ипак су резервисане за најуже језгро клуба – поменуте Танета, Брку, Маткета и аутора. Лепи Јовица је био активнији док смо „треће полу-време” проводили у његовој кафани. Са тим у вези морам да признам да је на изборима 24. априла 2016. моје бирачко опредељење било углавном засновано на разговорима са Танетом и Брком. Моје објашњење зашто сам гласао као и они са задовољством су прихватили – ми „буџетлије” морамо да послушамо привреднике!

То нас доводи и до рада као (другог) места, а које дели са поменутом јавношћу. Што у шали, што у збиљи, највише „прозивки” током „трећег полувремена” трпи аутор текста као професор универзитета (дакле, корисник буџета који они из приватног сектора са муком „сервисирају”). Те прозивке иду толико далеко да се тврди да сам померао и испитне рокове због утакмица! Те шале су наравно само огледало раније поменуте везе микроинтеракција и макроструктура и показатељ ширих друштвено-економских трендова запослености, материјалног положаја и класно-слојне припадности. Тема која се нерадо помиње јесте и финансијски допринос појединих чланова функционисању клуба – доминира углавном разумевање за немогућност плаћања, али уз сагласност ужег руководећег језгра да и када је реч о плаћању/неплаћању важи она стара изрека – „колико људи, толико ћуди”!

Најзад, на крају овог дела ред је завршити правом „кафанском темом”. Наиме, у организационој култури бројних клубова (бар прве лиге) митски статус има гостовање ветеранима ФК „Младеновац”. Реч је о добро организованом екипи која, по правилу, има значајну подршку судија на домаћем терену (у месту „кафанског имена” – Јагњилу). Та чињеница честа је тема разговора током заједничког „трећег полувремена” већине осталих екипа. Но, поменуто гостовање своју митску улогу дугује повратку са утакмице и „трећем полувремену”, које се организује у некој од чувених кафана у околини Младеновца, познатих по одличној јагњетини и прасетини (да их не рекламирамо навођењем имена). То „треће полувреме” се знатно унапред планира и остаје дубоко урезано у колективном памћењу чланова клуба. Такво наше „треће полувреме” десило се 26. октобра 2015. године након наше добре игре али (мора се рећи) заслуженог пораза од 2:1. Оно по чему ће свакако остати упамћено јесте чињеница да је, на опште изненађење, цео рачун платио чувени Томас! По чему је чувен знају чланови нашег клуба, а и добар део фудбалског Београда. Но, због поменутог „трећег полувремена” склони смо да му опростимо много

тога по чему је чувен! Рекао бих да су управо ова и сличне приче и највећа мотивација за наше бављење ветеранским фудбалом, те моје писање о њему.

Закључак

Као што је речено на почетку, идеја о овом раду дуго се „крчкала“ (речено кафанским речником). Мислио сам да то можда не би било занимљиво готово никоме (и још се плашим да сам можда у праву). Но, популарност кафанологије и улога социолошког Муриња – Б. Ђорђевића у свему томе била је прва искра која је „започела пламен“. Друга је била поменута пријатељско-фудбалска веза – Рајко Митић и његово сликовито препричавање наших „трећих полу-времена“, а трећа „Мурињово“ уређивање тематског броја часописа *Култура* о кафани као „сјајном трећем месту“. У позадини свега била је свакако и завист према антрополозима који не само што често играју фудбал, него и пишу о њему. Према сведочењу колеге Бојана Жикића, седнице Одељења за антропологију Филозофског факултета у Београду заказиване су током светског првенства у фудбалу у Јужној Африци 2010. године у преподневним терминима да се не би поклапале са терминима утакмица. Организациона пракса свакако вредна дивљења!

Но, размишљајући о овом раду, мене као социолога занимала је првенствено једна противречност – како то да у тегобним постсоцијалистичким трансформацијским временима опште егзистенцијалне несигурности, неорганизованости и одсуства слободног времена све више појединаца и клубова узима учешће у организованом спортском такмичењу, под све формалнијим и уређенијим условима! Наиме, сећам се времена када су постојале само две лиге ветерана Београда у фудбалу, док их сада има укупно пет са шездесет клубова! Колико је поуздано моје сећање не знам, али знам да ме другари из клуба у кафани „прозивају“ да целу своју каријеру играм за ветеране! Да ли је реч о све већем значају кафане, тј. „трећег полувремена“ као незаобилазне друштвене институције³⁵ у нашим све несигурнијим животима, остаје на читаоцу овог текста да просуди.

ЛИТЕРАТУРА:

Antropologija fudbala (2013) Kovačević, I. i Žikić, B. uredili, Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta; *Časopis Etnoantropološki problemi*; Institut za etnologiju i

35 Ђорђевић, Д. Б. (2012), нав. дело, стр. 13.

- antropologiju Filozofskog fakulteta; Časopis Antropologija; Srpski genealoški centar.
- Buchanan, D. A. and Huczynski, A. A. (2010) *Organizational Behaviour*, Seventh Edition, Harlow: Pearson Education.
- Frenklin, F. (2006) *Kako fudbal objašnjava svet: neobična teorija globalizacije*, Beograd: Moć knjige.
- Harrison, R. (1972) Understanding Your Organizations' Character, *Harvard Business Review* Vol. 50, No. 3, pp. 119-128.
- Janićijević, N. (1994) *Korporativna transformacija: promene organizacione kulture, moći i strukture*, Beograd: TIMIT.
- Janićijević, N. (2008) *Organizaciono ponašanje*. Beograd: Data status.
- Janićijević, N. (2013) *Organizaciona kultura i menadžment*, Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- North, D. C. (2003) *Institucije, institucionalna promjena i ekonomska uspešnost*, Zagreb: Masmedia.
- Oldenburg, R. (1997) *The Great Good Place: Cafés, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and how They Get You Through the Day*, New York: Marlowe & Company.
- Rodžek, K. (2014) *Rad dokolice: kultura slobodnog vremena*, Beograd: Ekonomski fakultet.
- Schein, E. H. (2004) *Organizational Culture and Leadership*, Third edition, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Scott, R. W. (2003) *Organizations: Rational, Natural, and Open Systems*, 5th edition, Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.
- Sikavica, P. (2011) *Organizacija*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stebbins, R. A. The Sociology of Leisure and Recreation, in: Bryant, C. D. and Peck, D. L. (2007) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*, Thousand Oaks: Sage, pp. 179-187.
- Вебер, М. (1976) *Privreda и друштво*, Том први, Београд: Просвета.
- Вујовић, С. (2010) Феномен кафане и модернизација: фрагменти о европском, балканском и београдском кафанском животу, *Теме*, год. 34, бр. 3, стр. 821-837.
- Голубовић, В. (2013) *Старе кафане Београда*, Београд: *Diamond media*.
- Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал: прилози социолошкој кафанологији*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет.
- Ђорђевић, Д. Б. Еј кафано, науко моја, у: *Кафанологија*, приредио Ђорђевић, Д. Б. (2012) Београд: Службени гласник.
- Јовановић, Ђ. Поговор: Кафански пенџер застакљен социолошким оканцима, у: Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал*:

прилози социолошкој кафанологији, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет.

Маркешић, И. Предговор: Што је кафана и зашто толико приче о њој? у: Ђорђевић, Д. Б. (2014) *Кафанолошки астал: прилози социолошкој кафанологији*, Нови Сад: Прометеј; Ниш: Машински факултет.

Станојевић, М. (2010) Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане, *Теме*, год. 34, бр. 3, стр. 821-837.

Статут спортског удружења *Удружење ветерана фудбалских клубова Београда* (Пречишћена верзија) (2015) http://uvfkgbd.rs/Dokumenti/Statut_veterana_preciscen_tekst.pdf. stranica posećena 28. aprila 2016.

Хенди, Ч. (1996) *Богови менаџмента*, Београд: Желнид.

Dušan Mojić

University of Belgrade, Faculty of Philosophy –
Department of Sociology, Belgrade

*THE GREAT THIRD PLACE FOR THE GREATEST
THIRD HALF-TIME*

TAVERN AND THE VETERAN'S FOOTBALL

Abstract

This paper analyzes the significance of a tavern in the organizational culture of veterans' football clubs as well as veterans' football in Belgrade. The role of the tavern as "The Great Third Place" (in which socializing after the game takes place – the "Third Half-Time") is studied, as well as the hypothesis that the "Third Half-Time" itself is the most important purpose for the organization of particular clubs, as well as competitions in general. Fundamental sociological concepts of such organisations have been used as a theoretical framework for the research – the concepts of organization, organizational culture, their content and types. In this interdisciplinary endeavor, the contributions of leisure sociology and tavernology have also been considered.

Key words: *veterans' football, tavern, Belgrade, leisure, organizational culture*

Централни институт за конзервацију, Београд

DOI 10.5937/kultura1651204S

УДК 640.43:316.722(497.11)

394:640.43(497.11)(091)

351.854:39(497.11)

прегледни рад

ЗНАК ПИТАЊА ЗА БЕОГРАДСКЕ КАФАНЕ

Сажетак: *Рад под насловом Знак питања за београдске кафане актуелизује појам нематеријалне културне баштине кроз анализу статуса старих београдских кафана којима прети нестајање. Главну нит рада чини покушај одређивања места и значаја кафане као нематеријалне културне баштине с обзиром на њихову вишевековну присутност у животу главног града. На почетку кафана се посматра као споменик културног добра, коме се одређују својства да би се дошло до његове вредности. Тако посматрана, кафана може бити и споменик културе али и трезор нематеријалне културне баштине. У наставку хронолошки се прати историја кафана у Београду дуга пет векова, уз навођење њене мултифункционалности која је представља као институцију од вишеструког значаја. На крају наводе се разлози зашто старе кафане треба сачувати од уништења и глобалистичке униформисаности – пре свега у циљу заштите националног-културног идентитета, а нуде се и могући правци заштите кроз понуђена решења и пројекте.*

Кључне речи: *нематеријална културна баштина, културно добро, споменик – његова својства и вредности, систематизација својстава, сведочанственост споменика, историја кафана, кафане Београда*

...култура сећања као услов хуманитета и налажења идентитета. То је она култура коју је још Кјеркегор имао у виду када је утврдио да се живот живи унапред, али само унатраг разуме.

Манфред Остен¹

Да ли можемо рећи да смо почели живети унапред, ако још нисмо у потпуности разумели прошлост? Није довољно само разумети прошлост – битна је култура сећања и стални

1 Остен, М. (2005) *Покрадено памћење*, Нови Сад: Светови, стр. 9.

напори да се она развије, јер је кључна за очување културе. Али, предуслов је очување самог сећања. Очувано, преостало (некомплетно, преживело из веће целине, крњо) сећање, које представља, у суштини, памћење, креира историју. Памћење, пак, са друге стране, условљено је постојањем одређене историје и преживелих сећања. Оно што памтимо из генерације у генерацију је само део сећања које се временом све више трошило. Тако се пред нас поставља одговоран и нимало лак задатак – неговање наслеђеног сећања у циљу продужетка што истинитијег памћења за генерације које долазе. Свако време има своју историју, али савремена историја увек мора бити свесна претходне и не може негирати њено постојање. Она треба да представља континуум сећања без прекрајања и одрицања делова прошлости. Чин деструкције – рушење неког споменика (некад управо у циљу прекрајања историје), неће сам по себи и не може избрисати историју, да би обезбедио чист лист за бележење нових редова. Свако време нека окрене нови лист за исписивање свог памћења – своје историје.

У том смислу кафане као део укупног идентитета једног града, биле су његова слика и прилика, у неком одређеном времену, слика која се мењала из деценије у деценију онако како се мењао значај појединих делова града и квартава, кафане су мењале своја имена, госте, значај. Многе од њих биле су места догађаја вредних историјског памћења. Град је често по кафанама мерио своје границе, али како се брзо ширио, тако и „Сибирија”² није била више на крају града. Гробљанска улица је младима увече служила као корзо, а ту негде је била и „Жагубица”. Данашња младеж са Филозофског факултета, већ дуго нема прилику да седи у кафани „Код златног ангела” (касније „Стари град”). Такође је познато да Кафана „?” није била међу најпознатијим у своје време, као и да Скадарлија није била једина бoемска четврт Београда. Сваки квартал имао је своје кафане, свака кафана своју причу. Данас срећом и даље имамо наш Београд и приче које трају о њему какав је некад био, и његовим кафанама, док се исписују нове странице о новом Београду пуном промена, ужурбаном, који нажалост, изгледа нема ни времена ни слуха за сећања. Они који желе сачувати сећање на дух Београда који јесте прави идентитет града, морају да се изборе за време и простор. Боље би било избећи епитете стари и нови, јер је све то један град, живи организам, који треба неговати, а не рушити; поправљати а не уништавати; зидати, али не на уштрб његове душе, чувањем целина које

2 Видоје Голубовић наводи да се кафана налазила у Булевару краља Александра, у непосредној близини Смедеревског ћерма.

су део његовог лика на великом платну историје. Тако ће сам Београд имати о чему да прича, и нама и онима који долазе после нас, а наша је обавеза да питамо, бележимо и очувамо све што се да очувати.

За културу која се наслеђује и коју ваља очувати (макар сећање на њу) морају постојати настављачи. Међутим, долазимо до парадокса где настављачи креирају неку другу, нову културу (нажалост, не ретко и позајмљену) уместо старе и тако наслеђена култура остаје без настављача. Иако можда наслеђена култура има чуваре, уколико нема настављаче тј. конзументе, та култура је осуђена на изумирање. Тако се временом губе и чувари. Култура је под зубом времена на тесту који се зове опстанак и њега су свесни само чувари. Настављачи не препознају и не осећају своју улогу, већ се понашају као конзументи и само тиме су вођени у својој жељи за задовољењем жеђи за потрошњом, коришћењем.

Данашњи конзументи ће заједно са градом у коме живе креирати нова места која ће у себи понети меморију садашњег тренутка и живота за будућност, за Београђанина сутра који би требало да је сачува и похрани као један сегмент (једну тачку) у правој која представља сâм Београд у временској и просторној димензији. Та чињеница – настајање новог, никако не треба и не сме да искључи чување старог, јер једино тако, у складном уклапању новог у старо, без радикалног уништавања и рушења свега што је део историје овог града, осмишљава се живот у њему.

Архитекта Зденко Колацио наводи:

...Град је организам који није имун од разних болести, данас су оне готово неизлечиве. Град није никада коначан и довршен, већ само жив организам подложен сталним променама. Ми као архитекте морамо да настојимо да простори живота грађана буду функционални, удобни, човекомерни и маштовити. Тако би се одужили просторима нашег живљења.

Рушење неког објекта неће директно избрисати постојање његове прошлости, али ће бити директан атак на очување те исте прошлости (ако претпоставимо постојање жеље за очувањем сећања – мада се то често само декларативно тврди).

Треба да видимо која и каква је то историја, која се чува данас? Шта нам је то остало од кафана које су део историје Београда, део његовог бића и саме суштине? Које су то кафане које су преживеле ратна разарања и она друга – кад се рушило са полетом све што је личило на „старо, грађанско и декадентно”, а све у име „новог доба” које наступа бучно и

немилосрдно, бришући читаве квартове пред собом. Да ли смо свесни да је Београд спао на „3,5 кафане”, (оне старе), које неће саме успети да нам препричају историју и обнове сећање на прошлост?

До идеје да пишем о значају очувања старих београдских кафана дошла сам преко свог хобија – сакупљања и проучавања старих разгледница Београда. На многима од њих су старе кафане, као места која су људи радо посећивали, и у своје време била су чворишта друштвеног живота Београда. Други разлог су приче које сам чула од старијих, како се са сетом сећају кафана које су у међувремену престале да постоје.

Циљ ове теме је да укаже на објективан и не мали проблем опстанка београдских кафана, о њиховој улози и поливалентној функцији у друштвеном животу града кроз време. У контексту кафане као непокретног културног добра наведене су вредности кафана као споменика културе, које су то кафане данас заведене у регистар споменика културе града, као и питање шта спречава процес валоризације других кафана. Управо одржање постојања кафана уз очување активног живота у њима, је могући пут решења проблема, као и дефинисање кафане као носиоца специфичне нематеријалне баштине. Такође је објашњена терминологија баштине, како би се лакше пратила проблематика теме. Рад је о свим старим београдским кафанама, а ради избегавања преопширности библиографија упућује на оне изворе који се баве самим историјатом сваке кафане.

На питање да ли је стара кафана споменик или не, многи ће (чак и стручњаци) дати веома опречне одговоре. У тој дилеми могу да нам помогну примери из праксе других земаља које су одавно евидентирале, препознале и валоризовале своје старе кафане (пабове, бистроје, локале...) као делове културне баштине. Јука Јокилето у свом тексту *Конзервација између праксе и теорије* цитира Вилијама Мориса: „Ако бисмо, даље, били замољени да јасно кажемо која врста количина уметности, стила или другог интересовања за зграду, чини ту зграду вредном заштите, одговарамо, било шта на шта се може гледати као на уметничко, питорескно, историјско, античко или велико: укратко, било које дело, за које би образовани људи мислили да о њему уопште вреди причати”.

Препознавање неког споменика као културног добра, први је корак ка његовом објективном вредновању и врши се на основу његових својстава из којих проистиче вредност. За вредновање културног добра потребни су критеријуми

о којима је напред било речи, тј. вредновање (валоризација) као процес објективизације, врши се на основу његових својстава из којих онда консеквентно долазимо до вредности споменика.

Када је реч о старим кафанама у Београду оне јесу несумњиво део урбаног наслеђа и као такве морају бити препознате, вредноване и сачуване. Кафана је утолико вреднија што често има, као мало који други споменик културе, двојаку вредност: као прво може бити споменик материјалне баштине који чува оригинално архитектонско решење свог доба (кафана као део урбаног градског језгра) са аутентичним намештајем, уметничким предметима и предметима примењене уметности и занатства који сви заједно чине да је простор кафане аутентичан. Као друго, (по мом мишљењу важније) стара кафана може бити споменик нематеријалне културне баштине, јер чува истоветност и аутентичност понашања својих гостију, који кроз практично упражњавање њених садржаја стичу навику и искуство, а све то временом постаје и социјална потреба и део свакодневног живота.

У Београду су само четири кафане биле заведене као споменици културе: Кафана „?”³, *Јанићева кафана*, *Кафана три листа дувана*³ и *Руски цар*. Мишљења сам да је то недовољно и да ову листу треба проширити, уз напомену и жалосну чињеницу да кафана *Три листа дувана* више не постоји. Иако је у Београду последњих деценија услед вандалског односа према наслеђу и немилосрдног рушења, нестало неколико бисера међу старим кафанама, још увек на срећу има довољно старих кафана које само треба евидентирати, препознати, вредновати и ставити под заштиту. Шта је то што прети чак и регистрованим кафанама да престану бити споменици културе? Безосећајност и ароганција скоројевића, недостатак свести о очувању културног добра, недовољна компетенција људи одговорних за њихово чување (и жалост често корупција као метод „убеђивања”).

Из примера кафане *Три листа дувана* евидентно је да је од уништења није сачувала ни чињеница да је била под заштитом државе као споменик културе. Очигледно је да несавесни појединци игноришу, крше и прекрајају законе онако како то одговара њиховом тренутном интересу а онда није ни чудо да остају глуви и слепи на сва упозорења стручњака и надлежних институција, као и на апеле јавности.

³ Кафана „Три листа дувана” са ове листе, више не постоји, а 2008. године је на њеном месту подигнута нова зграда у власништву *MPC properties*.

Кафани „?“ такође прети рушење, о чему је писала „Политика“:

У жижу јавности кафана је ушла кад је у листу Политика, почетком новембра, изашао оглас о продаји предузећа Варош капија, у чијем склопу се и налази. Тада су Михајловић, Макеш, и остали мањевише стални гости зауставили приватизацију. Петицију против приватизације потписало је више од 2.000 људи. Један од њих је и нацртао оно што највише мори сталне госте кафане. Уместо куће из 1823. године, направљена је још старија и лепша петоспратница са излогом у приземљу на ком уместо знака питања стоји Банка. Кад сам видео оглас, мени је кроз главу прошло да ће неки приватник да направи коцкарницу или неки кафић уместо кафане. Да униште Знак и направе нешто без душе. Штавише, сигуран сам да би тако завршило јер ми је један од заинтересованих за куповину рекао да ће то да буде једно ексклузивно место, а не биртија! Ракија има да буде пет пута скупља, да не могу више сликари да се скупљају овде, препричава речи предузетника Михајловић.⁴

Шта стоји на путу другим старим кафанама да постану споменици материјалне и нематеријалне културне баштине? Разлози су вишеструки и слојевити, и није лако дати одговор на ово питање. Најчешћи су: недостатак свести о њиховој важности као културних добара, недовољни утицај стручне јавности и званичних институција на креирање генералног урбанистичког плана Београда, недостатак и неадекватност регулативе као и спорост и немоћ администрације, изградња новог по сваку цену и на сваком месту под изговором да је то „нормалан процес“, похлепа имућних појединаца који у трци и жељи за великом и брзом зарадом нају начина да руше старе кафане на атрактивним локацијама у граду, као и сви разлози напред наведени који ће пре довести до њиховог уништења него препознавања и чувања. Сви ови разлози су део општег проблема чувања културне баштине као вредности која нам припада и без које нема националног идентитета, а нестајање старих кафана је само један сегмент тог проблема.

У овом случају заштита кафана је друштвени интерес, само је потребно доста рада, да се кроз јасно и аргументовано артикулисање проблема и сталну презентацију у јавности

⁴ <http://www.bifonline.rs/tekstovi.print.19/poslednje-boemsko-uto%20C4%8Di%20C5%A1te.html>

путем медија подигне свест, како одговорних људи у граду, тако и грађана Београда. Не треба занемаривати утицај јавности, ниједан политичар неће ризиковати пад своје популарности кроз неки непопуларан гест као што је уништење старе кафане, али ако се то уради без присуства јавности, брзо, у петак последње недеље августа кад је Београд на одмору, не чита новине и не гледа ТВ, онда то може да прође незапажено. На неким ТВ станицама које су отворене за иницијативе, посебно она која је намењена Београду (Студио Б) постоје често емисије о граду, наслеђу и чувању. Сви ти потенцијали нису искоришћени, јер проблем је често у нашој недовољној ангажованости, стално нам је неко други крив, а не питамо се шта смо то ми урадили у покушају да ствари крену напред и да се промене набоље? У друштву може да постоји интерес за одређени објекат-споменик, може тај интерес да ишчезне и може поново да се јави. Да ли споменик као такав постоји и у том времену кад се на њега „заборави” или он коначно и за будућност престаје бити споменик, дакле није више објекат „непоновљив”, који треба чувати? Јер ако је тако – значило би да појам „споменик културе” и настаје и нестаје само услед савременог друштвеног интереса.⁵ У прилог Томићевом исказу иде и мисао Андре Шастела како ни један елемент баштине нема смисла без наклоности друштва којем припада. Такође наводи да предмет поставши делом баштине мења свој карактер и намену.

Кафана као и било који други објекат и/или простор намењен некој од многобројних социјалних потреба људи, може да се посматра кроз својства и вредности. Из својстава произилазе вредности, а тада кафана добија своје место на скали већ утврђених вредности.

У светлу напред наведеног (о својствима и вредностима), кафана може да буде препозната као споменик културе и то на више начина:

- као споменик материјалне културне баштине, кад објекат у коме је смештена има архитектонску и историјску вредност као део старог градског језгра, са свим својим покретним и непокретним садржајем који чине њен ентеријер;
- као споменик нематеријалне културне баштине, због њених бројних својстава која су вишезначна, као и функције и као таква постаје сведок, место и актер у друштвеним процесима, обичајима, навикама тј. постаје *носилац*

⁵ Томић, С. (1983) *Споменици културе њихова својства и вредности*, Београд: Народна библиотека Србије: Републички завод за заштиту споменика културе, стр. 9.

сведочанствености, у овом случају начина живота као примарног својства неког споменика тј. културног добра.

Кафана може имати својства посебности као што су: старина, оригинал, тј. аутентичност; раритет – ако је остало само пар таквих сачуваних у времену и простору; уникат, наравно ако је само једна из неке одређене епохе. Ова својства се могу истовремено односити и на кафану као споменик материјалне и нематеријалне културне баштине. Из тих наведених својстава проистиче њена вредност, па ћемо рећи за неку кафану да има вредност униката јер је то нпр. једини такав аутентични објект са краја 19. века.

Аутентичност као особина је део препознатљивог идентитета кафане (она је иста као у време кад је саграђена, зато је истинита, аутентична, није лажна). Никла у одређеном времену, носи са собом као времеплов део те првобитне атмосфере која њој припада а љубитељима кафана прија. Њени гости су уједно и њени чувари и стални рестауратори, који је стално обнављају, освежавају кроз живот у њој⁶ - све њене функције и даље су ту: људи у кафани рецитују, певају, узму гитару (од музичара) па свирају, држе говоре, састају се, друже, расправљају и дискутују. У позадини је музика, живи оркестар, уз који може да се прича, пева, ћути. Та истинитост – аутентичност кафане то је њена есенцијална особина која од ње чини нематеријалну културну баштину.

Ако говоримо о документарности као својству кафане, многа својства старе кафане имају, било да се посматрају као материјална културна добра или као споменици нематеријалне културне баштине.

Тако на пример нека стара кафана има својство амбијенталне документарности јер је настала и траје као део урбане амбијенталне целине, пример су кафане у Скадарлији. Старе кафане имају и својство урбанистичке документарности јер су доказ и сведок да је град у време њиховог постанка постојао у својој друштвеној пуноћи, са кафанама као местима друштвеног живота. Многе старе кафане биле су позорница и место збивања културних, уметничких, политичких, спортских и других друштвених догађаја од важности за историју града (а често и историје српског народа у целини), и зато имајући та својства документарности, добијају вредност као историјски споменици.

Ако треба да одредимо стару кафану по њеним својствима у односу на квалитативност, да ли их има или нема,

6 Начело заштите – где се може, тежи се оригиналној намени и очувању живота споменика у складу са том наменом.

одговор је јасан и недвосмислен. Да, стара кафана може да има својства која је одређују као: носиоца аутентичног начина живота, преносиоца и чувара традиције, место зачетка нових идеја и праваца у свим аспектима друштвеног живота (својство иницијације), развоја и усмеравања људског духа у правцу креативности и продора нових идеја...

У овом контексту корисно је напоменути кључна питања која Стеван Томић издваја на почетку своје књиге:

а) *Који објекат из масе покретних или непокретних, истоврсних или сличних предмета, због неких и којих особина, својстава, значења или значаја и из којих разлога треба издвојити, посебно означити и чувати, ставити под заштиту друштва?*

б) *Како схватити суштину појма споменик културе и могући плуралитет, релативност и рационалност, континуитет или дисконтинуитет вредности те посебне и непоновљиве јединствености и како постићи непосредно или посредно поимање те вредности.*

Наше ограничење у просуђивању разлика између различитих епоха је наш сопствени *Kunstwollen* који је у вези са нашим временом и нашим сопственим вредностима.⁷

Музеологија уноси појам музеалности као кључни елемент у валоризацији материјалног света којим се бави, што је на одређени начин аналогно појму споменичке вредности. Музеалност је особина предмета материјалног света да у музеолошком контексту буду документи примарног или археолошког контекста из којих су издвојени. Пренесе ли се то на баштину у простору, то може значити да су грађевине и њихови комплекси, документи контекста (физичког и духовног) у коме су настајали и живели, са свим вредностима и значењима које су током свог настанка и живота стекли. Наглашавање и тумачење тих особина повећава значење и уводи појам аутентичности као једну од темељних особина споменика.⁸

У односу на својства и вредности старих кафана, наведених у претходном поглављу, кафана може бити споменик културе (непокретно културно добро – материјална баштина) али и трезор нематеријалне баштине. За разлику од својства *споменик културе* коју поседују само неке кафане, све старе

7 Јокићето, Ј. (2002) Аспекти аутентичности, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26, Београд: Друштво конзерватора Србије, стр 12.

8 Maroević, I. (2004) *Baštinom u svijet*, Petrinja: Matica hrvatska, str. 141.

кафана су трезори нематеријалне културне баштине и као такве се морају заштити.

Нематеријална културна баштина пружа осећај идентитета и непрекидног трајања и промовише поштовање за људску креативност и културну разноликост.⁹ Кафана схваћена као нематеријална културна баштина дефинисана је кроз простор, атмосферу, праксу и обичај. Неке кафана су трајале деценијама и служиле генерацијама. Тако схваћена кафана као део обичаја људи, део традиције, несумњиво је нематеријално културно добро.

Сваки друштвени слој имао је, а има и данас „своје” кафана које су се међусобно разликовале по атмосфери – а атмосфери чине гости, разговори, догађаји, жива музика (оркестри, певачи), јеловник, понашање. Несумњиво је да поједине старе кафана имају вредност и као споменици културе¹⁰ и да такође садрже и поседују покретна културна добра, али оно због чега имају много већу вредност је чињеница да су оне трезори нематеријалне културне баштине тј. нематеријалних културних добара.

Уколико су кафана трезори нематеријалне баштине, човек је и конзумент и чувар у исто време, јер користећи кафану као простор друштвеног живота он је чува, па она и даље живи као и њена непоновљива атмосфера. Зато је, по мом мишљењу главни задатак и тежња у очувању старих кафана напор да се очувају добри обичаји, традиција и дух града. Издвајам из чланка Весне Бижић–Омчикус, вишег кустоса Етнографског музеја у Београду (конференција „Културна политика у области културног наслеђа и трансформација институција”, Београд, 22-23. 5. 2009.):¹¹

Нематеријална културна баштина је пракса, презентација, изражавање као и удружена знања и неопходне вештине, које заједнице, групе и у неким случајевима појединци препознају као део своје културне баштине. Нематеријална културна баштина, која се понекад назива и жива културна баштина, манифестује се, између осталог, у следећим областима: усмена традиција и језик; сценска уметност; друштвена пракса, ритуали и празници; знање и примена унања о природи и универзуму; традиционална

⁹ Što je nematerijalna kulturna baština <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3639>

¹⁰ Четири београдске кафана заведене су као споменици културе (Кафана „?”, Јанићева кафана, Кафана три листа дувана, Кафана руски цар)

¹¹ Bižić-Omčikus, V. (05/22/2009) *Nematerijalna kulturna baština* <http://www.seecult.org/blog/5647/nematerijalna-kulturna-bastina>

уметност. Преношена с генерације на генерацију, константно обнављана у друштвеним заједницама и групама као реакција на околину, као интеракција с природом, и историјским условима постојања, нематеријална културна баштина изазива осећај идентитета и континуитета. Значај нематеријалне културне баштине је у томе што промовише, одржава и развија културни диверзитет и људску креативност.

У складу са дефиницијом UNESCO-а, проф. Ђовани Пина је одредио три категорије нематеријалне културне баштине:

1. Културни изрази или традиционални начини живота одређене заједнице, као на пример религијски ритуали, традиционална економија, фолклор, отелотворени у физичком облику.
2. Индивидуална и колективна изражавања која немају физички облик: језик, памћење, усмена традиција, песме и незаписана традиционална музика итд.
3. Символична и метафорична значења предмета материјалне баштине. У оквиру ове категорије он говори о музејским предметима, уз истицање симболичних и метафоричких особености приликом тумачења предмета и културе из које предмет потиче.

У култури српског народа нематеријално наслеђе заузима важно место; наш народ се веома често позива на традицију у својој историји и животу, али ипак културни континуитет никада није био довољно истражен и проучен, управо из разлога што ова добра никада нису била заштићена на прави начин. Слична ситуација је и са осталим народима и етничким групама које живе на територији Србије. За многе популационе групе, она је основни извор идентитета дубоко укорењеног у прошлости. На жалост, њене бројне манифестације као што су традиционална музика, игра, празници и уметност украшавања, усмена традиција и наречја већ су ишчезли или су у опасности да нестану. Главни разлог лежи у томе што локалну нематеријалну културну баштину убрзано замењује стандардизована интернационална култура, потхрањена не само социоекономском модернизацијом, него и невероватним продором информација и различитим медијским могућностима. Нематеријална културна добра подразумевају производе духовне, социјалне културе народа и процесе производње материјалних добара. Нематеријалну културну баштину, за сада истражују етнологи и културни антрополози, лингвисти, етномузиколози, фолклористи, кинематографи, театролози. Нужно је остварити

партнерство између свих стручњака који желе да учествују у заштити нематеријалних културних добара, уз добру размену информација.

Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа из 2003. године¹²:

As a driving force of cultural diversity, living heritage is very fragile. In recent years, it has received international recognition and its safeguarding has become one of the priorities of international cooperation thanks to UNESCO's leading role in the adoption of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage.

Што се тиче региона наводим пример Републике Хрватске, која је потписала и добро дефинисала и допунила закон у складу са напред наведеном конвенцијом.

Pojam nematerijalna kulturna baština obuhvaća: prakse, predstave, izraze, znanje, vještine, kao i instrumente, predmete, rukotvorine i kulturne prostore koji su povezani s tim, koje zajednice, skupine i, u nekim slučajevima pojedinci, prihvataju kao dio svoje kulturne baštine.

Nematerijalnu kulturnu baštinu, koja se prenosi iz generacije u generaciju, zajednice i skupine stalno iznova stvaraju kao reakciju na svoje okruženje, svoje uzajamno djelovanje s prirodom i svoju povijest.

Sukladno članku 9. Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 69/99, NN 151/03; NN 157/03, Ispravak), nematerijalno kulturno dobro mogu biti razni oblici i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito:

- jezik, dijalekti, govori i toponimika, te usmena književnost svih vrsta;

- folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, kao i druge tradicionalne pučke vrednote;

- tradicijska umijeća i obrti;

Republika Hrvatska se, kao zemlja bogata nematerijalnom kulturnom baštinom, zalaže za izgradnju učinkovitog sustava zaštite i očuvanja, na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini te za uspostavljanje i unapređivanje međunarodne suradnje. Također ističe i

12 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=17716&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

*potrebu poduzimanja zaštitnih mjera u suradnji s drugim zemljama potpisnicama UNESCO-ve Konvencije za zaštitu nematerijalne kulturne baštine u okviru djelotvornog obogaćivanja i dopune postojećih međunarodnih sporazuma, preporuka i rezolucija o kulturnoj i prirodnoj baštini, s novim odredbama koje se odnose na nematerijalnu kulturnu baštinu.*¹³

Не можемо интерпретирати прошлост без да инкорпорирамо наше искуство садашњости.¹⁴ Изгледа да се враћамо на одлучивање градских отаца из 1860. године – које кафане затворити, а које да наставе са радом – да ли су данас другачији само мотиви?

Срећом о нематеријалној културној баштини се данас више говори и пише, довољно је погледати зборник радова са стручног скупа о нематеријалној баштини одржаног поводом Међународног дана музеја 8-9. маја 2004. године у издању Етнографског музеја. У међувремену, добили смо обећани одговор из Института за језик. У својем разматрању нашег питања, узели су у обзир све изнете предлоге: нематеријална баштина, нематеријална култура, духовна баштина, недодирљива баштина, неопипљива баштина и живо наслеђе, жива баштина. Закључили су да не може да се да дефинитиван термин због комплексности појма, али су предложили термин *недодирљива баштина*.¹⁵

Као главни проблем у очувању нематеријалне културне баштине које кафане трезорирају, поставља се препознавање навике и праксе одласка у кафану као живог искуства које је саставни део друштвеног живота Београђана и тиме нераздвојни део националног идентитета.

Кафане су настале првенствено као потреба људи за дружењем у време кад се живело веома патријархално и кућне посете осим најуже родбине и комшија нису биле уобичајене. Људи су се сакупљали на улици и у малим радњицама где се кувала и продавала кафа, и док би је испијали, текао је разговор, тако се ширио круг познаника, сазнавали су више и тако били у току догађаја. Можемо слободно рећи да је тај стил социјалног понашања, излазак из куће ради дружења, и после толико векова, остао скоро непромењен, а уједно ту леже разлози зашто кафану треба очувати, као нематеријално културно добро, као начин понашања, као амбијент.

13 <http://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=3639>

14 http://hakave.org/index.php?option=com_content&task=view&id=4804&Itemid=292

15 Gvozdenović, Ž. (2006) Negovanje i zaštita nematerijalne baštine u Srbiji, u: *Stručni skup o nematerijalnoj baštini*, Beograd: Muzejsko društvo Srbije.

Људи кажу за неку кафану: „...то место има душу...” и тим епитетима резервисаним за људе желе исказати њен идентитет, посебност, карактер, оно неописиво „нешто”. Многи грађани Београда, као и домаћи и страни гости сматрају да су београдске кафане нераскидиви део физиономије града, места где се осети душа града и његових становника, место где куца срце Београда, у малим „обичним” кафанама, где групе музичара свирају и певају без звучника и појачала старе (и нове) градске песме, а гости их прате али са мераком и без урлања. То је све Београд, и то су оне београдске кафане које ваља сачувати. Видоје Голубовић каже да су кафане најзначајнија институција јавног, културног, забавног и другог живота. Под њеним кровом се одувек могло седети, одмарати, разговарати и дружити, јести и пити, веселити се и нешто прославити, гледати понекад и позоришне и филмске представе, чути новости.

А шта је било пре кафана? У Старој Грчкој постојале су *ксенодохије* као најстарији познати угоститељски објекти, које касније преузима Византија. У оквиру римске империје и цивилизације развиле су се све врсте угоститељских објеката које су остале Европи у наслеђе. Дуж римских путева појавила су се *коначишта* у којима се само спавало, док су храну путници носили са собом. Касније су се уз *коначишта* развијале посебне просторије које су нудиле путницима храну и пиће. У Риму су постојали и објекти намењени забави људи – углавном за више друштвене сталеже као што су били: неке врсте *клубова*, а за народ: *крчме*. Европа средњег века – задржала је *коначишта* уз путеве и *гостопримнице* (странопријемнице) у оквиру цркава и манастира. Овде се посебно истиче манастирска трпезарија која је поред цркве била најпространија грађевина у манастирском комплексу. У оваквим трпезаријама ручали су домаћи и гости, а обед је био праћен читањем молитве. Србија средњег века – имала је *коначишта* уз главне путеве тзв. станове. У Душановом законику постоје одредбе о дужностима власника станова (стањанина) према путнику. Такође путници и каравани ноћивали су и у *шаторима* у близини, на местима која су се звала *падалишта*. Са доласком Турака граде се *караван-сераји* и *ханови*, уз путеве као део њихове традиције. Ханови су били скромније грађевине од караван-сераја. Такође у турско доба постојале су и мусафир кафане за смештај путника који је био бесплатан, а налазиле су се уз *имарете*, добротворне кухиње. По насељеним местима за исхрану путника служиле су *аичнице* – скромне радње, налик на народне кухиње. Такође постоје *кафане* (реч долази од арапске речи кахва –кафа, и означава угоститељску радњу у којој се кувала и служила кафа) и *механе* у којима се точило

пиће. У 19. веку ова подела постаје јаснија – механе су нудиле храну, пиће и собу за конак, а у кафанама које су биле само у варошима могло се добити само јело и пиће (кафа се подразумевала).¹⁶ Кафана као угоститељски објекат у коме се пије само кафе јавља се у 15. веку у Меки. Већ у 16. веку обичај пијења кафе преноси се са Истока на Запад, и у 17. веку постоје кафане у Лондону, Марсељу, Бечу и Лајпцигу. Године 1790. Париз има деветсто кафана. Под Наполеоном III кафане под називом *café – chantant* и *café – concert* доживљавају процват – у њима се играло и певало, музицирало, изводила акробатска интермеца, водвиљи, балет и сл. У 19. веку кафане су освојиле цео свет. Данас је кафана саставни део сваког града и има значајну социјалну улогу као место састајања и дружења људи.¹⁷

У својој књизи „Механе и кафане старог Београда” Видоје Голубовић опширно описује 761 београдску кафану (по азбучном реду и 38 кафана којима се зна само име) дајући безброј вредних података који се односе на место и положај, име, госте, значајне догађаје и трајање кафане. Кафане су за Београд појава стара скоро 500 година. Прва кафана у Београду датира из 1521., налазила се на Дорћолу и у њој се послуживала кафе. У Београду је у турско доба било шест караван-сераја и двадесетак ханова. Кафане у Србији средином 19. века постоје само у варошима (градовима) и у њима се могла добити храна и пиће, за разлику од механа које постоје и уз пут у селима и пружају осим хране и пића и преноћиште. Највећи број гостионица и кафана у Београду отвара се крајем 19. и почетком 20. века. По неким статистичким проценама град је на прелазу између два века на сваких педесет становника имао по једну кафану или гостионицу.¹⁸ Додатком Уредбе из 1864. године у кафанама у Србији дозвољено је служење пића и јела (осим кафе). Како су брзо Срби прихватили кафану као место састајања, дружења и забаве најбоље сведоче подаци да се на Позоришном тргу (данас Трг републике) налазило 16 кафана; у Поенкаревој улици од 40 кућа 17 су биле кафане, на Варош капији 12, на Теразијама 11, у Скадарлији 7, на Славији 9. Ова експанзија кафана у Београду и у целој Србији може се објаснити карактером саме кафане и њене вишезначности, што је у потпуности одговарало карактеру Срба: дружељубивост, склоност ка забави, вестима... и сл.

16 Ђурић-Замоло, Д. (1988) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда, стр. 3-7.

17 Голубовић, В. (2007) *Механе и кафане старог Београда*, Београд: Службени лист, стр. 17-18.

18 Исто, стр. 21.

Бранислав Нушић у својој књизи „Стари Београд” описује Београд свог времена, уз пуно досетки, анегдота и уз присутну сету, тече прича о старим (и за његово доба старим) и новим (из његовог доба) београдским кафанама. На око четрдесет страница текста налази се пуно вредних података који иду у прилог кафани као трезору нематеријалне баштине, јелима, обичајима, начину понашања, људима тог времена, групама и заједницама и вишенаменској улози кафане. Вилхелм Рунге (Wilhelm Runge) 1875. године у свом опису Београда, помиње Калемегдан и утврђење тек у неколико реченица. За њега је много важнија чињеница да град „постаје културна престоница за пет милиона Срба”. Његову пажњу привући ће савремени Београд, онај Београд у којем је „три године раније изграђено лепо ново позориште, са светилкама на гас (петролеум), добро опремљено реквизитима, спремно за извођење великих драмских дела”. Рунге ће оставити забелешке и о свакодневном животу становника престонице. Они у свако доба пију кафу, шљивовицу или ракију, коњак (по њему то је комовица), а у Београду се поред вина пије и пиво. Намерник, поред тога, у граду може да набави и одличне цигаре, које производи један Немац, Апел. Вилхелм Рунге ће о још нечему оставити драгоцене податке за историју овога града. Реч је, наиме, о кафанама и њиховој улози у свакодневном животу грађана. Те 1875. године оне су место без којих се Београд не може боље упознати. Свако ко дође у Београд мора обавезно да сврати у неку од кафана, јер у њима се „обављају разноврсни послови“, ту се, затим, препричавају најновији догађаји, одлично се једе и пије; у кафанама можете дознати све о становницима града и њиховим ћудима. Пословни људи или државни службеници, чије радно време иначе почиње у 8 или 9 сати пре подне, „могу се већ од шест сати ујутро видети по кафанама”.¹⁹

У 19. веку, непостојање адекватних наменских простора за културна друштва, позоришне трупе, политичке партије, скупштинска заседања, била је у раскораку са нарастим тежњама грађана Београда, што је стварало потребу за окупљањем на већ постојећим местима. Паралелно са подизањем зградâ позоришта, владе, државних институција, кафане се, између осталог, нуде као вишенаменско место јавног окупљања и пружају прилику за непрекидан ток друштвеног развоја. Тако оне постају витални чинилац у процесу стварања историје народа и њеног свеукупног националног и културног идентитета. Иако је, као идеја, кафана оличење јавног простора, она с временом добија и посебне

19 С. Костић, Ђ., ур. (2003) *Београд у делима европских путописаца*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

лимитирајуће одреднице диктиране местом или гостима: постаје место класних разлика, политичких и страначких подела, еснафске припадности и уметничких праваца.

Ипак су посматрано хронолошки, али и по значају, прве установе „новог друштва” биле кафане. Иако типично левантске или балканске, кафане су у београдски живот доносиле и дух Европе, па је њихова улога, посебно у културном животу престонице, била и еманципаторска.²⁰

У прилог њиховом очувању доприносе својства и вредности које кафане тј. локације некадашњих кафана, поседују. Потребно је подсетити се на тај некадашњи значај кафане као вишефункционалног објекта, и њену поливалентну улогу у социјалном животу града. Многе од ових функција кафана има и данас:

- *социјална функција* – улога кафане као места одвијања јавног живота и дружења људи. Кафана има централно место јавног окупљања људи са много предности у односу на друга јавна места (из области културе, спорта); дружење, комуникација, размена идеја, место разговора;

- *информационо комуникациона функција* – давно пре информациона комуникационе технологије кафане су биле места где су се препричавали догађаји, наглас се читала и коментарисала дневна штампа, размењивале се и допуњавале вести. Било је нормално да се нека вест прво чује у кафани, па тек се сутрадан појави у новинама. Људи су кући долазили са пуно „вести из града” и то препричавали својим породицама.

- *културна функција* – кафана је често била место промоције нове песме, композиције, литерарног дела (њихова промотивна улога) – многе су песме први пут чули гости кафане рецитоване од самог песника. По томе су посебно познате кафане у Скадарлији као и Клуб књижевника, места где се промовисала поезија, музика (концерти, жива музика), сликарство (примери изложби у кафанама – уз често плаћање кафанског рачуна сликама, цртежима);

- *сценско позоришна улога* – кафане су некад служиле као позоришне сцене – мале путујуће позоришне дружине често су наступале управо по кафанама јер позоришта као институција још није било. Кафански гости су били публика и било је добро свима, власник кафане је рекламирао глумце и њихово дело а при том је посета кафани била повећана.

20 Стојановић, Д. (2008) *Калдрма и асфалт*, Београд: Удружење за друштвену историју, стр. 265-267.

Глумци су имали смештај, храну и добијали хонорар. Тако је кафана помагала сценску уметност. Посебно се истичу кафане које су се касније налазиле у близини позоришта и биле место окупљања глумаца и свих љубитеља позоришта. (Позоришна кафана).

- *функција клуба* – многе боље, елитније кафане биле су познате као места окупљања факултетски образованих људи и тад је личила и имала функцију клуба – књижевни, новинарски, адвокатски. Неке од тих кафана – клубова „припадале” су богатим и виђеним људима у Београду: државницима, министрима, члановима Владе, власницима великих компанија, богатим трговцима и сл. У њима су често долазили са породицама јер су места била луксузна, мирна и скупа, па самим тим недоступна „обичним” грађанима.

- *економско-привредна функција* – кафана је често била берза капитала, продаје и куповине, склапања и потписивања уговора, ортаклука, давања новца на зајам уз „интерес” и др. Многе су се кафане налазиле уз судове, и по броју адвоката, судија, приправника и писара личиле често на судницу (позоришна представа „Кафаница, судница, лудница”)

- *улога радничке берзе* – неке од кафана биле су центри и стецишта једног еснафа (струке), зидари, молери, тесари, ковачи, стаклоресци – свако је имао своју кафану у коју су навраћали послодавци који су их ту налазили и унајмљивали за одређени посао.

- *политичка функција* – кафане су служиле као места политичког окупљања чланова и присталица разних странака. Неке су биле политичке зборнице и трибине, у њима су осниване странке, у неким су радили страначки изборни штабови и припадале су само члановима и присталицама. Та функција кафана остала је и данас.

- *демократска функција* – унапређење друштва – у многим кафанама нису биле важне социјалне разлике, у дискусијама су учествовали стални гости (без обзира на друштвени статус), писци, новинари, политичари, полицајци, официри, спортисти, мајстори. Тако је кафана много пре друштва као целине имала примењену демократију у свом свакодневном животу.

- *покретачка функција* – кафане су биле места и носиоци модерности. За нове идеје модерности и авангарде, некад а и сад, кафане су биле идеална места за промовисање и обрадавање нових идеја – много нових идеја из разних области друштвеног живота први пут је изнесено управо у кафани. Нове идеје (које су касније постајале правци, групе)

у књижевности, уметности, позоришту, политици биле су излагане, нападане и брањене управо у кафанама.

- *борба за равноправност полова* – водила се и у кафанама. Нешто што је данас нормално, да жене и девојке саме сврате у кафану некад је било незамисливо понашање. Жене су почеле да долазе у кафане прво у пратњи мушкараца, а потом и саме, у мањим групама по две-три, после куповине или шетње, даме између два рата свраћале су у кафану (нарочите баште) на кафу, лимуну и колаче. Те прве девојке и жене које су се храбро осмелиле да саме, без мушке пратње, седну у кафану са својим шеширима, сунцобранима и торбама, пружале су пример грађанске непослушности тадашњем патријархалном начину живота, и уједно су биле борци за права жена на социјални живот ван куће. Оне су као глумице на сцени седеле да их сви виде, у некој кафани или башти на прометном месту Београда.

Вишезначност кафанског живота (у најбољем слислу речи *живот*) одржава кафану и даље у жижи јавног живота града. У паралели са осталим субјектима јавног живота града, који имају сваки своју сцену (позориште, музика, спорт, култура, књижевне вечери) кафана својом ширином и слободом, и свим својим поливалентним улогама добија увек прво место. Кенет Фремптон истиче кључно питање: Да ли је нужно одбацити стару кулурну прошлост, која је била *raison d'être* нације, да би се кренуло на пут модернизације?...Отуда произлази парадокс: она (нација) би са једне стране требало да се укорени у тло своје прошлости, требало би да гради национални дух и да развија тај духовни и културни отпор према колонијалистичком бићу. Али, да би могла да учествује у савременој цивилизацији, нужно је да истовремено суделује у научној, техничкој, и политичкој рационалности, што често захтева потпуно и чисто напуштање целокупне културне прошлости. Чињеница је: свака култура не може да поднесе и апсорбује шок савремене цивилизације. То је парадокс: како постати савремен, а вратити се својим изворима, како оживети стару, заспалу цивилизацију и учествовати у општој цивилизацији.²¹

Ако говоримо о перцепцији будућности – уништавање кафана је један од чинилаца који неминовно води ка асоцијализацији друштва у целини и човека као јединке. Понекад све то изгледа као планско уништавање културног идентитета и квалитета живота једног народа – стварањем и одржавањем потрошачког менталитета, као начина живота који одговара

21 Frempton, K. (2004) *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Beograd: Orion art, str. 314.

компанијама које производе све и свашта за свакодневни живот – потребне и гомила непотребних ствари. То за резултат има кризу идентитета: човек не зна више ко је, ком систему вредности припада, кога да копира? У том светлу чување старих кафана је посао на заштити културног и националног идентитета кроз очување нематеријалне баштине – у овом случају навике одласка у кафану због свих њених садржаја, својстава и вредности које пружа, који се искуствено уграђују у осећај припадности граду, доприносећи формирању и одржавању националног и културног идентитета појединца.

*The concept of intangible cultural heritage may be unfamiliar to some cultural policy professionals. Many nations, in fact, do not have an intangible heritage conservation policy. However, the importance of intangible cultural heritage in defining the cultural identity of a people or group cannot be overemphasised. And if no particular conservation policy is implemented in this age of globalisation, the danger of cultural extinction is a real one.*²²

Пример: Срби у Њујорку отворили су кафану која по свему (ентеријер, мени, и сл.) подсећа на старе београдске кафане – зове се *Кафана*. То је наравно израз њихове носталгије, то су људи који су запамтили старе београдске кафане, које су им биле важне, и покушали да је оживе негде тамо далеко, јер покушај је у ствари у напору да се постигне оригиналност копије, услед удаљености од оригинала, да се направи копија која у свим детаљима личи на оригинал. У контексту напред цитираних речи професорке Дон-хи Јим (Dawnhee Yim) да „важност нематеријалног културног наслеђа у дефинисању културног идентитета једног народа или групе се не сме пренагласити”, морамо бити спремни да га дефинишемо, а затим да се боримо и да спречимо његово нестајање. Иако можемо рећи да закони, сами за себе, не обезбеђују очување наслеђа, „држава се мора изјаснити да ли је заинтересована да штити тоталитет баштине”, као што је то истакла Мирјана Менковић, председник Управног одбора Центра *Mnemosyne* и виши кустос Етнографског музеја у Београду, у интервјуу са Сањом Лубардић за часопис *Православље* 2007. године.²³

Можда смо сви помало цивилизовани дивљаци којима је потребно да се подсети одакле потичу, ко су и куда иду? У

22 Yim, D. (2004) Living Human Treasures and the Protection of Intangible Culture Heritage: Experiences and Challenges, *ICOM News* 4, 10.

23 <http://pravoslavije.spc.rs/broj/965/tekst/evropsko-priznanje-srpskom-znaju/print/lat>

међувремену, уместо да идемо до Тахитија, како би спознали сопствени идентитет (кад се вратимо на родно тле), можемо отићи у кафану и тамо осетити остатке сопствене традиције – и тако наставити њен живот. Настављањем живота кафана, продужавамо и њихово постојање као споменика културе, јер само наставком конзумирања њиховог садржаја загарантоваћемо њихов опстанак, а тако можда подстаћи да се избрише знак питања који се рађа у данашњем времену за постојање кафана. Настављање живота кафана може да се обезбеди едукацијом конзументата (који ће као будући конзументи кафана представљати њихове чуваре и настављаче традиције), које треба научити да су кафане јединствени бренд овог подручја, а поготово као нераздвојни део живота и историје Београда. Шастел подсећа на следећу мисао: у свим друштвима баштина се огледа у жртви која настаје због њеног нестанка, а њено очување жртвама да се сачува. Да ли ће нестајање кафана бити превелика жртва за Београд, и да ли ће кафане умети да певају о људима, као што су људи певали о њој (они који су спремни да поднесу жртву како би их сачували за генерације које долазе). Очување сазнања подразумева обједињавање пројектовања могућности сведочења, и употребу могућих значења сведочанства. Баштинска сврховитост подразумева: целовито очување сазнања путем: препознавања, чувања и употребе бића сведочанства, тј. сведочанственог ентитета: предмета и система односа забележених у њему.²⁴ Не зна се ко је измислио кафане. Можда је и боље што је тако. Можда би у име захвалности „припадале” њему, а оне су заправо сазидане да припадају свим људима овог света.²⁵

ЛИТЕРАТУРА:

- Булатовић, Д. (2005) Баштинство или о незаборављању, *Крушевачки Зборник 11*, Крушевац: Народни музеј, 7-20.
- Gvozdenović, Ž. (2006) Negovanje i zaštita nematerijalne baštine u Srbiji, u: *Stručni skup o nematerijalnoj baštini, održan u Etnografskom muzeju u Beogradu*, 18-19. maja 2004. Beograd: Muzejsko društvo Srbije.
- Голубовић, В. (2007) *Механе и кафане старог Београда*, Београд: Службени лист.
- Golubović, V. (2008) *Beograd ispod Beograda*, Beograd: Službeni glasnik.

24 Булатовић, Д. (2005) *Баштинство или о незаборављању*, Крушевачки Зборник 11, Крушевац: Народни музеј, 7-20.

25 Голубовић, В. нав. дело, стр 7.

- Група аутора (1995) *Историја Београда*, Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт: Драганић
- Димитријевић, К. (1997) *Романтично боемска Скадарлија*, Београд: Прометеј.
- Ђурић-Zamolo, Divna. (1977) *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521-1867*, Beograd: Muzej grada Beograda.
- Ђурић-Замоло, Д. (1988) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда.
- Јовановић, П. Ж. (1964) *Из старог Београда*, Београд: Туристичка штампа.
- Јокановић, Д. (2008) *Старе кафане Београда*, Београд: Граматик.
- Јокилето, Ј. (2002) Аспекти аутентичности, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 26, Београд: Друштво конзерватора Србије, стр. 11-16.
- Јокилето, Ј. (2003) Конзервација између праксе и теорије, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 27, Београд: Друштво конзерватора Србије, 9-13.
- Кнежев, Д. (1987) *Београд наше младости: записи о Београду 1918-1941*, Онтарио: ГР Принтинг.
- Костић, С. Ђ. *Београд у делима европских путописаца*, Београд, Балканолошки институт САНУ: Чигоја штампа.
- Костић, М. (2002) *Успон Београда 1 и 2*, Београд: Библиотека града Београда.
- Лукић, С. *Сто мојих кафана*, VMG, Београд, 1995.
- Мароевић, I. (2004) *Vaštinom u svijet*, Petrinja: Matica hrvatska, Ogranak.
- Нушић, Б. (1984) *Стари Београд*, Београд: Просвета.
- Остен, М. (2005) *Покрадено памћење*, Нови Сад: Светови.
- Riegl, A. (1982) The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin, *Oppositions*, vol. 25, p. 20-51.
- Стојановић, Д. (2008) *Калдрма и асфалт (урбанизација и европеизација Београда 1890-1914)*, Београд: Удружење за друштвену историју.
- Stupar, A. (2009) *Grad globalizacije: izazovi, transformacije, simboli*. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta; Orion art.
- Томић, С. (1983) *Споменици културе њихова својства и вредности*, Београд: Народна библиотека Србије; Републички завод за заштиту споменика културе.
- Ђоровић, М. Љ. (2008) *Београд у деветнаестом веку из дела страних писаца*, Београд: Библиотека града Београда.

Frempton, K. (2004) *Moderna arhitektura, kritička istorija*, Beograd: Orion art.

Milja Stijović

Central Institute for Conservation, Belgrade

A QUESTION MARK FOR THE TAVERNS
OF BELGRADE

Abstract

This paper discusses the concept of intangible cultural heritage through the analysis of the state of Belgrade taverns, which are left to ruin. The main pattern of the paper is an attempt to define a place and importance of the taverns as an intangible cultural heritage given their presence throughout the centuries in this capital city's life. Paper also explores inns as cultural property monuments, defining their characteristics with the aim of grasping their value. As such, taverns can be seen as cultural monuments encapsulating the intangible cultural heritage. In the end paper gives reasons why the old taverns should be preserved from demolition and the uniformity of globalization, primarily for the reasons of safeguarding the national and cultural identity, giving the possible ways of their protection through projects.

Key words: *Intangible cultural heritage, cultural property, cultural monument – it's characteristics and values, systematization of characteristics, factuality of monuments, history of inns, Belgrade's inns*

Миле В. Пајић, *Главна улица у Земуну*, Београд

Завод за проучавање културног развика, Београд

DOI 10.5937/kultura1651227V

УДК 930.85(497.11)

711.4(497.11)"19"

338.48:008(497.11)

прегледни рад

ОД УМЕТНИЧКЕ АКЦИЈЕ ДО ТУРИСТИЧКЕ АТРАКЦИЈЕ - (РЕ)КОНСТРУИСАЊЕ СТАРОГРАДСКЕ КУЛТУРЕ У СКАДАРЛИЈИ И ЊЕНИМ КАФАНАМА

Сажетак: Београдске градске власти су се још 1920-их определиле да се (Бео)град представља наглашавањем његове историје, културе и квалитетног друштвеног живота. Друштвени живот престонице пре свега се одвијао у кафанама, а међу кафанским „епицентрима“ је од краја 19. века четврт Скадарлија. Она и данас сведочи о (старо)градском духу. Представљајући укратко историјат Скадарлије, уметничку акцију којом је ова четврт крајем '60-их година 20. века оживела и туристичку атракцију савременог Београда, рад је посвећен питању концептуализације Београда као града игре.

Кључне речи: Скадарлија, кафане, боџи, уметничка акција, туристичка атракција, град игре

Увод

Изградња кафана у Београду први пут је регулисана *Уредбом о механама* која је обнародована 1861. године. У додатку ове Уредбе објављеном 1864. године кафане су дефинисане као „зграде где се јавно крчми кафа и свако јело и пиће даје”¹. Према попису из 1921. године у Београду је живело 111.739 становника а 1930. године у њему су биле регистроване 3.622 кафане и механе². Почетком 21. века велики број кафана је или затворен или реновиран у складу са новом модом кафића – ресторана. Ипак, у Београду постоји простор у коме је, углавном у непромењеном облику, очувано неколико старих кафана. Тај простор је Скадарлија.

До средине 19. века у безименим сокацима и скромним кућерцима данашње Скадарлије живели су Роми те је четврт била позната под називом „Циган махала”. Ово насеље почиње да ишчезава пред крај 19. века уступајући места солиднијим грађевинама као што је и данас постојећа зграда на броју 31 највеће од блатњавих улица која је 1872. године добила име Скадарска улица. Касније, у Скадарлији су живели познати уметници: Ђура Јакшић (Скадарска бр. 34), Чича Илија Станојевић (такође у кући у којој је живео Ђура Јакшић, Скадарска бр. 34), Милорад Гавриловић (у кући Коланског, преко пута кафане „Два јелена”), Димитрије Гинић (Скадарска бр. 34), Жанка Стокић (Скадарска 27), Добрица Милутиновић (Зетска бр. 2) и др.³ Већи део својих дана и ноћи ови уметници су проводили у кафанама, нарочито у онима у комшилуку.

При дну Скадарске улице је још средином 19. века, око 1850. године, почео да се формира индустријски комплекс пиваре чији је власник најпре био Филип Ђорђевић а потом Бајлони. Захваљујући механи пиваре, „уз занатске радње, пиљарнице, пекаре, фабрику шешира и друге продавнице, у Скадарлији се јављају грађевине угоститељске намене. (...) Највероватније током седме или осме деценије у Зетској број 2 отворена је кафана ’Бумс Келер’ будући да се улица истог назива помиње 1876. године. Следе кафане ’Вук Караџић’ у Скадарској број 3, ’Златни бокал’ на броју 16 (...) ’Милош Обилић’ и ’Бандист’, те свакако најгласовитија кафана

1 Ђурић – Замоло, Д. (1988) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда стр. 171.

2 Голубовић, В. (2005) *Кафане старог Београда*, Београд: ЦД група стр. 41, 43.

3 Видети: Dimitrijević, K. (1983) *Skadarlija*, Beograd: Jugoslavija Publik i SIZ „Skadarlija”.

– ’Три шешира’, смештена у приземници некадашњег скадарлијског шеширције Димовића.⁷⁴

Кафане се најједноставније могу одредити као (наткровљен) простор са столовима и столицама у коме се служе храна и пиће. Кафане као места за сести, појести и попити су, пак, „примарни ниво кафанске културне феноменологије”⁷⁵. Нушић је забележио да се сав друштвени живот одвијао у кафанама:

„Што се више развијала нова престоница, кафане су све више и више постајале центри у којима се кретао живот. Ту се састајали људи ради споразума; ту заказивали састанке ради посла, ту су се чак и адвокати консултовали са клијентелом, ту се заказивао састанак између проводације и девојачког оца, ту је дужник потписивао меницу, ортак уговор, тужилац пуномоћје, и готово сви јавни акти, изузимајући тестаментa, обављали су се у кафани. Ту су друштва држала састанке; ту политичари склапали завере и конспирације, ту је често и болесник потражио доктора да га припита за савет.”⁷⁶

Кафане су биле и својеврсне учионице књижевности и језика. Присећајући се дана у кафани „Три шешира” прослављени глумац Добрица Милутиновић каже да је слушање књижевника попут Јанка Веселиновића, Милована Глишића и Бранислава Нушића док разговарају у кафани пружало лекције у којима се истицала лепота и богатство српског језика.⁷

Разговорима у (скадарлијским) кафанама штимунг је стварала музика коју су изводили стално ангажовани оркестри, нарочито тамбурашки и хармоникашки.⁸ На репертоару су биле *сокачке* и *бећарске* песме (на пример: „Хитнуо сам удицу”, „Крчмарице, поређај столице”, „Идем ја, иде калдрма”, „На крај села чађава ме’ана”, итд), *серенаде* (на пример

4 Богуновић, С. (2005) *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, Београд: Београдска књига, стр. 363.

5 Тирнанић, Б. (1983) *Београд за почетнике – Бедекер кроз носталгију*, Београд: Полит, Библиотека Грифон, стр. 77.

6 Нушић, Б. (2005) Београдске кафане, у: *Стари Београд – путописи из XIX века*, Београд: ЗД+, стр. 176.

7 Димитријевић, К. (1986) *Седам прича о белом граду*, Горњи Милановац: Дечје новине, стр. 57.

8 Посебно популарни су били оркестар „Тамбурица пет” и „Скадарлијски добошар”. Међу познатим певачима који су наступали у скадарлијским кафанама били су Тома Здравковић, Љиљана Петровић Бутлер, Софка која је наступала у кафани „Код два јелена” и други.

„Тихо ноћи”), *родољубиве* (на пример „Тамо далеко”), *локал-патриотске* (на пример: „У тем Сомбору”, „Пољупце је чак из Лувра слала Шапцу Мона Лиза”, итд), *севдалинке* (на пример: „Мила мајко шаљи ме на воду”, „Ударало момче у тамбуру”, „Снијег пада на бехар на воће”, „Вино пију аге Сарајлије”, итд), као и *песме из позоришних представа*. Некадашњи директор Народног позоришта г. Јован Ђорђевић је рекао „да је свака песма отпевана у позоришту за час постајала – народном песмом.”⁹ И дан данас међу популарнијим староградским песмама су „Ој леле, леле” из представе „Сеоски лола”¹⁰ и „Хајде Като, хајде душо” која је била хит песма представе Чича Илије Станојевића „Дорћолска посла”.

У песми би се певачима и оркестрима често придружили и гости, о чему сведочи и сећање глумца Добрице Милутиновића: „Јанко [Веселиновић] са гулама... Како је он певао уз гусле, сине... Никада нисам чуо бољег. И једног дана певао је тако уз гусле, у препуној кафани... Пева Јанко, а свет се претворио у уво, тишина, све стало... Сви знају: то Јанко гула.”¹¹

Атмосфера из кафана се преносила и на улице чинивши Скадарлију посебним амбијентом у Београду. Стојков је амбијент дефинисао као „простор или комплекс у насељу у коме доминирају (или га одређују) елементи значајни за колективну меморију, односно за естетски, духовни или емотивни доживљај већине становника насеља (посебно домородачког), те због тога има карактер јавног интереса.”¹² Захваљујући уметничкој акцији из 60-их година 20. века Скадарлија је и данас важан београдски амбијент у коме живи конструкт старе (бео)градске културе и некадашњег духа града.

9 Перић, Ђ. (1995) Позоришне песме у записима српских мелографа XIX века (Прилог испитивању позоришног порекла староградске поезије српских песника), *Српска музичка сцена*, Београд: Музиколошки институт САНУ, стр. 153.

10 Ову песму је написао Драгомир Брзак а Јосиф Маринковић ју је у II коло српских народних песама уврстио као народну. За њу је Лаза Костић рекао „да би морала растопити и најозеблије срце”. Видети: Лесковац, М. Позоришне критике Лазе Костића, у: *О Лазу Костићу*, (1978) Београд, стр. 155-156; цитирано из Перић, Ђ. нав. дело, стр. 149.

11 Димитријевић, К. нав. дело, стр. 63.

12 Стојков, Б. (1997) Амбијент као тема обнове Београда, *Наслеђе* год. 1, бр. 1, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 159.

Уметничка акција

Важност Скадарлије као амбијента први пут је истакнута у *Уредби о заштити београдских старина* из 1935. године. У њој стоји да се овај део града „мора сачувати у постојећем стању и на којем се не могу вршити никакве промене без дозволе надлежне власти“ те да се на куће у којима су живели познати уметници ставе табле.¹³ И заиста, наредних деценија нису вршене промене, али није било ни значајнијих подухвата у погледу одржавања те је четврт почела да поприма обележја оронлости.

Дружећи се и практично живећи у таквом амбијенту уметници који су се етаблирали или пробацирали крајем 50-их и почетком 60-их година покренули су иницијативу за ревитализацију Скадарлије. Архитекта Угљеша Богуновић је 1957. године у листу „Политика“ објавио текст у коме је изнео своја размишљања о Скадарлији, као и идеју да се овај део града ревитализује. По објављивању овог текста уметници, новинари и стални гости скадарлијских кафана су почели са пописивањем значајних имена српске и југословенске културе који су у скадарлијским кафанама стварали своја дела¹⁴ и уметничке клубове, као и друга остварења за будуће нараштаје¹⁵. У петицијама и молбама је указивањем на места (нарочито кафане) у којима су живели и дружили се уметници наглашавана аутентичност амбијента. Најзад, али и захваљујући сплету историјских околности (о којима ће више речи бити мало касније), средином 60-их година молбе и петиције су уродиле плодом. У Градској скупштини Београда је 17. маја 1966. године одржан састанак коме су присуствовали представници градских власти, архитекта Угљеша Богуновић, сликар и књижевник Зуко Џумхур и сликар Марио Маскарели, као представници уметника који су покренули

13 *Уредба о заштити београдских старина*, „Београдске општинске новине“ (БОН), број 1, јануар 1936, стр. 91. Спомен плоча је постављена само на кући у којој је живео Ђура Јакшић а њено постављање је финансирао тадашњи власник кафане „Три шешира“ газда Стојан Крстић.

14 Димитријевић у монографији *Скадарлија* наводи да је Ђура Јакшић готово целу своју драму „Станоје Главаш“ написао у кафани „Златни бокал“. Такође, Димитријевић пише: „Испијајући своју обавезну ракију код „Три шешира“, врсни приповедач Стеван Сремац, кажу, није се одвајао од своје бележнице, записујући дијалоге које је ту чуо и касније преносио у своја дела.“ У кафани „Три шешира“ инспирацију је налазио и Бранислав Нушић а у истој кафани је и Антун Густав Магош написао велики број својих дописа и памфлета. Видети: Dimitrijević, K. (1983) *Skadarlija*, Beograd: Jugoslavija Publik i SIZ „Skadarlija“

15 Међу честим гостима кафане „Три шешира“ била су и браћа Рибникар те је управо у овој кафани 25. јануара 1904. године прослављен излазак из штампе првог броја листа „Политика“.

идеју ревитализације Скадарлије, те Богољуб Старчевић, тадашњи председник Туристичког савеза Београда који је и предузео кораке да се у оквиру „Београдског лета” у Скадарлији почну одвијати уметнички програми. На том састанку је договорено да пројекат ревитализације уобличи иницијатор идеје Угљеша Богуновић, који је до тада угледа стекао пројектима зграде „Политике” и торњева на Авали и Иришком венцу.

Припремајући планове и пре него што су градске власти одобриле пројекат ревитализације Богуновић је на уму имао да Скадарлија сведочи о турском добу и оријенталним утицајима. Она је, по Богуновићу, контраст растућем модерном граду и то баш у његовом најстрожем центру, те је и у својим плановима настојао да потцрта ову својеврсну урбанистичку сепарацију. Сматрајући да Скадарлија спаја „старобалканску духовност и европски модернизам” али и демонстрира отпор друштвеној отуђености која је надирала са убрзавањем и променама велеградског живота, планови Богуновића су укључивали и позориште, галерије, мале етно просторе итд, како би Скадарлија била јединствени културни простор који приказује бурни, слободарски, дух града.¹⁶ Реализација Богуновићевог пројекта почела је 1967. године. У односу на планове, обновљен је део *Три шешира*, анекс *Два јелена* и кућа Ђуре Јакшића. Враћањем чесме¹⁷ укинута је колски саобраћај, промењена је калдрма а осветљење регулисано фењерима и канделабрима. Када је 1972. године постављена чесма, радови су прекинути.

Ревитализација је обухватила и унутрашњост скадарлијских кафана. Уређење ентеријера започео је сликар и писац Зуко Џумхур направивши „инсталацију” од чокањчића у кафани „Три Шешира”. У уређењу ентеријера других кафана, као што су „Има дана”, „Златни бокал” и „Код два бела голуба”, учествовали су Угљеша Богуновић, Милица Рибникар, Момо Капор, Марио Маскарели, Соја Јовановић, Александар Ђорђевић, Душан Антонијевић, Ђорђе Караклајић и др.

Не заборављајући да су кафане места где се служи храна, пажња је посвећена и јеловницима. Према Рајчевићу, у обновљеним кафанама јеловнике, базиране на народним јелима, сачинила је професорка са Одељења за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду, др

16 Серијал: *Модерна архитектура Србије – Личности и поетика*, Емисија *Укритај различитих светова – архитекта Угљеша Богуновић*; Приказано 1. 12. 2003. године на 2. програму Радио-телевизије Србије.

17 Чесма је поклон града Сарајева, а њена ауторка је уметница Милица Рибникар.

Сребрица Кнежевић, која се бавила проучавањима традиционалне гастрономије.¹⁸

Борка Павићевић је покренула позориште. „У кабареу Цивцан, сцени на пивским бурићима, игра се комад у коме глумци Народног позоришта евоцирају успомене на скадарлијску бојну причу, причају се и препричавају анегдоте о Чича Илији Станојевићу, о Матошу, о Драинцу. Са прозора куће Ђуре Јакшића, тада још увек приватног стана, већ се говори поезија Ђурина, Трифунова, Крклецова, Живојиновећа...”¹⁹ Инспирирани атмосфером, генерације песника су опевале амбијент Скадарлије, на пример Растко Петровић, Густав Крклец, Бранко В. Радичевић, Добрила Николић, Добрица Ерић, Љубивоје Ршумовић и др. Песме инспириране Скадарлијом, а написане перима књижевника разних генерација, прикупио је и, у збирци поезије *Скадарлија наш Монмартр*, објавио историчар уметности Угљеша Рајчевић. Отворена је галерија – антикварница. Уметничка дела, слике и графике су излагали и продавали уметници попут Милића од Мачве, Марија Маскарелија, Данице Антић, Ксеније Дивјак и др. Неко кратко време постојала је дискотека „Монокл“ а Скадарлија је била корзо.

Ефекти спроведених акција одјекнули су у *Урбанистичком пројекту Скадарлије* усвојеном 1981. године. У овом документу наведене су следеће вредности Скадарлије:

- Као архитектонско – урбанистичка целина специфичног ликовног садржаја и спонтано настали живописни скуп објеката бивше периферије;
- Као део старог језгра града;
- Као место живог мита о београдској бојни;
- Као амбијентална целина посебне градске атмосфере остварене једноставном градњом, зеленилом и погодном локацијом, као и свакодневним догађањем. Целина има низ најстаријих београдских кафана и стамбених зграда где су се сакупљали и живели познати писци, сликари, глумци, млађи свет, а и остали. Подизана у разним етапама развоја Београда, представља својеврстан урбанистички склоп спонтаног грађења;

18 Серијал *Скадарлија*. Уводна емисија емитована 30. 05. 2008. године на 2. програму Радио-телевизије Србије

19 Рајчевић, У. (1994) *Скадарлија наш Монмартр. Сабране песме*, Београд: Доситеј, стр. 8.

- Карактеристична је слободна траса улице која је пратила део правца београдског шанца са његове спољне стране и после много рушења града, кроз његову бурну историју, остала непромењена;
- Као туристичка атракција представља се свакодневном посетом и до 10000 гостију, углавном младих. Тако је значајна и као туристичка понуда савременог тренутка;
- Као део културног центра града са позоришним сценама (специфичног карактера) организованим на улици, у баштама или угоститељским објектима, са разним изложбама слика, цвећа, старина, књига и слично;
- Као популарно место за састанке грађана, њихов одмор и забаву;
- Као део старог градског језгра представља се и близином осталих историјских објеката и амбијената у ближем и даљем суседству, па са њима чини интересантан и споменички ланац;
- Као кулинарски центар старог Београда;
- Постојањем слободног простора за ширење (близина Мале пиваре, тзв. Бајлонијеве пиваре);
- И на крају, као реална могућност продужавања, оплемењивања, свих својих позитивних карактеристика које су провером доказане, без обзира да ли су правовремено пројектоване или су се у току реализације саме искристалисале.”²⁰

На основу овако побројаних вредности Скадарлије отпочео је њен пут ка туристичкој атракцији.

Туристичка атракција

Захваљујући кафанама које су обликовале амбијент и уметничким акцијама које су простор оживеле, Скадарлија је репрезентовала дух града. То су у виду имале и службе протокола па је Скадарлију и кафане у њој посетио велики број значајних личности светске политичке и уметничке сцене. Према наводима са Интернет презентације кафане „Два јелена” у неколико наврата гост ове кафане био је југословенски председник Јосип Броз Тито, као и (некадашња) британска премијерка госпођа Маргарет Тачер и некадашњи

20 Цитирано из: Димитријевић, К. нав. дело.

председник САД Џими Картер²¹, док су у другим скадарлијским кафанама међу угледним гостима из света политике били венецуелански председник Перез, Џорџ Буш Старији (додуше не као председник САД већ као високи функционер у администрацији председника), и др. Из света уметности и науке, међу гостима скадарлијских кафана били су глумци Елизабет Тејлор, Ричард Бартон, Катрин Денев, Роберт де Ниро, редитељи Паоло Мађели, Питер Брук, Бернардо Бертолучи, филозоф Роман Ингарден, и многи други. После познатих личности у скадарлијске кафане су у све већем броју почели да долазе туристи.

Препознајући туристичке потенцијале Скадарлије (о чему сведочи и поменути *Урбанистички пројекат Скадарлије*), градске власти су од остварених боравишних такси издвјале средства за одржавање објеката, те подржавале подухвате Туристичког савеза, (данас Туристичке организације Београда), у осмишљавању садржаја намењених и гостима Београда али и самим Београђанима. Посебно се истицала манифестација „Скадарлијске вечери”.

Међутим, они који чине дух града постепено су истискивани из Скадарлије: „Скадарлија, нова, туристичка, подигнута на легенди и даровима скадарлијске боемије, иако то нико није ни желео ни очекивао, одгурнула је од себе управо те којима је највише дуговала. Нови програмски концепт Скадарлијских вечери, умивене кафане и амбициозни управници ресторана (до јуче кафана) чували су у својим локалима места само за пробране и пробирљиве госте, за оне који ће из шарених јеловника поручити скупа јела и пића, специјалитете куће, а не само хладну 'шљиву', пресечено бело и папке у сафту (евентуално). За наше песнике, за ноћобдије, у *Скадарлији* је, отад, било све мање места.”²²

Пред крај 2015. године, спремни за дочек нове 2016., представници Туристичке организације Београда и скадарлијских ресторана су у „Јутарњем програму” РТС-а²³ истакли да се „као и претходних година” пре свега очекују инострани гости нарочито из бивших југословенских република. У углавном од 70-их година непромењеном екстеријеру²⁴ и незнатно модернизованом ентеријеру, на понуди су домаћи гастрономски специјалитети и музички програм коме су

21 Видети <http://www.dvajelena.rs/> Страница посећена 21. 12. 2015.

22 Рајчевић, У. нав. дело, стр. 8-9.

23 Прилог је емитован 17. 12. 2015. године у „Јутарњем програму” 1. програма Радио-телевизије Србије.

24 Изузетак чини ‘80-их година подигнут тржни центар на месту кућа међу којима је била и она у којој је била смештена дискотека „Монокл”.

поред некадашњих староградских хитова придодате и нове песме попут Бајагине „Моји су другови” или Легенди „Нема старог Београда” итд.

Почетком 21. века у Београду постављена нова туристичка сигнализација усмерава ка Скадарлији – *боемској четврти* (енг. *Skadarlija - bohemian quarter*). Антун Густав Матош је приметио да је историја наше књижевности заправо историја наше боеме. Описујући боеме – госте београдских (и скадарлијских) кафана Нушић каже: „То су били ведри, весели и духовити људи који су претпостављали ’друштво’ свакој другој дужности у животу.”²⁵ Овај Нушићев опис сажима бројне експликације суштине боемије и боема²⁶ а на основу тога се може рећи да придев „боемска” уз именицу „четврт” сугерише простор, амбијент у коме преовладава весела, необавезујућа и готово раскалашна атмосфера, што кореспондира са представом Београда као *града игре*.

Град игре

Разматрајући питања глобализације у контексту развоја градова Шорт и Ким су истакли две главне теме у маркетингу градова, односно два концепта који се користе у позиционирању градова на домаћој и међународној „сцени”: *град рада* у коме се економски развој остварује привлачењем компанија и корпорација да управо у том граду базирају своје пословне активности за тај део света; и *град игре* у коме се наглашавају историја, култура и квалитет друштвеног живота, а економски развој се остварује првенствено кроз туризам и сектор услуга.²⁷ Прожимањем идеја прогреса, културе, особених прилика живота и рада, концепти *града рада* и *града игре* се све чешће додирују и преплићу.²⁸

Опција позиционирања Београда пре свега као *града игре* може се пратити током деценија. Њено идентификовање и

25 Нушић, Б. (1935) *Из полупрошлости*, Београд: Издавачко предузеће Геца Кон, стр. 233

26 Експликације боема и боемије детаљно су изнете на страници <http://www.mtholyoke.edu/courses/rschwart/hist255-s01/boheme/evolution.html> Страница је посећена децембра 2015. године. Такође, о суштини боемије као начина живота писао је и Хамваш у есеју *Филозофија вина*. Видети: Хамваш, Б. (1947) *Филозофија вина*, у: *Брига о животу*, Сабрана дела Беле Хамваша, Београд: Геопоетика.

27 Short, J. R. and Kim, Y. H. (1999) *Globalization and the City*. New York: Addison Wesley Longman, p. 124

28 Такав је случај и у савременом Београду. На пример пројектом „Београд на води” тежиште се помера ка концепту *града рада* јер се пре свега предвиђа да ће комплекс бити привлачан будућим инвеститорима у привреду Србије.

примењивање повезано је са историјским околностима у којима се град развијао.

Откако је 1867. године кнез Михаило пренео престоницу из Крагујевца у Београд, „јадна селендра са уским, кривудавим и блатњавим улицама“²⁹ почела је да израста у европску престоницу. Тада долази до функционалне преоријентације: претежно трговачки град на месту где се укрштају путеви са Истока ка Западу (и обрнуто) постаје интелектуални и административни центар. Оснива се Велика школа, из које је проистекао данашњи Универзитет у Београду, а чиновничка занимања постају све траженија.

Нови подстицај за развој града добијен је када је Београд постао престоница Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (потом Краљевине Југославије). Како би Београд био лепши и одговарао захтевима модерног града, Одбор општине града Београда је 17. маја 1921. године донео одлуку да се распише међународни стечај за израду плана уређења и проширења града. „За израду услова стечаја била је установљена нарочита комисија, која је била састављена од главних стручњака у земљи. У подацима за стечај истакнуто је да је Београд, као престоница, *првенствено културно седиште*, затим трговинско и најзад индустријско.“³⁰ Из обиља урбанистичких идеја садржаних у 17 планова који су приспели на стечај, руски емигрант архитекта Јурије Павлович Коваљевски, као главни аутор, уз помоћ две стручне групе за решење железничког чвора и пристаништа, сачинио је 1923. године *Генерални урбанистички план*.³¹ Иако власти Београдске општине нису поштовале многе елементе тога плана³², важно је истаћи да је њиме успостављен оквир за позиционирање Београда као *града игре*.

После Другог светског рата дошло је до промене друштвеног и политичког уређења Југославије, али је у представљању престонице нове државе опстао концепт *града игре* у

29 Црњански, М. (1999) *Београд*, Београд: Народна књига Алфа, стр. 20

30 Илић–Агапова, М. ([1933] 2002) *Илустрована историја Београда*, Београд: Дерета репринт, стр. 393, курзив додат.

31 Максимовић Б. (1981) Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда, у: *Београд у сећањима*, Београд: Српска књижевна задруга, стр. 51

32 Максимовић је међу недоследностима истакао да је уместо зграде Београдске општине изграђена Поштанска штедионица на углу Таковске и данас Булевар краља Александра; уместо зграде за просветне конференције – касарна краљеве гарде; на месту изгорелог „Мањеж“ позоришта направљен је парк, док је здање новог позоришта, Југословенског драмског позоришта, мало померено у односу на оригиналну локацију. Видети: Максимовић, Б. нав. дело, стр. 53-55.

коме је и седиште администрације. Истицање космополитског духа Београда, који се очитује кроз овај концепт, посебно је било важно у периоду самог краја 50-их када је СФР Југославија била изузетно активна у формирању Покрета несврстаних.³³ Важна улога Југославије у овом Покрету наглашавала је положај Београда на раскрсници Истока и Запада у географском, историјском, културолошком и политичком смислу појмова исток и запад. Управо је тај сплет историјских околности ишао на руку иницијативи за ревитализацију Скадарлије. Потврде настојања да се Београд представи као престоница државе отворене за нове идеје и тенденције пружају и крајем '60-их и почетком 70-их покренути *Београдски интернационални театарски фестивал* (БИТЕФ)³⁴ и *Београдски интернационални филмски фестивал* ФЕСТ³⁵. Покрет несврстаних је Београд ставио на мапу светски значајних политичких центара, док су га БИТЕФ и ФЕСТ позиционирали у свету уметности и културе. Делимично ревитализована Скадарлија, с уметничким садржајима, који су дочаравали креативност Београђана и Југословена, и кафанама које су биле епицентри друштвеног живота, пружала је амбијент за неформалне сусрете.

Концепт *града игре* коришћен је и 1986. године када се Београд кандидовао за домаћина 25. летњих Олимпијских игара 1992. године. Организација олимпијских игара је један од начина да град оствари „међународну препознатљивост, психолошки пораст у вредности услед реклама и повећа пословне могућности развијајући тржиште некретнина и повећавајући инвестиције.”³⁶ Промотивни спот уз, за ову прилику компоновану, песму *Let's start the game – Belgrade is ready* („Почнимо игру, Београд је спреман”) приказао је атракције Београда укључујући и Скадарлију истичући живописност града и полетност домаћина али то ипак није било довољно те је, са малом разликом у броју гласова, победу однела Барселона.

Космополитски и разигран дух града демонстриран је и током Студентског протеста 1996/'97. На почетку колоне студентата који су свакодневно кретали у (повремено карневалске)

33 Прва конференција Покрета несврстаних који је окупио државе које се нису налазиле ни у западном ни у источном блоку одржана је управо у Београду 1961. године.

34 БИТЕФ је основан Решењем Скупштине града Београда од 26. децембра 1967. године а први фестивал је одржан наредне, 1968, године. У поднаслову фестивала стоји: „Нове позоришне тенденције”. Видети: <http://festival.bitef.rs/o-festivalu/>; Страница посећена 18. 12. 2015.

35 Први ФЕСТ је одржан 1971. године.

36 Short, J. R. and Kim, Y. H. нав. дело, стр. 100.

шетње по граду ношен је транспарент „Београд је свет“. Ова реченица је као мотив коришћена и на прослави „Дана Београда“ априла 2008. године, мада се превођењем на енглески језик изгубио део семантичке слојевитости.³⁷

Иако још увек није био град домаћин летњих Олимпијских игара, Београд јесте био град домаћин летње Универзијаде 2009. године. Кроз пратеће програме учесницима и гостима је приближавана дуга историја и култура. Новобеоградски сплавови (за млађе) и скадарлијске кафане (за старије) гостима су пружали прилике да уживају у разиграном друштвеном животу. Међутим, од тада Скадарлија и њене кафане у животима грађана Београда имају све маргиналнију улогу. Акцентовање иностраних гостију на пример за новогодишње прославе те све мањи број Београђана који у Скадарлију не иду послом, макар „посао“ био да својим (приватним или пословним) гостима покажу остатке старог Београда, ову четврт чине резерватом некадашњих кафана у којима живи конструкт духа града који је ретко када разигран.

Закључак

Током скоро једног и по века махала у којој су живели Роми је прешла пут од блатњавих сокака до важног адута у туристичкој понуди Београда. Сместивши се између Стамбол - капије и Видин - капије, односно Дорћола и Палилуле, Скадарлија је била простор где су београдски бојаци хтели да направе своју *Боемску републику*. Та хтења су дала и материјал за изградњу конструкта који сведочи о духу града. Дух града је апстракција која рефлектује колективну меморију и од значаја је за естетски, духовни и емотивни доживљају људи који у том граду живе (те донекле кореспондира са одредницом амбијента коју је дао Стојков), а при том се у овој апстракцији задржава динамичност стварања нових анегдота, урбаних легенди па и уметничких дела.

Подстрек динамици живота у Скадарлији дала је уметничка акција покренута крајем 50-их година и делимично спроведена крајем 60-их и на самом почетку '70-их. Она је полазила од разумевања Скадарлије пре свега као амбијента који упркос (тадашњим) околностима живи, а њен циљ је био да тај амбијент учини животнијим. У том смислу, акција је успела, али ипак је била релативно кратког даха. Већ 90-их година финансијска оскудица и високе цене у скадарлијским

³⁷ Реч „свет“ се може односити на пример на светињу или на свет у просторном и друштвеном смислу, појмове који на енглеском језику гласе *holy* (светиња) и *world* (свет). У сврхе манифестације „Дани Београда“ одабрана је ова друга опција а међу плакатима се нашла и мапа Београда на којој су градске четврти уобличене исцртаним континентима.

кафанама су утицале на то да се епицентри развоја духа града померају ван центра града и његових кафана – најпре у драгсторе³⁸, а од бомбардовања 1999. године још више ка периферији града. Опадање кафанског живота и ефекте тога сажео је публициста Богдан Тирнанић: „Када говоримо о кафанској култури и о кафани као огледалу културе, тада, пре свега имамо на уму културу јела и пића, која, по нама, уопште није занемарљив проблем: ако опадање кафанског живота повежемо са чињеницом да се у нас све горе једе и да се перманентно сузбија конзумирање свих алкохолних пића осим чистих отрова, онда све то свакако није без везе са ситуацијом у којој се, рецимо, домаћа позоришта тешко одвајају од најприземнијег нивоа једне вулгарне експрес-самоуслуге јефтиних садржаја назови културе – лоша *Српска кафана* једнако је лош *Атеље 212*.“³⁹

Могућност нове ревитализације Скадарлије, као четврти отворене и за Београђане и за госте Београда, крајем прве деценије 21. века истакнута је и у плановима везаним за приватизацију комплекса Бајлонијеве пиваре. Ти планови се у извесној мери наслањају на Богуновићеве идеје о Скадарлији али до њихове реализације (још увек) није дошло.⁴⁰

Кроз историју скадарлијских кафана власници, потом и некадашње пословође (када је већина кафана прешла у друштвено власништво под управом угоститељског предузећа „Варош капија“), имали су разумевања за своје госте – уметнике. Забележено је да је најпознатији власник кафане „Три шешира“, газда Стојан Крстић са својом супругом Наталијом веома ценио уметнике који су „боравили“ у његовој кафани и до своје смрти, 1942. године, на различите начине их је помагао, док је његов „наследник“ (пословођа чије име није забележено) неколико деценија касније је омогућио Џумхуру да направи инсталацију од чокањчића. Некада управници ресторана, данас менаџери, и даље се одазивају позивима Туристичке организације Београда да се укључе у програме попут подизања заставе на почетку летње сезоне,

38 Према личним сећањима током 1994. године испред драгстора у Зетској улици је било више људи него гостију у оближњим кафанама „Код два бела голуба“ и „Два јелена“ заједно.

39 Тирнанић, Б. нав. дело, стр. 77.

40 Нацрт плана реконструкције комплекса пивнице у дну Скадарске и у Цетињској улици те пасажа који би пивницу у Цетињској повезао са Скадарском улицом на нивоу тржног центра приказан је у тексту „Скадарлија 2010 – нови живот боемске четврти“ објављеном 20. 02. 2008. године у дневним новинама „Политика“. На основу слике и објашњења, може се закључити да пројекат, осим што уместо позоришта и етно простора предвиђа нови ресторан, заправо не одудара значајно од Богуновићевих идеја.

„Скадарлијских вечери”, сајмова рукотворина, итд. Ипак, годинама непромењена концепција програма⁴¹ углавном више не привлачи Београђане, за већину којих је и одлазак у скадарлијске кафане да би се у њима провело више времена од једног пића и евентуално помфрита или „пет с’ луком” финансијски теже остварив подухват. При том, у јавним наступима представника Туристичке организације Београда и скадарлијских ресторана наглашава се да је Скадарлија Туристичка Атракција, дакле пре свега простор за туристе, што додатно од ње одбија оне који носе дух града јер се имплицитно сугерише да су позвани „про форме”. Више туриста у публици и све мање београдских „ноћобдија” као регуларних гостију, уз примену опробаних рецепата у концепирању програма чини да Скадарлија више личи на оклопљеног коњаника него на разиграног ата.

Ипак, од почетка 21. века Београђани су почели да се из драгстора враћају у кафане те је и улога ових „институција културе“ у развијању духа града је опет све значајнија без обзира на то како кафана изгледа и да ли се заиста зове кафана или се зове ресторан или кафић или кафе – ресторан. Уметничка акција ревитализације Савамале која се одиграла крајем прве деценије 21. века је, за сада последњи пример који говори да четврт расте захваљујући онима који су за њега везани више од краткотрајних лепих успомена, пример који је од краја 60-их до 90-их година 20. века пружала Скадарлија. Да ли ће се и у Скадарлији поново одиграти нека уметничка акција која ће ови четврт вратити на мапе пре свих Београђана остаје да се види.

ЛИТЕРАТУРА:

Богуновић, С. (2005) *Архитектонска енциклопедија Београда XIX и XX века*, Београд: Београдска књига.

Голубовић, В. (2005) *Кафане старог Београда* Београд: ЦД група.

Dimitrijević, K. (1983) *Skadarlija*, Beograd: Jugoslavija Publik i SIZ „Skadarlija”.

41 У тексту „Стиже лето у Скадарлију” објављеном 06. 05. 2016. године у листу „Политика” најављено је да ће сутрадан, 7. маја, бити отворена нова летња туристичка сезона те да ће том приликом на платоу код чесме наступити полицијски оркестар, да ће добшар најавити „Кодекс о понашању у Скадарлији”, да ће скадарлијску заставу подићи глумац Милорад Мандић Манда, да ће Скадарлијом шетати Скадарлијска дама Љиљана Јакшић а пролазнике поздрављати „Бранислав Нушић”, „Ђура Јакшић” и његова вољена „Мила”. Такође, „припремљен је и богат културно-уметнички програм испред Куће Ђуре Јакшића. Причаће се анегдоте, певати познате староградске песме, а наступиће и КУД ’Талија’.” Упоредити са Рајчевић, У. нав. дело стр. 8-9.

- Димитријевић, К. (1986) *Седам прича о белом граду*, Горњи Милановац: Дечје новине.
- Ђурић – Замоло, Д. (1988) *Хотели и кафане XIX века у Београду*, Београд: Музеј града Београда
- Илић – Аргапова, М. (1933) *Илустрована историја Београда*, репринт Београд: Дерета.
- Максимовић, Б. (1981) Од студентских дана до трновитих стаза урбанизма Београда, у: *Београд у сећањима*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Нушић, Б. (2005) Београдске кафане, у: *Стари Београд – путописи из XIX века*, Београд: ЗД+.
- Нушић, Б. (1935) *Из полупрошлости*, Београд: Издавачко предузеће Геца Кон А. Д.
- Перић Ђ. (1995) Позоришне песме у записима српских мелографа XIX века (Прилог испитивању позоришног порекла староградске поезије српских песника), *Српска музичка сцена*, Београд: Музиколошки институт САНУ.
- Рајчевић, У. (1994) *Скадарлија наш Монмартр – Сабране песме*, Београд: Доситеј.
- Стојков, Б. (1997) Амбијент као тема обнове Београда, *Наслеђе* год. 1 бр. 1, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Short, J. R. and Kim, Y. H. (1999) *Globalization and the City*, New York: Addison Wesley Longman.
- Тирнанић, Б. (1983) *Београд за почетнике – Бедекер кроз носталгију*, Београд: Нолит, Библиотека Грифон.
- Црњански, М. (1999) *Београд*, Београд: Народна књига Алфа.
- Текстови из дневних новина:*
- Аноним, (20. 02. 2008) „Скадарлија 2010 – нови живот боемске четврти”, Политика, доступно путем линка <http://www.politika.rs/scc/clanak/33570/Skadarlija-2010-novi-zivot-boemske-cetvrti>; Страница посећена 23. 12. 2015.
- Аноним, А. В. (06. 05. 2016.) „СТИЖЕ ЛЕТО У СКАДАРЛИЈУ”, *Политика*, доступно путем линка <http://www.politika.rs/scc/clanak/354482/Stize-letu-u-Skadarliju>; Страница посећена 18. 05. 2016.

Maša Vukanović
Center for Study in Cultural Development, Belgrade

FROM ARTISTIC ACTION TO TOURIST ATTRACTION –
(RE)CONSTRUCTION OF THE OLD CITY CULTURE IN
BELGRADE’S BOHEMIAN QUARTER *SKADARLIJA*
AND ITS TAVERNS

Abstract

Since the early 1920s, the City of Belgrade authorities have adopted and cherished the marketing concept of a city at play – emphasizing the city history, culture and the quality of social life. The social life in Belgrade was primarily taking place in taverns such as the ones in Skadarlija quarter. Many pieces of art were also created there, making this part of the city known as a unique ambience that keeps telling the story of urban Belgrade culture to this date. In this paper, a brief history of Skadarlija and the artistic actions that revived the quarter since late 1960s allowing its positioning as a tourist attraction, provide the frame for discussing conceptualization of Belgrade as a city at play.

Key words: *Skadarlija, taverns, bohemians, artistic action, tourist attraction, city at play*

Миле В. Пајић, *Доњи град под снегом, Београд*

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет –
Одсек за социологију, Нови Сад

DOI 10.5937/kultura1651244P

УДК 725.7:316.728(450)

316.334.56(450)

прегледни рад

ЗАШТО КАФЕ НИКАД НЕЋЕ ПОСТАТИ CAFFÈ

Сажетак: У раду је учињен покушај да се одговори на питања у којој мери, на који начин и под којим условима је могуће поређење једног специфичног урбаног феномена попут кафеа у различитим срединама. Основу за такво поређење налазимо у историјском и културном контексту, пре свега, али и читавом низу посебности које извиру из начина живота и урбане свакодневице. Емпиријски увид у друштвену стварност и елементи за поређење уобличени су у форму минускула о урбаној свакодневици у Риму, постојбини савремених европских кафеа.

Кључне речи: кафе, град, урбана свакодневица, слободно време, култура

Вероватно би био потребан изванредан напор да се социолошки пуристи убеди како већина савремених друштвених феномена има урбану етиологију. Међутим, то не би требало да чуди никог ко је спреман да прихвати чињеницу како свакодневно, све већи број популације на свим меридијанима, постаје власником градских адреса. Одмах на почетку треба рећи: ако још увек има места дилемама о томе кад и како настају прве кафане, за кафе се може тврдити како извесно представља несумњив градски феномен.

Ако *caffè* представља италијанску реч за кафу а истовремено означава и феномен једне посебне врсте градске институције, начин припремања кафе и посебан начин испијања кафе, тада нема разлога да причу о кафеу смештамо другде до у Италију. Готово сваки испис који се односи на градске институције пати од својеврсног пасеизма и покушаја да се за одређену појаву пронађе одговарајуће историјско узглавље. Покушаји трагања за „правим” историјским утемељењем

одређене појаве често могу да изгледају као трке које су саме себи сврха. Они којима је до тога, не би ли пронашли баш најстарији кафе, могу да се упуте у културну историју кафеа¹ и видеће да се извесна историјска предност даје такозваним *Coffe-House*, у Енглеској (у Лондону је 1652. године отворен први кафе), али то није пут који води директно до нашег интересовања, поготово ни онај који води до познатих *caffeeshop* локала. Пре свега смо окренути оној Европи јужно од Алпа, одакле се слава кафеа ширила по њеном континенталном простору. Што нас у сваком случају води до Италије. Мало касније видећемо да нас и други разлози воде у том правцу. Премда ће у европском кафе бревијару на првом месту бити Венеција (која је, између осталих, имала своју посебну културу испијања кафе и кафетерију отворену половином 17. века), најпознатији кафе јужно од Алпа који ће, како би то М. Вебер рекао за темељне градске институције у историјском контексту, ширити своју славу и северно од Алпа, је римски *Caffè Greco*, отворен 1760. године а који непрекидно ради све до данас. Рецимо да је то прототип кафеа као урбане институције, господственог шарма и посебне архитектонике. Међутим, он је познат и по томе што су му обавезни гости били многа славна имена која су посећивала Рим (попут Стендала, Гетеа, Бајрона, Листа, Ибзена, Андерсена), али је најпознатији по томе што је био градитељ култа и једног, дуготрајног седећег облика културе испијања кафе. Многи кафеи који су касније великим словима исписивали кафе-мапе великих европских градова, били су инспирисани овим римским кафеом. Чак, то ће бити и узор за оно што ће понеки кафе хроничари видети као модел средњоевропског кафеа.² На овим нашим просторима таквог типа господственог кафеа једноставно нема, те се прављење паралеле чини некако непримереним. Коначно, велико овдашње кашњење за културним обрасцима градоживљења који су били познати у европским градовима, материјалним једнако као и духовним, могло би да се сматра изузетно важним за сваку врсту социолошке, али и друге друштвене аналитике. Можда и због тога овом приликом кафе не посматрамо као делове обележја елитне урбане културе (што они, ма како се на

1 Markman, L. (2004) *The Coffee-House: A Cultural History*, London: Orion House.

2 Потребно је обратити пажњу да се овде прави суштинска разлика између етимологије кафане и кафеа. „Ко данас покушава да утврди есенцијалну разлику између кафеа и кафана, бојим се да неће схватити њихову суштину... Нису кафеи первертиране кафане и нису кафићи бесполне творевине дојучерашњег маскулизованог кафанског доба. Није то ни глобализирана појава...”; Пушић, Љ. (2012) О једном посебном читању друштвене стварности, у: *Кафанологија*, Ђорђевић, Д. Б. (приредио), Београд: Службени гласник, стр. 594.

први поглед чинило мало вероватним, заиста и представљају), већ као о делу оновремене урбане свакодневице. Тада се и обрасци посматрања урбаног кафе амбијента мењају, али смо тако ближе могућности да одгонетнемо због чега (наш) кафе никад не може постати *caffè*; чак ни у односу на његова основна значења као социјалних простора. Нека, за сада, за то буде довољан један детаљ: чак и у другоразредним туристичким бедекерима се назначава како је испијање кафе (посебно еспреса) стојећки, за шанком, својеврсна посебност у Италији, о чему смо једном приликом писали, поредећи кафе у Будимпешти и Риму.³ Поједностављено објашњење како је то искључиво због ниже цене, само је донекле прихватљиво; као када бисмо закључили да људи који седе и пију кафу, седе због тога што су уморни.

Могло би се рећи да је кафе на наше просторе допутовао возом Београд-Трст, преко Зиданог Моста и Сежане. Памтим да смо као средњошколци, касних шездесетих година минулог века, сањали да угледамо мало запада. Све оно што се о западу могло сазнати тада је стизало до нас у фрагментима или у облицима које нисмо били у стању да разумемо. Јер, недостајало нам је искуство. Једина врата која су на неки начин стајала широм отворена, била су она која су на запад водила преко Трста. Одлазак у тај лепо трговачки град (тада још нисмо знали да је леп а многи бивајући у њему и по више десетина пута, нису схватили колико је заиста леп), сам по себи представљао је сензацију и предлошку за маштовите приче пренете онима који ту могућност нису имали. Он је за људе са ових простора пре свега био велики шарени излог запада и место где су се куповале трице које су по повратку представљале доказе о томе докле смо успели да добацимо. Између осталог, навелико се доносила и кафа јер „ова наша” била је тек бледа копија оне „праве” кафе; лепо, готово луксузно упаковане и мирисне. Пропуштали смо, међутим, прилику да поседимо у неком од и тада лепих тршћанских кафеа. Све чувајући сваку лиру за куповину нечег што смо касније схватили да нам није ни требало. Они малобројни пак, који су се осмелили да седну за сто кафеа у Трсту, данима су пре тога вежбали како да наруче кафу и минералну воду на италијанском. И као у школи, кад вас професор позове да издекламујете набубану лекцију, када се појави келнер схватимо да смо заборавили оно што смо мислили да смо научили и одлучујемо се за искварен српски који личи на италијански, верујући да тиме препокривамо сопствено незнање. У цену кафе обавезно је био урачунат и презир

3 Pušić, Lj. (2007) *Pisanje grada: urbana svakodnevnica*, Novi Sad: Prometej, str. 217-222.

келнера због таквог односа према кафеу. Но, можда је у праву писац Драган Великић када се пита није ли за нас Трст можда „пре свега прилошка ознака за време”.⁴ Ко је тада чуо за кафе *San Marco* у *Via Cesare Battisti*, истинску икону тршћанске кафе географије, значајну не само по томе што датира из 1914. године, већ и по томе што су се у њему окупљали многи светски познати интелектуалци. Када је 1997. године, један од таквих, а домаћи, К. Магрис, писао о овом чувеном кафеу, ми више у Трст нисмо залазили. „Сан Марко је прави кафе, периферија историје сачињене од конзервативне оданости и либералног плурализма његових посетилаца. У псеудокафеима се скупља једно једино племе, није важно да ли је реч о поштеним госпођама, младима који обећавају, алтернативним групама или добро обавештеним интелектуалцима... Кафе је платоновска академија, говорио је почетком века Херман Бар – а говорио је и да се добро осећа у Трсту, јер у овом граду има утисак да се не налази ни на једном месту”.⁵ За оне који су, попут мене, почели да воле кафеу као какву нарочитост о којој код куће нико није имао појма, ово место се чинило рајским. У њега се споља погледало, али као да му се, као неком коме нисмо дорасли или према девојци неизмерне лепоте, није смело обраћати. Није било ни помисли да се унутра уђе. За највећи део ујурбаних купохоличара из бивше нам земље, кафе географија Трста била је исписана нуждом. Мало пара, мало времена, мало знања језика и културе домаћина а много нужде. Све те ствари могле су да се задовоље у трговачком гету у свега пар улица. Имагинарну границу представљала је готово свечана *Via Giosyè Carducci*, свечана бар колико и Кардучијево место као првог Италијана који је добио Нобелову награду за књижевност. О чему тада, такође ништа нисмо знали. Даље од те улице био је град Тршћана у који остали углавном нису залазили, а ни староседеоци се без преке потребе нису спуштали у доњи град, бар док траје трговачка појама јужњака. Оне који далазе са југа овај део града плашио је својом архитектонском свечаношћу, мирноћом и недуганском атмосфером. У ареалу унутар кога су се кретали, налазили су се кафеи у којима се најчешће, уз гађење особља, користио само тоалет, али није се седело нити испијала кафа. За то су, евентуално, могли да послуже хотел *Central* близу трга *Ponte poco* или *Caffè Stella Polare* у *Via Dante Alighieri*, односно *Byffet di Mario* на источној граници пазарног Трста, те *Byffet di Pepi* у *Cassa di Rasparmio*, на западној страни. Није свако

4 Velikić, D. (2010) *O piscima i gradovima*, Novi Sad: Akademska knjiga, str. 148.

5 Magris, K. (2009) *Mikrokosmosi*, Beograd: Arhipelag, str. 12-15.

ко се први пут сретао са кафеима имао довољно простора у свом менталном пртљагу да би у њега сместио и ову врсту искуства. Када говоримо о примарном урбаном искуству као једном од предуслова за разумевања значења града, тада на уму имамо и искуство које је долазило из неких других средина а не само оно које је везано за одређен или посебно за *мој* град. Када се сећање на прве кафе у Трсту могло понети кући као део доброг урбаног сентимента, код нас они још нису постојали. Крајем шездесетих година прошлог века у нашим градовима је кафана представљала једини јавни простор у коме је могло да се проведе време уз испијање кафе и то само једне врсте, познате као *турска*. Појава еспреса (или, како се код нас најчешће говорило а и данас може да се чује – експрес кафе) сачекаће почетак седамдесетих, али и тада само понегде а што је коинцидирало са појавом првих кафеа.⁶ Оно што је, међутим, било значајно и што је одмах успело да разликује кафане од кафеа (и пре него што су они постали кафићи) јесте разлика у старосној доби гостију. Први кафеи код нас, ма како они у почетку изгледали (а изгледали су као голишаве кафане) били су запоседнути младим људима који до тад практично нису имали своје оригинално прибежиште у градовима. И тај сам старт обележен старосним раздвајањем корисника до данас остаће оно што оштро разликује кафеу какве смо у почетку виђали у градовима широм запада, али првенствено у Европи, и потоњих. Тамо кафеи, сем оних који су се потрудили да својим садржајем, амбијентом, дизајном, музиком, доминантним и препоручљивим стилем понашања и делимично понудом, повуку неку границу у страсној доби корисника, представљају урбану институцију која не препознаје старост својих поклоника. На неки начин то је истовремено класична музика и евергрин урбаног амбијента. Код нас кафићи веома споро одрастају, барем што се тиче доминантних старосних групација клијентеле или се труде да својим амбијентом изаберу специфичне групе млађе популације. За историјске лекције из тршћанског *Сан Марка* о томе како се стиче клијентела, овде нема заинтересованих. Волим кафеу у којима може да се на миру прочита штампа (што, истина, представља пре део мобилијара неких кафана) а таквих је код нас релативно мало. Јер, ако има штампе, то значи да је неко спреман и да проведе добар део времена у кафићу а да мало тога наручи, што ће рећи да није баш исплатив па ни пожељан гост.

6 Колико минулог лета покушао сам, као нешто најочекиваније, да у две кафане у малом градићу, свега педесетак километара северно од Новог Сада, попијем еспресо. У првом су ми са осећањем које је најближе гађењу напоменули да тако нешто код њих не постоји а у другом су ми се извињавали да, ето, још увек немају ту „машину“.

Од самих својих почетака средином 17. века кафетерије у Британији су биле познате као својеврсне читаонице новина и памфлета, односно места где су се ројиле субверзивне идеје. Због тога је у последње две деценије тог века било безброј мање или више неуспешних покушаја власти да затворе кафетерије. Код нас су улогу цензора данас преузели власници кафића који не воле бесплатне новине у својим локалима. Реч која не постоји у речнику, али би с правом тамо могла да се нађе је *кафеизам*, односно потреба да се време уз кафу проведе не у кафани већ и кафеу. Кафеизам значи не само позив другом да се испије заједничка кафа, већ представља и својеврсну „блејачку” културу. Она је свакако повезана (и) са генерацијским празнинама у коришћењу слободног времена. Време за упражњавање доколице младих људи код нас и време доколице младих људи у срединама у којима је „време новац”, сасвим је различито. Наиме, код нас је то време неомеђено и простире се на свако доба дана. Док код нас кафе најчешће служи као чекаоница младих људи за бољим сутра, које тешко да ће баш туда и тада проћи, *caffè* је урбана институција која гради вредности племените урбане културе.

Затим музика. Наши кафићи у највећем броју случајева представљају разгласне станице које се обраћају одређеној циљној групи и врло недвосмислено растерују клијентелу којој није до гласне и прегласне музике, ма ког жанра. Дакле, ти наши кафићи маме, или растерују публику, већ у зависности од јачине разгласа и врсте репертоара. И у томе је још једна велика разлика између *caffèa* и кафеа односно кафића. У пристојним кафеима музика је само надоградња амбијента и практично део добре услуге. Са музиком је као са целокупним урбаним амбијентом; ако је пренаглашен, тада захтева изванредан напор да се протумачи, одбије или прихвати. Како су урбани простори уствари вишеструко и сложено структурисани социјални простори, захтеви који се пред њих постављају знатно су другачији од захтева који се постављају пред функционално другачије обликоване просторе кафеа. Урбани простор не мора да буде комерцијалан, али мора да буде функционалан. Пред кафеом стоје оба таква захтева јер иначе он не постоји, гаси се. Колико ли је само урбаних простора или пак социјалних агрегата попут улица и тргова који нису градопожељни; стоје празни, невољени и отуд ружни, те представљају само пролазишта или неуспешне урбанистичке артикулације и опет их нико не затвара а и како би. Разуме се, њихова (по)јавност сасвим је другачија по својој природи од простора кафеа. Уосталом, то већ спада у лепе и озбиљне игре разумевања семантичких одређења урбаности, што остављамо за неку другу прилику.

Дакле, овде не говоримо о специјализовним кафеима који негују одређену врсту музике и који у одређеном времену, углавном касније увече, имају обичај да пласирају одређену врсту музике као део одређеног сопственог обележја. Тада, то постају кафеи за одабране или клубови.

Минускуле о различитостима⁷

Како одабрати свој кафе?

Готово да нема градског човека који бар једном у животу није био у дилеми: у који кафе свратити, ако се баш није намерио на онај прави. А тај прави понекад није на путу или је најпросто потребна брза и привремена одлука. И то јесте проблем, ма колико се неком са стране чинило како је реч о нечему поитпуно маргиналном, готово безвредном за озбиљна размишљања. Тако би могао да помисли само неко за кога је град мука, али он овом приликом није у нашем видокругу. Дакле, сад су ту могућа бар два решења, већ у зависности да ли је реч о граду у коме се оставља највећи део живота или пак о граду у коме се гостује. А те две ствари итекако се разликују. У овом тренутку интересује нас други случај. Књижевност и новији исписи геопоетике препуни су примера о значењима градских кафеа, посматраних са ове или оне стране. Најчешће је реч о неким местима са којима, видеће се, главни јунак има некакву емотивну везу. Да, да, и са кафеима се може имати таква веза, и те како! Но, свако од оних који походе друге градове, без обзира да ли им је то пасија (срећници, рекао бих), или су разлози некакве друге природе, био је бар једном у ситуацији да осети пад кофеинске енергије или најпросто потребе да на тренутак сврати у неки кафе. И није битно да ли је том приликом сам или у друштву. Градске улице понекад раде управо супротно оном што од њих очекујете. Кад немају садржаја, терају вас да их што пре напустите и дођете до неког свог циља или пак до оних улица које нуде праву градску причу. А та прича је само она која шетачу у том тренутку одговара. Како би рекла Џ. Џејкобс, празне улице не требају ником. А ако је у тој причи садржан и кафе, како наћи онај који ће у том тренутку бити ваш избор а не нужда? Ваш потенцијални кафе нечим мора да мами. Велике стаклене површине окренуте ка улици нуде добру претпоставку за одабир. Како само угодно

⁷ Део који следи представља избор од свега неколико минускула о кафеима у Риму, као део још необјављеног рукописа о урбаним римовањима. За овај текст може бити значајна и чињеница да сам током својих многобројних, згуснутих, мање или више дугих и не туристичких боравака у Риму, са јасним намерама и истинском страху исписивао сопствену кафе геопоетику.

може да буде лењо гледање кроз прозор кафеа на улицу којом пролазе људи, али не смета и ако они пролазе а ми унутра читамо новине или разговарамо. Сетићемо се како се у многим филмовима баш у таквој ситуацији догађају кључне сцене: неко је неког нашао, можда баш оног кога је желео (макар то била и чежња), неко се ту нашао а није желео, неко се открио, неко се сакрио. Ко не верује, нека само посматра градске кафеје који гледају на улицу и видеће да су столови поред окна увек заузети. Наравно, у пристојне кафеје не убрајам оне које уместо стаклених преграда од улице деле какви најлонски застори. Та мода која се код нас примила, истина, понекад се може срести и у развијенијим срединама, али је то прича која се тиче немарних туриста, оних домаћих у тренеркама или неког света коме је свеједно. Добро, то је њихов избор, као и сваки други за који би неко са мало више естетског погледа на градску сцену рекао да припадају кичу. Избор може да буде одређен мирисом који избија или не избија из кафеа. Код нас су избијајуће ароме везане за дувански дим или пивска испарења а у пристојном свету то може бити мирис пецива, кафе, чоколаде или ваниле. Једнако као и што дућан који рачуна са добрим прометом увек мора да буде лако приступачан, не у некаквим буџацима, то се очекује и од кафеа. Јасно је да не могу сви да буду на главним улицама, чак ни они који рачунају са туристичком клијентелом. (О туристима и кафеима посебно; то је читав урбани перформанс и тражи посебан испис.) Спратна локација готово да се искључује, сем уколико је реч о кафеима са *баш* несумњивим реномеом. И кафеи у пасажима могу да имају својих предности, али они се налазе већ у урбаном капиларном систему који је потребно познавати. Завиривање у кафе пре доношења одлуке да се уђе за озбиљно и седне, макар била реч о три минута, колико је потребно да се струси један типичан италијански еспресо, може бити пресудно. Ентеријер је ту важан, али није пресудан. Атмосфера је оно што се означава као име и презиме сваког социјалног простора, па свакако и кафеа. Провиримо, намрштимо се и кажемо како то није то. Нећемо ту да проведемо своја три минута а немоли нешто више времена. У првом тренутку, када нам градска кафе-географија још није позната, не размишљамо о томе да ли је у близини, на нашем путу или тек лагодној шетњи, неки други кафе. Одлука да не поклонимо недопадљивом кафеу своје време, и да се крене даље, може да се донесе и кад нам је потребна окрепа и хлад по неком тропском дану на асфалту или склониште од зиме и ветра. Јер, ко воли град, мора понекад да плати цену добре атмосфере. Кафе је као партнер: озбиљан свет не прихвата

партнера због тога што нема бољег на видику, већ у њему тражи знатно више.

Свакако је већ примећено: све кафе које нас занимају су каснопреподневне или ранопоподневне. То свакако није у вези са кафеима или са кафом, већ са ритмом у коме се *римујемо*. Па добро, није без значаја ни то што се пристојни кафеи не отварају зором раном, али не остају отворени ни до касно у ноћ. Из свега тога могло би се закључити да је кафе дневна појава, што је близу тога да буде тачно. Нека кафа на брзину, мада не и обавезно, али свакако раније ујутро, може се попити и код куће, из кафетијере или машине за кафу. Може и на путу за посао, као кратка и брза, у познатом или непознатом успутном кафеу. А може и на послу, након што се удахну први радни минути и атмосфера. Међутим, обдана, лагано, не случајно, готово свечано и не било где – то је сасвим друга прича. Но, не будимо неправедни: свако има право на сопствено *римовање* и то га чини још нарочитијим.

Ароме и речи

О мирисима у граду и градским мирисима, што свакако није једно исто, писали смо на другим местима. Оно што извесно знамо је да без способности да се уоче ове нијансе, нема ни могућности да се градска атмосфера разуме. Колико ли сам се само пута сретао са текстовима о градовима из којих ми је до ноздрва допирао неки посебан мирис који је онај што пише, речима успевао да створи. Бар исто толико је било оних других, јалових покушаја, где од градске ароме није остајао ни траг. Смео бих да се кладим да је могуће направити карту мириса сваког града, с обзиром да поједини делови града имају своју арому (понекад, истина, не баш ону благоугодну) по којој се, као по архитектури или људима који се на њиховим отвореним просторима налазе, распознају. Иако се баш не могу похвалити неким посебно осетљивим рецепторима за мирисе, кад год отворим врата неког кафеа или станем сред оних већ отворених, поприлично јасно слутим шта ћу унутра затећи и ретко кад се преварим. Кафеи (кафићи) овде код нас имају једну основну арому која ме најчешће одвраћа од наума да попијем кафу: арома дуванског дима лоших цигарета. Данас ме (и) то враћа у стварност какву смо на овим просторима проживљавали с почетка деведесетих година минулог века када, под санкцијама и сколени разним пошастима, научисмо да баш све може да се једе, пије и пуши, јер другог није било. Рекло би се да и данас, на жалост, до нас стижу цигарете најлошијег квалитета, ма како се у први мах чинило да је реч о светским и провереним брендовима. С лошим аромама је као са батинама: ко се

једном навикне, некако му је свеједно. А о трећеразредном квалитету кафа које се у нас нуде, пишемо на другом месту. Ко би рекао да су Италијани, они који су спремни да својом латинском лукавошћу много тога пораде, пристали на кафе без дуванског дима. Ту нема измишљања нових „правила” и лажних кукумавки да ће без пушача кафана пропасти. У Италији, као и у највећем делу Европе није било друге, већ да се дувански дим протера из кафана. Међутим, мене овде не муче здравствени разлози за забрану пушења на јавним местима, којима се, дакако, ништа не да приговорити, већ наша овдашња упорност да изједначимо кафану и дувански дим. Као, то одвајкада иде једно са другим и у нашој истрајности да такао и остане, крије се и део наше култне ароме, нашег, може бити балканског или кад год треба лепше да звучи – средњоевропског културног сентимента, али и тврдоглавости. Па баш и нисмо нашли нечим вредним да се хвалимо!

У римске кафе улазим привезан мирисом кафе; чак и када у летње доба намеркам какву добру терасу испред кафеа макар она била састављена и од два нахерена стола и пар распарених столица. Пре одлуке, попут какве несавршености или неке врсте ритуала, обавезно провирим и у унутрашњост. Шта год се у кафеу дешавало и ко год да је у њему, над свима је мирис кафе. Тако се и десило да је један од мојих најомиљенијих римских кафеа онај који се зове *Sapori e Parole*. Истина, то и није баш само кафе, већ и место за добар залагај, али за мене и многе око мене и то у било које доба дана, то место је само кафе. Па шта је и њему толико добро? Улаз свакако не јер готово да ничим сем натписом на улици *Via Appia Nuova* а на броју 147, одмах после трга *Re di Roma*, не скреће на себе пажњу. Улаз је заправо пролаз кроз ајнфорт капију. Тек доласком у мало приватно двориште, видимо да се у посебној згради налази сам кафе, дочим нас ни ентеријер, чак помало сјајно кичаст, не привлачи. Његова највећа предност је управо једно мало двориште са свега пар столова и дивна тишина. Као да трговачка улица са које се ступа, не постоји. Иначе, дворишта су посебна прича италијанских градова, посебно оних у Лацију или Тоскани. Кафа, заправо капућино и корнето (кроасан) се овде не пију него густирају. Без дима, без журбе, без галаме, без разлога. Заправо, све то је разлог. И, да, и поред одличног сервиса, јефтиније је него било где код нас.

Кафе на ћошку вреди више

Урбана кафе географија поседује нека своја унутрашња правила која често нису лака за одгонетање. На једно наизглед

сасвим обично питање – због чега се на неком месту налазе кафеи а на другом не – многи би вероватно одмах одговорили да то зависи од понуде и потражње, као и код сваке друге врсте услуга. То је, међутим, само донекле тачно јер свако од нас је био сведоком да постоје кафеи у које, чини се, готово нико не улази, као што смо свакако били и у прилици да се, жељни кафе, упитамо због чега у близини нема баш ни једног кафеа. То је, отприлике, као са градским аутобусима. Не неким линијама је гужва, на неким не, ма колико они често или ретко пролазили. Ама баш свака врста делатности у граду може се посматрати и на овај начин. Постоји, међутим, једно правило ког су свесни сви трговци, занатлије и угоститељи, иако, сва је прилика, никад нису били у ситуацији да слушају ни једно предавање из урбане економије. То је правило да су увек најпожељније угаоне локације. Урбана историја је препуна прича о томе како су приликом настанка урбане морфологије, највреднија места за запоседање била управо она на уличним угловима. То није само пракса из неких протоурбаних времена, већ део сасвим рационалног понашања на урбаној сцени. Угаона локација сама за себе представља рекламу, већ и због тога што се види са бар две стране, али и што улични угао обично разговара са остала бар два а често и три и више уличних углова. У сваком периоду градограђења архитекти су као посебно изазовну прилику очекивали да се појави инвеститор који ће градити на раскрсници. Сад, што се то код нас у последњих градопропадајућих бар четврт века претворило у својеврсну изложбу неталентованости и ругања добром укусу те урбанистичког немарења за град као трајно добро, друга је (мада посебно важна и тужна) тема. У градовима који су у неком периоду или само на делу своје територије настајали спонтано, тешко је било утврдити како и на који начин ће будући ћошкови садржински, обликовно и урбано разговарати. Али управо у спонтано настајалим урбаним просторима стварана је таква морфолошка сценографија која је од уличних углова стварала маштовите урбане микропределе. Како је Рим током своје дуге урбане историје настајао на све замисливе и незамисливе спонтане и планске начине, није необично да се налазе и успешни и мање успешни примери сучељавања улица. Нуто среће, ових других је готово занемарљиво мало. Одувек а посебно од периода барока (који се добрано уписао у урбану матрицу града) када је постало јасно колико је и у којој мери град економска територија, ове локације постајале су још вредније.

Због чега овако, наизглед, аналитички испис нечег о чему смо раније писали на другим местима. Због тога што су кафеи који имају угаоне локације увек на неки начин изузетни.

Наравно, постоје и они који ту локацијску предност не умеју да искористе, али такве кафе онда сви обилазе. На углу *Via Poli* и *Via del Bufalo*, и маленом проширењу две *баш* праве римске улице (што би могло да буде и *ларго*), попут мало ширих кањона које уоквирују достојанствене палате, у приземљу лепе четвороспратнице из 19. века, сместио се кафе *Ангелина*, створен за преподневна уживања; посебно у делу који је до подне у хладу, онај из *Виа Буфало*. Могло би се помислити да је кафе на посебном гласу већ и због тога што је близу фонтане ди Треви, али он се због тога не прави важан. Ту улогу преузело је неколико кафеа ниже у улици, све са ливреисаним келнерима и особљем и, разуме се, ценама које су вишеструке у односу на наш кафе. Чини се да овај кафе, управо због своје локацијске предности, али и једног малог трика, није одвећ интересантан за туристе. Наиме, мало изнад његовог натписа стоји и путоказ за најкраћи долазак до чувене фонтане, ту за ћошком, што само убрзава проток туриста који помахнитало грабе мимо њега и који нас остављају да уживамо. У медитеранским градовима, који имају срећу да их лепо време најчешће милује, портали кафеа су у највећем делу дана отворени. На тај начин простори улице и кафеа не учествују у судару јавног и приватног, како то иначе код нас уме да бива, већ пре наговештавају неку врсту пријатног договарања. Када узан тротоар, као овде, дозвољава да столови тек привире из кафеа, изузетан је доживљај седети ни тамо ни овамо; као када са обале, већ по вољи, можете да додирнете море.

Кафа и досада

Моје разумевање улоге кафе у свакодневном животу најчешће је везано за нека лепа осећања. И сама помисао на испијање кафе ствара неку врсту радости на кредит, лепог ишчекивања. Чини ми се да само уз тај предуслов кафа може да прија. Наравно, сложићемо се да се не може очекивати да сви они који запоседају просторе кафеа долазе ту увек и у сваком тренутку испуњени усхићењем због добре кафе; поготово што се лако може испоставити да кафа и није баш од најбољих. Много је страница исписано не би ли се објаснило да заједничко испијање кафе представља неку врсту социјалног догађаја и ту као да ништа више не би могло да се дода. Исто као што је јасно да мноштво пуних кафеа код нас говори о неким сасвим другим мотивима окупљања људи а сама кафа дође некако успут, ако и дође. Мада је јасно да кафа није лек против досаде, није ретко да се управо понекад из осећања досаде човек може намерити на неки кафе. Оном ко посумња да може бити и овако, нека само провири у неки од наших кафеа и сигуран сам да ће га бар

са неколико столова снажно погодити лебдеће осећање досаде које одашиљу посетиоци. Колико год да су моја римовања једним битним делом везана за кафе филозофију, био сам готово сигуран како никад нисам могао да видим људе које је у кафе довела досада. То важи и за оне мале кафе у каквим италијанским провинцијама и малим градићима где сам, такође, радо посећивао кафе. Изузев једном у фином кафеу у *Via Galia* на броју 37.

Релативно тмурног новембарског поподнева (што је, иначе, ретко у Риму) улазећи у *Libreria Pagine e caffè* имао сам утисак као да сам ступио у некакву монтирану *slowmotion* сцену. Све је ту било успорено: момак којем није одговарала улога келнера, шенкерка којој је требао јак еспресо да је разбуди и стари господин који је продавао књиге. Наиме, то је истовремено била и књижара, али од оне врсте које није успела да пронађе своје муштерије. Налазим да је идеја о књижарама-кафеима заиста одраз доброг споја, али сам ретко виђао да то на дуги рок и функционише. (Сећам се барем по једне у Београду и Новом Саду које нису успеле у томе да споје ове две лепе ствари, књигу и кафеу.) Тако су они који су дошли да евентуално купе неку књигу на кафе погледали некако мрзовољно а они који су долазили да би попили кафеу нису разумевали шта ће ту и књиге. Такав успорен ритам неминовно се преноси и на госте, те је сцена поподневне досаде комплетна. Иначе, један од данас не и тако ретких покушаја да се у кафеима дочара што приближнија кућна атмосфера јесте и уређење ентеријера са полицама са књигама. Тога има свуд по свету а понегде и код нас. У свим случајевима то изгледа као и свака друга имиџ-варка. (Сећам се, волео сам један кафе у Новом Саду чији су зидови од пода до плафона били прекривени фототапетама са књигама.) Помислио сам да је можда овакав спој у *Libreria Pagine e caffè* направљен на погрешном месту, с обзиром да је у иначе лепој улици било доста кафеа, углавном испуњених младим људима. Свеједно, капућино уз два бисквита и купљене две дечје књижице и две дрвене играчке, пса и сове, пријао је. Моје сумње о погрешном споју на погрешном месту ипак се нису показале тачним. Како је кафе једно време био затворен, следеће године освануо је ново-стари, са новим програмима, изложбама, концертима. И све је кренуло својим уобичајеним током, али без досаде. Једино што је остало исто су мала башта-тераса пуна зеленила и добар капућино.

Под аркадама: Chiostro dell Bramante

Једном давно, добио сам из Рима, као сувенир, црно-белу разгледницу на којој је следећа сцена: Под неким аркадама

које уоквирују масивни камени стубови, наслоњен на један од њих стоји млад пар занет собом у тренутку пред пољубац. На два-три метра од њих пролази група од пет калуђера од којих свако гледа не другу страну, очевидно скренувши погледе са сцене која их саблажњава. То је било време знатно пре дигиталне фотографије и фото-шопа, тако да, осим што неки начин духовито, делује и аутентично. Фотографије, па свакако и разгледнице, у неким временима која ипак нису била тако давно, остављале су утисак да је на њима баш оно што треба да буде у ухваћеном тренутку а не оно што нам се хоће да буде. Тако је и када се, случајно, сударе два света која су међусобно, бар нам се тако чини, удаљена: неспутане младости и религиозне строгости. И тако је то вазда и у целом свету, мада се ови светови понекад преплићу на многе начине. У Италији, посебно у Риму, то све може да буде мало израженије бар из два разлога. Први је велики број младих људи из целог света који ношени заносима вечног града опседају све његове просторе и често не маре за пристојно понашање а други разлог је Ватикан. Оно што најбоље спаја ова два света је неписано правило несметања једних других: као и код сцене скривеног пољупца двоје младих и случајног проласка групе младих свештеника. Најпостојанија нит која спаја ова два света могла би се назвати бизнис. Млади људи у Риму остављају новац, многог новца, и због чега он не би једним делом отишао и у правцу људи у мантијама.

Фотографија о којој говоримо је заборављена до једног тренутка, много касније, када се у готово идентичном облику појавила пред нама. Место је трем под аркадама „Брамантеовог манастира” у Риму, у кафеу *Dart*. Реч је о комерцијализованом манастиру, самом средишту цркве *Santa Maria della Pace*, сад музеју, али са мноштвом других комерцијалних садржаја попут изложбених простора, хотелског смештаја, конференцијског простора и кафеа. Под аркадама манастира сад не може да се чује шуштање свештеничких одора само због жамора који се распростире акустичним простором патија. А монаси и црквени администратори сасвим комотно туда пролазе, идући за својим послом, пролазећи поред столова кафеа и брижљиво гледајући на другу страну.

Место је шик, али за то нису заслужни ресторатери, хотелијери или музејски радници већ чињеница да је добро очуван изглед Брамантеове ренесансне градитељске мајсторије. Највероватније само мали број гостију кафеа зна податке о Брамантеовом путу из Милана (након пада његових ранијих послодаваца из фамилије Сфорца) и доласку у Рим у службу водећег архитекте Папе Јулија II, а као директан такмац

млађаном Микеланђелу. Мајстор у познавању и коришћењу класичних стилова, перфекциониста код уклапања у геометријске форме и играња са сенкама. Једном речју, пацио са својим аркадама је оличење просторне хармоније. Капуђино је био стандардан, што ће рећи одличан, али у сенци чоколадне торте, а све оплемењено неиспривом атмосфером коју је у камену створио Браманте. Покушајмо да се сетимо како код нас функционише спој сакралних објеката и световних навика, пронађимо неки кафе у цркви или манастиру и видећемо да нам то неће поћи за руком.

Са крова, уз кафе, град се боље види

Кад неко жели да са десне стране Тибра у висини *Piazza del Popolo* пређе на другу страну, нема другог избора него да користри мост *Понте Регина Мархерита*. Како је реч о нечему где се ни због чега не вреди заустављати, природно је да најкраћим путем оде где је наумио, као што је природно да га не интересује ни лево ни десно, поготово што га ниједан туристички водич на то не упућује а за инстинктивно сналажење нема довољно просторних репера. Кад се већ нашао на овом лепом тргу и пожели даље да ужива у граду, посетилац може да бира којом од три радијалне улице да се упути ка историјском центру града. У свакој од њих има довољно сензација да би пролазника могле да привуку или пак, уколико су неадекватне, да га одврате. Који год правац да изабере, мало тога лево и десно ће га привући. Сасвим обични, премда леви, стари градски блокови достојанствени у свом кокетирању са бароком. Уосталом, овакава законитост најкраћег пута сасвим је природна ствар, без обзира да ли је реч о некоме ко је први пут у граду или о староседеоцима. Ако нас поједине тачке у простору привлаче, очекивано је да пронађемо најкраћи или пак најинтересантнији пут до њих. Тако се понашамо у сваком простору, па зашто не бисмо и овде. Амерички урбаниста Кевин Линч је раних шездесетих година 20. века показао како когнитивно мапирање одређује кретање градом а и без њега такво шта је било познато од када је човек почео да се сналази у градским амбијентима. Вероватно и пре тога.

Таквим одабиром један добар део града, за који и не зна да постоји јер није проткан нитима урбаног сацаја који би могли да га усмере, остаје ван посетиоачеве пажње. Таман посла када би се неко, коме је дато свега пар дана за уживање у Риму, завлачио у сваки његов део. То не чине ни они који цео живот проводе у одређеном крају а камоли они који су ту тек повремено или привремено. Сада би могла да се назначи друга ситуација. У сваком граду постоје места за

које знају само они „домаћи” и то не баш сви, већ само они које забављају мала урбана трагања. То, заправо, не морају да буду скривита места, али на њима има *нешто* што се не појављује на другим местима и што, можда вреди видети. Рецимо, да би се видела целина лепог трга *Piazza del Popolo*, неопходно је попети са у парк *Villa Borghese* и отићи на скоро саму његову западну страну. Јер, не заборавимо, готово сви велики тргови, било где, манифестациони по својој природи, тешко су просторно обухватљиви. Потребна је нека подесна висинска тачка са које та просторност може да се прикаже у својој геометријској лепоти. (То је стара прича о урбанистичком занату који је одувек умео да удеси тако да велики простори буду геометријски пикторални и у висини људског ока јасни и пријемчиви, а не само лепи на цртањој табли и то из птичје перспективе, при чему то и није за човека него за птицу.) Људи су такве просторе, свеједно да ли је реч о јавним отвореним просторима или великим комплексима зграда, доживљавали на друге начине, првенствено кроз њихове функције, естетику или симболе. Улица која се налази само малчице изван трајекторија о којима смо говорили, *Via della Penna*, ни по чему се не би разликовала од осталих споредних улица, да се у њој не налази хотел „Locarno”. И старијим Римљанима треба мало времена да се присете да такав хотел уопште постоји. Ко би се и сетио свега што се данас зове хотелом када, како то туристички бедекери воле да истичу, у самом граду има преко 1.270 хотела а бројка се свакако мало мења. Другим речима, шест хотела на једну цркву. Ко зна да ли је то уопште тачно, и зашто би за *римовање* било важно. Споља, једна готово сасвим обична римска петоспратница, са оригинално дизајнираном таблом и напоменом да хотел постоји од 1925. године. Унутра, мало декаденције која треба да говори о прошлим временима, што би нас, иначе, удаљило од идеје да ту икад одседнемо. Међутим, оно што само понеки Римљанин зна а понеко има срећу и да зна оног који зна, то је да се на крову хотела налази шармантна врт-тераса и истовремено кафе. И, наравно, поглед о коме је немогуће писати а да се то не претвори у јефтине уздахе задовољства. Утисци се сабирају уз капућино са чоколадом у шармантном пацију, без гостију хотела(?) и потпуној тишини. А само на неколико десетина метара даље бруји римско рано поподне.

ЛИТЕРАТУРА:

Magris, K. (2009) *Mikrokosmosi*, Beograd: Arhipelag.

Markman, L. (2004) *The Coffee-House: A Cultural History*, London: Orion House.

Pušić, Lj. (2007) *Pisanje grada: urbana svakodnevica*, Novi Sad: Prometej.

Пушић, Љ. (2012) О једном посебном читању друштвене стварности у: *Кафанологија*, Ђорђевић, Д. Б. (приредио), Београд: Службени гласник, стр. 585-597.

Velikić, D. (2010) *O piscima i gradovima*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Ljubinko M. Pušić

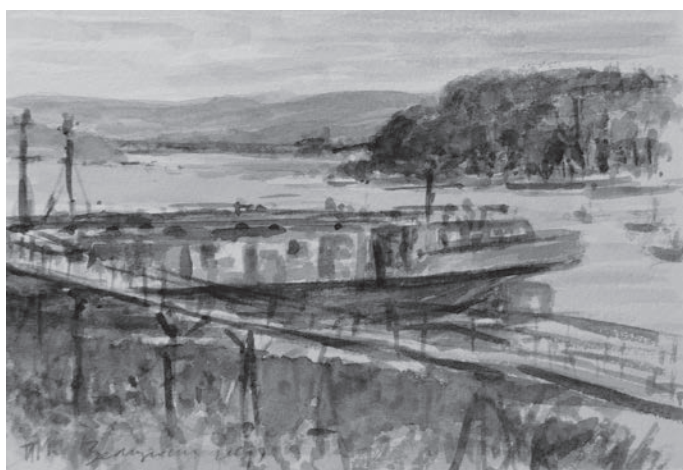
University in Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad

WHY WILL A *KAFE* NEVER BECOME A CAFÈ

Abstract

This paper is an attempt to answer the questions to what extent, how and under which conditions it is possible to compare one specific urban phenomenon such as a *café* in different environments. The basis for such a comparison can be found in historical and cultural context, first of all, but also in a number of features that stem from lifestyle and everyday urban life. Empirical insights into social reality and elements for comparison were observed within a minuscule form of everyday urban life in Rome, the homeland of contemporary European *café*s.

Key words: *café, city, urban everyday life, leisure, culture*

Миле В. Пајић, *Земунски кеј, стари шлеп*, Београд

Универзитет уметности у Београду, Центар за
интердисциплинарне студије, Београд

DOI 10.5937/kultura1651261M

УДК 316.74:784(497.11)"198"

316.72(497.1:5-11)

оригиналан научни рад

ТУРБО-ФОЛК - БАЛКАНИЗАМ, ОРИЈЕНТАЛИЗАМ И ДРУГОСТ

Сажетак: *Циљ овог рада је истраживање феномена турбо-фолка као симптоматичног стања испреплитаних другости унутар Југоисточне Европе путем дискурса о Балкану. Од 70-их година XX века овај музички жанр један је од саставних елемената модерне и савремене кафанске културе у Србији, који од свог настанка носи негативне и често сукобљене дискурсе у нашем друштву. Анализирајући начине на који је музички жанр турбо-фолка позициониран између различитих идентитета на просторима бивше Југолавије откривамо репродукције оријентализма (nesting orientalisms) на које указује Милица Бакић-Хајден (Milica Bakić-Hayden) у својој студији. Распрострањеност различитих оријентализама у култури Балкана и његова парадоксална позиција као моста између Истока и Запада кроз феномен турбо-фолк жанра указује нам на контрадикторну и нестабилну природу идентитета као таквог.*

Кључне речи: *Балкан, турбо-фолк, Друго, идентитет, оријентализам*

Балкан између Оријента и Оксидента

Други никада није изван нас или нашег дохвата; он се појављује силовито, унутар културалног дискурса, онда када мислимо да говоримо најинтимније и урођенички између себе

Хоми Баба (Homi Bhabha)

За истраживање било ког феномена културе на просторима данашње Југоисточне Европе, па самим тим и феномена

турбо-фолк музике, није могуће изоставити причу о значењу речи Балкан, балканизација, балканство. Балкански дискурс појавио се открићем могућности примене теорије оријентализма Едварда Саида на концепт „Балкана” у студијама аутора као што су Марија Тодорова (Marija Todorova) (1997), Весна Голсворти (Vesna Golsvorti) (2006), Милица Бакић-Хајден (2006) и Невена Даковић (2008).

Едвард Саид (Edward Said) дефинише оријентализам као „стил мишљења базиран на онтолошкој и епистемолошкој разлици између ’Оријента’ и (већином времена) ’Оксидентата’”.¹ Његова студија *Orientalism* имала је за циљ да открије начине на које су европске колоније тумачене у научном и популарном дискурсу² као Други од Европе. За њега су и Оријент и Оксидент концепти који не одговарају неким јасним географским целинама, али ипак доносе последице по веома материјалне аспекте људског живота, као што су имиграциони закони, едукационе полисе, спољна политика итд.³ Оно што је још битније за Саидову студију јесте теза о начину на који је Оријент помогао Европи/ Западу да себе дефинише као контрастну слику. Европа је у сопственим очима увек она напреднија, моралнија, интелектуалнија, у скоро свему боља од оног другог. Како каже Саид: „Оријентализам је ултимативно био политичка визија реалности чије су структуре промовисале разлику између познатог (Европе, Запада, ’нас’) и чудног (Оријента, Источа, ’њих’)”.⁴ Европа преко дискурса о оријентализму, увек позиционира себе насупрот „њих”, не-европљана, хегемонски уздижући европски идентитет као супериорнији у поређењу са „свим другима”. Управо је овај однос, Западне хегемоније са једне стране и умањивања значаја „другог”, који се на комплексне и често контрадикторне начине преплиће унутар балканског дискурса.

Марија Тодорова у својој студији *Имагинарни Балкан* пратећи Едварда Саида формулише концепт „балканизам”, али као различит од оријентализма. Наиме, Тодоровој је био циљ да одвоји балкански дискурс од постколонијалног, јер како каже: „Балкан је географски и историјски конкретан, док је Оријент нешто што се открива на путовањима и што

1 Said, E. (1977) *Orientalism*, New York: Vintage Books, p. 2.

2 Едвард Саид позајмљује концепт дискурса из дела Мишела Фукоа (Michel Foucault) како га описује у *The Archeology of Knowledge and Discipline and Punish*, јер сматра да концепт дискурса најбоље објашњава оријентализам као западни стил „доминације, реструктурирања и ауторитета над Оријентом”; Исто, стр. 3.

3 Исто, стр. 332.

4 Исто, стр. 43.

углавном има метафоричку и симболичку природу”.⁵ Мада, значајно је напоменути да се њена критика балканизма управо заснива на коцепту Балкана као метафоричке дискурзивне творевине Запада која „одређује ставове према Балкану (историјском и конкретном) и радње усмерене према њему”, како од стране Европе тако и унутар самог географског подручја.⁶

Само географско одређење Балкана отвара метафоричку димензију „балканизма”. Тодорова смешта подручије Балкана на земље које су биле захваћене отоманском владавином и управо на отоманском наслеђу поставља основу балканизма. Јер иако је већина земаља са овог подручја већ у деветнаестом веку раскрстила са скоро свим елементима отоманског наслеђа (ауторка овде напомиње да једини елементи који остају присутни су у језику и полуларној култури!), управо је отоманско наслеђе оно које по Тодоровој чини сам Балкан, али важније оно што позиционира Балкан као друго од Европе и лежи у основи дискурса о балканизму.

Однос европских земаља према Турцима, иако се не може доживљавати као уједињено становиште (бар до примена термина „балканизације” у XX веку), претежно је подразумевао негативну конотацију. Како Тодорова наводи: „Представа коју су Енглези имали о Турцима подразумевала је током XVI и већег дела XVII века тиранију, самовољу, отимачину, ропство, пиратерију, дивљачка кажњавања, прогоне хришћана[..]”.⁷ Ребека Вест (Rebecca West) у својим списима такође наводи како је и у XIX веку мишљење енглеских путника о отоманском царству и његовим поданицима (православцима) била негативна. На осам православље/католичанство и ислам/хришћанство проналазимо један тип антагонизма према становницима Балкана. „Балканско” је било преведено у „оријентално” и како наводи Тодорова, означавало је „прљавштину, пасивност, непоузданост, мизогинију, неискреност[..]”.⁸ Временом се јављају и други бинаризми: комунизам/демократија, пољопривредно/идустиријско, назадно/прогрес итд. Али Балкан није

5 Todorova, M. (2006) *Imaginary Balkan*, Beograd: XX vek, str. 11.

6 Не смемо забравити да иако Тодорова тежи да смести Балкан и балканизам у уско спацијално-темпорално подручје отоманске владавине, овај дискурс је активан до данашњих дана, а назив који је заменио (политички некорективни назив Балкан) Југоисточна Европа тек је новијег датума и сама ауторка га користи у синонимном односу према Балкану. Тодорова говори о политичком простору Југоисточне Европе као последњег у низу наслеђа – социјалистичком.

7 Todorova, M. нав. дело, стр. 192.

8 Исто, стр. 241.

само био представник „оријенталног” другог. Тодорова је исправно приметила (и на овом аргументу гради разлику између балканизма и постколонијализма) да Балкан ужива далеко мање романтизовану позицију у очима Запада у односу на своје колонијалне парњаке. Како наводи „Оријент је за Запад био егзотично и имагинарно царство, земља легенди, бајки и чуда; он је био оличење његових жудњи и могућа алтернатива прозаичном и профаном свету Запада”.⁹ Док су Индија и Африка представљале далеког, „егзотичног” другог, често представљане у позитивном светлу „узбуђења” и „авантуре”, Балкан је својом географском позицијом био далеко познатији, и самим тим опаснији Други. Оно што Балкан чини истински специфичним „сукобом цивилизација”¹⁰ јесте његово дефинисање као моста или раскршћа. Метафора преузета из познатог дела Иве Андрића *На Дрини ћуприја* означавала је Балкан као мост између Истока и Запада, Европе и Азије. Као што смо већ помињали, становници Балкана су одмах након ослобођења од отоманске власти тежили враћању на своје „изворне” идентитете и „европске” корене. Управо овакво виђење сопствених идентитета на подручју Балкана, враћање Европи која им је била одузета од стране Турског колонизатора¹¹, које се јавља са слабењем Отоманског царства и стварањем националних држава генерише оно што Милица Бакић Хајден назива „репродукцијом оријентализама”. Због свог двостраног наслеђа (византијског и отоманског) и снажне тенденције за придруживање европским токовима на подручју Балкана појављују се нове другости. Како наводи Хајденова: „По том обрасцу Азија је више ’Исток’ или ’друга’ у односу на Источну Европу; у оквиру саме Источне Европе та градација се репродукује са Балканом као ’најисточнијим’; у оквиру Балкана опет наилазимо на слично конципирану хијерархију”.¹² Као што и у дефинисањима граница Балкана видимо да су неки народи више „балкански” од других, сама идентификација појединих народа на

9 Исто, стр. 64.

10 Како наводи Тодорова, Хантингтон (Samuel Huntington) у контексту дихотомије католицизам/православље, „жели да докаже како његова линија која раздваја ’западну цивилизацију’ од словенско-православног света заправо није ни економска ни политичка, већ културна”; Исто, стр. 261.

11 Тодорова сматра да Отоманско царство не можемо назвати истинским колонизатором из разлога што није постојала никаква стабилна целина која спроводи колонизацију, затим, није постојала никаква цивилизацијска мисија нити јединствена културна хегемонија; Исто, стр. 16.

12 Bakić – Hayden, M. (2006) *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. „Filip Višnjić”, str. 54.

Балкану се претвара у поље сукобљавања.¹³ Управо се овакви сукоби око дефинисања сопства манифестују кроз феномен турбо-фолк музике. Како наводи Тодорова, иако су присутне идеје у којој су Словенци и Хрвати најевропскији од балканских земаља, и да је у том слислу „Србин ’источњак’ у односу на Словенца, а Босанац ’источњак’ у односу на Србина, [...] за све балканске народе заједнички источњак је Турчин”.¹⁴ Иако су балкански народи своју улогу „моста између Истока и Запада” доживљавали као последњу одступницу у борби Европе против азијске претње, „упрљаност” њиховог европског идентитета призива појам другости. Од стварања националних држава у XIX веку изражава се снажна тенденција ка европеизацији, тј. модернизацији и прогресу. Ово је резултирало негирањем једног великог дела прошлости које је као последицу у изграђивању специфичне балканске представе о себи, или како наводи Тодорова, неколико балканских представа о себи, довело до тога да се оне увек изграђују насупрот „оријенталног” другог. Марија Тодорова у једном делу своје књиге објашњава да у случају да је остала у Бугарској написала би потпуно другачију књигу. Како наводи: „Осећала бих обавезу да напишем књигу која би истраживала ’унутрашње оријентализме’ у оквиру тог региона и указивала на њих. Књигу која би се усредредила на деструктивне последице етничког национализма[...], и из отоманске и скорије балканске прошлости извукла оне могућности алтернативног развоја које би обогатиле нашу заједничку људску културу.”¹⁵

Феномен турбо-фолка

У данашњем свету, одлука коју музику слушати представља значајан део одлуке и објављивања људима, не само ко желиш да будеш... већ ко заправо јеси.

Николас Кук (Nicolas Cook)

Турбо-фолк је термин под којим најчешће подразумевамо више различитих музичких жанрова који су се на простору бивше СФРЈ појавили и одржали од 80-их година прошлог века до данас, под које спадају „нео-фолк” или „новокомпонована народна музика”, „техно-фолк”, тј.

¹³ Грчка и Турска представљају посебно питање у балканском дискурсу (Грчка као колевка Западне цивилизације и Турска као најисточнија нација и наследник Отоманске империје) и у овом раду ћу се бавити највише позиционирањем бивших југословенских земаља у којима је феномен турбо-фолка најприсутнији.

¹⁴ Todorova, M. нав. дело, стр. 139.

¹⁵ Исто, стр. 44.

„турбо-фолк“ и „поп-фолк“ или „денс“ музика. Како каже Ивана Кроња, назив „турбо-фолк“ је настао почетком 90-их година прошлог века и представља нелогизам који се састоји од две речи: „турбо“, означавајући изазов, брзину, неустрашивост и „фолк“ у смислу народне, популистичке музике”.¹⁶ Новокомпонована култура почиње да се развија још у старој Југославији фузијом модернијих елемената у постојећу богату музичку културу југословенских народа. Оваква нова народна музика, иако маргинализована од стране државе, нашла је своју публику у сеоском становништву, првенствено у Србији.¹⁷ Новокомпонована народна музика јесте хибридна мешавина утицаја традиционалних српских народних мелодија, са утицајима грчке и турске народне и популарне музике, циганске музике, руских и мађарских романси, западне поп музике, као и у неким случајевима рок и диско призвучима. Наиме, сматра се производом агресивне пост-индустријске урбанизације која је велики део сеоског становништва, сад насељених у урбаним подручјима оставила збуњене и носталгичне за старим начином живота. Управо су и највеће звезде нео-фолк културе (Лепа Брена, Мирослав Илић, Џеј Рамадановски), по правилу неко „њи-хов“ који је успео или са ким већ могу да се поистовете насупрот прозападном, комунистичком режиму који је гајио рок културу, намењену високој и средњој грађанској класи. И поред отвореног неодобравања „кича“ и „шунда“ нео-фолк културе, од стране државног естаблишмента, овај музички жанр представљао је реалну слику популарне музике у СФРЈ 80-их година ХХ века. Како Милена Драгичевић-Шешић објашњава, популистичка култура се завршавала у предграђима, „то просто није било видљиво, а није било видљиво и због тога што ми просто нисмо желели да видимо”.¹⁸ Највећи тираж ПГП-РТС-а имала је плоча Мирослава Илића *Поздрав, поздрав*, продата у милион примерака. У исто то време група ЕКВ је имала тираж од 20.000 примерака. Након Титове смрти, народ је жудео за новим идолима, где и добија своју прву велику диву, Лепу Брену. Као својеврстан симбол југословенства, а према Маријани Митровић и „оличење провинцијалке из малог босанског града, која брзо учи и брзо се сналази”, била је упаво оно

16 Kronja, I. (2008) *Čovek Tranzicije u mas-medijском друштву (случај Србија), Filozofska istraživanja*, sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 30.

17 Видети на тему развоја „неофолк“ културе: Dragičević – Šešić, M. (1994) *Neofolk kultura: Publika i njene zvezde*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižara Zorana Stojanovića.

18 B92 (2004) *Sav taj Folk*, Beograd.

што је доктор препоручио за шиорке сеоске масе.¹⁹ Њена велика епоха завршава се распадом Југославије и почетком Милошевићеве владавине у Србији, а уједно и развоја турбо-фолка, „ратничке културе” и „денс” музике деведесетих.

Роберт Блек (Robert Black), говори о турбо-фолку као репрезентацији „звуча рата и свега што је рат донео у ову земљу”, дајући веродостојан опис читаве деценије пророштва, видовњаштва, несигурности, порнографије, проституције, белог робља, криминала, пропасти здравства, породичних и културних вредности, наркоманије, алкохолизма, пиратерије, политичких ритуала, митинга, као и других феномена везиваних за производе националистичке политике вођене деведесетих година.²⁰ Популарну музику у овом периоду у Србији, обележили су недостатак културне политике, експанзија популарних медијских садржаја и технологије са Запада, као и препознавање потенцијала популарне народне музике за политичке циљеве и манипулацију. Турбо-фолк или техно-фолк, је музички правац који се појавио преласком народне музике из руралних у урбана места. Народна музика у новом амбијенту претвара се у фузију фолк музичке матрице: репа, хип хопа, денс, техно и хаус музике.²¹ Иако је неофолк постојао паралелно са осталим музичким формама током деведесетих, док је овај правац био окренут традиционалистичким и сеоским мотивима, турбо-фолк је у потпуности градски феномен, са градским темама, спотовима сниманим у градским ентеријерима са савременом сценографијом. Као такав, турбо-фолк почиње да рефлектује слику животног стила у којем су главни актери парамилитарне, криминалне фигуре „лоших момака”, са пуно пара у џепу, брзим колима, ватреним оружјем, дрогом, као и жене, отелотворене у виду турбо-фолк певачице, фасциниране богатством и „гламуром” – еротизованог, скоро порнографског објекта његове жеље. Главни вид промоције турбо-фолк и денс музике, који је допринео постављању турбо-фолк стила као доминантне масовне и популарне културе, јесте музички видео спот или у пренесеном смислу, како у документарном серијалу *Сав тај Фолк Б92* комично примећују „свето телевизијско тројство”: ТВ Палма, ТВ Пинк и РТС. Како наводи Аленка Бербер-Керсован, већ у „новембру

19 Mitrović, M. (2008) *Agenti spektakla – Politike tela u turbo-folku*, *Svako-dnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, *Zbornik Etnografskog instituta* br. 25, Beograd: Etnografski institut SANU, str. 130.

20 Цитирано у: Hudson, R. *Popular Music, Tradition and Serbian Nationalism u Music, National Identity and the Politics of Location*, eds. Biddle, I. and Knights, V. (2007) Aldershot: Ashgate Publishing Limited, p. 173.

21 Кронја, I. нав. дело, стр. 45.

1991. године, у Београду РТС оснива нову радио станицу *Посело 202*, која је емитовала различите врсте народне музике 24 сата дневно. *Понос Радио* такође почиње да емитује народну музику годину дана касније са нагласком на политичке, милитаристичке и патриотске теме”.²² Музика која је некада била маргинализована од стране државне политике, бива препуштена тржишној логици и ратничком менталитету и постаје немогуће издвојити је из свакодневног животног искуства у Србији. ТВ Палма, оснива се 1991. године, као својеврсни пандан америчком МТВ програму, при чему представља и прву специјализовану „музичку телевизију” у Србији. Ова телевизијска станица је у првој половини 90-их култивисала старије форме новокомпоноване народне музике и турбо-фолк музике, јефтином, технолошки старомодном, али масовном продукцијом музичких видео спотова. Телевизија Палма емитовала је најтврђи турбо-фолк, као и огромне количине латино-америчких серија. Новој, градској омладини, био је поребан модернији звук који би доследно описивао њихов животни стил, где на сцену ступа 1994. године Пинк ТВ, са слоганом „А што не би могло?”. Ова, далеко финансијски надмоћнија телевизија од својих суседа, монополизovala је медијски простор у Србији својим „ружичастим погледом на свет”.

У постсоцијалистичкој Србији, појмови као што су „етничко”, „народно” и „традиција” постају истовремено свете и профане речи, са једне стране у служби политичко-националистичког идеолошког дискурса, а са друге у свакодневном говору. Мирјана Прошић-Дворнић, пишући о свом искуству као етнолога 90-их година у Србији, и одношењу према тој науци, наводи како се од ње захтевало да испуни своју родну улогу и да легитимитет новопробуђеним српским симболима – „правој” Србији, „чистој” народној традицији.²³ Управо су овакви појмови кључни за изучавање феномена турбо-фолк културе. У времену када долази до реконструкције колективног, па и индивидуалних идентитета, која је то „права” слика наше културе и који све дискурси се боре око њеног означавања. Наиме, неке од главних критика упућених новокомпонованој народној музици и турбо-фолку, поред улоге коју је та култура одиграла у националистичкој политици Слободана Милошевића, јесте како наводи Маријана Митровић то што „репрезентује

²² Цитирано у: Hudson, R. нав. дело, стр. 168.

²³ Prošić-Dvornić, M. (1996) Reconstruction of Identity and the Role of National Ethnology: Detached Observation or Active Participation, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 33/2, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 130.

'сумњиве вредности', заступа 'кич-естетику', представља продукт 'техеранизације Србије' и, другим речима, својим постојањем отелотворује и промовише културни и морални пад српског нација. О њему се мисли ка о 'уметнотом, страном узорку' који квари чисто, невино тело српске (популарне) музике/културе/нације".²⁴ Чак је и једна од вадајућих странки 90-их година, која је за циљ имала буђење, пропагирање и манипулацију народа и „народног“ у турбо-фолк и неофолк мелизмима видела недопустив страни уплив „исламизама“ на српску традицију. Деведесетих година у Хрватској, турбо-фолк је био неприхватљив за одређене групе, не из разлога што долази првенствено из Србије, већ управо јер представља претњу по „чисти“ православни/католички/Западни идентитет. Пракса избацивања онога што се сматрало „страним“ елементима из културе, није никаква новост. Утолико више што културне политике различитих периода потпуно зависе од визије у ком правцу се друштво креће. Отоманско присуство донело је андолијске елементе у свим областима културе, иако су наравно постојали делови који су очували своје изворно једногласно певање. Током XIX века примећујемо уплив страних школованих музичара (нарочито из Чешке), који за циљ имају увођење модерних (Западних) токова у српску културу. Свакако, од средине XIX века упоредо су присутна оба утицаја. Композитори као што су били Стеван Мокрањац и Корнелије Станковић, иако су настојали да помире културу руралног и градског, све више западног становништва, такође су игнорисали оријенталне елементе у српској култури, фокусирајући се на малу количину материјала очуваних од турских утицаја. Као што наводи Мирослава Малешевић, било је логично да је млада српска држава настојала да ослобођена турске власти у моменту стварања великих националних држава културу гради на „сопственом“ и „аутентичном“ – „између XIX века и Немањића остављена је рупа у времену, 'бело' турске империје, 'туђа' прошлост".²⁵ Ступањем у заједничку државу са Хрватима и Словенцима западноевропски утицај се све више појачава и у неку руку максимализује у комунистичком периоду СФРЈ. Народна оријентализована култура је нешто што је веома присутно и део вековног културног наслеђа на овим просторима. Масовна индустријализација у свим земљама Југославије условила је велико померање популације из руралних у урбане зоне. Како наводи Јелена Јовановић: „Генерација дошљака имала је велики проблем

24 Mitrović, M. нав. дело, стр. 138.

25 Malešević, M. (2008) Nasilje Identiteta, Antropološka istraživanja komunikacije u savremenoj Srbiji, *Zbornik Etnografskog instituta* br. 25, Beograd: Etnografski institut SANU, стр. 25.

са изражавањем свог руралног идентитета: са својим новим комшијама нису могли да комуницирају кроз традиционалну музику, јер су долазили из различитих музичких традиција, нити су могли лако да асимилују елементе урбане културе које су им биле стране”.²⁶ Новонастали жанр нео-фолка попунио је ову празнину у већинском делу становништва иако је жанр био осуђиван од стране естаблишмента. Распадом Југославије, све рапиднијим развојем конзумеристичке културе XX века и ратним стањем, ова врста музике поприма нове елементе и развија се у посебан хибрид различитих музичких и културних утицаја – турбо-фолк²⁷.

Турбо-фолк и истраживање другости на Балкану

Није довољно једноставно постати свестан семиотичких система који производе знакове културе и њихову дисеминацију. Далеко је важније то што смо суочени са изазовом да у садашњост одређеног културног деловања учитамо трагове свих оних разнородних дисциплинарних дискурса и институција знања који конституишу стање и контекст културе.

Хоми Баба

Описивање развоја тубро-фолк жанра је неопходно како би се разумео социо-политички контекст у којем је овај жанр настао. Наиме, управо због своје улоге у тешким ратним и годинама на простору бивше Југославије, а посебно у Србији, феномен турбо-фолка се анализирао из угла негативне апропријације овог жанра у сврси истицања националног идентитета и пада културних вредности. Овде желим да испитам у којој мери је идеал тих културних вредности био модерна и прогресивна Европа чиста од било каквих страних, „оријенталних” утицаја? Иако не можемо избацити политички контекст развоја турбо-фолк жанра, како каже Мирјана Митровић, „карактеристике популарне музике у Србији не могу бити захваћене свођењем на једну доминантну парадигму, већ се морају посматрати као резултат итерсекција различитих музичкокултурних дискурса на синхронијској и дијахронијској оси”.²⁸

26 Jovanović, J. The Power of Recently Revitalized Serbian Rural Folk Music in Urban Settings, in: *Music, Power and Politics* ed. Randall, A. J. (2005), New York: Routledge, p. 133.

27 Даље у тексту ћу под термином „турбо-фолк” подразумевати „нео-фолк”, „новокомпонована народна музика”, „техно-фолк”, „турбо-фолк”, „поп-фолк” и „денс” музику.

28 Mitrović, M. нав. дело, стр. 139.

Миша Ђурковић у својој студији критикује Ерика Гордија (Eric Gordi), водећег критичара турбо-фолк жанра као главног представника и носиоца Милошевићеве политике, јер наводи да Горди кроз своју платформу не може да објасни зашто је турбо-фолк био толико популаран у многим околним земљама „које нису имале Милошевића, рат, санкције, популистички национализам и сл.”²⁹ Невена Даковић у свом раду наводи занимљив пример Ђурковићеве логике у документарном филму бугарске редитељке Аделе Пејеве *Chia e tazi pesen?* (Чија је ово песма?). Ауторка путује кроз балканске земље у потрази за пореклом једне песме коју сваки представник ових земаља доживљава као своју. Како наводи Даковићева: „Одговором на питање Пејева затвара круг јер схвата да је потврђено само отпочетка познато балканско порекло песме.”³⁰ Сличан пример разрађује Дона Бушанан (Dona Buchanan) у праћењу развоја турске песме *Üsküdar* која, како наводи, „у Србији, Босни и Македонији раних хиљаду деветстотих циркулише као севдалинка³¹ по имену *Puse kose, цуро, имаи*”, а такође се може наћи и у Бугарској и Албанији. Оно што нам је занимљиво у овом примеру јесте хрватска варијанта песме у обради групе *Vatroгасци*.³² Ватрогасци су познати хрватски бенд који је био популаран и у Словенији основан 1991. године као пародија на турбо-фолк жанр, специфичније на „оријенталне” елементе овог жанра као што су мелизми и изражени вибрато у певању, и у којој речи песме описују класични пример турбо-фолк мушке звезде (опасног момка са брзим колима). Како објашњава Бушанан: „Хрватска песма дистанцира себе од оријенталистичког сценарија у служби прихватљивије западно-европске оријентације, док у исто време потврђује (јер је ово истинска моћ пародије) да све што жанр новокомпоновне народне музике подразумева већ је део хрватског идентитета кроз југословенско

29 Ђурковић, М. (2002) Идеологизација turbo-folka, *Kultura* br. 102, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 20.

30 Daković, N. (2008) *Balkan kao (filmski) žanr*, Beograd: FDU, Institut za pozorište, film, radio i televiziju, str. 31.

31 Севдалинка је жанр меланхоличне љубавне песме која се развија почетком отоманске владавине у пределу Босне и Херцеговине. Како наводи Бушанан „име севдалинка потиче из турске речи севда која означава љубав, страст и чежњу. Овај жанр постаје познат у градским кафанским културама у XX веку. Buchanan, D. A. Oh, Those Turks!, Music, Politics, and Interculturality in the Balkans and Beyond, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press, p. 31.

32 Исто, стр. 28. Њихова обрада је заправо познате песме групе *Bony M Rasputin* која је модерна варијанта песме *Üsküdar*.

наслеђе”.³³ И Хрватска и Словенија су распад Југославије доживеле као раскид са неславном епизодом везе са Балканом.³⁴ Стеф Јансен (Stef Jansen) као аргумент за ово наводи симптоматско преименовање загребачког биоскопа *Балкан у Европу* почетком 90-их година.³⁵ Слична ситуација се могла наћи и у Словенији која се сматра најевропскијом од свих балканских земаља. Милица Хајден наводи у својој књизи следећи цитат везан за идентификацију Словеније са Западом: „Ми Словенци имамо проблем да се идентификујемо са про-азијском и про-афричком Југославијом. Ми се не можемо идентификовати са таквом Југославијом док год имамо карактер који смо стекли својом хиљадугодишњом историјом. Символична чињеница да су владари Словенаца били Шарламањ, Шарл V и Наполеон је мање важна: много је важнија чињеница да ми отелотворујемо начин живота који је створен у средњој и западној Европи”.³⁶ Посебно је занимљив други део цитата који јасно указује на Хантингтонову хипотезу о томе да се ратови у будућности неће водити на пољу политике и идеологије, већ на пољу културе. Иако су и Хрватска заједно са Словенијом југословенство идентификовала са балканством, као што смо већ помињали, турбо-фолк у Хрватској је био мање критикован као „српски” или „југословенски”, већ највише као „источњачки”. Критика оваквог балканског/оријенталног/отоманског уплива у „чисте” европске идентитете није само везана за период након распада СФРЈ нити само за Хрватску и Словенију. Ђурковић наводи како се почетком XX века, а поготово са стварањем Југославије, водила озбиљна расправа о оријенталним елементима, чији је врхунац био Конгрес културне акције одржан у Крагујевцу 1971. године где, како каже, „су осуђене све категорије популарне културе као кич и шунд и у складу са најрадикалнијим просветитељским наслеђем марксизма тражила се забрана стрипа,

33 Исто, стр. 45.

34 Сабнибор Петан (Savnibor Pettan) у свом тексту наводи изјаву Фрање Туђмана 1996. године у којој каже: „Хрватска је земља Средње Европе и Медитерана. Кратак однос између Хрватске и Балкана од 1918. до 1990. године је била само епизода која се никада неће поновити. Цитирано у: Pettan, S. *Balkan Boundaries and How to Cross Them: A Postlude*, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press, стр. 369. За критику идеје „Средње Европе”; Видети: Марија, Т. нав. дело, стр. 274-308.

35 Jansen, S. (2001) *Svakodnevni orijentalizam: doživljaj „Balkana/Evrope” u Beogradu i Zagrebu*, *Filozofija i društvo* XVIII, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, стр. 47.

36 Бакић – Хајден, М. нав. дело, стр. 41.

нео-фолк музике и сл.”³⁷ Иако су за комунистичке земље биле карактеристичне овакве врсте забране популарне културе, Југославија је у том смислу била изузетак, у којој је посебно 80-их година цветао жанр рок музике увезен са Запада. Стеф Јансен у свом истраживању доживљаја „Балкана” и „Европе” у Загребу и Београду, наводи како је у српској престоници такође „турбо-фолк био крајње недобродошао подсетник на ’балкански’ примитивизам у области популарне музике, коју су многи сматрали ’модерном’ и ’западном’.”³⁸ Управо је једна од главних Гордијевих критика турбо-фолка у милошевићевској политици била уништавање рок културе у Србији 90-их година XX века, која је, како наводи Љерка Видић Расмусен (Ljerka Vidić Rasmussen) „термин који је представљао синоним за ангажман антиратних и хуманистичких активиста који су се борили да одрже идеју европске Србије, као и дух космополитског Београда”.³⁹ Како објашњава Невена Даковић: „Њихов сукоб је утемељен на родној и друштвеној неједнакости; националној, цивилизацијској различитости; идеолошким опрекама; контраверзној класној динамици и исконској nelaгоди супротстављених стилова живота, културе и сл. Контекстуално читање преводи сукоб као опозицију Балкан вс. Европа, сељаштво вс. грађанство; ауторитарни комунизам вс. буржуарска демократија; племенско друштво (европског) Трећег света вс. остатак Европе; европски град вс. оријентално село; конзервативни национализам вс. космополитизам”.⁴⁰

Сам назив жанра – „турбо-фолк” носи у себи парадоксалну позицију у којој се налазе Срби, Хрвати, Македонци и Словенци, али и целокупан простор Балкана. „Турбо” квалитет овог жанра огледа се управо у упливу либералног капитализма, продора нових технологија и раста популарне музике на Западу. У овом слислу „турбо” стоји као показатељ европског идентитета Балкана у XX веку. „Фолк” или народно је далеко проблематичнији термин. Управо је овај елемент жанра тај који носи у себи измешано наслеђе Балкана и проблеме са суочавањем са таквим плуралним идентитетом. Парадоксално је што је управо ознака народног

37 Đurković, M. нав. дело, стр. 27.

38 Jansen, S. нав. дело, стр. 41.

39 Rasmussen, Lj. V. *Bosnian and Serbian Popular Music in the 1990s: Divergent Paths, Conflicting Meanings and Shared Sentiments*, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press, p. 72.

40 Daković, N. (2008) *Balkan kao (filmski) žanr*, Fakultet dramskih umetnosti: Institut za pozorište, film, radio i televiziju, str. 162.

у овом жанру оно што се приписивало милошевићевској политици за апропријацију и експлоатацију, а које је уједно било сачињено управо од оног „оријенталног” наслеђа кога су се у различитим ситуацијама различите балканске земље желеле отарасити, а посебно деведесетих година у Србији када је више него икад било битно истицати „чист“ српски идентитет. Још један пример мешања европског и балканског у музичкој култури је коришћење оријенталних (народних) елемената код композитора уметничке музике као што су пример Мокрањчеве руковети, док су поново други, као што су били Коњовић и Станковић користили малу количину народних песама које нису имале турски утицај. Од XIX века и стварања националних држава па све до данас, Србија и њене владајуће елите су имале удела у конструисању и примени појмова „народног”, „традиционалног” и других симбола. Међутим како наводи Мирослава Малешевић: „Национална држава која се стварала у XIX веку бирала је своје симболе следећи постојеће образце грађења националних идентитета”.⁴¹ Стварање политичких и културних институција током XIX века (војска, царина, парламент, школство, академија наука, музеји итд.) имало је за циљ стварање „сопствене” историје народа који је више векова био под турском влашћу, повезивања са сопственом прошлошћу. Али како наводи Тодорова: „На нивоу популарне културе и свакодневног живота отоманско наслеђе се показало много истрајнијим”.⁴²

Томислав Лонгиновић наводи како је „турбо-фолк звук непризнате постколонијалне културе која је била прикривена комунистичним велом заборава све до скорашњих ратова”. Он овде жели да укаже на постколонијалну природу турбо-фолка у којој се „техно ритмови прихватају од стране колонијалних култура Севера и Запада (Европе) као маркер расне/културалне супериорности”.⁴³ Његова теза имплицира да је управо отоманско наслеђе једино истинско наслеђе Балкана, што није далеко од слике Балкана какву прави Запад и Европа и на основу које Тодорова критикује дискурс „балканизма”. Комплексна позиција Балкана и њених култура лежи, не у њеној “постколонијалној” природи, већ, како наводи Никол Линдстром (Nikol Lindstrom), у томе што је „Балкан лоциран у специфичној лиминалној позицији: у исто време део Европе, као и њена антитетична периферија,

41 Malešević, M. (2007) *Nasilje Identiteta, antropološka istraživanja komunikacije u savremenoj Srbiji*, Zbornik Etnografskog instituta SANU, Beograd, str. 17.

42 Todorova, M. (2006) *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek, str. 340.

43 Цитирано у: Rasmussen, Lj. V. нав. дело, стр. 89.

’друго’ изнутра”.⁴⁴ Није проблематично питање постојања оријенталних елемената у културама Балкана, већ начина на који се ови елементи доживљавају и вреднују, као и утицаја западно-европског дискурса о Балкану у разумевању и грађењу споствених идентитета на балканским просторима. Потреба за признавањем својих земаља као легитимног дела европске културе произвело је у овим друштвима *унутарње оријентализме*, негирање и антагонизам према ономе што се перцепира као оријентални Балкан, у овом случају оријентално наслеђе које се манифестује у турбо-фолк музици. Како напомиње Тодорова, постоји јасна разлика између отоманског наслеђа као континуитета и отоманског наслеђа као перцепције.⁴⁵ Како у скоро свим елементима овог наслеђа долази до раскида одмах по остваривању политичке независности, они елементи који преостају (музика, језик, демографија) прелазе у „домен перцепције”.

Иако је термин Балкан у XX веку замењен политички коректнијим термином Југоисточна Европа, како каже Сванибор Петан, „[...]док терминолошка промена може бити корисна до неке мере у мењању људске перцепције, суочавање са кореном проблема захтева даљи ангажман”.⁴⁶ Југоисточна Европа, поготово у периоду ширења Европске Уније део је политичких интеграција више него тенденције прихватања другости у Европи. Како то каже Тодорова: „Европа се завршава тамо где политичари кажу[...]”.⁴⁷ Оно што је некада у очима Запада представљало једини европски елемент балканских култура, национална свест⁴⁸, данас се у дискурсу о „балканизму” (посебно везано за Србију) доживљава као назадно, агресија, „либанизација”, на супрот демократском, Западном, прогресивном. Тодорова одлично закључује: „Пошто је географски неодвојив део Европе, али је културно конструисан као ’унутрашња другост’, Балкан је згодно послужио да апсорбује мноштво екстернализованих политичких, идеолошких и културних

44 Цитирано у: Archer, R. (2009) *Paint Me Black and Gold and Put Me in a Frame: Turboflok and Balkanist Discourse in (post) Yugoslav Cultural Space*, Central European University, Budapest, p. 10.

45 Todorova, M. (2006) *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek, str. 321.

46 Pettan, S. нав. дело, стр. 379.

47 Исто, стр. 256.

48 Тодорова наводи у својој књизи изјаву британског дипломате који каже да се „са сигурношћу може тврдити како једина одлика европске културе и једина склоност ка европској цивилизацији које се на Балкану могу пронаћи после његове вишевековне потчињености азијатском византизму јесте национална свест”; Исто, стр. 262.

фрустрација које потичу из тензија и противречности својствених регионима и друштвима изван Балкана”.⁴⁹

Закључак

Питање турбо-фолк музике у Србији и шире на Балкану посебно је тешко анализирати из угла Саидовог оријентализма, поред тога што у себи носи контрадикторне балканске идентитете, редак је пример транспарентности музике као носиоца политичког значења и идеологије. Оно што сам покушала у овом раду није формалистичка анализа музичких елемената за које можемо са сигурношћу рећи да имају оријентално порекло, већ анализа специфичне ситуације негирања таквог идентитета. Балканизам можда, као што Тодорова тврди, није компатибилан са Саидовим оријентализмом зато што је сам историјски и географски присутан у животу Запада, али то не значи да је изузет од оријентализма. Сама Тодорова наводи како „када балкански политичари и интелектуалци користе отоманско царство и Турску као дежурне кривце за све своје несреће и погрешке, када покушавају да себе одреде у односу на демонизованог другог[...], веома дословно прибегавају оријентализму.”⁵⁰ Иако није могуће одвојити турбо-фолк од његовог политичког контекста, као што је Саид рекао, циљ не треба да буде одређивање „злочинаца” и жртава, већ даље откривање контрадикторног стања наших култура и идентитета. Невена Даковић наводи како није могуће познавати неко друштво ако не познајемо његову културу. У том смислу контрадикторност, флуидност и плуралност наших култура директни су представници истих особина наших идентитета. У својој дефиницији балканског (филмског) жанра наводи како он са једне стране користи теме, перспективе, стереотипе, форме и стилска средства која структуришу филмски текст као израз балканског (већ утврђеног) идентитета, а са друге стране као жанр који испољава осетљивост за друштвене разлике и богатство идентитета у специфично балканском контексту које стално текстуално-дискурзивно формулише и конструише.⁵¹ Балканске студије које је отворила Марија Тодорова својом књигом *Имагинарни Балкан* изузетно су важне, не само због суочавања са прошлошћу и разумевања садашњости, већ и због преузимања одговорности за одређивање будућности које Балкан/Југоисточна Европа дели са целим светом. Милица Хајден у својој књизи наводи следећу Саидову изјаву: „Суштинско

49 Исто, стр. 355.

50 Исто, стр. 354.

51 Daković, N. нав. дело, стр. 44.

интелектуално питање које оријентализам поставља јесте да ли се свеукупност људске стварности може делити на јасно диференциране културе, историје, традиције или друштва, а да се притом не подразумева апсолутност разлика које као последицу имају непремостива непријатељства.”⁵² Иако Марија Тодорова заговара одвајање студија балканизма од студија постколонијализма, чињеница јесте да је постколонијализам само једна у низу поља истраживања другости, а да је Оријентална, Источна другост, како нам Саид открива, она која је, било да говоримо о бившим совјетским републикама, простору данашње Југоисточне Европе или старим европским колонијама, круцијални елемент конституисања самог европског идентитета као и односа Европе/Запада према његовим малим и великим другима.

ЛИТЕРАТУРА:

Archer, R. (2009) *Paint Me Black and Gold and Put Me in a Frame: Turbofolk and Balkanist Discourse in (post) Yugoslav Cultural Space*, Budapest: Central European University.

Bakić – Hayden, M. (2006) *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, I. P. *Filip Višnjić*.

Bhabha, K. Homi (ur.) (1990) *Nation and Narration*, London: Routledge.

Music, National Identity and the Politics of Location, приредио Biddle, I. (2007) Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Buchanan, D. A. Oh, Those Turks! Music, Politics, and Interculturality in the Balkans and Beyond, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press.

B92 (2004) *Sav taj Folk*, Beograd.

Daković, N. (2008) *Balkan kao (filmski) žanr*, Beograd: Fakultet dramskih umetnosti; Institut za pozorište, film, radio i televiziju.

Đurković, M. (2002) Ideologizacija turbo-folka, *Kultura* br. 102, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Hudson, R. Popular Music, Tradition and Serbian Nationalism, in: *Music, National Identity and the Politics of Location*, ed. Biddle, I. and Knights, V. (2007), Aldershot: Ashgate Publishing Limited.

Jansen, S. (2001) Svakodnevni orijentalizam: doživljaj „Balkana/ Evrope“ u Beogradu i Zagrebu, *Filozofija i društvo XVIII*, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

52 Цитирано у: Bakić – Hayden, M. нав. дело, стр. 32.

- Jovanović, J. The Power of Recently Revitalized Serbian Rural Folk Music in Urban Settings, in: *Music, Power and Politics*, ed. Randall, A. J. (2005), New York: Routledge.
- Kronja, I. (2008) Čovek Tranzicije u mas-medijskom društvu (slučaj Srbija), *Filozofska istraživanja* sv. 1, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- Malešević, M. (2008) Nasilje Identiteta, Antropološka istraživanja komunikacije u savremenoj Srbiji, *Zbornik Etnografskog instituta* br. 25, Beograd: Etnografski institut SANU.
- Mitrović, M. (2008) Agenti spektakla – Politike tela u turbo-folku, Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu, *Zbornik Etnografskog instituta* br. 25, Beograd: SANU.
- Pettan, S. Balkan Boundaries and How to Cross Them: A Postlude, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press.
- Prošić-Dvornić, M. (1996) Reconstruction of Identity and the Role of National Ethnology: Detached Observation or Active Participation, *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 33/2, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Rasmussen, Lj. V. Bosnian and Serbian Popular Music in the 1990s: Divergent Paths, Conflicting Meanings and Shared Sentiments, in: *Balkan Popular Culture and the Ottoman Ecumene: Music, Image and Regional Political Discourse*, ed. Buchanan, D. A. (2007), Toronto: Scarecrow Press.
- Said, E. (1977) *Orientalism*, New York: Vintage Books.
- Todorova, M. (2006) *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek.

Vera Mevorah

University of Arts in Belgrade, Center for interdisciplinary studies, Belgrade

TURBO-FOLK – BALKANISM, ORIENTALISM AND OTHERNESS

Abstract

This paper analyses the turbo-folk music genre as one of the important elements of modern pop culture in Serbia as a significant representative of the Serbian cultural identity and politics, together with its many clashes and contradictions. By using a research of Edward Said and his basic assumptions of Orientalism as a dominant view of the West's Others, we continue with regional applications of this theory by Marija Todorova, Milica Bakić-Hayden and others to question the development of internal identities developed in former Yugoslavia within these discourses and to attempt to provide an explanation for the contested values and positions of the turbo-folk phenomena to this day.

Key words: *Balkans, turbo-folk, Other, identity, Orientalism*

Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji, Zagreb, Hrvatska;
Institut društvenih znanosti *Ivo Pilar*, Zagreb, Hrvatska

DOI 10.5937/kultura1651279K

UDK 351.762(497.5)

343.56(497.5)

originalan naučni rad

PРАВНА REGULACIJA KOCKANJA KAO ZABAVE (U KAVANAMA I KRČMAMA NA TLU HRVATSKE) - POVIJESNI HOD

Sažetak: *Autori u ovome članku traže odgovor na pitanje je li kockanje (kao jedan od oblika društvene zabave u ugostiteljskim objektima pa time i u krčmama) bilo tijekom povijesti pod kontrolom nadležne vlasti: mjesne, gradske, pokrajinske ili državne. U traganju za pravom (vjerodostojnom) slikom o pravnome (zakonskom) reguliranju kockanja u ugostiteljskim objektima, barem kad je riječ o Republici Hrvatskoj, autori u prvome dijelu daju kratki povijesni pregled nastanka, trajanja i održavanja kockarskih igara (uopće u Europi te posebno na području Republike Hrvatske) da bi u drugome dijelu naznačili najvažnije pravne odredbe kojima se tijekom povijesti zakonski reguliralo kockanje u ugostiteljskim objektima, a time i u kavanama i krčmama.*

Ključne riječi: *kockanje, kocka, igre na sreću, kavane, krčme, pravni propisi, Republika Hrvatska*

Uvodno

Kockanje (kocka) bilo je i ostalo jedna od najraširenijih vrsta zabave koju su još od najstarijih vremena vlasnici svratišta, prenoćišta i ugostiteljskih objekata (svejedno na njihovu vrstu)

omogućivali (nudili) svojim posjetiteljima (gostima). Uz to, kockanje je, a što potvrđuju povijesni dokumenti, veoma često bilo – ali i sve do danas ostalo – zakonski regulirano¹. To znači da se zakonskim odredbama željelo točno odrediti u kojim je privatnim i javnim ugostiteljskim objektima ono bilo dopušteno pa čak i u kojemu dijelu dana se moglo kockati.

Sâm pojam *kockanje* (*kocka*) imao je tijekom povijesti različita značenja. Danas se pod tim pojmom razumijeva ugovor kojim se dvije stranke ili više njih obvezuju da će jedna drugoj isplatiti u novcu ili u novčanoj vrijednosti predati neke druge materijalne vrijednosti, s tim da se u trenutku zaključenja međusobnog ugovora ne zna tko će od te dvije osobe biti vjerovnik, a tko dužnik, niti se pak zna opseg obveze, odnosno opseg dobitka (za jednoga) odnosno gubitka (za drugoga), jer sve zapravo ovisi o sreći ili neizvjesnim okolnostima.²

Kockanje – kratki povijesni pregled

Kockanje predstavlja jedan od najstarijih oblika čovjekove zabave, o čemu svjedoče mnogi povijesni dokumenti. Ono je za oko tisuću godina starije od pojave prvoga novca.³ Međutim, iako spada u područje (neproduktivne) ljudske djelatnosti, kockanje se održalo sve do danas, što znači da je, unatoč podozrivome, a veoma često i represivnom odnošenju društvene zajednice prema njemu, imalo i još uvijek ima za čovjeka pojedinca – i za zajednicu u kojoj on živi – jedno dublje, složenije i trajnije značenje od trenutnoga hira, magične privlačnosti novca ili prolazne kockarske strasti.

Kockanje, kocka, kockarske igre kao i igre na sreću rasprostranjeni su danas po svim kontinentima i bili su i jesu prisutni u svim kulturama svijeta. U njima sudjeluju pripadnici različitih rasa, nacija, konfesija, svjetonazora, različitog spola i dobi, različitog obrazovnog, socijalnog, ekonomskog i profesionalnog statusa.⁴

Gledano povijesno, prve podatke o nekoj kockarskoj igri nalazimo u drevnoj kineskoj kulturi za što kao dokaz mogu poslužiti očuvana pravila igre *vei-čei* iz 2300. godine prije Krista.

1 Kozjak, B. (2016) *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije*, Zagreb: TIM press.

2 Pezo, V. (ur.). (2006) *Pravni leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, str. 591.

3 Haitzmann, E. (1990) *Internationale Marketinstrategie für Spielbanken*. Dissertation. Linz: Universität für Sozial- und Wirtschaftswissenschaften, p. 194.

4 Komar, Z. (1991) Motivacijski aspekti igranja na sreću, u: Bahtijarević, Š. i dr. *Osnovna obilježja igrača i vrste igara na sreću*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 139.

Također, i stari Egipćani su poznavali kockanje. U doba Staroga Carstva u Egiptu je postojalo niz kockarskih igara, od pučkih – zabavnih do svećeničkih ili faraonskih.⁵ Iako je brahmanska tradicija suzbijala igre na sreću, njima su se u Indiji strastveno odavali u svim klasama društva. O tome svjedoče ponajprije epovi u kojima se nalaze opisi običaja u pogledu igre i pravila po kojima se odvijala. Navodi se da su žene imale posebnu ulogu.⁶ One se nisu kockale, ali su igraču, ako bi umjesto njega bacale kocku ili mu pjevale igračku pjesmu, donosile sreću.⁷

U staroj Grčkoj kockanje nije bilo osobito razvijeno i tijekom većega dijela trajanja starogrčke civilizacije ono je bilo zabranjeno, barem na javnim mjestima. Otuda potječe i u kasnijem zakonodavstvu poznata distinkcija na javno (koje se samo po sebi zabranjuje) i na privatno kockanje (koje se samo po sebi ne zabranjuje, ako nije povezano s prijeverom i ako je ulog samo pri natjecanjima u vještinama ili u igrama, ali ne i pri kockanju). Da je za stare Grke kockanje bio veliki problem, svjedoči starogrčka literatura koja se bavila problemom kockanja, izvrgavajući ga kritici kao moralno zlo kod drugih, posebice istočnih i barbarskih naroda.⁸

Rimljani su kockarsku strast naslijedili od Etruščana. U doba Carstva kockanje⁹ je bilo dozvoljeno samo u vrijeme Saturnalija kada su i inače mnogi zakonski propisi bili privremeno stavljeni izvan snage. Međutim, kockanje je bilo zabranjeno robovima i strancima, maloljetnicima i osobama koje nisu imale građanska prava. No, usprkos svim zabranama, ono je u starome Rimu bilo široko rasprostranjeno, a kazne za one koji nisu bili spremni poštovati zakon bile su mnogo češće izuzetak nego pravilo. Vjerojatno i zbog toga što je kockanje bilo omiljena zabava rimskih careva, kao npr. Augusta, Domicijana, Hegioglabla, Kaligule, Klaudija, Nerona. Također, i mnogi drugi carevi patili su od pravih kockarskih strasti pa je i razdoblje njihova vladanja obilježeno općim kockarskim euforijama.

5 Janjić, D. (1988) *Kocka i kriminalitet*, Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa, str. 20.

6 Takav način sudjelovanja žena u kockanju (u igri) u vezi je s vjerovanjem da su žene i odrasle djevojke bliže boginji kojoj je igra posvećena i u čiju bi se čast prije početka kockanja pjevala igračka pjesma. Sanskrtska književnost u svojim ritualnim tekstovima i epskim pričama daje oslonac za predodžbu o tome kako je izgledala ceremonija u vezi s kockanjem.

7 Gyzički, J. i Gorny, A. (1973) *Čovjek i hazard*, Zagreb: Prosvjeta, str. 66.

8 Janjić, D. nav. djelo, str. 21.

9 Latinski pojam *alea* (kocka) i *aleator* (kockar) imali su pežorativni prizvuk, a zakoni u doba carstva nisu predviđali mogućnost naplate kockarskog duga, koji se smatrao nečasnim i protupravno stečenim. Čak su i gubitnici u kockanju mogli, u skladu sa zakonom, povratiti svoj gubitak, a *pater familias* nije imao obvezu isplate kockarskog duga za članove svoje obitelji.

Međutim, u kasnijem razdoblju, posebno nakon donošenja *Zakona o kockanju (Lex Talaria)* zakonodavni tretman kockanja i osoba koje se njime bave donekle se izmijenio pa je velik dio igara na sreću zabranjen, a kazna za kršenje zakona bila je novčana.¹⁰

Kockanje je u *srednjemu vijeku* bilo jedna od najomiljenijih pučkih razonoda u Europi, a ni plemići ga nisu prezirali. Osim izrazito kockarskih igara, njegovalo se igre na pločama koje su počivale na kombinaciji i pomaku kamenova i figura, što znači da su vjerojatno bile slične današnjoj igri dame.¹¹ Iako je kršćanstvo općenito imalo negativan stav prema kockanju (igre na sreću i hazardne igre doživljavane su kao nasljeđe poganskih vremena), taj stav se vremenom mijenjao i 'otupljivao'. Na to su utjecale kako društvene, ekonomske, političke tako i crkvene okolnosti: gospodarski procvat gradova (13. stoljeće), osnivanje sveučilišta, ponovno otkrivanje antičkih autora, uvođenje koncepta čistilišta, osnutak prosjačkih redova (13. stoljeće), pretvorba običajnog prava u statute (13. – 14. stoljeće), pojava kuge koja je uzdrmala ustoličena moralna načela (14. stoljeće) te nastanak buržuskog društva (13. – 15. stoljeće).¹²

U kasnijem razdoblju, u vremenu od 17. do 19. stoljeća, poseban pečat kockanju u Europi dalo je kockanje na francuskome dvoru u doba vladavine Louisa XIV. i XV. Povećanje broja kabarea uvelike je pridonijelo širenju kockanja u cijelome društvu. Iako je kockanje bilo postalo općom praksom i izišlo izvan kontrole vlasti, ono je ipak krajem 18. stoljeća osuđeno kao „javna pošast”.

Kad je riječ o hrvatskim krajevima u tome razdoblju¹³, u statutu gradova istočnoga Jadrana – čiji se vremenski raspon važnja proteže od kraja 13. stoljeća (Korčula, Dubrovnik i Šibenik), početka 14. stoljeća (Skradin, Split i Trogir), kraja 14. stoljeća (Kotor i Senj) te do početka 15. stoljeća (Dvigrad) i 16. stoljeća (Rijeka) – spominje se tek nekoliko vrsta igara od kojih mnoge nisu bile hazardne, nego je bilo i onih koje su bile dozvoljene. Najstariji dokument u kojem se spominje igra na sreću u Hrvatskoj datira od 4. veljače 1272. godine, pisan je na latinskome jeziku, a govori o hazardnim igrama i drugim igrama s kartama.

10 Janjić, D. nav. djelo, str. 21.

11 Gyzicki, J. и Gorny, A. nav. djelo, str. 77.

12 Fabijanec, S. F. *Ludus zardorum: Moralni i zakonski okviri kockanja na Jadrani u srednjem vijeku*, u: *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*, ur. Miljan, S. (2009), Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 48.

13 Kozjak, B. (2016) *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije*, Zagreb: TIM press.

Navodi ga povjesničar Miho Barada u svome djelu *Trogirski spomenici*.¹⁴

Također, kockarske igre (među njima najpoznatija *ludus ad tabulam*) bile su prisutne i u srednjovjekovnome Gradecu (Zagrebu). Iako su te igre bile zabranjene i za njih izricane visoke kazne (čak progon iz grada), ipak su im neki njegovi stanovnici bili jako predani.¹⁵ Međutim, za razliku od kockarskih igara, takmičenja u gađanju strijelom i mačevanju bila su dopuštena.

U srednjovjekovnome Dubrovniku u krčme se nije zalazilo samo radi pića, nego i radi ugodnih razgovora, plesa, slušanja glazbe (frulaša), ali i mogućnosti da se zaigra i neka igra s kockama ili kartama. Naime, u Dubrovniku u to vrijeme takve igre nisu bile zabranjene i vrlo se lako mogu naći slučajevi gdje je svađa ili tuča izbila upravo zbog toga što se igrači nisu mogli dogovoriti oko rezultata.¹⁶

Također i u srednjovjekovnome Splitu, hazardne igre bile su jedna od omiljenih zabava. Već u doba Marka Marulića kockanje je bilo uzelo maha. No, svećenicima i klericima bilo je zabranjeno javno igranje bilo kakvih igara. Biskupskom naredbom iz 1535. svećenicima je bilo zabranjeno da se javno među sobom ili sa svjetovnjacima kockaju, kartaju, igraju šah, loptaju i da igraju druge nepoštene igre. Unatoč tome, u Splitu su u 17. i 18. stoljeću bile omiljene hazardne igre, a u 18. stoljeću kartanje. Kartalo se posvuda, ne samo u svratištima nego čak u dućanima i lje-karnama. I šibenski biskupi zabranjivali su bilo kakvu igru radi dobitka. Igre, a posebice kartanje, napadalo se ponajprije zbog materijalnih gubitaka, a zatim i zbog izgubljenoga vremena.

Hazardne igre igralo se često i u kavanama koje su bile sastajališta za sklapanje raznih poslova i vođenje laganih, dokonih razgovora. Prve podatke o gostionici u Splitu donose putopisci Spon i Wheler. Iako ne spominju lokalitet na kojem se ona nalazila, smatra se da je bila u prizemlju zadnje kuće na jugozapadnoj strani Peristila, da se u njoj pripremala raznovrsna hrana po umjerenim cijenama i zasigurno igrale hazardne igre.

U starim zagrebačkim kavanama i krčmama kockarske igre imale su veoma važno mjesto u društvenom životu ondašnjih stanovnika grada Zagreba, pa se tako u *Obrtnome redu* iz 1859.

14 Barada, M. (1948) *Trogirski spomenici. Dio I. Zapisnici pisarne općine Trogirske*, svezak I, od 21. X. 1263. do 22. V. 1273, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, str. 304.

15 Karbić, M. (2006) *Svakodnevnica u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije*, *Kolo*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 186-187.

16 Ravančić, G. (2001) *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, str. 82.

godine navode ugostiteljski objekti u kojima su igre dopuštene, dok se nekoliko desetljeća kasnije te prilike mijenjaju pa se tako u *Redarstvenome redu* iz 1882. više ne govori o dopuštenim, nego i o zabranjenim igrama, a što se posebno odnosilo na „sve hazard-igre, ali i svaku igru pri kojoj dobitak ili gubitak ne zavisi od vještine igračah nego od pukog slučaja, ili samo od sreće”,¹⁷ što znači da su u popis zabranjenih igara ušli kuglanje (ako je bilo s dobitcima) zatim igre s kartama, kockama itd.

Međutim, ni tzv. *dozvoljene igre* nisu uvijek bile dozvoljene. Bile su zabranjene nedjeljom i blagdanom „prije dva sata popodne (s obzirom na običaj koji se do sada uvriježio)”, odnosno jutrom koje je bilo posvećeno vjerskim obredima. Istu zabranu nalazimo u naredbi o nedjeljama i blagdanima još od 3. svibnja 1858., no u zabrani se navodi da se one mogu igrati u kavani i krčmi tek poslije 16 sati. Dvije godine kasnije (1860), donesena je uredba da se „u kavotočju ne smije postaviti biljar”, a bilo je „zabranjeno kartanje kao također i svaka ina igra”. Međutim, kavane nisu više mogle biti bez biljara, koji je tada čak postao obvezan.¹⁸ Ipak, u Statutu zagrebačkih krčmara, kavanara, gostioničara i svratištara iz 1887. godine bilo je određeno da je u kavanama biljar¹⁹ obvezan, u gostionicama i krčmama igre su bile dopuštene, a u kavotočjima i rakijašnicama strogo zabranjene²⁰.

Svakako je zanimljivo spomenuti kako se je priređivanje igara na sreću na području Austro-Ugarske Monarhije²¹, a time i na tlu Hrvatske i Slavonije, nastavilo i za vrijeme Prvoga svjetskog rata, iako, za pretpostaviti je, u znatno manjem obimu.

Raspadom Austro-Ugarske Monarhije i osnivanjem Kraljevine SHS sve se mijenja, pa i način organiziranja kockarskih i igara na sreću, Poslove priređivanja igara na sreću u Kraljevini SHS

17 Sabotič, I. (2007) *Stare zagrebačke kavane i krčme, s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb: AGM i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 56.

18 Sabotič, I. nav. djelo, str. 57.

19 Među vezama između ugostiteljskih objekata i igara posebno je zanimljiva veza između kavane i biljara. Taj je lokal doista jedinstven u svojoj vrsti jer je jedini koji je definiran u funkciji igre. Biljar tu nije samo dopušten, već i obvezatan. Bez njega kavana gubi na otmjenosti i posebnosti, ali nadalje gubi svoja prava. U očima vlasti i kavana i biljar zauzimaju posebno mjesto. No, kako stavovi ovisе o kulturi u kojoj se rađaju, institucionaliziranje biljara u kavani otkriva vrijednosti svoga vremena.

20 Nema nikakve dvojbe o važnosti igre (kockanja). S jedne strane, ona omogućava hijerarhizaciju ugostiteljskih objekata, s druge, pak, određuje strukturu pojedinog tipa društvenosti time što dopušta ili isključuje ludičko druženje u određenim tipovima lokala.

21 Kad je riječ o kockanju u casinima i na automatima potrebno je reći da je u Hrvatskoj prvi casino otvoren 1884. godine u Opatiji, u vili Amalija, u vrijeme kada su se casina otvarala i u drugim europskim državama. Vrijeme je to kada se kockanje pojavljuje kao globalni fenomen.

preuzima Državna klasna lutrija sa sjedištem u Beogradu i nakon dvogodišnjih priprema, s radom započinje 31.12.1921. U cjelokupnom razdoblju između dva svjetska rata kontinuirano se priređuje Državna klasna lutrija. No, osim te lutrijske igre organizira se i čitav niz drugih.

Unatoč ratu i ratnim opasnostima, međusobno zaraćene europske zemlje, a time i zemlje u Jugoistočnoj Europi, tijekom Drugoga svjetskog rata (1941-1945) priređivale su igre na sreću, a ostvarena dobit bila je namijenjena za ratne potrebe.

Odmah nakon oslobođenja 1945., nova vlast započinje s organizacijom rada Jugoslavenske lutrije, i prvo izvlačenje srećaka bilo je u listopadu 1945. U 1960-im godinama Hrvatska je prva zemlja u komunističkome bloku koja je legalizirala kockanje, otvaranjem *Casina Rosalia* u Opatiji 1963. godine. Prema tadašnjim zakonima kockanje nije bilo dozvoljeno u ugostiteljskim objektima. Međutim, *Zakonom o igrama na sreću i zabavnim igrama* iz 1983. otvara se prostor i mogućnost za priređivanje svih vrsta igara na sreću uobičajenih i u drugim europskim zemljama. U Hrvatskoj su se u tome vremenu mogle priređivati sljedeće vrste igara: (1) loto, sve vrste lutrija, sportska prognoza, klađenja na sportskim natjecanjima, tombola i druge igre u kojima se sudionicima pored rasonode pruža mogućnost stjecanja dobitka u novcu, stvarima, ili pravima na uslugu te (2) igre na automatima koji isplaćuju dobitak u novcu, žetonima, stvarima ili pravima na uslugu. Također, tim zakonom je u Hrvatskoj prvi put bilo dozvoljeno otvaranje igračnica (casina) za jugoslavenske državljane te priređivanje igara na sreću na automatima izvan prostorija igračnica (casina) zatvorenoga tipa. Pravo priređivanja svih igara na sreću u Hrvatskoj dobila je isključivo *Lutrija Hrvatske*. Međutim, igre na sreću mogle su priređivati i društvene organizacije u socijalno-humanitarnoj djelatnosti, djelatnosti fizičke i tehničke kulture (tombola, klađenja na sportskim natjecanjima i najviše jednom godišnje ekspres lutrija) te tvrtke u oblasti ugostiteljstva i turizma i tvrtke čija je osnovna djelatnost priređivanje igara na sreću u igračnicama (casinima).

Stjecanjem državne suverenosti i neovisnosti 1991. godine, samostalnost stječe i *Lutrija Hrvatske* koja ubrzo (1993. godine) mijenja naziv u *Hrvatska Lutrija* i od tada ona ima monopol na priređivanje lutrijskih igra.

Završno se može reći da je kockarsko tržište u Hrvatskoj doživjelo pozitivan rast u proteklim godinama. Mnoga casina na morskoj obali, čak i ona sagrađena u socijalističkoj Jugoslaviji, još uvijek su otvorena. Uz to, većina prostora za igranje (automat-klubovi) u Hrvatskoj nudi samo video lutrijske

terminale, automate i elektroničke rulete²². Sportsko klađenje u Hrvatskoj je veoma popularna aktivnost što pokazuje i veliki broj uplatnih mjesta za igrače. Internetsko sportsko klađenje također dobiva sve više na popularnosti među domaćim stanovništvom.

Pravno reguliranje kockanja (igara na sreću) na područjima današnje republike Hrvatske – nekoć i sada

Kockanje, kocka, igre na sreću podlijegali su, kako je već rečeno, od svojih početaka određenim društvenim normama i, u najvećem broju slučajeva, nisu spadali u područje slobodnih, bezbrižnih i za društvenu zajednicu bezopasnih zabava.²³ U svim do sada poznatim ljudskim društvima kockanje je bilo pod nadzorom vladajućih društvenih, religijskih, političkih, vojnih i inih skupina. Pa tako i danas kada su se promijenili oblici kockanja odnosno načini priređivanja igara na sreću.

Kockanje i klađenje u Rimskome pravu

Iako se Rimsko pravo izričito protivilo kockanju, ono je ipak podržavalo one kockarske igre koje zahtijevaju vještinu i muškost (kao što su bacanje koplja, trčanje, skakanje, hrvanje i borba), a ne one u kojima je o pobjedi odlučivala sreća ili slučajnost.²⁴ I sami takmičari i gledatelji smjeli su se kladiti na ishode ovih igara; dobitak je bio utuživ; ali prema Justinijanovom zakonu, bogataši nisu smjeli uložiti više od jednog *soldiusa* na ishod natjecanja, a ostali samo u skladu s njihovim raspoloživim sredstvima. Sve što bi se izgubilo iznad tog ograničenja moglo se vratiti, ako je isplaćeno, a ako je samo obećano, onda nije bilo utuživo. Svi ostali oblici klađenja, bez obzira na to je li se ono odvijalo za kockarskim stolom ili se odnosilo na ishod nekoga budućeg neizvjesnog događaja, nisu se smatrali ništa boljim od običnoga kockanja (*alea*). Pobjednik u takvome klađenju nije mogao tužiti za svoj dobitak, a gubitnik je mogao vratiti od pobjednika i njegovih nasljednika sve što je izgubio; štoviše, ako gubitnik nije poduzeo ništa da povрати izgubljeno, to su mogli učiniti njegovi nasljednici, njegov otac ili (za roba) njegov gospodar, ili su Crkva ili Država mogli to vratiti za javno dobro, ili

22 Svi prostori za igranje su trenutno u vlasništvu ruske kompanije *Ritzio International* i smješteni su u 10 gradova uključujući i glavni grad Zagreb. Navedena tvrtka je 2012. godine upravljala u Hrvatskoj s oko 1.200 automata raspoređenih 34 automat-kluba.

23 Kozjak, B. (2016) *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije*, Zagreb: TIM press.

24 Gane, P. C. (1906) The Roman-Dutch Law in Relation to Gambling and Wagering, *South African Law Journal*, (23), p. 21-33.

ako nitko od njih to ne učini, onda bilo tko iz javnosti u trajanju od pedeset godina.

Oni koji su dozvoljavali kockanje u svojoj kući nisu mogli podnositi tužbu u slučaju krađe, zatim u slučaju ako su ih pretukli ili uvrijedili igrači ili ostali građani. Ostalim igračima također je bilo uskraćeno pravo na tužbu protiv vlasnika kuće. Sama kuća u kojoj se kockalo bila bi zaplijenjena. Osoba, pak, koja bi drugoga navela da kocka, ili koja je zadržala igrača koji ga je pobijedio za stolom protiv njegove volje, mogla je biti novčano kažnjena ili poslana u rudnik ili u okove. Onaj tko je potaknuo sina ili roba na kockanje, mogao je biti tužen. Sporedni ugovori, kao npr. jamstvo ili garancija za kockarski dug također nisu bili pravno valjani, tako da je npr. jamčevina mogla biti vraćena, čak i bez isplate izgubljenog novca za koji je dana. Čak i u onim državama u kojima se civilno pravo najdosljednije poštovalo, žestina njegovih odredaba u odnosu na klađenje i kockanje vremenom je jenjavala, iako su i klađenje i kockanje, posebno ako su se odvijali u javnim prostorima, i nadalje bili izvrgnuti moralnoj osudi.

Igre koje su u cijelosti ovisile o vještini i osobnoj sposobnosti pojedinca ili neke skupine, i koje su dizajnirane tako da izoštavaju intelekt i jačaju tjelesnu moć (*virtutis et ingenii excitandi, vel acuendi causa*), one rimskim pravom nisu bile zabranjene; u tu skupinu idu i igre prinčeva²⁵ među kojima npr. viteški turniri, borbe u ringu i šah.²⁶ Također, i oklade su bile pravno dozvoljene, ali samo pod uvjetom da svaka strana snosi jednak rizik te da je subjektna materija oklade časna i da je kao takva dozvoljena u zajednici,²⁷ iz čega proizlazi da je postojala određena sumnja u legalnost klađenja, kao što je isto tako postojala sumnja u odnosu na legalnost kockanja. Međutim, prevladalo je opće mišljenje o prevelikoj strogosti rimskog prava tako da je kockanje tolerirano do određene granice, barem među bogatim i časnim ljudima koji su kockali samo za gotov novac. Potrebno je, međutim reći da su rimski sudovi u pojedinim slučajevima nesumnjivo znali za određene ugovore-oklade. No, vrijedilo je jedno opće pravilo da su oklade pravno nevažeće, uz iznimku onih oklada koje ni na koji način nisu bile nemoralne ili protivne zakonu.

25 Kad je riječ o šahu, mnogi ga nisu odobravali, smatrajući da igranje šaha troši vrijeme i napor koji se može bolje uložiti u postizanje nekoga važnijeg cilja. Zanimljivo je primijetiti kako je Louis IX., francuski kralj, potpuno zabranio šah, iako se danas šahovska igra smatra zadnjom stvari koja bi mogla negativno utjecati na moral zajednice; Gane, P. C. (1906) *The Roman-Dutch Law in Relation to Gambling and Wagering*, *South African Law Journal*, (23), p. 21).

26 Gane, nav. djelo, str. 23.

27 Isto.

*Kockanje u statutima hrvatskih
srednjovjekovnih gradova*²⁸

Zabave i proslave bile su utkane u svakodnevnicu srednjovjekovnoga čovjeka. Riječ je ponajprije o višednevnim priredbama u vrijeme božićnih blagdana ili poklada uoči korizme, zatim o svečanim priredbama u povodu zasebnih gradskih blagdana u čast gradskih svetaca zaštitnika ili u povodu obilježavanja nekih povijesnih događaja ili pak obiteljskih svečanosti. Ne treba stoga čuditi da se, kao što je već ranije rečeno, u statutima nekih istočnojadranskih gradova spominju različite vrste igara od kojih su neke bile i dozvoljene, posebno one koje nisu bile hazardne. Tako su, primjerice, u Dalmaciji svetkovine imale od 60 do 70 neradnih dana u godini (u koje pripadaju sve nedjelje) te je stanovništvo općenito bilo naklonjeno slavlju i razonodi.²⁹

No, upravo među tim raznim vidovima igranja, posebno mjesto zauzimaju igre na sreću jer su, za razliku od ostalih razonoda, podlijegale zakonskim odredbama te su bile predmet moralnih razmatranja i osuda. Posebno stoga što su mnoge od njih igrane u mjestima (i u objektima) u koje su pristup imali mnogi 'igara željni' ljudi. Spominje se oko deset vrsta igara. Ovdje ćemo navesti njih pet koje se najčešće spominju.

1. *Alea*: općenit latinski termin koji može označiti kocku, igru s kockama, igru na sreću i još rizik ili sreću. Kocka je izrađena od različitih materijala: kost, drvo, glina za opće pučanstvo te od bjelokosti, zlata, srebra, kamena ili stakla za bogatije slojeve.

2. *Basseta*: kartaška igra.³⁰

3. *Ronfa* (ili još *criche*): kartaška igra s trima istovrijednim figurama zvanim *cricca*, poput tri kralja, tri dame ili tri dečka.³¹

4. *Spatellas*. Kartaška igra.³²

28 Ovdje je analizirano pitanje kockanja u petnaest statuta srednjovjekovnih gradova u Hrvatskoj.

29 Fabijanec, S. F. *Ludus zardorum: Moralni i zakonski okviri kockanja na Jadranu u srednjem vijeku*, u: *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*, ur. Miljan, S. (2009), Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 21.

30 Herkov, Z. (1948) *Statut grada Rijeke iz godine 1530*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, str. 298-299.

31 Herkov, Z. nav. djelo, str. 298-299.

32 Strohal, I. (1915) *Statut i reformacije grada Trogira*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, str. 65.

5. *Tassilos* (ili *taxillos*, *ludus de dadi*): igra s kockama općenito.³³

6. *Zare* (*de tre dadi*) označava igru s tri kocke u kojoj je *zara* najniži bod u kocki i označava asa.³⁴

Od navedenih igara *basseta* i *ronfa* bile su dopuštene, *spatellas* se tolerirala u određenim prilikama, a *zare de tre dadi* bila je izričito označena kao zabranjena. No, to je tek dio postojećih igara, jer statuti s hrvatskog prostora češće koriste opće termine *taxillos* ili *ludus zardorum*.

Iz pojedinih statuta gradova hrvatskoga priobalja može se doznati u kojem se gradu i gdje moglo naići na zakonito ili nedopušteno okupljanje igrača. U Trogiru se tako igralo na svim trgovima u gradu.³⁵ U Rijeci je igranje bilo svugdje zabranjeno, a posebna se kazna plaćala ukoliko su nekome igrači bili u kući.³⁶ U Korčuli je bilo dozvoljeno igrati za novac „na komunalnome trgu”, odnosno „kod dvaju gradskih vrata” i to javno, a ne skro- vito, pod prijetnjom kazne od 12 groša za svakog prekršitelja, od čega je polovica imala pripasti Komuni, a druga prijavitelju. Ako, pak, prekršitelj ne bi imao odakle platiti³⁷, bio bi javno na konju išiban na trgu.³⁸

U Senju je bilo moguće igrati na sreću samo kod glavnoga trga ili još kod „Krčme kneginje”, a igračima je bilo dozvoljeno is- ključivo piti malvaziju ili senjsko vino. U protivnome, plaćala se kazna od 6 libara, a plaćao ju je i vlasnik kuće u kojoj se igralo.³⁹ U Dvigradu, pak, spominju se konačista ili krčme te luka na Limu kao mjesta gdje je bilo dozvoljeno kockanje.⁴⁰ U Kotoru je prema odluci iz 1421. godine zabranjeno samo igra- nje „u špilji” i na tajnim mjestima i to igre u kojima neki gube, a

33 Strohal, I. nav. djelo, str. 65.

34 Grubišić, S. (ur.) (1982) *Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik: Muzej grada Šibenika, str. 180-181.

35 Strohal, I. nav. djelo, str. 65.

36 Herkov, Z. nav. djelo, str. 298-299.

37 Važno je ovdje napomenuti da bez vrsnoga poznavatelja latinskog jezika i prevoditelja dr. Antuna Cvitanića, ovaj biser pravne misli i najstariji pravni dokument u Hrvata – *Statut grada i otoka Korčule* – možda još ni danas ne bi bio dostupan čitateljima, barem ne širemu krugu.

38 Cvitanić, A. (priř.) (1995) *Korčulanski statut. Statut grada i otoka Korčule (1214-1265)*, Split: Književni krug Split, str. 201.

39 Margetić, L. i Strčić, P. (1985-1987) *Senjski statut iz 1388. Senjski zbornik*, Sv. 12, Senj: Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo Senj, str. 72.

40 Jelinčić, J. i Lonza, N. (2007) *Statut Dvigradske općine, početak 15. stoljeća*, Pazin – Kanfanar: Državni arhiv u Pazinu, str. 295.

drugi dobivaju, dok je dopušteno igranje s kockama – *alea*, kao i organiziranje „poštenih javnih igara”.⁴¹

Međutim, osim krčme kao najprikladnijeg mjesta za nalaženje igrača, igralo se posvuda. Pitanje prostora može biti povezano s vrstom igre koja se želi igrati. S pojavom kuge, preživjelo pučanstvo teži drugim načinima zabava, tj. više kolektivnim, a ne toliko suparničkim zabavama.

Statuti hrvatskih priobalnih gradova ponekad razlikuju igranje hazardnih igara danju i noću. Ukoliko se kockanje kažnjavalo, noću je u Splitu (u kojem je ono bilo izričito zabranjeno) globa više nego udvostručena.⁴² U Skradinu je također kockanje zabranjeno noću, a globa je iznosila 2 libre.⁴³ U Dubrovniku su igre na sreću bile isto tako vrlo popularne, a vrijeme za kockanje strogo ograničeno, zimi do 22:00, a ljeti do 23:00 sata.⁴⁴

Unatoč poticanju vlasti na igranje danju, u praksi se ipak takav vid zabave odvijao noću. To je vrijeme kada su igrači završili dnevne službene obveze te su se mogli osjećati izvan dometa autoriteta koji bi ih nadzirao. Ukratko, svi su igrali na sreću. U Rijeci se navodi da je propis protiv igranja primijenjen i na muškarce i na žene te da su se trebali osuditi muževi žena koje su morale platiti globu.⁴⁵

No, osim globe, kazne su za pojedine prekršaje vezane uz kockanje u nekim gradovima (kao npr. u Zagrebu) bile mnogo teže. Tako Ivan Tkalčić navodi na koji su način u razdoblju između 1412. i 1448. godine kažnjavali *kesokradice* među kojima je bilo najviše kockara.

*Kesokradice-kockari, kojim se razne tatbibe dokazale, osudjeni su bili na smrt; neke jer su više mjeseci u gradskih uzah pretrpjeli zimu, glad i žedju, a i što se gradjanstvo zauzelo za njih, pomilovao bi sud i pustio ih na slobodu, neka okaju počinjene grieha, s dodatkom, ako ih još jednom uhvate u igri, odsjeći će im desnu ruku; a uhvate li ih u kradji, objesit će ih.*⁴⁶

Odnos prema hazardnim igrama nije se mijenjao, navodi Tkalčić, ni u drugoj polovini 15. stoljeća, točnije u razdoblju od 1450. do 1480. godine.

41 Fabijanec, S. F. nav. djelo, str. 38.

42 Cvitanić, nav. djelo, str. 673-675.

43 Birin, A. nav. djelo, str. 223.

44 Bogišić, B. i Jireček, K. J. (1990) *Statut grada Dubrovnika 1272*, Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik, str. 178.

45 Herkov, Z. nav. djelo, str. 298-299)

46 Tkalčić, I. (1900) *Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv.6. (Knjige sudbenih poziva i presuda, god. 1412-1448), str. XXV.

Zločinom su se držale zabranjene ili hazardne igre, pa ako je dobilac dokazao na sudu, da je dobio srećom, a ne prievarom, sud bi obično odredio da od dobivene svote pripadnu dvie trećine dobiocu, a jedna sudcu i juratom. Ako se radi takve presude prizvalo na stare sudce, oni bi ju često promienili, naročito, ako bi se cielu subotnu noć, do nedjelje u jutro igralo na kocke protiv straha božjega i občinske zabrane, pa bi odredili, da se sva dobivena svota uzme u korist občine, a ako krivca jošte jednom uhvate u zabranjenoj igri, da se kazni po zakonu.⁴⁷

Naposljedku, unatoč prijetnjama suspendiranjem, brojne opomene i opetovane zabrane pokazuju da su i pojedini članovi svećenstva bili 'zalučeni igrom'. Ukratko, brojni su igrački postupci naslijeđeni od rimskog svijeta te su teolozi bili suočeni s različitim oblicima neizvjesnosti, sudbine i sreće. Zbog te raznovrsnosti tijekom vremena i ovisno o razmatranjima pojedinih teologa, pristup problemu hazardnih igara primit će opravdavajući ili osuđujući oblik. Bilo kako bilo, niti sa stajališta civilnog prava, niti sa stajališta teologije, ne postoji jedinstveni stav oko načina pravnog opravdavanja kockanja, osim što se svi slažu da je za moralnu osudu.

U suštini, dok su drugi vidovi zabave često bili raspodijeljeni prema klasnoj i društvenoj pripadnosti čime bi ojačavali razlikovnu koheziju pojedinih entiteta (aristokracija – seosko pučanstvo, vitezovi – građani, i dr.), hazardne igre prodiru u sve društvene, strukovne i klasne slojeve – dakako, svaki je od tih pojedinaca igrao u svome „svijetu”.

Kockanje u pravnim propisima na tlu Hrvatske od 15. do 18. stoljeća

Dok su se polovinom 15. stoljeća u zapadnoj Europi počele uvoditi i razvijati igre na sreću, na područjima današnje Republike Hrvatske narod je živio u vrlo nesređenim političkim i društvenim uvjetima. S jedne strane, bio je duboko razjedinjen i opterećen dinastijskim borbama za vlast i teškim ekonomskim uvjetima života, a s druge strane suočen s opasnošću rata zbog nadiranja Osmanlija, a što je predstavljalo prijetnju i velikome Austrijskom Carstvu. Razumljivo je stoga da u takvim okolnostima nije bilo ni osnovnih uvjeta za priređivanje igara na sreću koje su u ostalim dijelovima Austrijskoga Carstva i zapadne Europe postajale sve popularnije. A što ne znači da upravo takvo stanje nije omogućivalo cvjetanje nelegalnih oblika kockanja,

⁴⁷ Tkalčić, I. (1902) *Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv. 7. (Knjige sudbenih poziva i presuda, god. 1450-1480), str. XXI.

posebno u ugostiteljskim objektima, ponajprije krčmama, koje su bile mjesta gdje se najlakše moglo naći partnere za kartanje.

Kako su se – makar i prividno – političke prilike sređivale, državne vlasti nastojale su urediti procedure legalnog priređivanja igara na sreću. No, kako se time povećavao i broj devijantnih pojava (krađe, tuče, ranjavanja...), posebno u ugostiteljskim objektima (krčmama), uplitanje državne vlasti u sustav priređivanja igara postaje sve izravnije. Time se željelo ne samo spriječiti organiziranje inozemne lutrije i lota na području Carstva, nego i spriječiti odljev novca u strane države. Bilo je to ujedno i upozorenje na činjenicu da odobrenje za priređivanje igara na sreću u kojima može sudjelovati, uvjetno rečeno, neograničeni broj stanovnika, izdaje i kontrolira isključivo dvorska carska kancelarija. U to vrijeme, nažalost, Hrvatska nije bila priređivač igara, već samo jedno veoma pogodno tržište za prodaju „nade“.

Dolaskom na carski tron cara Josipa II., stvari oko priređivanja igara se mijenjaju. Već 13. ožujka 1813. godine donesen je drugi zakon pod nazivom *Lotto-patent* koji, osim što proširuje kompetencije državnog ureda za igre, detaljnije regulira uvjete priređivanja igara, oblikuje sustav organizacije ždrijebanja dobitaka, proširuje kolektorsku mrežu i uključuje u sustav prodaje prodavaonice duhana i poštanske urede. Time se sustav priređivanja igara počinje organizirati na regionalnome načelu. A kako je teritorij Monarhije bio podijeljen na dva velika područja – austrijsko i ugarsko, unutar svakoga od njih izvršena je regionalna ili pokrajinska podijeljenost: Austrijski dio Monarhije imao je 15 pokrajinskih cjelina, a jedna od njih bila je i Dalmacija koja je 1813. postala sastavnim dijelom Habsburške Monarhije.

Pravni propisi o kockanju u Hrvatskoj u razdoblju do 1867. do 1918. godine

Bilo je svega nekoliko pravnih propisa koji su za igre na sreću u navedenome razdoblju Austro-ugarske monarhije bili od velikog značenja. Najstariji od njih je priručnik Andrije Uhernika pod nazivom *Kućni pravoslovac* ... u kojemu on na kratak i jezgrovit način objašnjava sve ono što je u pravnome smislu za igre na sreću značajno: od definicije igre na sreću, oklade i ždrijeba pa do suštine pogodbe koja se u ime igara na sreću između stranaka čini.⁴⁸ Potom slijedi *Privremeni građanski parbeni postupnik* zatim *Pučki pravnik* odnosno, kako su ga nazivali – *Pravni katekizam* u kojem su bili izvodi iz svih važnijih

48 Uhernik, A. (1867) *Kućni pravoslovac ili kratki izvadak iz najpotrebitijih zakonah i naredbah sa raznovrstnimi primjeri punomoćjah, očitovanjah, molbah, tužbah, ugovorah, oporukah, obveznicah, mjenicah, namirah i svjedočbah*, Zagreb: Brzotiskom Dragutina Bokaua, str. 149.

građansko-pravnih, upravnih zakona i naredbi kao i popis tzv. slijepih (hazardnih) igara koje su u to vrijeme bile zabranjene, a koje su bile organizirane između ostalog i u krčmama i kavanama.

Osim hazardnih i njima sličnih igara, bile su zabranjene i uopće igre, kod kojih dobitak i gubitak ne ovisi toliko od vještine igrača koliko od slučaja⁴⁹ Ako bi se, pak, netko ipak upustio u neku od ovih igara ili neku drugu koja ovisi samo o sreći, očekivala ga je novčana kazna. Prijavitelj igrača koji su u njoj sudjelovali bio je, prema zakonu, bogato nagrađen. Njemu je pripadala trećina iznosa kazne na koju je bio osuđen prekršitelj. Ne čudi stoga činjenica da su mnoge kavane, zatim prigradske, ali i seoske krčme, posebno one koje su nudile i prenoćište, imale i zasebne (tajne) prostorije za kockanje.

Pravni propisi o igrama na sreću u Kraljevini Jugoslaviji

Kao i u mnogim drugim područjima ljudskoga života, tako su se promjenom političkih prilika mijenjale i okolnosti oko organiziranja igara na sreću. Nestankom Austro-Ugarske Monarhije na kraju Prvog svjetskog rata (1918), uredbom Ministarstava savjeta Kraljevine SHS od 08. 07. 1919. godine osnovana je *Državna klasna lutrija* koja je zapravo nastavila djelatnost istoimene *Državne klasne lutrije* koja je u Srbiji djelovala još od 1890. A kako je i u novim okolnostima priređivanje igara na sreću bilo monopol države i nitko drugi nije mogao priređivati igre, *Zakonom o ustanovljenju Državne klasne lutrije* bilo je utvrđeno da svaka osoba koja prijavi ili uhvati ilegalnoga priređivača dobiva od strane države odgovarajuću naknadu, a za ilegalne priređivače bile su predviđene vrlo oštre novčane kazne. Tako je one, koji bi se ipak odlučili živjeti od kocke, očekivala stroga zatvorska kazna.⁵⁰

Međutim, kockanje se strogo kažnjavalo samo ako se vršilo u vidu zanata ili ako je prilikom kockanja prisutna prevara. Inače su kazne bile novčane. Uz to, kazne su bile predviđene i za one koji su u svojem ili zakupljenom prostoru (kavanama, mehanama i sl.) dopuštali kockanje.

Unatoč državnome monopolu na priređivanje igara na sreću, postojala je mogućnost priređivanja tzv. *privatnih lutrija, tombola i drugih igara na sreću*, radi čega su bila donesena i posebna *pravila o privatnim lutrijama*.

49 Šilović, J. i Frank, S. (ur.) (1929) *Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Jugoslovenska štampa d.d., str. 343-344.

50 Šilović, J. i Frank, S. (ur.), nav. djelo, str. 130.

*Pravni propisi o igrama na sreću u
Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1941-1945)*

Bez obzira na početak Drugoga svjetskog rata i sve intenzivnije ratne operacije, zaraćene zemlje nastavile su s priređivanjem igara na sreću. Iz više razloga: s jedne strane, u neizvjesnosti što ju je nudio rat pojedincu, igre na sreću nudile su čovjeku bar neku, makar i lažnu nadu da će nešto dobiti, dok je, s druge strane, državama i njezinim vodstvima omogućivala stjecanje velike dobiti koju se moglo usmjeriti – i usmjeravalo se – za ratne potrebe. Nakon službenog proglašenja Nezavisne Države Hrvatske, 10. travnja 1941. godine i uspostave nove ustaške vlasti na proširenome teritorijalnom području Hrvatske, ukazala se potreba za ozakonjenjem priređivanja igara na sreću. Time se Hrvatska po prvi puta u svojoj dugoj povijesti našla u situaciji da postane priređivač igara na sreću u svojoj zemlji i za svoj interes, a ne da bude samo tržište za igre na sreću inozemnih poduzetnika. Međutim, osim ideje i želje da se navedeni cilj ostvari, svega drugoga je nedostajalo, posebno potrebnoga znanja i iskustva, a što pokazuju i tada doneseni zakonski propisi i lutrijski planovi. No, unatoč svemu tome, doneseni su određeni propisi kojima su stvorene pravne osnove za priređivanje igara na sreću.

Iako je riječ o ne tako davnoj hrvatskoj prošlosti i događajima u njoj, svi dosadašnji pokušaji da se pronađe 'kockarska' arhiva iz tog vremena bili su i ostali, bar do sada, neuspješni. Slično je stanje i s podacima o financijskim rezultatima ostvarenim priređivanjem igara tako da se o tome razdoblju hrvatske povijesti – barem kad je riječ o kockanju i priređivanju igara na sreću – ne može ništa konkretnije napisati.

*Pravni propisi o igrama na sreću u
socijalističkoj Jugoslaviji*

Iz dosadašnjega dijela teksta može se zaključiti kako se javno priređivanje igara na sreću veoma brzo prilagođavalo promjenama političkih sustava. Jer, dok je jedan oblik priređivanja igara na sreću nestajao s propalim režimom, u drugome se poput „feniksa iz pepela” rađao novi, i za državnu blagajnu korisniji oblik.

Stoga, kad je riječ o igrama na sreću u socijalističkoj Jugoslaviji, sa sigurnošću se može reći da ono započinje još 1944. godine kada su jedinice Narodnooslobodilačke vojske i Crvene armije 28. 10. 1944. oslobodile Beograd, u kojem je, kako je već rečeno, još 1890. osnovana prva institucija na Balkanu za javno priređivanje igara na sreću, i u kojem je nakon završetka Prvoga svjetskog rata bivša *Srpska klasna lutrija* bila transformirana u *Državnu klasnu lutriju Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*,

koja će tijekom vremena mijenjati naziv u *Državnu lutriju FNRJ*, a zatim u *Jugoslavensku lutriju*.

Idejni i programski okvir sadržan je u *Memorandumu o priređivanju igara na sreću* kojim se izvršila reorganizacija *Državne klasne lutrije*, ali i uspostavljao državni monopol nad tom djelatnošću na području buduće države, i time 'novoj' instituciji davao položaj ustanove saveznoga značaja. Međutim, zbog loših rezultata poslovanja – a što je proizlazilo iz prevelike centraliziranosti organizacije igara na sreću – osnivane su republičke odnosno pokrajinske „direkcije *Jugoslavenske lutrije* (npr. *Direkcija za Hrvatsku* i dr.) koje su Zakonom o prestanku rada Jugoslavenske lutrije (*Sl. list SRJ*, br. 35 od 6. 7. 1972) postale radne organizacije, a bivša direkcija u Beogradu *Poslovna zajednica lutrijskih organizacija*.

Posljednji savezni propis u socijalističkoj Jugoslaviji bio je *Dogovor o prestanku važenja Dogovora republika i autonomnih pokrajina o statusu, poslovanju i načinu utvrđivanja te raspodjeli prihoda Jugoslavenske lutrije* (*Sl. list SFRJ*, br. 35 od 26. 06. 1981).

Osnivanje i rad Lutrije Hrvatske

Prvi zakon o igrama na sreću Hrvatska je donijela još 1966. godine. Drugim zakonom donesenim 1973., neposredno nakon preuzimanja saveznih propisa, osnovano je poduzeće 'Lutrija Hrvatske'. Međutim, tek trećim zakonom, *Zakonom o igrama na sreću i zabavnim igrama* (1983), Hrvatska je uspjela – bez obzira na sve njegove nedostatke – na cjelovit način pravno regulirati neka od osnovnih pitanja organiziranja i razvoja ove djelatnosti.⁵¹ Prvi pravni akt na području ove djelatnosti u slobodnoj i suverenoj Hrvatskoj bila je Uredba o igrama na sreću i zabavnim igrama (NN br. 46/91), a potom i Zakon o igrama na sreću i zabavnim igrama (NN br. 61/91).

Pravni propisi o kockanju i klađenju u Republici Hrvatskoj (od 1991. do danas)

Od 25. lipnja 1991. godine, kada je Hrvatski sabor proglasio neovisnost i suverenost Republike Hrvatske, već od toga dana započinje i novo razdoblje i u razvoju zakonodavne regulative na području igara na sreću, kockanja i klađenja u Republici Hrvatskoj. Prvi pravni akt na području ove djelatnosti u slobodnoj i suverenoj Hrvatskoj bila je Uredba o igrama na sreću i

51 Kozjak, B. (2016) *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije*, Zagreb: TIM Pres.

zabavnim igrama (NN br. 46/91), a potom i Zakon o igrama na sreću i zabavnim igrama (NN br. 61/91).

Zakonom o priređivanju igara na sreću i nagradnih igara iz 2002. godine (NN br. 83/02) Porezna uprava Ministarstva financija postala je nadležna, između ostalog, i za davanje odobrenja i nadzor priređivanja igara na sreću, zabavnih i nagradnih igara, za prikupljanje i obradu podataka o utvrđenim naplaćenim porezima, za predlaganje promjena porezne politike i poreznih propisa radi unaprjeđenja poreznog sustava i učinkovitijeg prikupljanja poreza.⁵²

Tim Zakonom je uređen i status *Hrvatske Lutrije d.o.o.*, raspodjela prihoda od igara na sreću, uvjeti za dodjelu koncesija za priređivanje igara na sreću, tehnički i ostali uvjeti za priređivanje igara na sreću u casinima, automat klubovima i kladionicama, način plaćanja i visina naknade za priređivanje igara na sreću, obveza izvješćivanja, sustav i uvjeti priređivanja nagradnih igara, inozemne igre na sreću te nadzor nad priređivanjem igara na sreću i nagradnih igara. Odredbama važećega Zakona, igre na sreću razvrstane su u četiri skupine: 1) lutrijske igre, 2) igre u casinima, 3) kladioničke igre i 4) igre na sreću na automatima, a reguliraju se i inozemne igre na sreću te priređivanje nagradnih igara.⁵³

Pristupanjem Europskoj uniji, Hrvatska je morala uskladiti svoje zakonodavstvo i stvoriti potrebne kapacitete za usvajanje i provedbu pravne stečevine EU, pa i u području priređivanja igara na sreću. Tako su u tekst *Zakona o igrama na sreću* iz 2009. godine u cijelosti ugrađene odredbe *Direktive 2005/60/EZ* Europskoga parlamenta i Vijeća Europe od 26. listopada 2005. godine o sprječavanju korištenja financijskog sustava u svrhu pranja novca i financiranja terorizma.

Posljedice trenutnih zakonskih odredaba

No, unatoč tome, završno se može reći da su trenutni hrvatski pravni propisi o kockanju suviše liberalni, da se prečesto mijenjaju i da se slabo provode. Ta ocjena može se argumentirati sljedećim činjenicama⁵⁴:

- U Republici Hrvatskoj moguće je, pod uvjetima utvrđenim zakonom o igrama na sreću i drugim pravnim propisima na temelju zakona, otvoriti neograničen broj kladionica, automat klubova i casina;

52 Isto.

53 Isto.

54 Isto.

- Od 1990. do sada doneseno je pet zakona o igrama na sreću i jedna uredba sa zakonskom snagom. Od spomenutih pet zakona samo je jedan (i to trenutno važeći koji je na snazi od 2009.) donesen zbog toga jer su to zahtijevale vanjske okolnosti (usklađivanje sa zakonodavstvom Europske unije). Sve ostale zakone Hrvatski sabor je donosio samostalno, nitko ih izvana nije nametao. Ne treba posebno obrazlagati činjenicu da su se na taj način – često bez dovoljno stručnih i znanstveno utvrđenih analiza provođenja postojećih zakonskih rješenja – svaki put u Republici Hrvatskoj bitno mijenjali uvjeti priređivanja kockanja ili igara na sreću.
- Iako je osobama mlađim od 18 godina, temeljem Zakona koji je na snazi, ulazak u kladionice, automat klubove, casina i lutrijske lokale zabranjen, rezultati istraživanja kockanja adolescenata u Hrvatskoj pokazuju da je broj problematičnih kockara iz redova mladih gotovo dvostruko veći nego u razvijenim zapadnim zemljama.⁵⁵ I dok se u prostorima Hrvatske Lutrije o ovoj zabrani vodi računa još koliko-toliko, u prostorima ostalih priređivača kockanja vrlo slabo ili nikako. Glavni razlog tome je što priređivači kockanja i klađenja (uz iznimku Hrvatske Lutrije) nisu ni na koji način obvezni provoditi načela, kriterije, principe i standarde koji čine sastavni dio koncepta društveno odgovornog priređivanja igara na sreću.

Zaključak

Kockanje, kocka, odnosno (u novije vrijeme) igre na sreću bili su kao jedan od oblika društvene zabave kako u javnome prostoru (trgovi, sajmišta itd.) tako i u ugostiteljskim objektima (kavanama, krčmama, gostionicama itd.) tijekom povijesti pod kontrolom nadležnih vlasti: mjesnih, seoskih, gradskih, pokrajinskih ili državnih, ali i crkvenih. U traganju za jednom još uvijek potpuno neistraženom pravom (vjerodostojnom) slikom o pravnome (zakonskom) reguliranju kockanja u ugostiteljskim objektima (kavanama, krčmama, gostionicama itd.) – barem kad je riječ o Republici Hrvatskoj – autori su u prvome dijelu ovoga rada u jednome kratkom prikazu naznačili – u povijesnome slijedu – nastanak, trajanje i održavanje kockarskih igara na tlu Hrvatske dok su u drugome dijelu, također u jednome veoma kratkom prikazu, iznijeli najvažnije pravne odredbe kojima se tijekom povijesti zakonski reguliralo kockanje, odnosno priređivanje igara na sreću, s posebnim osvrtom na područje današnje Republike Hrvatske. Autori su ovim radom uspjeli pokazati

55 Dodig, D. i Ricijaš, N. (2011) Obilježja kockanja zagrebačkih adolescenata, *Ljetopis socijalnog rada*, 118(1), str. 103-125

da su kockanje i igre na sreću ne samo jedna od veoma važnih sastavnica društvenog života u svim do sada poznatim društvenim formacijama, nego i djelatnost čije se priređivanje – zbog znatne novčane dobiti koju su njima ostvarivale nadležne državne vlasti – mijenjalo s promjenama političkih sustava i režima. Zapravo, organiziranje igara na sreću na području današnje Republike Hrvatske ovisilo je i od samostalnosti političkih elita da slobodno i bez uplitanja sa strane organiziraju i nadziru tu vrstu djelatnosti koju mnogi shvaćaju kao privlačnu vrstu zabave u slobodno vrijeme. Ali zabave koja ponekad završi u ovisnosti. I zbog toga mnogi u današnje vrijeme kockanje prepoznaju kao bolest, kao patologiju, čije suzbijanje zahtijeva mnogo veći angažman društva.

LITERATURA:

- Barada, M. (1948) *Trogirski spomenici. Dio 1. Zapisnici pisarne općine Trogirske*, svezak I. od 21. X. 1263. do 22. V. 1273, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Birin, A. (prir.) (2002) *Statut grada Skradina*, Zagreb-Skradin: Matica hrvatska Skradin.
- Bogišić, B. i Jireček, K. J. (1990) *Statut grada Dubrovnika 1272*, Dubrovnik: Historijski arhiv Dubrovnik.
- Cvitanić, A. (prir.) (1995) *Korčulanski statut*, Statut grada i otoka Korčule (1214-1265), Split: Književni krug Split.
- Dodig, D. i Ricijaš, N. (2011) Obilježja kockanja zagrebačkih adolescenata, u: *Ljetopis socijalnog rada*, 118(1) str. 103-125.
- Fabijanec, S. F. (2009) Ludus zardorum: Moralni i zakonski okviri kockanja na Jadranu u srednjem vijeku, u: *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*, Miljan, S. (gl. ur.), Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- Gane, P. C. (1906) The Roman-Dutch Law in Relation to Gambling and Wagering, *South African Law Journal*, (23), p. 21-33.
- Grubišić, S. (ur.) (1982) *Knjiga statuta zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik: Muzej grada Šibenika.
- Gyzicki, J. i Gorny, A. (1973) *Čovjek i hazard*, Zagreb: Prosvjeta.
- Haitzmann, E. (1990) *Internationale Marketinstrategie für Spielbanken*, Dissertation, Linz: Universität für Sozial- und Wirtschaftswissenschaften.
- Herkov, Z. (1948) *Statut grada Rijeke iz godine 1530*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
- Janjić, D. (1988) *Kocka i kriminalitet*, Beograd: Institut za unapređenje robnog prometa.
- Jelinčić, J. i Lonza, N. (2007) *Statut Dvigradske općine, početak 15. Stoljeća*, Pazin – Kanfanar: Državni arhiv u Pazinu.

Karbić, M. (2006) *Svakodnevnica u gradskim naseljima srednjovjekovne Slavonije, Kolo*, Zagreb: Matica hrvatska.

Komar, Z. (1991) Motivacijski aspekti igranja na sreću, u: Bahtijarević, Š. i drugi: *Osnovna obilježja igrača i vrste igara na sreću*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

Kozjak, B. (2016) *Kockanje. Od dokolice do socijalne patologije*, Zagreb: TIM press.

Margetić, L. i Strčić, P. (1985-1987) *Senjski statut iz 1388*. Senjski zbornik, Sv. 12, Senj: Gradski muzej Senj – Senjsko muzejsko društvo Senj.

Pezo, V. (ur.), (2006) *Pravni leksikon*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Ravančić, G. (2001) *Život u krčmama srednjovjekovnog Dubrovnika*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

Sabotić, I. (2007) *Stare zagrebačke kavane i krčme, s kraja 19. i početka 20. stoljeća*, Zagreb: AGM i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Strohal, I. (1915) *Statut i reformacije grada Trogira*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Šilović, J. (ur.). (1901) *Kazneni zakon o zločinstvima, prestupcima i prekršajima od 27. svibnja 1852. sa zakoni i naredbama, koji se na nj odnose i sa rješenjima kr. stola sedmorice i vrhovnog suda u Beču*. Zagreb : Naklada Knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Dausch).

Šilović, J. i Frank, S. (ur.) (1929) *Krivični zakonik za Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb: Jugoslovenska štampa d.d.

Tkalčić, I. (1900) *Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv. 6. (Knjige sudbenih poziva i presuda, god. 1412-1448)

Tkalčić, I. (1902) *Povjestni spomenici slobodnoga kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine Dalmatinsko-Hrvatsko-Slavonske*, sv. 7. (Knjige sudbenih poziva i presuda, god. 1450-1480).

Uhernik, A. (1867) *Kućni pravoslavac ili kratki izvadak iz najpotrebitijih zakonah i naredbah sa raznovrstnim primjeri punomoćjah, očitovanjah, molbah, tužbah, ugovorah, oporukah, obveznicah, mjenicah, namirah i svjedočbah*, Zagreb: Brzotiskom Dragutina Bokaua.

Boris Kozjak and Ivan Markešić
University of Zagreb, Centre for Croatian Studies, Zagreb,
Croatia; Institute of Social Sciences Ivo Pilar, Zagreb, Croatia

LEGAL REGULATION OF GAMBLING AS
ENTERTAINMENT (IN CAFES AND TAVERNS
IN CROATIA) – A HISTORIC WALK

Abstract

Authors of this paper are looking for an answer to the following question: whether gambling (as one of the forms of social entertainment in eating establishments and thus in cafes and taverns as well) was under control of competent authorities throughout history: local, city, district or state authorities. In the first part of the paper, in search of the true (authentic) picture of legal (legislative) regulation of gambling in eating establishments, at least when it comes to the Republic of Croatia, authors provide a brief historic review of the origins, continuation and survival of the chance games (in Europe in general and in the region of Croatia in particular); the second part of the paper is designated to the most important laws and regulations passed for the purpose of regulating gambling in eating establishments, and thus in cafes and taverns.

Key words: *gaming, gambling, games of chance, cafes, taverns, laws and regulations, Republic of Croatia*

ИСТРАЖИВАЊА

Миле В. Пајић, Народни музеј, Београд

Универзитет уметности у Београду,
Одсек теорија уметности и медија, Београд

DOI 10.5937/kultura1651303A
УДК 7.01:341.485(=411.16)"1939/1945"
341.485(=411.216)"1939/1945"
316.7:159.953

оригиналан нучни рад

УЛОГА УМЕТНОСТИ И ИСТОРИЈЕ У РЕПРЕЗЕНТАЦИЈИ ХОЛОКАУСТА

Сажетак: Након чувене Адорнове реченице: „Писати поезију после Аушвица је варварство, поставља се питање да ли је етички представљати холокауст у уметности и ако јесте, на који начин је то могуће учинити. Дискурс холокауста мотивисао је и покренуо бројне уметнике и критичаре на промишљање и дискусију о неразјашњеним питањима репрезентације холокауста: Ко има право да покуша да представи холокауст? Како треба представљати холокауст и како се можемо бавити питањем одговорности у постератном свету? Поезија, ритуал, музика, филм, фотографија, уметност уопште, помажу нам да се сетимо, подсећају оне који се нису чак ни родили да морају да осете патњу коју су имали среће да избегну, не само зарад одавања почаста жртвама, већ да би и сами остали хумани. У Аушвицу су култура, наука, уметност, прогрес постали наказне слике у огледалу људског бивствовања. Питање које се стално поставља пред нама после Аушвица је: Да ли је Аушвиц крај-врхунац наше културе, или је прекретница коју још нисмо разумели? Да ли је могућа уметност која ће изразити истину о Аушвицу? Ако холокауст означава историјски прекрет због примене екстремног насиља масовног убијања, онда тај прекрет поставља пред индивидуално сећање и колективно памћење сасвим нове изазове.

Кључне речи: холокауст, траума, сећање, памћење, уметност, историја

Увод

Рад се бави тренутно врло актуелним питањем холокауста, улогом и одговорношћу историчара и уметника у тумачењу и интерпретацији „Шоа” (Shoah)¹, и појма колективне трауме генерално узев. У раду се анализирају савремене теорије трауме, социоконструктивистичке теорије памћења, као и однос индивидуалног и колективног сећања и памћења. Теза од које полазим јесте да уметност холокауста чува свест и негује успомену на цивилизацијску трауму како се она никада више не би поновила. Стога ћу кроз рад посматрати и одговорити на питања о значају уметности холокауста на даљи развој човечанства. Уметност као последња одступница замишљеног отпора варваризму представља преносни механизам у процесу памћења, разоткривања и тумачења историје холокауста. Тражећи смисао тамо где смисла нема, уметност опомиње и држи сећање на холокауст живим. У том смислу, спознајни карактер уметности постаје сведоком истине, истине која не сме бити заборављена и промењена.

*Дистинкција и диференцијација појмова
памћење/сећање*

И памћење и сећање су начини концептуализације времена јер је време нешто што се једино не може вратити. У памћењу и сећању прошлост није мртва и у томе леже могућности манипулације. Сећање се односи на нашу визију прошлости и оно је увек актуелна творба смисла, не значења. Чим се сећамо, ми тумачимо. Сећања не постоје као затворени системи, него се у друштвеној реалности увек дотичу, појачавају, укрштају, модификују, поларизују с другим сећањима и импулсима заборавља.² Крећући се у пољу између активности и пасивности, сећања преиначују и реконструишу прошлост, она су неухватљива, динамична и флексибилна.

1 Јевреји радије користе библијски термин Шоа (שואה, Shoah) који значи несрећа, катастрофа, уништење. Реч Холокауст изворно је грчка реч Холокаустон, а састављена је од холос (сав) и каустос (спалити). У античкој Грчкој овај појам означавао је религиозни обред у ком се животиња ритуално спаљивала и, као жртва, приносила богу. На латински се реч преводи са *holocaustum*, а први пут се спомиње у хроникама Роцера од Хоудена (Roger of Howden) и Ричарда од Девизеа (Richard of Devizes) из 1190. године који извештавају о масакрима почињеним над Јеврејима. Иако је раније ова реч коришћена за све велике масакре, од Другог светског рата термин холокауст односи се искључиво на геноцид над Јеврејима у ком је животе изгубило више од шест милиона људи. Ипак, због увредљиве природе речи холокауст која се везује за старогрчки пагански обичај, Јевреји радије користе библијски термин Шоа (שואה, Shoah).

2 Assmann, J. and Czaplicka, J. (1995) Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, No.65, New German Critique: Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer 1995), p. 125-133.

Сећања су подложна утицајима, а ми треба да разумемо како се обликују и ко их обликује.³ Култура сећања, односно политика културе сећања је стратегија, идеолошки конструкт који одређује које прошлости се сећамо и како. За разлику од сећања које представља активизацију на индивидуалној бази, памћење је процес складиштења и сортирања информација и разликује се од перцепције и имагинације. Фројдова (Sigmund Freud) психоанализа заснива се на домену психопатологије памћења. Психоанализа притом представља скуп стратегија где се магловита, потиснута сећања враћају у свесно и освешћено. Кроз психоанализу преко памћења покушавамо да допремо до сећања путем дедукције трагова сећања, слично декодирању знакова болести и поремећаја. Потиснуто лично сећање је траума – руптура, или пробој, успостављање дисконтинуитета док културна траума у историјском смислу означава руптуру у културној пракси. Званично цензурисање прошлости је итекако добро познато и намеће питања: „Могу ли групе, као што то чине појединци, да потискују оно што је неугодно за памћење? И ако могу, како то чине?“⁴

Француски социолог Морис Албваш (*Maurice Halbwach*) 1924. године започиње истраживање памћења изван биолошког склопа, као културну чињеницу. У диркемовском оквиру Албваш је, за разлику од Марсела Пруста (*Marcel Proust*) тврдио да се прошлост у памћењу не задржава него реконструише, а насупрот Фројду и Јунгу (*Carl Gustav Jung*), да памћење није резултат несвесног него међуљудског општења. Због тога хајделбершки египтолог Јан Асман (*Jan Assmann*) изричито тврди да је Албваш развио друштвену теорију памћења и учинио је прворазредном међугранском темом. Ова оцена није претерана упркос томе што постоји упадљив временски јаз између настанка Албвашове теорије и њене актуелизације 1980-их година.⁵

Индивидуално сећање и колективно памћење

Индивидуално сећање може се превести у колективно памћење које добија преносив облик. Доминантна перспектива у истраживању памћења данас је везана за питање о прошлости као конструкцији коју људи развијају према потребама

3 Berk, P. (1999) *Istorija kao društveno pamćenje*, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* br. 56, Beograd: Radio B92, str. 85.

4 Исто, стр. 91.

5 Kuljić, T. (2006) *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja, str. 38.

и могућностима своје актуелне стварности. Друштво цепа или хомогенизује памћење појединаца, а прву системску дезинтеграцију колективног памћења и његову фрагментацију подстакао је капитализам раслојавањем друштва на низ група у које су појединци уклопљени. Албваш је истакао вишеструкост друштвених времена која сапостоје јер их стварају разне групе: религија, класа, породица, генерација.⁶ Појединац негује ону слику прошлости коју му намеће група. Слика прошлости тумачи се из перспективе конкретног групног оквира, али и спремности да се одређена слика прихвати. Памћење прекретничких дешавања као на пример Другог светског рата не може се тумачити ван склопа послератног развоја након 1945. године који је био различит у разним срединама. Службено, приватно и лично сећање на фашизам зависе од склопа осмишљавања антифашизма, односно од интереса групе. Први задатак историје памћења је историзација памћења. Тек када се јасно распознају мотиви реконструкције прошлости, може се прићи њеној објективној оцени. Крајем 20. века Албвашову теорију највише су развили немачки египтолог Асман и француски историчар Пјер Нора (Pierre Nora). Памћење није само садржај него и делатност репродуковања ранијих доживљаја. То је сећање саображено новим околностима. Успомена се ствара на сећању, она репродукује и мења сећања. По Албвашу, успомена је унутрашњи простор који се шири у процесу социјализације. Простор је скуп симболичких и вербалних конвенција. Сећамо се само онога чему у садашњости можемо створити оквир. Успомена се разликује од традиције и историјске свести. Традиција је обликовање сећања. Тек тамо где прошлост више не подсећа, или се не живи, почиње историја. Албвашова теорија је у средишту послехладноратовске социологије сазнања. Док је у хладном рату критика идеологије била незаобилазан приступ социологије сазнања, Албваш је оживљен и стога што је код њега овај приступ неутрализован или сведен на најмању меру. У први план је избило истраживање друштвене условљености слике о прошлости, а не толико њена употреба у сврхе владања. Премда полази од сличних премиса, класична критика идеологије, којој припада и марксистички правац, не пита се толико о различитој групној условљености, већ пре свега о оној која је у служби владања и подвлашћивања. Слом идеологизоване слике историје с обе стране гвоздене завесе заменила је нова опседнутост памћењем крајем 20. века; с једне стране нестанак ауторитарног памћења, а с друге опсесија

6 Albvaš, M. (1999) Kolektivno i istorijsko pamćenje, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56, Beograd: Radio B92, str. 64.

памћењем, епидемија комеморација и трагања за пореклом, потреба за идентитетом.

Послехладноратовску ситуацију карактерише стварање над-територијалног глобалног памћења у ком се мањине боре за властито памћење потискујући ауторитарно памћење доминантне културе, експанзија разноликих групних памћења, демократизација и денационализација и нови облик политизације памћења. Диркемовски социологизам је тек након слома хладног рата створио алтернативу с једне стране ранкеовском историзму, а с друге социјалној историји и марксизму. То што је шире прихватање теорије о колективном памћењу релативисало класично схватање објективности историјског сазнања, свакако није резултат унутарнаучног сазревања. Утисак је да се немачка историографија овом процесу и данас више опире од француске. Од унутарнаучних чинилаца Албвашова теорија је изабрана као најприкладнији оквир конструктивистичке историографије и социологије сазнања. Није се променила само слика историје, него и памћења. Културно памћење је постало актуелно.⁷ У различитој мери конструктивистички модификовано диркемовство оснажило је историјски релативизам и активистичко поимање колективног памћења. У 'пост-трауматском веку', у којем се данас налазимо, пракса сећања и теорија сећања тесно су испреpletене. Ми такође посматрамо себе док се сећамо. Индивидуално и колективно сећање све се мање схватају као спонтани, природни или сакросанктни чинови, а све више као социјалне и културне конструкције, које се временом мењају и имају властиту историју.⁸

Улога историје у репрезентацији холокауста

Још од времена класичне антике до ренесансе, значај свега чега човек жели да се сећа повезиван је са упечатљивим сликама (*Art of memory*). Претражујући шокантна сведочанства преживелих, визуелне слике, бројну документацију, историчари су имали задатак да поново преиспитају немачку историју 20. века. Тражећи смисао догађаја који су довели до рата, желели су да продубе разумевање њиховог ширег политичког и хуманитарног контекста и да предложе теорије о томе зашто је историја остала нераскривена. Историја

7 Niethammer, L. (2000) *Kollektive Identität: Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, p. 363.

8 Assmann, A. (2011) *Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination*, New York: Cambridge University Press, p. 404.

би, по Берковим (Peter Burke) речима, требало да буде „подсетник”, чувар сећања на јавне догађаје који се записују да би се прославили њихови актери, а и зарад потомства, које треба да учи на њиховом примеру.⁹ Према речима теоретичара холокауста Саула Фридлендера (Saul Friedlander), изазови са којима се сусреће историчар холокауста укључују објективност, упрошћавање прошлости и превазилажење дихотомије између недокучиве апстракције милиона мртвих и личне трагедије живота и смрти за време масовних истребљења током холокауста.¹⁰ Говорећи о емоционалном изазову, ово истраживање показује, како је написао Фридлендер:

„Највећи проблем за историчара Шоа, када је суочен са одјецима трауматичне прошлости, јесте да задржи одређени степен равнотеже између емоција које се изнова пробијају у “заштитни штит”. У ствари, сваки ефекат дистанцирања или интелектуалног рада на Шои је неизбежан и неопходан, а поновна појава јаког емотивног утицаја је често непредвидива и неопходна.”¹¹

На пример, рад историчара у оквиру музеја холокауста даје им прилику да трагају за равнотежом. Холокауст архиви и музеји постоје широм света да би образовали људе о прошлости која никада не сме бити заборављена ни поречена. Места попут европских јеврејских гета у Прагу, Терезину, Варшави и концентрациони логори смрти у Аушвицу, Берген Белзену, Дахау,¹² данас постоје као музеји који служе као спомен обележја од историјског значаја.¹³ Делом, музеји настоје да представе историју колективних и индивидуалних

9 Berk, P. (1999) Istorija kao društveno pamćenje, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56, Beograd: Radio B92, str. 83.

10 Friedlander, S. (2000) *Facing the Shoah: Memory and History, Humanity at the Limit: The Impact of the Holocaust Experience on Jews and Christians*, ed. Signer, M. A. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, p. 10.

11 Исто.

12 Од 1933. до 1936. године нацистички концентрациони логори (*Konzentrationslager*) коришћени су углавном за политичке затворенике. Од 1936. до 1942. и остали затвореници су слати тамо и експлоатисани као радна снага. Време од 1942. до 1945. су најгоре године у логору, године смрти, болести, гладовања, претрпаности и нехигијенских услова. Логори смрти нису више радни логори већ центри за систематско убијање као део Хитлеровог коначног решења. Аушвиц, настао 1940. године, састојао се из логора смрти Биркенау (Аушвиц II), као и Буна (Аушвиц III) и других делова логора.

13 Хитлер је такође имао планове за музеј у Прагу „посвећен истребљеној Јевреји”. Срећом, савезничке трупе су победиле Немачку и онемогућиле остварење његових планова. Видети: LaCapra, D. (1994) *Representing the Holocaust: History, Theory, and Trauma*, Ithaca and London: Cornell University Press, p. 210.

судбина. У музеју Аушвиц-Биркенау посетиоци су суочени са екранима предмета који су некада припадали милиони-ма људи који су тамо настрадали. Ако неко одлучи да посети такво место, може очекивати да ће бити преплављен моћним експонатима који сведоче у име страшних злочина.

*Уметност као преносни
механизам памћења*

Попут историчара, уметници који траже разумевање и значење у трауматичним догађајима, креирају радове како би такви догађаји остали запамћени. Иако су и историчар и уметник мотивисани снажним осећајем одговорности да посведоче таквом људском злоделу, изазов за уметника је да у естетски оквир уметничког дела угради емотивну истину у комбинацији са чињеницама догађаја. Теодор Адорно (Theodor Adorno), један од највећих филозофа и естетичара музике 20. века каже како су нацистичке партије уништиле многе уметнике и интелектуалце и ставиле све културне активности у службу тоталитарног система. Године 1949. Адорно је написао: „Писати поезију после Аушвица је варварство”¹⁴ и критиковао Шенбергову композицију *A Survivor from Warsaw*, оп. 46 (1947) за сувише директно суочавање са темом. Адорнова накнадна симптоматологија препознаје и сам тај исказ као самосвест застоја, као сазнање које је и само нагрижено оним разлогом због кога је постало неумесно писати песме. Песме су ту друго име за творевине духа, а не за еснафску работу, која би на битно другачији, па чак и „еклатантнији” начин од своје сабраће по роду, музике на пример, западала у невоље и трпела искушења једног трагичног историјског дешавања.¹⁵ Али седамнаест година касније, 1966. године, Адорно је променио мишљење и написао: „Трајна патња има исто толико права на израз као што онај кога муче мора да вришти; стога је можда била погрешна (моја тврдња) да се после Аушвица песме више не могу писати.”¹⁶ Неке од његових коначних изјава на тему стварања уметности након геноцида подржале су улогу уметности: „Међутим, иако слаба и оптуживана, уметност остаје једна од последњих тачака замишљеног отпора варваризму”.¹⁷ Адорно је, такође, рекао да уметност после холокауста више

14 Adorno, T. *Cultural Criticism and Society*, in: *Prismus*, eds. Weber, S. and S. (1981) Cambridge, MA: The MIT Press, p. 34.

15 Krstić, P. (2006) *Kritička teorija i holokaust*, *Filozofija i društvo*, 1:37-77, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, str. 43.

16 Ray, G. (2005) *From Auschwitz to Hiroshima to September 11*, New York: Palgrave, p. 66.

17 Исто, стр. 130.

никада неће бити иста. Стога је охрабрио уметнике и друге људе да савесно чувају и негују сећање и свест о жртвама холокауста. Памћење које се, рецимо, одсликава у меморијалним композицијама савремених композитора који су и сами били жртве холокауста може се посматрати двоструко, са аспекта *личног сећања и колективног сећања*.

За време и након Другог светског рата бројни композитори попут Пендерецког (Krzysztof Penderecki), Шенберга (Arnold Schoenberg), Рут Фазал (Ruth Fazal) и других, писали су политички ангажована дела као одговор на претње фашизма. Захваљујући експресивности коју музичка композиција као форма носи и бројним музичким елементима употребљеним у служби дочаравања места, времена и емоција, музика је, поред других уметности, идеалан медијум за приказ памћења Шое. Чувени ораторијум Пендерецког *Dies Irae* (познат и као *Аушвиц Ораторијум*), настао у другој фази његовог стваралаштва (1962-1974) представља једну од најзначајнијих меморијалних композиција насталих у знак сећања на холокауст. Први пут су Краковска филхармонија и хор извели композицију 6. априла 1967. године на отварању спомен обележја жртвама фашизма у Аушвицу-Биркенау. Пендерецки је рођен у Пољској, недалеко од Аушвица и имао је само шест година када су Немци 1939. године напали Пољску. Као врло млад био је суочен са страхом и турбулентним догађајима које су задесиле његову земљу. Описујући његово детињство музиколог Волфрам Швингер (Wolfram Schwinger) је написао: „Са прозора своје куће, скривен иза завесе, гледајући и слушајући Јевреје које су одводили није могао да им помогне”.¹⁸ Међутим, иако немоћан у том тренутку, та слика, дубоко урезана у његово сећање, обликовала је касније изразито интензивну партитуру, пуну емотивног набоја. Композитор је свој ораторијум *Dies Irae* описао као „веома моћно и драматично музичко призивање хорора, патње, бола и људске изопачености које су нацисти нанели својим жртвама”.¹⁹ Као што је Адорно схватио, људи често кроз уметност траже смисао ванредних околности. Многа истраживања холокауста о улози музике настале у концентрационим логорима и гетима, или у послератном периоду, фокусирају се на комплексним социолошким, психолошким и политичким истраживањима. Како уметност буди емоције и враћа сећања на преживљену трауму, питања су којима ћу се бавити у даљем току рада.

18 Schwinger, W. (1989) *Krzysztof Penderecki: His Life and Work*, London: Schott & Co. Ltd, p.16.

19 Penderecki, K. (1998) *Labyrinth of Time: Five Addresses for the End of the Millenium*, Chapel Hill: Hinshaw Music, Inc, p. 95.

*Однос уметности и
савремених теорија трауме*

Појам трауме је у последње две деценије заинтересовао бројне књижевне и културалне теоретичаре. Један од преовлађујућих праваца проучавања трауме истиче као основни елемент њену неопозиву неприказивост која измиче свакој интерпретацији. Уз овакву концепцију, један број теоретичара је трауми доделио положај преломног догађаја неке културе. Теоретичари попут Фарела (Kirby Farrell), Бергера (James Berger) и Баера (Ulrich Baer) пажљиво одвајају клиничке и терапеутске аспекте траума од императива њене репрезентације и интерпретације не би ли на тај начин нагласили да је појединачна траума пре свега укључена у начине којима се приказује у неком друштву. Тако интерпретација и репрезентација, као друштвени симболички чинови, поново постају важни аспекти разумевања трауме.

Полазећи од те идеје, амерички културални теоретичар Кирби Фарел каже да повреда (рана) захтева интерпретацију, користећи при том израз *injury* како би нагласио испреплетеност психофизичког бола с наношењем неправде у правном смислу.²⁰ Према Фарелу, траума је *клинички концепт* који се односи на искуство повреде/ране/оштећења (*injury*) и *културални троп* који формира тумачење као начин ношења с траумом кроз процес њене симболичке интерпретације. Појам трауме, према Фарелу, не ограничава се на њене клиничке аспекте, већ њима овладава тако што се додељује положај фигуре (траума као културални троп) нечему што се отима било каквој фигурацији (траума као клинички концепт). Тиме трауматски доживљај услед свог преображаја у фигуру постаје саставни део појединачног психичког или колективног друштвеног механизма који потреса.

Према Бергеру, култура на трауму одговара тако што је заодева у лик апокалипсе како би се могао прихватити неподношљиви ужас историјског догађаја, који се пак у апокалиптичном смислу из трагедије претвара у есхатон. Тиме траума као апокалиптично-есхатолошки догађај у својој разорној бити садржи и крај и обнову света. Догађај који се не уклапа у замисао о континуитету историје не може се објаснити ничим до тада познатим па се проглашава граничним јер прелама историју на време пре и време после ње. Међутим, Бергер тврди да се историја не замишља само из апокалиптичке перспективе неизбежности трауматског догађаја, већ

20 Farrell, K. (1998) *Post-traumatic Culture, Injury and Interpretation in the Nineties*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, p. 7.

и из перспективе да се он могао избећи, да није био нужан. Апокалипса из накнадне перспективе тумачи догађаје који су претходили крају, који су најавили крај, а чији знакови нису били препознати. Постапокалипса узима те наводне наговештаје као прилике у којима се могла избећи траума. Као што је био случај и са Фареловом посттрауматском културом, тако и Бергерова концепција постапокалипсе подразумева преображај трауме у општи оквир који омогућава и покреће њену интерпретацију.

Баер показује да није више траума оно што се отима репрезентацији, већ се, напротив, управо њена репрезентација не уклапа у интерпретативни оквир тумача. Фотографије трауме према Баеру наводе онога ко гледа да проживи догађаје који се не поклапају са целином којој припада њихова тачка гледишта. Гледалац освешћује аутоматизовану склоност према придруживању призора већим целинама из којих се обликује смисао. Стога наспрам историје као континуираног протока времена, фотографија представља историју дисконтинуираних, изненадних и неочекиваних догађаја. Баер у напуштању наративног модела времена налази етички потенцијал, јер фотографија гледаоца излаже погледу *другог* који не живи у сигурности континуираних и каузалних секвенци. Он стога фотографији придаје потенцијал репрезентације историјске трауме: „Фотографија може сачувати гелер трауматског времена”.²¹ Према Баеру репрезентацијски потенцијал фотографије лежи у томе што гледаоца суочава с доживљајем који не може постати део његовог искуства. Међутим, на тај начин фотографија и самог гледаоца излаже насиљу. Прво, Баер повлачи паралелу између структуре трауме и технологије фотографисања. Догађај који је повезан с траумом није прорађен у тренутку кад се догодио, он накнадно опседа жртву. Али таква фотографија сада може било ког гледаоца да подвргне узнемирујућем доживљају и изложи га трауматском дејству догађаја с којим није био у додиру. Друго, траума зауставља уобичајени психички процес блокирајући пребацивање доживљаја у сећање. Баерова је теза да и фотографија располаже аспектима особе, стања, догађаја или предмета који су измакли свесној перцепцији у чину фотографисања те не припадају сећању. Као што се трауматски догађај открива накнадно, тако и негатив фотографије чува оне аспекте свог предмета који су видљиви тек каснијим посматрањем фотографије.

21 Baer, U. (2002) *Spectral evidence: The Photography of Trauma*, Cambridge: The MIT Press, p. 7.

Фарел, Бергер и Баер заговарају надомештање немогућности заступања траума као несводивог искуства жртве кроз репрезентацијско насиље коме се излаже посматрач. Будући да је траума *другог* неприказива, репрезентација више не приказује трауму него расцеп између посматрача и жртве.²² Стога се концепције посттрауматске и постапокалиптичке културе, те фотографије као механизма овладавања траумом темеље на трансформацији трауме у културални *троп*. Овај троп ЛаКапра (Dominick LaCapra)²³ назива културом ране (*wound culture*) која подразумева да је „свако на неки начин жртва”.²⁴

Крајем 19. и почетком 20. века, Фројд је писао о теорији трауме у својим делима *Remembering, Repeating and Working-Through*²⁵, *Mourning and Melancholia*²⁶ и *Beyond the Pleasure Principle*²⁷. У овим делима Фројд је истакао значај рада кроз трауму, који дозвољава субјекту да прихвати одређене потиснуте садржаје и ослободи се механизма компулзивног понављања. Уметност, тако, не ствара ситуацију која гледаоца неодбрањиво преплављује трауматским доживљајима, нити пак може створити одбрану против њих развијајући стрепњу која доводи у стање приправности. Па ипак ако се размотре нијансе које, према Фројду, одлучујуће деле страх и стрепњу, могу се уочити сличности између трауматске неурозе и уметности. Док стрепња садржи димензију „очекивања опасности и припремања на опасност, чак и када она није позната”²⁸, страх се односи на „стање у које човек доспева кад се нађе у опасности на коју није био припремљен, при чему *нагласак лежи на моменту изненађења*.”²⁹

Уметност са стрепњом дели непознатост догађаја, али се од ње разликује по томе што у уметности изостаје припремљеност на такав догађај. Другим речима, уметност са траумом дели изненадност и неочекиваност, шок догађаја.

22 Caruth, C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

23 LaCapra, D. (2001) *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore: John Hopkins University Press

24 Исто, стр. 77.

25 Freud, S. Remembering, Repeating and Working-Through, Mourning and Melancholia, Beyond the Pleasure Principle, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*: vols. 12, 14, and 18, Translated by Strachney, J. (1953), London: Hogarth Press, p. 74.

26 Исто.

27 Исто.

28 Freud, S. (1920/1986) S onu stranu načela ugone, *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed, str. 140.

29 Исто.

Како Фројд на крају закључује: „Ново ће увек бити услов ужитка”. Али, та неприпремљеност на шок не узрокује болест и не доводи у стање стрепње, него, напротив, утиске у којима гледалац” (...) чак врхунски може уживати”. Иако уметност истовремено садржи и димензију припремљености и димензију изненађења, она се не може изједначити ни са стрепњом, ни са страхом.³⁰

Као што психоаналитичар жртвује своју дистанцираност и неуплетеност на којима заснива интерпретацију у име властитости и јединствености болесниковог искуства, тако и уметност која омогућава ужитак у шоку не може заступати аутентичност трауматског доживљаја. Оно што недостаје уметности у приказу трауме је то што она не везује (не ствара психичку фиксираност) за доживљај који приказује, ма како он био болан. Међутим, није ли управо та непоновљивост и јединственост искуства трауме оно што она дели с уметношћу? Не придаје ли Фројд трауми кроз обележја јединствености заправо карактер уметничког дела? Траума се не може доживети кроз понављање, већ само ако се очува њен непоновљив карактер; као што и уметност доводи у стање непоновљивог доживљаја. Ако уметност омогућава „врхунски” ужитак у стравичним догађајима, тада гледалац за те догађаје ни на који начин није емотивно везан. Уместо разорног фиксирања за доживљај, гледалац ужива у њему. Уместо да га запрепасти неочекиваност неког расплета, гледалац ужива у чињеници да је био изненађен и да су се догађаји развијали мимо његових очекивања. Управо та избаченост из очекиваног гарантује спознајни увид уметности. Гледаоци се за приказане догађаје везују само док су они нови, а нови су само приликом њиховог првог извођења. Ако се уметност од трауме разликује по томе што подстиче уживање у болним доживљајима, од стрепње се разликује утолико што задржава моменат изненађења. Стога ако уметност не може прикладно да прикаже трауму, она с друге стране проблематизује стрепњу и страх тако што код стрепње одбацује део који штити, док из страха уклања димензију која разара психу.

30 Као што упозорава Лејс (Ruth Leys), Фројд уводи два супарничка поимања репрезентације: једно које се одређује као „репрезентацијска театричност” у којој се субјект дистанцира од трауматског доживљаја, а други у терминима афективног опонашања које упија жртву у трауматски сценарио. Види: Leys, R. (2000) *Trauma: A Genealogy*, Chicago: University of Chicago Press. p. 275.

Закључак

Разматрајући питања могу ли се уметничка дела посматрати као врста уточишта пред радикалним преображајем субјективности коју покрећу трауматски догађаји у друштвеној и историјској стварности спровела сам анализу полазећи од социоконструктивистичких теорија памћења, савремених теорија трауме и Фројдовог тумачења уметности као аналогije за тумачење трауме. Синтеза ових разматрања показује да траума има преломну улогу само ако се друштвена и историјска стварност схвате као довршене и целовите. Описујући неописиво, недокучиво и невероватно уметност холокауста доноси велику тежину гледаоцима. Комуникација са масом уметност поставља на прву раван саопштавања неподобних садржаја стварности учествујући тако у унутрашњој борби гледаоца у проналажењу излаза из морално неприлагођених личних постулата. Као у пауковој мрежи, свака идеја о новом холокаусту дубоко је ухваћена нитима које је вешто и снажно обухватио цео опус који нам је уметност холокауста са великом горчином изнела. Обухваћен незаборавом, холокауст дубоко позициониран у колективној свести човечанства вапи за својом непоновљивошћу. Стога је одговор на питање да ли на уметност холокауста утиче дискурс времена јасан.

ЛИТЕРАТУРА:

- Adorno, T. and Horkheimer, M. (1946/1974) *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Adorno, T. Cultural Criticism and Society, in: *Prismus*, eds. Weber, S. and S. (1981) Cambridge, MA: The MIT Press.
- Adorno, T. (1968) *Filozofija nove muzike*, Beograd: Nolit.
- Agamben, G. (1994/1999) *The Man Without Content*, Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (1978/2007) *Infancy and History: On the Destruction of Experience*, London: Verso.
- Albvaš, M. (1999) Kolektivno i istorijsko pamćenje, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56, Beograd: Radio B92, str. 63-82.
- Altiser, L. (2009) *Ideologija i državni ideološki aparati (beleške za istraživanje)*, Beograd: Karpos.
- Arent, H. (2000) Ajhman u Jerusalimu, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 57, Beograd: Radio B92, str. 37-44.
- Asman, A. (1999) O metaforici sećanja, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56, Beograd: Radio B92, str. 121-133.

Assmann, J. and Czaplicka, J. (1995) Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, No. 65, New German Critique: Cultural History/Cultural Studies (Spring-Summer 1995), p. 125-133.

Assmann, A. (2011) *Cultural memory and early civilization: writing, remembrance, and political imagination*, New York: Cambridge University Press.

Baer, U. (2002) *Spectral evidence: The Photography of Trauma*, Cambridge: The MIT Press.

Benjamin, W. (1931/1986) Mala povijest fotografije, *Estetički ogledi*, (Prevele Truda Stamać i Snješka Knežević), Zagreb: Školska knjiga.

Berger, J. (1999) *After the End: Representation of Post-apocalypse*, Minneapolis: University of Minnesota Press.

Berk, P. (1999) Istorija kao društveno pamćenje, *Reč: Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, br. 56, Beograd: Radio B92, str. 83-92.

Caruth, C. (1996) *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History*, Baltimore: The John Hopkins University Press.

Caygill, H. (1998) *Walter Benjamin: The Colour of Experience*, London: Routledge.

Daković, N. Remembrances of the Past and the Present, *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries. Volume 4: Types and stereotypes*, edited by Cornis-pope, M. and Neubauer, J.

Farrell, K. (1998) *Post-traumatic Culture, Injury and Interpretation in the Nineties*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Felman, S. (2002) *The Juridical Unconscious: Trial and Traumas in the Twentieth Century*, Cambridge: Harvard University Press.

Freud, S. Remembering, Repeating and Working-Through, Mourning and Melancholia, Beyond the Pleasure Principle, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*: vols. 12, 14, and 18. Translated by James Strachey (1953) London: Hogarth Press.

Freud, S. (1915/1986) Nesvjesno, *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed.

Freud, S. (1920/1986) S onu stranu načela ugone, *Budućnost jedne iluzije*, Zagreb: Naprijed.

Friedlander, S. Facing the Shoah: Memory and History, in: *Humanity at the Limit: The Impact of the Holocaust Experience on Jews and Christians*, ed. Signer, M. A. (2000), Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press.

Karas, J. (1985) *Music in Terezin 1941–1945*, New York: Beaufort.

Kaplan, B. A. (2011) The Holocaust: An „Engorged Symbol of Evil”, *Criticism* vol.53; Iss. 4, Article 9.

Krstić, P. (2006) Kritička teorija i holokaust, *Filozofija i društvo*, 1:37-77, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

- Kuljić, T. (2006) *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd: Čigoja.
- LaCapra, D. (1994) *Representing the Holocaust: History, Theory, and Trauma*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- LaCapra, D. (2001) *Writing History, Writing Trauma*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Leys, R. (2000) *Trauma: A Genealogy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Niethammer, L. (2000) *Kollektive Identität: Heimliche Quellen einer unheimlichen Konjunktur*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Penderecki, K. (1998) *Labyrinth of Time: Five Addresses for the End of the Millennium*, Chapel Hill: Hinshaw Music, Inc.
- Ray, G. (2005) *From Auschwitz to Hiroshima to September 11*, New York: Palgrave.
- Robinson, R. (1983) *Krzysztof Penderecki: A Guide to His Works*, Princeton, New Jersey: Prestige Publications, Inc.
- Schwinger, W. (1989) *Krzysztof Penderecki: His Life and Work*, London: Schott & Co. Ltd.

Ivana Ančić
University of Arts in Belgrade –
Department for the Theory of Arts and Media, Belgrade

THE ROLE OF ARTS AND HISTORY IN THE REPRESENTATION OF HOLOCAUST

Abstract

Following the famous Adorno's sentence: "Writing poetry after Auschwitz is barbaric", we can ask ourselves if representing holocaust in art is ethical, and if so, what is the proper way of doing it? The Holocaust discourse has motivated and moved many artists and critiques to consider and discuss open questions of holocaust representation. Who has the right to try and represent the holocaust? How should we represent the holocaust and how can we deal with the question of responsibility in a postwar world? Poetry, ritual, music, film, photography, art in general, help us to remember, remind those not yet born that they have to feel suffering they were lucky to avoid, not only as a tribute to the victims, but to stay human. In Auschwitz, culture, science, art and progress became monstrous pictures in the mirror of human existence. A question was raised and constantly repeated after Auschwitz: "Is Auschwitz the end – the peak of our culture or a tipping point that we still do not understand? Is it possible for art to express the truth about Auschwitz?" If holocaust represents a historic turning point for the application of extreme violence of mass killing, then this turning point also presents completely new challenges to individual remembrance and collective memory.

Key words: *holocaust, trauma, remembrance, memory, art, history*

Универзитет одбране, Војна академија –
Катедра за финансије, Београд

DOI 10.5937/kultura1651318M

УДК 330.322.2:008(497.11)

657.47

оригиналан научни рад

РАЧУНОВОДСТВЕНА АНАЛИЗА ИЗДАТАКА ЗА БУЏЕТСКО ФИНАНСИРАЊЕ КУЛТУРЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак: Успостављање система праћења извршења издатака намењених финансирању културе као делу извршних послова власти представља један од основа подршке њеном развоју у Републици Србији. Неадекватност тренутног рачуноводственог система условљен је процедурама и законским ограничењима који усложњавају и недовољно стимулишу развој сектора културе. Фокусирајући се на буџет као основну финансијску институцију представићемо степен могућности задовољења потреба културе.

Кључне речи: рачуноводствени систем, култура, буџет, финансирање

Увод¹

Позиционирање друштвених делатности у савременим тржишним условима је изразито сложено и у односу на

¹ Рад је проистекао из пројекта број 692-3/4, Развој финансијске службе ВС од 1985. до 2015. године, финансираног од стране Министарства одбране Републике Србије.

претходне периоде који су првенствено егзистирали у оквиру националних држава, доминантно глобализован из финансијског угла гледано. Ова сложеност је изражена кроз основне системе праћења финансијских токова од извора тј. настанка средстава па све до њиховог утрошка путем стратегијских финансијских инструментата. Глобализацијом финансијских токова рачуноводствени систем не само да је постао комплекснији, већ је и у оквиру регулисања токова доживео драстичне промене који се огледају у сучељавању англосаксонског и континенталног правног система. Све ово имало је утицаја на финансирање културе код земаља у транзицији како по обиму средстава буџета, тако и према њиховој структури.

С обзиром на комплексност истраживања у овом раду одабрали смо део показатеља који се односе на област културе у Републици Србији и део буџета на нивоу Републике Србије који се односи на издатке за финансирање културе од почетка светске економске кризе 2008. године, закључно са 2014. годином.

Методe

Истраживање у овом раду узроковало је и одабир научних метода које ће бити коришћене, а свакако за то најподеснија је метода корелације² коју користимо како бисмо утврдили однос стања и структуре расхода финансирања³ из буџета и појединачних елемената система културе у Републици Србији. Циљ сагледавања економских чинилаца су могућности финансирања културе из буџета Републике Србије⁴ са једне стране и чинилаца система културе у Републици Србији на другој страни. Свакако да ово истраживање не би имало научно утемељење ако се не би пошло од општих фактора квалитета финансијског амбијента као што је БДП (брuto домаћи производ) као полазна основа разматрања у овом истраживању⁵. На овај начин користећи за основу агрегатни ниво моћи ћемо доћи до закључка везаних за

2 Жижић, М., Ловрић, М. и Павличић, Д. (2007) *Методи статистичке анализе*, Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност, стр. 152.

3 Терзић, М. (2014) Финансијски положај предузећа на несавршеном тржишту, *Одитор* бр. 8, Београд: Центар за економска и финансијска истраживања, стр. 8.

4 Радичић, М. и Раичевић, Б. (2011) *Јавне финансије: теорија и пракса*, Београд: Дата статус, стр. 65.

5 Бурда, М. и Виплош, Ч. (2012) *Макроекономија: европски уџбеник*, превод 5. изд., Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност, стр. 238.

улогу економске кризе у финансирању јавног сектора, а тиме и сектору културе.

Као меру стања сектора културе користили смо показатеље из културе:

За структуру БДП-а користимо расходни модел при чему је $BDP = C + G + I + X - M$ у моделу отворене привреде у коме C означава личну потрошњу, G јавну потрошњу, I инвестиције, X – извоз, M – увоз.

Модел корелације Pearson-ов коефицијент примењен је у обради података где је $r_{xy} = C_{xy} / SD_x * SD_y$, при чему C_{xy} означава коваријансу, SD_x стандардну девијацију x , а SD_y стандардну девијацију y .

При оцени вредности у наредном периоду пројекцију издатака вршимо методом линеарног тренда $\hat{y} = b_0 + b_1x$, где је \hat{y} линеарна функција, b_0 просек, а b_1 средња апсолутна вредност у времену x . За израчунавање оцене параметара тренда користи се метод најмањег квадрата.⁶

Резултат

Полазећи од података које смо прикупили и метода које примењујемо, у истраживању смо извршили статистичку припрему података ради могућности њихове обраде.

година	БДП	БУЏЕТ РС	ИЗДАЦИ РЕПУБЛИЧКОГ БУЏЕТА ЗА КУЛТУРУ		УКУПНИ ИЗДАЦИ ЗА КУЛТУРУ
			текући расходи	капитални расходи	
2007.	2,355,065.60	581,842.00	4,425.80	1,928.70	6,354.50
2008.	2,744,913.20	650,174.34	6,562.95	4,653.77	11,216.72
2009.	2,880,059.00	649,357.99	5,153.04	570.94	5,723.98
2010.	3,067,210.20	732,950.22	5,508.95	753.51	6,262.46
2011.	3,407,563.20	707,345.00	6,298.48	683.94	6,982.42
2012.	3,584,235.80	829,596.39	5,825.11	281.05	6,106.16
2013.	3,876,403.40	873,409.41	6,008.68	334.91	6,343.59
2014.	3,868,826.50	897,165.19	31,067.87	1,885.07	32,952.94
Σ	25,784,276.90	5,921,840.54	70,850.88	11,091.89	81,942.77

Табела 1: Финансијски показатељи у Републици Србији у милионима динара; Извор: <http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>, <http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=11579>

Извршили смо анализу издатака за капиталне расходе (x) и укупних издатака за културу (y). Применом *Pearson*-ове методе корелације установили смо вредност корелације $r_{xy} = 0.307745$ што нам указује да је корелација између појава

6 Mladenović, Z. i Nojković, A. (2015) *Primenjena analiza vremenskih serija*, Beograd: Ekonomski fakultet, Centar za izdavačku delatnost, str. 196.

слаба директна. Уколико из Табеле 1 као појаву (x) узмемо износ укупног буџета Републике Србије за пројектоване године (2007.-2014.), а као појаву (y) укупне издатке за културу применом *Pearson*-ове методе корелације добијамо вредност коефицијента корелације $r_{xy}=0,577$ што нам указује да је корелација између појава умерено директна.

година	Број приказаних филмова у биоскопима	Број представа у позориштима	Број ТВ станица	Број музеја	Број библиотека	Број објављених књига	Број издатих часописа
2007.	-	-	-	-	-	-	-
2008.	-	-	-	-	-	-	-
2009.	5.658	4.344	96	108	2.794	11.709	1.107
2010.	5.423	3.853	95	-	2.450	10.530	1.104
2011.	5.848	4.640	115	104	2.487	10.989	1.028
2012.	5.824	3.853	110	-	2.466	12.411	1.162
2013.	6.398	7.117	91	145	2.535	14.430	1.244
2014.	8.919	6.155	123	144	2.553	11.603	1.351
Σ	37.530	25.331	630	501	15.285	71.672	6.996

Табела 2: Натурални показатељи о култури у Републици Србији;
Извор: <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=56>

Анализом укупних трошкова културе (x) из табеле 1 и укупног броја приказаних филмова у биоскопима (y) из табеле 2, применом *Pearson*-ове методе корелације установили смо да је вредност коефицијента корелације $r_{xy}=0,97039$, што нам указује да је корелација између појава јако директна.

Анализом укупних трошкова културе (x) из табеле 1 и укупног броја представа у позориштима (y) из табеле 2, применом *Pearson*-ове методе корелације установили смо да је вредност коефицијента корелације $r_{xy}=0,430038$ што нам указује да је корелација између појава умерено директна. Анализом укупних трошкова културе (x) из табеле 1 и укупног броја библиотека (y) из табеле 2, применом *Pearson*-ове методе корелације установили смо да је вредност коефицијента корелације $r_{xy}= -0,00257$ што нам указује да је корелација између појава слабо инверзна. Израчунавањем временског линеарног тренда дошли смо до модела линеарног тренда $\hat{y}=10.242,85+1.948,69x$, где је просек расхода у посматраном периоду 10.242,85 милиона динара, а средњи апсолутни расту у представљеном периоду 1.948,69 милиона динара.

Израчунавањем вредности тренда за 2020. годину дошли смо до резултата од 28.755,40 милиона динара издвајања за културу из буџета.

Дискусија

Анализирајући добијене резултате може се закључити да издаци за капиталне расходе културе и укупни издаци за културу из буџета Републике Србије имају слаб, али ипак позитиван степен корелације што значи да се у овом случају повећањем укупних издатака из буџета за културу, повећавају и капитални расходи. Ово је посебно значајно, јер се издаци за културу третирају као издаци за друштвене делатности⁷, чије су услуге непрофитног карактера, а они за разлику од реалног сектора не би требало да буду тесно повезани са степеном уписаности радних капацитета. Одлука о смањењу буџетског раздела за сектор културе⁸, проузрокована економском кризом у Републици Србији, објашњива је, али економски неоправдана. На основу резултата истраживања може се закључити да је смањење извршено управо у делу капиталних издатака, јер су то на кратак рок најеластичнији издаци, што на дужи рок није одрживо, а услед тенденције да се расходи за текуће расходе одрже на постојећем нивоу. Тенденција да се смањењем издатака за капиталне расходе⁹ у најмањој мери утиче на функционисање финансирања

7 Штиглиц, Е. Ц. (2008) *Економија јавног сектора*, Београд: Економски факултет, стр. 364.

8 Prnjat, A. (2012) Antisemitski diskurs i odbacivanje traganja za istinom, *Kultura* br. 136, Београд: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, str. 434-435.

9 Милојевић, И. и Зекић, М. (2015) Организациона структура предузећа као претпоставка консолидације биланса, *Одитор* бр. 12, Београд: Центар за економска и финансијска истраживања, стр. 25.

културе, ипак не умањује значај капиталних расхода као средстава неопходних за развој културе.

Резултати истраживања који се односе на однос буџета Републике Србије и укупних издатака за културу у посматраном периоду нам говоре да се издаци за културу издвајају из буџета пропорционално, можемо рећи плански. Однос укупних трошкова културе и укупног броја приказаних филмова у биоскопима у посматраном периоду нам говори о јакој директној корелацији. Временским линеарним трендом смо показали тренд у кретању буџетских издатака за културу. Моделом линеарног тренда, кроз временски период од 2007. до 2014. године. У дијаграму расхода из буџета за културу се види да је износ расхода у култури по настанку економске кризе опао и да од тада номинално посматрано бележи слаб раст, али ако узмемо реалну вредност, расходи буџета који су опредељени за капиталне издатке у култури имају тенденцију стагнације, односно континуираног одржавања на постојећем нивоу, последње године у посматраном периоду планирани издаци за културу из буџета бележе одређени раст, што се пројекцијом за 2020. годину може представити као растући тренд.

Закључак

Улагање у културу, пре свега у капиталне издатке, доприноси уређењу капиталне инфраструктуре пре свега биоскопских сала, чиме се постиже виши степен задовољења потреба за гледањем филмова у биоскопима пре свега удобност, боља резолуција и тон филма итд. што имплицитно за резултат има веће интересовање становништва за биоскоп и повећану куповину карата.

Из односа укупних трошкова културе и броја библиотека у посматраном периоду можемо закључити да постоји слаба негативна корелација, односно да због недовољног издвајања за рад библиотека обнављање библиотечног фонда и осталих текућих и капиталних трошкова, пре свега реновирања објеката набавке савремених средстава за рад библиотека смањује број библиотека. Поред наведеног, ако узмемо у обзир да су издвајања из буџета за културу знатно смањена у поређењу са годином пре настанка економске кризе, што преведено са номиналне на реалну вредност показује још већу дегресију. Применом временског линеарног тренда за предвиђање издатака из буџета за културу, дошли смо до резултата да, услед светске економске кризе и њених последица на земље у развоју каква је и Република Србија издаци за културу бележе благи раст тако да би до 2020. године требало да буду знатно виши него што су данас. Сагледавајући

рачуноводствену структуру буџета можемо закључити да рачуноводственом анализом расхода из области културе држава усмерава средства за област филма и телевизије, док се средства намењена штампаним медијима смањују.

ЛИТЕРАТУРА:

Жижић, М., Ловрић, М. и Павличић, Д. (2007) *Методи статистичке анализе*, Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност.

Терзић, М. (2014) Финансијски положај предузећа на несавршеном тржишту, *Одитор* бр. 8, Београд: Центар за економска и финансијска истраживања.

Радичић, М. и Раичевић, Б. (2011) *Јавне финансије: теорија и пракса*, Београд: Дата статус.

Бурда, М. и Виплош, Ч. (2012) *Макроекономија: европски уџбеник, превод* 5. изд., Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност.

Младеновић, З. и Нојковић, А. (2015) *Применјена анализа временских серија*, Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност.

Штиглић, Е. Џ. (2008) *Економија јавног сектора*, Београд: Економски факултет, Центар за издавачку делатност.

Прнјат, А. (2012) Antisemitski diskurs i odbacivanje traganja za istinom, *Kultura* br. 136, Београд: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.

Милојевић, И. и Зекић, М. (2015) Организациона структура предузећа као претпоставка консолидације биланса, *Одитор* бр. 12, Београд: Центар за економска и финансијска истраживања

Интернет странице:

<http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html>, 02. 04. 2016.

<http://www.mfin.gov.rs/pages/article.php?id=11579>, 02. 04. 2016.

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=56>, 03. 04. 2016.

ИВАН МИЛОЈЕВИЋ

Ivan Milojević
University of Defence, Military Academy, Belgrade

ACCOUNTING ANALYSIS OF EXPENDITURE BUDGET
FUNDING FOR CULTURE IN SERBIA

Abstract

Establishment of a system for monitoring of the execution of budgetary expenses allocated to culture as a segment of executive rule is a basic form of support to its development in the Republic of Serbia. Inadequacy of the present accounting system is caused by procedures and legal restrictions which complicate and fail to stimulate development of the cultural sector. Focusing on the budget as a fundamental financial institute we will discuss to which degree the cultural needs can be satisfied.

Key words: *accounting system, culture, budget, financing*

Миле В. Пајић, *Зима на Ушћу*, Београд

ОСВРТИ

Миле В. Пајић, *Трг Николе Пашића*, Београд

Самостални истраживач, Београд

DOI 10.5937/kultura1651329M

УДК 316.72(497.11)"20"

069(497.11)"20"

стручни рад

ВРЕДНОСТИ КУЛТУРЕ ИЗМЕЂУ САДРЖАЈА И ПРОМОЦИЈЕ – ЈЕДНА ИЗЛОЖБА, ЈЕДНО ГЛЕДАЊЕ

Сажетак: У фокусу овог рада је сагледавање одговорности у избору начина презентације садржаја уметности као ширег процеса поновног успостављања културних вредности у односу на специфичну публику, генерације стасале у протекле две и по деценије у времену у којем су темељне, опитечовечанске, транскултурне универзалне вредности биле склоњене из фокуса савременог српског друштва. Такође, намера је да се укаже на ефикасније путеве којима би могла да се креће сама презентација садржаја културе и уметности као део ширег процеса враћања урушеног поверења у вредности сопственог друштва. Уважавајући процесе преплитања ставова о новим функцијама и улози музеја у савременим приликама, рад настоји да укаже на неопходност постојања стратегије управљања не само културном политиком него и културном продукцијом. Потврда ефикасности ове стратегије посматра се кроз успостављање друштва са чврсто дефинисаним вредносним ставовима према традиционалним, постојећим и будућим створеним вредностима културе, који почивају на високој стручности, познавању потреба и капацитета сопственог народа и њиховом константном планском унапређивању.

Кључне речи: култура, презентација уметности, успостављање вредности, стратегија, културна политика, продукција

Увод

Након две и по деценије позиције културе у друштву на самом зачељу свих вредности или тачније, свих појавности, налазимо се у ситуацији када имамо велик број нових генерација стасалих у таквом амбијенту. Према заступницима културног релативизма вредности једне културе,¹ у контексту друштвених вредности које у великој мери утичу на формирање карактера друштва, деловање институција и социјализацију личности, јединствене су и није их могуће оцењивати мерилима друге културе.² Са друге стране, теоретичари који бране универзалистичко гледиште сматрају да постоје неке темељне, општечовечанске, транскултурне универзалне вредности које важе у свим културама и свим епохама.³ Управо те темељне, општечовечанске, транскултурне универзалне вредности које важе у свим културама, склањањем из фокуса савременог друштва, нестале су као вредносни запис из свести већег броја припадника генерација од којих се по следу ствари очекује да у садашњости буду носиоци културних промена, унапређења и иновација као градивног облика деловања у процесу напретка савременог српског друштва. Димензија значаја ове улоге посматра се кроз позицију културе као неодвојивог дела историје постојања људског друштва и истовремено предуслова који једно модерно друштво одређује као цивилизовано. Културна политика која не препознаје важност да је промоцији вредности културе потребно приступити уважавајући чињеницу колико је јавност којој се обраћа спремна, односно, које капацитете поседује за одређене садржаје и форме презентовања а у односу на услове и захтеве времена у којем се живи, свакако је осуђена на неуспех.

У поступку успешног комуницирања са најширом јавношћу, уз избор садржаја културе који се пласирају, посебно улогу имају критеријуми по којима се врши избор садржаја који се пласирају у јавности. Сложеност поступка медијске

1 „Не залазећи у поље антрополошких и социолошких истраживања, верујемо да нисмо далеко од истине ако утврдимо да термин *култура* имплицира и развој појединца и развој групе и целог друштва, и претпоставља један низ или систем задатих вредности које чланови групе деле да би њихова интеракција и комуникација била што успешнија.” Milosavljević, A. *Galateo o lepom ponašanju. Bonton Đovanija de la Kaze iz 1558. godine*; 5. mart 2016., <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2012/0023-51641237110M.pdf>

2 Mesić, M. (2007) *Pojam kulture u raspravama o multikulturalizmu, Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu 1*, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 159-184.

3 Laclau, E. in: *Universalism, Particularism and the Question of Identity*, eds. Rajchman, J. (1995), New York: Routledge, p. 93-108.

промоције увећава аткуелно стање у медијима Србије који нису одолели комерцијализацији, таблоидизацији, нефер конкуренцији, прилагођавању потребама оглашивача, ниском поштовању етичких стандарда и кодекса, те одсуству сваке медијске стратегије и адекватније законске регулативе.⁴ Успешност те комуникације захтева истражено познавање тренутних капацитета оних којима је намењена, односећи се у првом реду на форму и језик за који је са једне стране важно да је прихватљив најширој јавности а са друге стране да је тако конституисан да успева да сачува све важне карактеристике, вредности, кроз садржајну снагу изабране форме комуникације, визуелни или звучни идентитет не оштетивши уметнички израз, односно пласирану културну вредност ни на један начин.

Иако могућа подела на елитну и масовну културу услед снажног деловања мултимедија све мање има упориште, намеће се потреба за једним новим приступом који донекле превазилази ову поделу, из разлога како би се пронашао модел по којем се многи вредни садржаји, традиционално намењени образованијим слојевима друштва, могу учинити, прво довољно атрактивно презентованим, па онда успешно пласираним широј јавности. Управо су развијене мултимедијалне комуникације у Србији допринеле томе да изложбе великих уметничких остварења, концерти, оперске и балетске премијере постану доступне у оквиру свакодневних вести у саставу линкова који се баве културом, посебних тематских сајтова, блогова и ређе од других садржаја, теме форума. Зона форума, једног од најпопуларнијих и најутицајних потврда успешне интерент промоције, услед могућности сагледавања степена продорности информације у јавност, потврђује чињеницу да и поред повећане доступности високо вреднованих уметничких остварења, судећи по рејтингу и структури посетилаца сајтова са садржајима културе, још увек највише одјека има међу оним корисницима којима је дефиницијом елитног (у нешто мање строгим критеријумима припадности елити од првобитне дефиниције) намењена. Ова чињеница само потврђује колико садржаји културе у Србији „живе” у малом броју припадника заједнице њених „конзументата” као резултат одсуства делотворне културне политике која би поседовала капацитете да покрене значајније промене у друштву кроз промене односа грађана према

4 Кљајић, В. (2013) Доминација ПР-а над новинарским садржајима у српским штампаним медијима – узроци и консеквенце, *Култура*, број 139, Београд: Завод за проучавање културног развика, стр. 21.

вредностима, у првом реду сопствене културе и друштва па тиме и према вредностима других култура.⁵

*О процесу повратка поверења у
вредности културе у
савременом српском друштву*

Ипак, могуће је издвојити примере када се културни садржаји презентују на нов, савремен, већини атрактиван начин и када се пажљиво бирају садржаји који су довољно познати и пријемчљиви најширој публици. Успешност примене оваквог приступа потврђује се у Србији у новије време, приликом извођења познатих оперских арија, концерата класичних тема које су постале део популарне културе, позоришним и балетским представама, филмским пројекцијама на јавним површинама, археолошким налазиштима, атрактивним амбијентима природе, манифестацијама попут „Ноћи музеја” и друго. Овај модел није нов, користи се у државама широм света кроз већи део XX века, а на нашим просторима коришћен је у презентацији уметничких садржаја у Југославији све до краја осамдесетих година и у Србији у оквиру ње. Представља проверен успешан механизам комуникације којим се постиже појачана заинтересованост и код публике која има веома малу или готово да уопште нема развијену навик да прати садржаје културе.⁶ У чему лежи суштина промене концепта у презентацији уметничких остварења? Она захтева иновирање у складу са промењеним стандардима, навикама, очекивањима, образовањем, спремношћу за издвајањем времена, мултимедијалним начинима комуницирања са свим предностима и ризицима које са собом носе, те владајућим вредностима чије познавање у датој ситуацији доприноси значајној стратешкој предности.

Остварења највишег уметничког домета, инспирисана традиционалном културом у овом процесу, заузимају посебно место из разлога што поседују потенцијал који лежи у могућности да на себе преузму улогу драгоценог градивног

5 Sitarski, M., Radović, S., Antonijević, D. i Petković, D. (2007) *Internet i javna sfera u Srbiji*, Beograd, Beogradska otvorena škola, str. 85-92.

6 Ансамбл опере Народног позоришта из Београда извео је оперску представу „Аида” Бузепеа Вердија у римском амфитеатру археолошког парка Виминацијум поводом државне прославе годишњице доношења Миланског едикта; К. Р., (16. V 2013) Opera „Aida” u rimskoj areni, Danas, 19. децембар 2015., http://www.danas.rs/danasrs/kultura/opera_aida_u_rimskoj_arenii.html?news_id=260844; Виолиниста Немања Радловић отворио је БЕЛЕФ, концертом на отвореном у Студентском парку у Београду; Anonim, (21. VI 2015) BELEF, RTS, 20. децембар 2015., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/1955537/Nemanja+Radulovi%C4%87+otvorio+BELEF.html>

елемента у стварању моста између вредности културе са једне стране и публике која је на почетку процеса упознавања, усвајања њених садржаја. Услед препознатљивости националног елемента, традиционалног мотива, звука, или макар асоцијације на неки од тих елемената, значајно се олакшава и убрзава процес разумевања и повезивања, идентификације са представљеним садржајима. Истовремено, тиме се елементи традиционалне културе представљају као стваралаштво високе вредности којима припада равноправна позиција уз вредности светског културног корпуса у свим областима у којима традиционална култура и уметничка дела инспирисана њоме, поседују остварења којима то место потврђеним стручним параметрима припада. Тиме је код потенцијалне публике на племенит начин могуће, уз очекивану реакцију јављања осећања утемељеног поноса, подстаћи додатно осећање припадности народу са успешном уметничком продукцијом, већу заинтересованост и успостављање јаче везе не само са стваралаштвом сопственог народа већ и са оним највреднијим што долази из других култура света.⁷

Важност свести о постојању културних вредности, њихово поштовање, развијање, посматрано кроз Вислерову теорију установљених области живота које чине културу једног развијеног друштва, показује поред духовног аспекта доприноса развоју човекове личности и значајан, широко применљив спектар у зони практичног човековог деловања, материјалног стварања, те се тако сагледане културне вредности могу схватити као темељи човековог успешног деловања у свим значајним областима живота, и духовног развоја и материјалног напретка једнако.⁸

7 Композитор Стеван Мокрањац својим стваралачким опусом, инспирисаним традиционалним елементима, изабраним музичким цитатима из националног музичког опуса, представља израз највишег уметничког домета који обједињује музичку форму уметничке и традиционалне музике. У сликарству Урош Предић и Паја Јовановић предводе сликаре инспирисане великим националним темама. Дела Ђорђа Јовановића и Симеона Роксандића, поред других значајних вајара, носе снажне поруке које до публике која прати уметност једнако допиру и данас. Архитектура Момира Корунковића, Бранка Таназевића и других у Београду и Србији дали су значајан допринос обликовању националног стила... (прим. аут.)

8 Freed, S. and Freed, R., in: *Clark Wissler 1870-1947. National Academy of Sciences of the United States of America Biographical Memoirs*, (1992) Washington, National Academy Press, p. 468-497; Према: Wissler, C. (1923) *Man and Culture*, New York: Thomas Y. Crowell, Johnson Reprint Corp.

Нове позиције и улоге музеја

У оквиру деловања у мисији успостављања вредности културе у друштву у којем је дошло до урушавања поверења у вредности не само сопствене културе, него друштва уопште, улога музеја има посебно место. С тим у вези сагледава се актуелна ситуација у Србији где две најзначајније националне институције културе као што су Народни музеј и Музеј савремене уметности раде у отежаним условима (периодично су сасвим или делимично затворене) и то у дугом периоду од двадесет пет година. Ова опозитна ситуација развоју културе српског друштва још је упечатљивија када се посматра у контексту развоја улоге савременог музеја у свету.

Од музеја нашег доба, очекује се да заузме активан став у коришћењу критичког потенцијала науке, да постепено напусти улогу критике институције која почива на академским темељима и постави се као критичка институција у музејској пракси. Тај процес сагледава се као пут од музеја „маузолеја” до музеја јавног форума који има потенцијал да обликује глобалне конституције света, глобалне агоре и системе који утицајем на грађане развојем самосвести и подстицањем самокритичности, стварају од њих контролну снагу великог потенцијала у односу на преиспитивања исправности човековог деловања која сеже до међународне економије и политике.⁹ У преплитању идеја о новим функцијама и улози музеја у савременом друштву, презентација уметности показује тенденцију праћења и уживљавања у нове улоге које музеј настоји да преузме кроз другачије начине тумачења садржаја, његово постављање у одређени, јавности атрактивнији контекст и пажљивији избор адекватне промотивне стратегије,¹⁰ укључујући значајну дозу сензације са нескривеним циљем да буде забавна великом делу јавности. Томе доприноси чињеница да музејска пракса јесте уско повезана са развојем туризма и да својом улогом, садржајима, развијеношћу, актуелношћу спада међу најутичајније факторе развоја туризма у једној области, граду, држави. Чињеница је да област туризма културу одавно третира као производ и да је култура и уметност саставни део историје развоја његове услуге. На то се настављају нови економски стандарди који заступају ефикасност приступа

9 Pjetrovski (2013) *Kritički muzej*, Beograd, Evropa Nostra Srbija, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, str. 10.

10 Filipović, V., Kostić, M. i Prohaska, S. (2003) *Odnosi s javnošću (Poslovna komunikacija, Poslovni imidž, Profesionalno ponašanje)*, Beograd, Fakultet organizacionih nauka – Management, str. 150-154.

самоодрживог развоја у свим па и у области културе.¹¹ Услед наведених околности, поставља се питање у којој се фази налази комуникација грађана државе Србије са вредностима сопствене културе, који је то најефикаснији приступ у избору начина комуникације између, конкретно, дела уметности и јавности којој је намењена?

Уз наведено, пре приступа изради сваке стратегије пласмана вредности културе, важно је истаћи да одреднице које се односе на бивше земље комунистичког блока, те потом земље у транзицији, а које обухватају развој и место културе и њених вредности у периоду друге половине двадесетог века у тим земљама, нису једноставно применљиве на примеру Југославије, односно Србије. Ангажована уметност која на сваки начин велича актуелни режим, имала је свој независни пут од очувања традиционалних вредности класичне уметности, дајући неке од значајнијих уметничких остварења ангажовањем еминентних уметника тога доба. Истовремено текло је паралелно независно, слободно, креативно уметничко изражавање, о чему сведоче писана дела признатих југословенских теоретичара уметности којима се потврђује неометани континуитет у очувању трајних вредности уметности у односу на период пре Другог светског рата, односно, неометан, потпуно самостални развојни пут вредносних параметара историје уметности.

*Аспекти одговорности у презентацији
уметничких дела у специфичним
друштвеним приликама*

Излагање дела сликара који је синоним модерне уметности XX века чији геометријски симболи представљају део трајно усвојеног језика ликовних и примењених уметности, тема и заштитни знак дизајна који никада „не излази из моде” него се попут Феникса враћа увек свеж, увек актуелан, у сваком новом изразу инспирисан бојеним квадратима, тим „симболима универзалне реалности”, представља један од сложенијих изазова за онога ко се налази у прилици да представља дело Пита Мондријана (хол. Pieter Cornelis (Piet) Mondriaan).¹² Сликара и теоретичара уметности, зачетника неопластицизма, својим делом изменио је саму суштину

11 Михајлов, Б. (2014) *Стратешко управљање односима с јавношћу у култури и уметности*, магистарска теза, Факултет организационих наука, Универзитет у Београду, Београд, стр 37.

12 „Живот савременог, култивисаног човека полако се одваја од природе; чиме овакав живот, постаје све више апстрактан.”; Mondrian, P. in: *Theory and Design in the Machine Age*, eds. Banham, R. (1980) USA: The MIT Press, p. 150.

сликарства, ритмично компонованим плавим, жутим и црвеним квадратима оивиченим црним растером, поставши један од симбола модерног сликарства. Формат тог тешко сагледивог значаја по развој уметности, дела које чврсто стоји само, без икаквог додира са другима, услед своје аутентичности без конкуренције међу савременицима, представља једну од највећих одговорности ономе ко то дело представља. Вредност, њено разумевање, тумачење, свесност њеног значаја у ужем и ширем смислу, по сликарство и по развој светске уметности, поставља Мондријаново дело на место које оставља мало нејасноћа и још мање простора да се контекстуализује на било који други начин од онога што то дело само по себи јесте, што представља и који значај по уметност и культуру човечанства има.

Изложба Народног музеја у Београду организована је под покровитељством Амбасаде Краљевине Холандије и Министарства за културу и информисање Републике Србије под називом „Пит Мондријан. Случај Композиције II” као резултат успешне ауторске иницијативе и институционалне сарадње на највишем нивоу. Изложба се посматра као огледни пример путем којег је сагледива конструкција остварене и могуће комуникације са јавношћу кроз питања која се отварају услед савремених околности у којима се друштво налази, кроз начин схватања вредности презентованог дела самог по себи, потом у односу на контекст у које је стављено као и у односу на вредносне поруке које се избором представљачког модела шаљу у јавност.

Неспорна је чињеница да српска јавност у односу на обимну музејску продукцију у свету, у далеко мањем проценту од других има прилику да види ремек дела светске уметности, па отуда омаж Питу Мондријану има додатног посебног значаја. У центру изложбе је биографија једне слике, „Композиција II” која чини тежиште овог пројекта. Према речима ауторског тима, током истраживања успели су да расветле многе музеолошке и уметничке контексте у које је ова слика „упливаливала” током протеклог времена. „Композиција II” посматрана је у улози документа стварности коју сам аутор није познавао, кроз праћење и разумевање различитих позиција и схватања која су дефинисала уметничку, културну и друштвену реалност у локалном контексту. Истовремено, намера ауторског тима је да се отвори питање улоге музеја у стварању и легитимисању вредности, значења и уметничких позиција, као и односа музеја као места меморије и

живе уметничке продукције.¹³ Уз „Композицију II”, на изложби су представљена дела деветоро домаћих уметника као и два неауторизована пројекта, инспирисаних овим Мондријановим делом.¹⁴

Прво питање које се намеће јесте, коме је намењена изложба оваквог концепта у ситуацији када је свако представљање дела неког од светски признатих уметника у наведеним приликама у српском друштву више него потреба великог броја грађана државе, једнако оних који прате уметничка збивања као и оних којима је важно, могуће по први пут, представити вредност која припада целом човечанству једнако?¹⁵

У том смислу, није ли само дело Пита Мондријана, једна једина слика, као снажан симбол велике епохе промена у историји сликарства, довољна да буде представљена сама? Нису ли такође, занемарене стварне друштвене прилике и велика потреба јавности која је иначе ускраћена у односу на развијене државе у броју великих уметничких представљања, избором форме презентације и контекста за који највише интереса може да покаже стручна јавност која поседује капацитете за лакше разумевање нових контекста и уз њу, мали део посвећених шире образованих заљубљеника у изложбе уметничких дела, пројекте, презентације уметности који носе одређени изазов у докучивању слојевитости изабраног начина промоције?

Након две и по деценије затворених најзначајних институција културе и уметности, избор димензије приступа креативном експериментисању у проналажењу нових видова представљања уметности, носи извесну одговорност у односу на потенцијале функције институције културе у процесу поновног успостављања вредности у српском друштву и

13 Разумевање опредељења за овакав приступ би се могло пронаћи у савременим естетичким теоријама које заступају тезу да је „уметнички рад оно чиме га интерпретација чини, односно, да интерпретација конституише уметничке радове”; Шуваковић, М. (1995) *Постмодерна*, Београд, Народна књига, стр. 54.

14 Дергенц, Ј. и Огњановић, С. (XI 2014) *Пит Мондријан, Случај Композиције II*, Народни музеј, 14. Фебруар 2016., <http://www.narodnimuzej.rs/event/pit-mondrijan-slucaj-kompozicije-ii/>

15 Мондријанов циљ није био да ствара личну већ надиндивидуалну уметност, која је само привидно херметична а у суштини социјална, етички чиста, како сам каже: „Кроз контрастну и неутрализирајућу супротност, равнотежа поништава индивидуе као засебне личности и ствара будуће друштво као једно право јединство”. Чврсто је веровао у демократске идеале и у то да ће се уметност велике равнотеже („Уметнички израз праве реалности достиже се динамичким кретањем у равнотежи”) пренети у живот; Трифуновић, Л. (1994), *Сликарски правци XX века*, Београд, Нолит, стр.70.

враћања поверења грађана у њих. Као већ предузет, овакав приступ би се могуће пре очекивао у пракси музеја модерне уметности. Ма колико желели да о себи као конзументима културних садржаја и као друштво имамо високо мишљење, стварне прилике захтевају јасноћу у слању порука од стране институција културе и уметности, која су то места иновација а која чувари трајних историјских уметничких вредности. „Преливање” функција кроз нове начине комуникације са посетиоцима захтева дужу традицију која подразумева непрекинати континуитет у развоју и осавремењавању музеолошке делатности у једном друштву. Овакву врсту представљачког „луксуза” себи су пре у прилици да дозволе развијена друштва која имају чврсто усвојене, развијене односе према вредностима које им се деценијама у лагодности неометаног континуитета представљају, па тиме и „конзументску” зрелост која сваки експеримент, нови контекст, може да тумачи и прихвати на одговарајући начин, не реметећи претходно усвојено, пре свега постепено изграђен однос према трајним универзалним вредностима културе и уметности.

У односу на само представљено Мондријаново дело које поседује снажну стилску самосталност и у времену настајања и данас и то у толикој мери да је свако стављање у одређени контекст изазов колико и замка, посебно у којем се оно представља раме уз раме са једним бројем савремених аутора међу којима су и поједини мање познати широј јавности, намеће се питање, не представља ли такав поступак својеврсну „храброст” аутора изложбе, поред осталог, што тиме улазе у ризик да доводе у питање улогу Народног музеја као реномиране институције у којој су изложена најрепрезентативнија уметничка дела потврђене историјске вредности и значаја. У односу на реткост представљања великих имена светске уметности у домаћој јавности, сваки креирани излагачки контекст потенцијални је ризик да постане сувишна „копрена” на стварној величини и значају дела које се представља, посебно када је реч о важности упознавања нових генерација које носе специфичне вредносне трагове друштва у којем су се формирали и не малој одговорности коју сваки појединачни пројекат у вези са тим процесом носи.

Закључак

У сваком одговорном друштву, без обзира на околности, степен развоја и друго, јасноћа поруке у представљању изузетних вредности успостављени је стандард који се не доводи у питање. Експериментисање контекстом у различитим правцима и нивоима сеже најдаље до употребе ре-

продукције уметничког дела које представља полазиште за нова тумачења, део неког ширег експеримента, стварања новог дела кроз инсталације и друга креативна читања, што је питање изграђеног система вредности у којем је се сваки овакав приступ који укључује само оригинално дело може сматрати непоштовањем свега што то остварење од изузетног значаја за светску културну баштину представља. Такође, нејасна је потреба за „играњем” са јасноћом поруке која се шаље јавности у вези са уметничким делом од изузетног значаја и вредности, без обзира на то да ли су генерације које чине посетиоце на изложбама стасале у Србији или у било којој другој земљи у свету.

Како би се између осталог избегло аплаудирање „Царевом новом руху” којим се непотребним ризиком оличеним у потреби за експериментисањем као потврдом актуелности деловања у оквиру националних институција културе „замагљују” истинске, трајне вредности и како би се зауставило даље изостављање пажљивијег планирања скромних средстава у односу на приоритете који имају вишеслојне и вишезначне дуготрајне позитивне последице по развој друштва, пре свега у делу процеса враћања поверења грађана у вредности друштва, намеће се потреба за успостављањем стратегије од посебног националног значаја, којом би се регулисала ова област а култури вратило место које јој у сваком друштву које себе види као цивилизовано, припада. Стратегијом би било неопходно обухватити институције културе појединачно, са јасно дефинисаним улогама у спровођењу те стратегије за дужи временски период, како се између осталог не би догађало превремено „преливање” улога и функција из једне у другу институцију, како се не би испуњавали захтеви да се у култури нужно креирају свету савремени догађаји којима се ствара атмосфера да су институције културе и сама култура у константној напредној/пожељној стваралачкој активности а при том занемаривале стварне друштвене прилике и у складу са тим потребе. У практичном смислу, тај се процес може одредити као излазак из зоне лутања, тражења, привида у зону стварног деловања са јасним циљевима од највишег националног интереса као што је успостављање друштва са чврсто дефинисаним вредносним ставовима према традиционалним, постојећим и будућим створеним вредностима културе који почивају на високој стручности и познавању и уважавању ововремених потреба и капацитета сопственог народа и њиховом константном планском унапређивању.

ЛИТЕРАТУРА:

- Борозан, И. (2014) Обнова антике и архајски модернизам: Фонтана Рибар (Борба) Симеона Роксандића, *Наслеђе XIV*, Завод за заштиту споменика културе града Београда, стр. 33. Београд.
- Filipović, V., Kostić, M. i Prohaska, S. (2003) *Odnosi s javnošću* (Poslovna komunikacija, Poslovni imidž, Profesionalno ponašanje), Beograd, FON-Management.
- Freed, S. and Freed, R., in: *Clark Wissler 1870-1947*, National Academy of Sciences of the United States of America Biographical Memoirs, (1992) Washington, National Academy Press, према: Wissler C. (1923) *Man and Culture*, New York, Thomas Y. Crowell, Johnson Reprint Corp.
- Jovanović, M. (1998) *Uroš Predić (1857-1953)*, Novi Sad: Matica srpska.
- Кадидевић, А. (2007) *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд: Грађевинска књига,
- Кадидевић, А. (1996) *Момир Коруновић, Српски архитекти новијег доба*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе /Музеј науке и технике.
- Кљајић, В. (2013) Доминација ПР-а над новинарским садржајима у српским штампаним медијима – узроци и консеквенце, *Култура*, часопис за теорију и социологију културе и културну политику, Савремени медији и ПР, приредио др Кљајић В. Београд: Завод за проучавање културног развика.
- Кусовац, Н. (2010) *Паја Јовановић*, Београд: Музеј града Београда.
- Laclau, E. in: *Universalism, Particularism and the Question of Identity*, eds. Rajchman, J. (1995), New York: Routledge
- Mesić, M. (2007) Појам културе у расправама о multikulturalizmu, *Nova Croatica: časopis za hrvatsku književnost i kulturu* 1, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Милошевић, Е., Рајић, Д. и Бојовић, Р. (2007) *Вајар Ђорђе Јовановић (1861-1953)*, каталог изложбе, Чачак: Народни музеј Чачак.
- Михајлов, Б. (2014) Стратешко управљање односима с јавношћу у култури и уметности, магистарска теза, Факултет организационих наука, Београд: Универзитет у Београду.
- Milovanović, B. (2014) *Stevan Stojanović Mokranjac (1856-1914)*, Inostrane koncertne turneje sa Beogradskim pevačkim društvom, Muzikološki institut SANU i Muziološko društvo Srbije, Beograd.
- Mondrian, P. in: *Theory and Design in the Machine Age*, eds. Banham, R. (1980) USA: The MIT Press.

Pjetrovski (2013) *Kritički muzej*, Beograd: Evropa Nostra Srbija, Centar za muzeologiju i heritologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Sitarski, M., Radović, S., Antonijević, D. i Petković, D. (2007) *Internet i javna sfera u Srbiji*, Beograd: Beogradska otvorena škola.

Шуваковић, М. (1995) *Постмодерна*, Београд: Народна књига.

Трифуновић, Ј. (1994) *Сликарски правци XX века*, Београд: Нолит.

Интернет извори:

Anonim, BELEF, RTS, 21. jun 2015., 20. децембар 2015., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/1955537/Nemanja+Radulovi%C4%87+otvorio+BELEF.html>

Дергенц, Ј., Огњановић, С., Пит Мондријан, Случај „Композиције II“, Народни музеј, Новембар 2014., 14. Фебруар 2016., <http://www.narodnimuzej.rs/event/pit-mondrijan-slucaj-kompozicije-ii/>

К.Р., Опера „Aida“ у римској ареди, Danas, 16. мај 2013., 19. децембар 2015., http://www.danas.rs/danasrs/kultura/opera_aida_u_rimskoj_arenii.html?news_id=260844http://www.danas.rs/danasrs/kultura/opera_aida_u_rimskoj_arenii.html?news_id=260844

Milosavljević, A. Galateo o lepom ponašanju. Bonton Đovaniya de la Kaze iz 1558. godine, 5. mart 2016., <http://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/0023-5164/2012/0023-51641237110M.pdf>

Миле В. Пајић, *Јануарски дан на Ушћу*, Београд

Branislav G. Mihajlov
Belgrade

CULTURAL VALUES BETWEEN CONTENTS AND
PROMOTION – ONE EXHIBITION, ONE VIEW

Abstract

The focus of this paper is responsibility in choosing the way to present an artistic content as a broader process of re-establishing cultural values in relation to a particular audience made of generations that have reached adulthood in the past two and a half decades, in times during which the fundamental, global human, transcultural and universal values have been removed from the focus of the modern Serbian society. Also, the intention is to point out to more efficient ways for the presentation of cultural and artistic content, as part of a wider process of restoring the society's trust in its own values. Respecting the fact that attitudes intertwine in terms of new functions and roles that museums have in contemporary conditions, the paper tends to point out the necessity of management strategies, not only in cultural policy, but also in cultural production. Confirmation of the strategy efficiency is evaluated by development of a society which has a firmly defined attitude to its values, to both traditional, existing values and future cultural values, based on a high level of professionalism, recognition of needs and capacities of one's own people and their constant and planned improvement.

Key words: *culture, presentation of art, establishing values, strategy, cultural policy, production*

ПРИКАЗИ

Миле В. Пајић, *Јануарско вече на Малом Калемегдану*, Београд

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш

УДК 788.1.077.092(497.11)(049.32)

781.7(4)(049.32)

78.01(049.32)

МИ СМО РОЂЕНИ ЗА ТИЈА ЧОЧЕЦИ: О САБОРУ ТРУБАЧА У ГУЧИ

Варијације на тему *Гуча*¹ смештене су најчешће на крајеве континуума који иде од „традиционалистичке” идеализације до „модернистичке” демонизације (или бар неблагонаклоног одбацивања). Као што се у терминима „Оријент” и „Балкан” „преклапају различите географске, културне и идеолошке мапе”², тако и „Гуча” добија значење кроз сукоб око симболичких граница који своју основу има у етаблираној „онтолошкој и епистемолошкој дистинкцији Запада и Истока”³.

Стога би се од књиге црвено-плаво-белих корица, која носи наслов *Сабор трубача у Гучи – јуче, данас, сутра* могло очекивати да „заузме страну” у поменутом конфликту.

Неуобичајено и на срећу, монографија Драгослава Петровића (музичара, диригента, композитора, аранжера и врсног познаваоца цез музике) на вредносно неутралан начин третира Драгачевски сабор као особену културну појаву, обликовану широм политичком, економском и друштвеном динамиком.

1 Петровић, Д. Б. (2016) *Сабор трубача у Гучи – јуче, данас, сутра: прилог тумачењу једног социокултурног феномена*, Ниш: Нишки културни центар, стр. 374.

2 Bakić-Hayden, M. *Varijacije na temu 'Balkan'*, Beograd: IFDT; Filip Višnjić, 2006, str. 19.

3 Нав. дело, стр. 18.

Приступ теми је интердисциплинаран – музиколошки, естетички, антрополошко-културолошки и, коначно, социолошки – уз минуциозно бављење разноврсним, понекад и неизглед тривијалним, моментима Фестивала трубе у Србији.

Основ *Сабора трубача у Гучи* је докторска дисертација „Место и домаћа Драгачевског сабора у културном миљеу Србије“, коју је аутор одбранио 26. априла 2012. године на Департману за социологију Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

Књига је организована у пет поглавља: I – *О музици и неким рефлексијама у вези с музиком*, II – *Традиција, музика, идентитет*, III – *Етномузиколошки идиом: Србија, Балкан, свет*, IV – *Сабор трубача у Гучи и његова позиција на културној мапи Србије* и V – *Сабор трубача у Гучи кроз призму емпијског истраживања*. Поменуте секције садрже (релативно) кратке и упутно насловљене одељке, што умногоме олакшава читалачки посао.

Библиографија, поред научних и стручних радова, обухвата и посебно издвојене изворе из дневне штампе, као и интернет сајтове. На самом крају књиге је именски регистар, а да овај приказ не би садржао само похвале, поменимо да је предметни регистар једино што недостаје да би техничка опремљеност ове научне монографије била потпуна.

На почетку, аутор се бави концептима музике, музичког укуса, кича и масовне културе, где даје одређења кључних појмова и предузима њихово критичко разматрање. Ово је незаобилазан корак при покушају научног бављења сабором у Гучи, као музичким фестивалом, „амбивалентним културним феноменом” и „највећим популистичким скупом на овим просторима”. У оквиру овог дела, аутор се такође бави смештањем сабора у друштвено-историјски и географски контекст.

Друго, и најобимније, поглавље почиње промишљањима традиције, (музичког) фолклора, националног стила у музици, карактеристикама овдашње музичке традиције и музичких инструмената, те помаку од народног ка новокомпонованом и стварању нове музичке традиције. Следи опис генезе трубачке традиције у Србији (појави „лимених” дувачких оркестара) и три српске трубачке школе (из западне, источне и јужне Србије), који прати разматрање светковина уопште и њихове интегративне друштвене функције, те њиховог посебног облика – сабора.

Аутор затим на веома занимљив начин пореди *Oktoberfest* и Сабор трубача, где проналази низ заједничких образаца.

Седми одељак другог поглавља је посвећен идентитету у контексту очувања традиције, посебно његовим културним и етничким аспектима, да би се у следећем пододељку тематизовало место и улога Рома у српској музици.

Социокултурни контекст Сабора у Гучи је промишљен кроз визуру коју је понудила Марија Тодорова у делу *Имагинарни Балкан*⁴, објављеном 1997. године и данас класичном, уз критичко ослањање на етнолошко-генеалогско испитивања Јована Цвијића и Владимира Дворниковића. Аутор затим тематизује доживљај музике у психофизичкој равни и утицај музике на понашање људи. Онда, при бављењу једном карневалском манифестацијом, неизбежно на ред долазе „итије и питије”⁵ и игра, и њихово деловање на квалитет и степен мераклијског понашања саборске публике.

Треће поглавље је посвећено развоју и трагању за аутентичним етномузичким идиомом Србије. Аутор кроз историјат окупљања трубача у Гучи прати развој ове манифестације од једног сеоског скупа до српског културног брэнда. Сабор, затим, разматра поставивши га, још једном, у контекст дихотомије Исток-Запад и егзотизације Балкана као „другог”.

Посебна пажња је посвећена музичкој етно продукцији Румуније, Бугарске, Грчке и Србије, њиховим међусобним утицајима и прожимањима, појави „турбо фолка” и промоцији етно музике коју прати масовна продукција и конзумација *world music*-а, као следственог производа културне логике глобализованог неолибералног капитализма. „Пропуштена” кроз популизаторску машинерију масовних медија, музика која је интерпретирана у Гучи, разумљиво, „улази у моду” и у свету достиже ниво лако препознатљиве глобалне марке, за шта посебну заслугу имају Емир Кустурица и Горан Бреговић. Отуд није случајно што се међу редовним и све бројнијим посетиоцима Гуче, налазе, пословично и стереотипно радни, штедљиви и уздржани Словенци, жељни *glasbe* која позива на раблеовску разузданост и упућује на нешто животије и стварније „од прекомерно цивилизоване, декадентне и уморне Европе”⁶.

4 Наслов је нешто другачији у оригиналу: *Imagining the Balkans* (Замисљање Балкана).

5 Термини које је Станислав Винавер користио у преводу *Гаргантје и Пантагруела*.

6 Živković, M. (2012) *Srpski sanovnik*, Beograd: Biblioteka XX vek, str. 203. (према наводу Д. Петровића)

Позиција Сабора трубача у Гучи на културној мапи Србије тема је четвртог поглавља. Аутор се овде посебно бави културном политиком у Србији од завршетка другог светског рата до данас, злоупотребом Гуче у контексту доминантне политичке идеологије, (лажном) дилемом „Егзит или Гуча”, туристичким потенцијалом који носи, те Сабором као делом нематеријалне културне баштине наше земље.

Пето поглавље садржи резултате искуствених истраживања које је спровео сам аутор. Најпре се сагледава представљање Гуче у релевантним штампаним медијима у периоду од оснивања Сабора до прославе пола века његовог постојања. Подаци добијени квантитативном методом односе се на учесталост написа, њихову величину, опремљеност, комуникативну вредност, жанровску класификацију, вредновање садржаја, намеравани ефекат и ауторство. Квалитативна анализа написа као резултат доноси образац писања штампаних медија, т. ј. додатно појашњење квантитативних података уз утврђивање подложности промена тог обрасца значајнијим политичким и културним променама у друштву.

Аутор је предузео и истраживање перцепције Сабора од стране организатора, стручног жирија и самих музичара (извођача), при том користећи методу дубинског интервјуа. Посебно илустративни наводи из интервјуа⁷, као и ауторове проницљиве интерпретације дају посебно живу слику Фестивала у Гучи. Следе записи настали као резултат посматрања са учествовањем на јубиларном 50. Сабору трубача одржаног од 13. до 22. августа 2010. године. Аутор, за сваки дан Фестивала посебно, наводи битне догађаје, занимљиве (необичне) детаље и дешавања која су на њега, као непосредног сведока, оставила најјачи утисак, уз покушај давања типологије саборске публике (где идеалнотипски разликује: „егзибиционистички”, „мераклијски” и „шетачки” тип).

На крају „емпиријског” поглавља налазе се резултати мини-анкете, на пригодном узорку од 110 испитаника из 11 земаља, о доминантним мотивима за долазак у Гучу и евентуалној намери поновног посећивања Сабора.

Као део Закључка, Драгослав Петровић пише да „Сабор као једна препознатљива светковина, представља метафору Србије на светској етничкој, политичкој и туристичкој мапи света, добрим делом и слику њеног националног

⁷ Духовита реченица из разговора са једним од најстаријих учесника Сабора, Божидаром (Дуњом) Николићем, трубачем и вођом оркестра из Грделице, преузета је за наслов овог приказа.

идентитета. Зато и апел да 'Гуча хоће у Европу, али и да Европа дође у Гучу' и те како одражава хтење за ескапизмом – као искорак из малограђанског провинцијалног духа”.

Монографија *Сабор трубача у Гучи – јуче, данас, сутра: прилог тумачењу једног социокултурног феномена* представља незаобилазно штиво за свакога ко жели да се подробно и непристрасно информише о Фестивалу трубе у Србији и чини вредан прилог његовом научном проучавању и промишљању. Ова књига, као свој посебан квалитет има целовит и објективан приступ, ослобођен „навијачких”, али и „критизерских” страсти, вођен једино страшћу за разумевањем и сазнањем.

Миле В. Пајић, Узун Миркова улица, Београд

Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш

УДК 316.7:640.442(497.11)(093.3)(049.32)

КУЛТУРА КАФАНЕ

ДРАГОЉУБ Б. ЂОРЂЕВИЋ, *КУЛТУРА
КАФАНЕ У ОГЛЕДАЛУ ШТАМПЕ: ПРИЛОЗИ
СОЦИОЛОШКОЈ КАФАНОЛОГИЈИ*, БЕОГРАД:
СЛУЖБЕНИ ГЛАСНИК, НИШ: МАШИНСКИ
ФАКУЛТЕТ УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ, 2016.

У преданом и нескривеном настојању да нагласи значај кафане и уприличи њену анализу као једне од најважнијих неформалних друштвених институција и да, сходно томе, утемељи кафанологију као нову социолошку дисциплину у корпусу друштвених наука, Драгољуб Б. Ђорђевић ауторски потписује још једну књигу под називом *Култура кафане у огледалу штампе: Прилози социолошкој кафанологији*. Професионални немир и академски порив, крчмарски занос и љубав према кафани, надахнули су аутора да и овога пута читалачкој публици понуди занимљиве и надасве оригиналне текстове. Оригиналноост је садржана у структурним, тематским и садржинским, а нарочито у стилским карактеристикама књиге, што представља сада већ препознатљив печат стваралачког духа аутора Драгољуба Б. Ђорђевића. Мање упућеним читаоцима ваља обзнанити да се ради о уваженом социологу, пре свега социологу религије, ромологу и кафанологу, редовном професору Машинског факултета Универзитета у Нишу, научнику који је самостално и у коауторству написао и приредио педесетак књига и зборника, добитнику Награде „Десимир Тошић” за најбољу књигу из публицистике у 2011. години, за монографију *Казуј крчмо Церимо*.

Књига *Култура кафане у огледалу штампе: Прилози социолошкој кафанологији* садржи педесет и један социолошко-кафанолошки есеј, који су понуђени у две тематске целине: *Култура кафане* и *Кафанска култура*. Осим предговора написаног из пера Љубодрага Стојадиновића (Реквијем за „Калчу”), књига садржи и закључна разматрања аутора (Читам, велим... о култури кафане), опширну литературу са 130 стручно одабраних новинарских чланака и публикација,

користан преглед абecedно поређаних имена, као и најзначајније информације о писцу. Визуелном ефекту публикације посебно доприносе и бројне илустрације, карикатуре без речи, уметничко ауторско дело Драгослава Јаносевића.

Књигу коју овом приликом представљамо можемо одредити као својеврсну социолошку имагинацију на културно-кафанолошке теме, која је произашла превасходно из анализе штампаног медијског садржаја и личних ауторових опсервација. Објашњавајући одабран методолошки приступ, Ђорђевић указује да је две године (2014. и 2015) свакодневно ишчитавао дневне листове *Политику* и *Народне новине*, недељнике НИН, *Печат*, *Недељник* и полумесечник *Православље*, не би ли „уловио“ чланке који се издижу изнад хроничарског белешкарења о кафани и њеној култури. При томе, аутор нас јасно упознаје са својом намером: „(...) желим да оставим дубљи траг од журналистичког о механичким збитијима и да допринесем кафанолошкој паметарници”.¹ Поред издвојених новинарских чланака и запажања, књига је утемељена и обogaћена ставовима и искуствима стечених углавном у кафани или у вези са њом, како самог аутора тако и многобројних личности из нашег културног живота, које су добиле заслужено место на страницама ове књиге. Да поменемо само неке од оних које је Ђорђевић издвојио и приписао им несумњиви значај за профилисање и уздизање српске културе у целини, као и неизмеран допринос уношењу и подизању културе у кафани: Иво Андрић, Бора Станковић, Меша Селимовић, Данило Киш, Јован Ћирилов, Матија Бећковић, Момо Капор, Брана Црнчевић, Богдан Тирнанић, Јован Бијелић, Александар Саша Петровић, Мира Траиловић, Зоран Радмиловић, Арсен Дедић, Тома Здравковић. При томе, сасвим је извесно да аутор нема намеру да обезбеди апологију кафане њеним елитизовањем² (што би било непримерено сваком озбиљном кафанологу), већ, напротив, да на конкретним примерима покаже боемску приземност и стваралачку инвентивност поменутих културних и уметничких „величина” у кафанском амбијенту

1 Ђорђевић, Д. Б. (2016) *Култура кафане у огледалу штампе: прилози социолошкој кафанологији*, Београд: Службени гласник, Ниш: Универзитет у Нишу, Машински факултет, стр. 95.

2 Напомињемо да је у књизи Казуј крчмо Церимо (2011) Ђорђевић социолошким анализом као посетиоце кафана осликао управо „обичне људе”, друштвене маргиналце, малограђане, људе из нижих друштвених слојева, необразоване или полуобразоване кафанске ноћобдије, алкохоличаре, проститутке, коцкаре.

и маниру. Ово са превасходним циљем да есејистички стилизовано и социолошки доследно демонстрира културни и друштвени значај кафане као места окупљања уметника и научника, одржавања изложби, књижевних вечери, сликарских колонија, позоришних и филмских пројекција, новинарских секција, политичких састанака, игранки и забава (култура у кафани). Ништа мање и да прикаже кафану као простор за културно стваралаштво, креативне инспирације, интелектуалне имагинације и конфронтације, друштвене девијације, опозиционе и политичке расправе и лобирања, сучељавања свакојаким мишљења и њиховог неретког модификовања пред тежином понуђених аргументација (кафанска култура).

Промишљање културне улоге кафане и њеног значаја за свакидашњицу, аутор смешта у јасан политички и историјски контекст ширих друштвених кретања. Ђорђевић се аналитички осврће на чињеницу да је кафана била оличење сeosког и варошког живота Срба после одласка Османлија,³ но да она опстаје као идентитетска одредница Срба и у савременом дигиталном свету,⁴ истовремено чувајући и трансформишући своје социо-културне функције. У том смислу, посебно је интересантно ауторово запажање о све присутнијем уношењу религијске културе у кафану, као посебном духовном простору у којем се обављају одређени православни обичаји – од слављења славе, до давања парастоса.⁵ Скицирањем карактерологије појединих кафанских гостију и често духовитим освртима на поједине појаве и догађаје из наше актуелне друштвене стварности, осликавају се и бројни примери кафанске и општедруштвене некултуре.

Анализа културе кафане у огледалу штампе, изнесена у овој књизи, има посебне теоријске импликације у погледу унапређивања академског стасавања кафанологије као научне дисциплине, истовремено представљајући својеврстан интелектуални допринос и значајну емпиријску грађу већ утемељеним дисциплинама, попут социологије свакодневног живота, студија културе, социологије културе, културологије. Ово се нарочито односи на утемељење синтагме „култура кафане”, коју аутор уводећи у науку рашлањује на два сегмента или облика културе – *културе у кафани* и *кафанске културе* – који се, упркос својој међузависности

3 Исто, стр. 32.

4 Исто, стр. 33.

5 Исто, стр. 42.

и преплетености, посебно испољавају посредством својих културних функција. У избору теме и начину њене обраде, књига одговара интердисциплинарним академским захтевима, наглашавајући вазда друштвено актуелан, мада епистемолошки скрајнут феномен кафане, што јој прибавља како научни, тако и шири друштвени значај.

Истанчаним аналитичким и критичким сензибилитетом у осликавању социо-културних функција кафане, луцидном, често духовитом, понекад и ироничном нарацијом, аутор је уприличио специфичан стил писања књиге (својеврсна комбинација научног и књижевно-уметничког стила), који је лишен крутог академског вокабулара. Стога, књига *Култура кафане у огледалу штампе: Прилози социолошкој кафанологији се*, уз похвале, може препоручити за читање и критичко промишљање не само студентима факултета друштвено-хуманистичке оријентације и представницима стручне јавности, већ и широј читалачкој публици. Када је у питању проучавање кафане, готово је немогуће умаћи произвољности личног доживљаја, те се епистемолошки оправдано доводи у питање научна објективност сваког теоријског и практичног кафанолога. У случају Драгољуба Б. Ђорђевића, по личном признању припадника кафанске културе и њеног критичара, чини се да истраживачка научна одговорност није нарушена пристрасношћу личних доживљаја и импресија. Но, овакве процене ваља оставити суду критичке јавности и заинтересованог публикума.

Коначно, поменућемо забележену мисао безименог кафанољупца: „Када би шанкови и кафански столови могли да говоре, многе приче које би испричали сигурно би конкурисале за вредне књижевне награде.” Можда ће и ова књига добити прилику да неком наградом стекне формално признање јавности за свој научни допринос и стваралачку креативност.

Миле В. Пајић, *Улица Васе Чаратића, Змаја од Авале*, Београд

РАДОВИ ЗА ЧАСОПИС КУЛТУРА УПУТСТВО

Култура је научни часопис који је на предлог Матичног научног одбора категоризован од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије као водећи национални часопис са ознаком М 51.

1. Рад се предаје у следећем облику:

1.1. путем УСБ уређаја;

1.2. слањем на *e-mail* адресу: kultura@zaprokul.org.rs

2. Сваки текст треба да садржи:

2.1. *Word* документ са основним текстом, напоменама, кључним речима (4 до 7 речи на српском и 4 до 7 речи на енглеском језику) и сажетком на српском језику (до 150 речи).

2.2. *Word* документ са насловом текста и резимеом на енглеском језику (до 300 речи).

2.3. *Word* документ са списком илустрација (ако их има) са назначеним местима на која би требало да дођу илустрације. Примају се само црно-беле илустрације или које су препознатљиве када се одштапају у црно-белом формату (до 7). Обавезно навести порекло илустрација.

2.4. Податке о аутору текста. Име и презиме аутора, година рођења (потребно ради увида у научни рад одређеног аутора у централној бази података Народне библиотеке Србије и у складу са тим одређивања УДК броја чланка у часопису), поштанска адреса, број мобилног телефона, *e-mail* адреса, афилијација (наводи се пун, званични назив и седиште установе у којој је аутор запослен или назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама

наводи се укупна хијерархија; на пример: Универзитет у Београду, Филозофски факултет – Одељење за социологију, Београд).

3. Опште одреднице

3.1. Текст чланка са списком литературе не треба да прелази обим од 10 до највише 15 описаних компјутерских страница, укључујући графиконе и илустрације.

3.2. Текст приказа не треба да прелази обим од 5 описаних страница.

3.3. Текст научне полемике треба да буде опремљен као и остали чланци у часопису и не може прелазити њихов обим. Он треба да буде ослобођен напада на личност опонента и да се фокусира на саму аргументацију. Редакција задржава право да после објављивања полемичког текста и одговора, без посебног образложења, опонентима ускрати објављивање следећег круга полемике.

3.4. Текстови који се достављају на објављивање часопису *Култура* подлежу антиплагијат контроли коју врши Центар за евалуацију у образовању и науци – ЦЕОН. Поред тога, од аутора се тражи дигитализована изјава са потписом којом гарантује да је текст који је доставио оригиналан.

4. Техничка упутства:

4.1. Текст писан ћирилицом се предаје у *doc* формату програма *Microsoft Word* програмског пакета 97 или новијег. Фонт треба да буде Times New Roman, величине 12, прореда Single.

4.2. На средини ставити наслов, потом сажетак на српском и кључне речи на српском.

4.3. Уколико постоји институционална финансијска помоћ при писању рада, у првој фусноти треба навести назив и број пројекта, односно назив програма, у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм.

4.4. Када се први пут наводи страно име у тексту у загради треба да се стави име исписано у оригиналу; када се следећи пут помиње исто име у наставку текста треба да буде доследно, истоветно транскрибовано без помињања оригинала.

4.5. Библиографске референце у фуснотама и литератури наводе се без транскрибовања у оригиналном писму. Ако је литература која се цитира штампана ћирилицом и референце

у напоменама и списку литературе треба да буду наведене ћирилицом, ако су штампане латиницом, онда треба да буду наведене латиницом. Цитати и позивање на литературу у фуснотама треба да потпуно одговарају списку литературе на крају текста.

5. Напомене

Напомене (фусноте) се дају на дну сваке стране. Нумерација континуирано иде арапским бројевима од 1 па надаље и иде иза знака интерпункције. Напомене треба да се користе мање за коментаре, а више за навођење литературе; најобимнија напомена (фуснота) не би требало да буде дужа од 100 речи.

Систем навођења:

5.1. Монографије:

Презиме, Иницијал имена. (година издања) *Назив монографије* (курзив), Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Адорно, Т. (1968) *Филозофија нове музике*, Београд: Нолит, стр. 45.

5.2 Периодика:

Презиме, Иницијал имена. (година издања) Наслов чланка, *Назив часописа* (курзив) број часописа, Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Бугарски, Р. (1973) Семиотички приступ музици, *Култура* бр. 23, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 146.

5.3. Зборници, акта са конгреса, лексикони, речници и слично:

Презиме, Иницијал. Наслов чланка, у: *Наслов* (курзив), приредио-ла-ли Презиме, Иницијал имена. (година издања), Место издања: Назив издавача, страна.

Пример: Парк, Р. Е. Град: предлози за истраживање људског понашања у градској средини, у: *Социологија града*, приредио Вујовић, С. (1988), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 150.

5.4. У случају издања на страним језицима:

Уместо везника „и” користи се енглески термин *and*, уместо предлога „у” користи се енглески термин *in*, уместо глагола „приредио-ла-ли” користе се енглески термини *ed.* или *eds.* (од *editor-s*) ако је више приређивача, уместо скраћенице „стр.” користи се енглески термин *p.*

Пример: Brunet, R. and Ferras, R. Identité, in: *Les mots de la géographie. Dictionnaire critique*, eds. Brunet, R. Ferras, R. and Théry, H. (1992) Paris: Montpellier, p. 30.

5.5. Необјављене магистарске тезе и докторске дисертације:

Презиме, Иницијал имена. (година на насловној страни тезе или дисертације) Назив тезе или дисертације (курзив), врста рада (магистарска теза или докторска дисертација), назив факултета где је одбрањена, назив одговарајућег универзитета, Место издања, страна.

Пример: Црнобрња, А. Н. (2005) *Lux perpetua – светлост и светиљке у култовима на просторима Горње Мезије*, магистарски рад, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 120.

5.6. Текстови из дневних листова:

Презиме, Иницијал имена. (датум издања) Наслов текста, Назив дневног листа (курзив), страна.

Пример: Тагић, Д. (18. јул 1998) Истина о неимарима, *Политика*, стр. 15.

*Ако је аутор текста непознат ставити аноним. Пример: Аноним, (13. IX 1938) Шта мисле наши архитекти о савременој архитектури, *Време*.

5.7. Исти се рад у поновном непосредном цитирању скраћује српском речи Исто.

Пример: ³³Бугарски, Р. (1973) Семиотички приступ музици, *Култура* бр. 23, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 147.

³⁴Исто, стр. 148.

5.8. Исти рад се у поновном цитирању на неком другом месту у тексту (до две стране удаљеном од претходне фусноте) скраћује са нав. дело.

Пример: ⁴⁰Бугарски, Р. нав. дело, стр. 149.

5.9. Интернет издања цитирати на следећи начин: аутор текста на горе описан начин (ако је наведен), назив интернет издања, датум постављања или последње измене (*update*) сајта (ако је наведен), датум коришћења сајта, пуна путања до цитиране стране.

Пример: Rose, M. More on Bosnian „Pyramids”, 27. june 2004., 18. july 2006., <http://www.archaeology.org/online/features/osmanagic/update.html>

CONTENTS

TAVERN: THAT MAGNIFICENT THIRD PLACE Editor Dragoljub B. Đorđević PhD

Dragoljub B. Đorđević
EDITOR'S NOTE

9

Dušan Marinković, Dušan Ristić and Lada Marinković
THIRD PLACES: GENEALOGY OF A
HETEROTOPIA IN CIVIL SOCIETY

13

Nebojša Milićević and Srđan Marković
ROLE OF CAFÉS IN THE LIFE AND CREATIVE WORK OF
THE 19TH CENTURY ARTISTS IN FRANCE

48

Dimitrije Bukvić
TAVERN AND THE INTERNET SOCIABILITY:
A COMPARISON

70

Dejan Krstić
CULTURAL ROOTS OF THE SERBIAN TAVERN

88

Đorđe Đekić and Miloš Pavlović
INNS AS FORERUNNERS OF COFFEEHOUSES

119

Nedeljko R. Bogdanović and Dragoljub B. Đorđević
TAVERN NAMES

136

Dragan Koković
TAVERN AS OUR EVERYDAY ROUTINE
AND A BEHAVIOURAL PATTERN

158

Srđan Šljukić and Nikola Volić
COFFEE-SHOPS IN FLATLAND VILLAGES:
FROM BIRCUZ TO CAFÉ

167

Dušan Mojić
THE GREAT THIRD PLACE FOR
THE GREATEST THIRD HALF-TIME

184

Milja Stijović
A QUESTION MARK FOR THE TAVERNS OF BELGRADE

204

CONTENTS

Maša Vukanović

FROM ARTISTIC ACTION TO TOURIST ATTRACTION –
(RE)CONSTRUCTION OF THE OLD CITY CULTURE IN
BELGRADE'S BOHEMIAN QUARTER SKADARLIJA
AND ITS TAVERNS
227

Ljubinko M. Pušić

WHY WILL A KAFE NEVER BECOME A CAFFÈ
244

Vera Mevorah

TURBO-FOLK – BALKANISM,
ORIENTALISM AND OTHERNESS
261

Boris Kozjak and Ivan Markešić

LEGAL REGULATION OF GAMBLING AS ENTERTAINMENT
(IN CAFES AND TAVERNS IN CROATIA) – A HISTORIC WALK
279

STUDIES

Ivana Ančić

THE ROLE OF ARTS AND HISTORY
IN THE REPRESENTATION OF HOLOCAUST
303

Ivan Milojević

ANALYSIS OF BUDGET EXPENSES FOR FINANCING OF
CULTURE IN THE REPUBLIC OF SERBIA
318

CRITIQUES

Branislav G. Mihajlov

CULTURAL VALUES BETWEEN CONTENTS AND
PROMOTION – ONE EXHIBITION, ONE VIEW
329

CONTENTS

REVIEWS

Miloš Jovanović
ABOUT GUČA TRUMPET FESTIVAL
345

Jelena Petković
THE CULTURE OF TAVERN
350

CONTENTS
359

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

008
316.7

КУЛТУРА : часопис за теорију и
социологију културе и културну политику /
главни уредник Александар Прњат ; одговорни
уредник Марина Лукић Цветић. - 1968, бр. 1-
. - Београд (Риге од Фере 4) : Завод за
проучавање културног развитка, 1968-
(Београд : Retro Print). - 26 cm

Тромесечно
ISSN 0023-5164 = Култура (Београд)
COBISS.SR-ID 8472066